

Punjab Economic Survey 2019-20

ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ 2019-20

Fostering prosperity for all

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ

High life-
expectancy

High per-capita
income

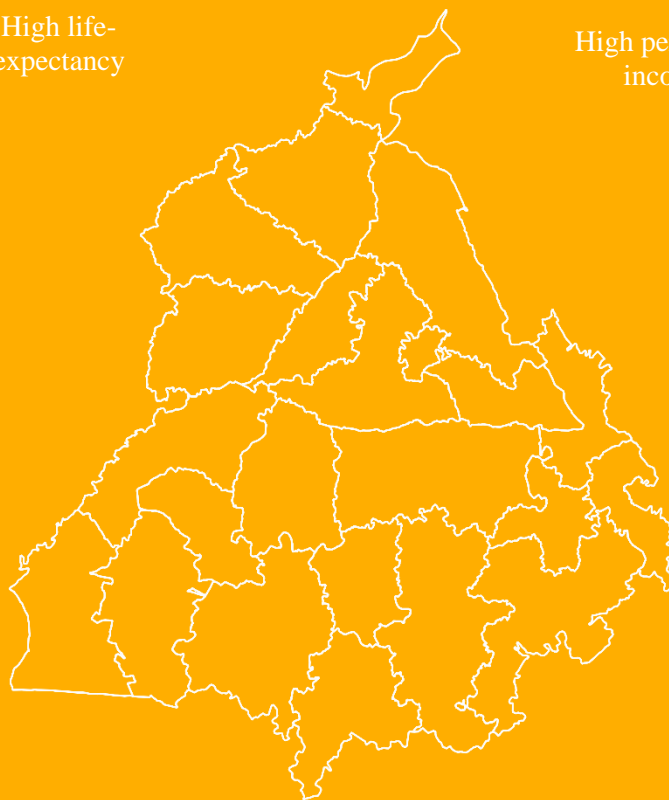
Significant
contribution to
central pool of
wheat and rice

High agriculture
yield of wheat and
paddy

100%
electrification

High road
connectivity

Economic and Statistical Organisation,
Department of Planning, Government of Punjab
www.esopb.gov.in

2019-2020

ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ

ECONOMIC SURVEY

**ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ,
ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ**

**ECONOMIC AND STATISTICAL ORGANISATION
DEPARTMENT OF PLANNING,
GOVERNMENT OF PUNJAB**

M.K. Gandhi

“I will give you a talisman. Whenever you are in doubt, or when the self becomes too much with you, apply the following test.

Recall the face of the poorest and the weakest man [woman] whom you may have seen, and ask yourself, if the step you contemplate is going to be of any use to him [her]. Will he [she] gain anything by it? Will it restore him [her] to a control over his [her] own life and destiny? In other words, will it lead to swaraj [freedom] for the hungry and spiritually starving millions? Then you will find your doubts and yourself melt away.”

© Copyright 2020
Government of Punjab

Published by
Economic and Statistical Organisation,
Department of Planning,
Government of Punjab

All Rights Reserved. No part of this
publication may be reproduced, stored or
transmitted in any form or by any means
without the prior permission of the
Government of Punjab.

Prepared by:
Economic and Statistical Organisation,
Department of Planning,
Government of Punjab, Chandigarh

Preface

Jaspal Singh, IAS

Principal Secretary,
Department of Planning,
Government of Punjab

Punjab State Economic Survey has presented, for years, a consolidated picture of latest economic developments and key government initiatives in addressing socio-economic challenges in the State. The Survey has been a critical document for various stakeholders including members of legislative assembly, administrators and researchers. In the year 2019-20, an attempt has been made to further strengthen the quality of the State Economic Survey in terms of coverage and analysis so that this can serve as reference document for policy makers.

The per-capita income of Punjab stands at Rs. 1,66,830 in 2019-20 which is higher than Rs. 1,35,050 at national level. The State is expected to grow at 5.3% in 2019-20. The growth is higher than expected growth at national level at 5%. Although agriculture sector's share in GSVA has declined over the years, the Sector remains a driving force in the State. This is reflected by significant proportion of manufacturing and service sector enterprises which are agriculture-based.

Punjab is called 'bread basket' of India. While Punjab's share in total geographical area of India is 1.5%, Punjab alone contributed more than 1/4th and 1/3rd of the central pool of rice and wheat respectively in 2018-19. The agriculture sector in Punjab is highly developed and nearly 99.9% of net sown area is irrigated. Cropping intensity is nearly 190%. This has ensured that Punjab remains at the top in wheat and paddy yields tally. The Sector has also been a source of prosperity for dependent population (NAFIS 2017-18) as monthly income for agricultural households in rural areas is highest across states. The State is cognizant of environmental implication of wheat-paddy monocyclic farming in terms of depletion of water resources. The scheme, Pani Bachao Paise Kamao aims to incentivize farmers to save ground water resources. Participant farmers gets a fixed allocation of electricity consumption. If farmer consumes less than fixed allocation, then the farmers receive a benefit of Rs. 4 per kWh for electricity not consumed. Moreover, electricity under the scheme is available during day-time hours only, so as to save wastage of water supplied at night which allows farmers to monitor use and limit wastage. To control air pollution, innovative practices are being promoted in paddy straw management to minimize stubble burning.

Moreover, the State is experiencing an increase in the share of the livestock sector, which would serve as stabilizing force for the agriculture and allied sector overall. The Sector is expected to grow at 6.9% in 2019-20.

Agriculture sector is considered to be most inclusive sector in terms of trickle-down impact of economic growth. Growth in agriculture sector has helped the State improve socio-economic outcomes. On an average, a child born in the State is expected to live four years more than what is expected at the national level. Family planning is pursued actively. More than 3/4th of the population uses contraceptives. This has brought down the fertility rate to 1.6 as compared to 2.2 at the all-India level. On most health indicators, Punjab performs better than all-India average leaving aside maternal mortality rate. Across all levels of education, more children are enrolled in schools relative to the target population. With the

State's efforts, school infrastructure is at par with other high-income states and significantly better than national average.

With outputs dimension addressed, the next task at hand would be to improve learning outcomes. The State sees it as an opportunity to leverage its demographic dividend. The current scenario of rapid technological change makes development of foundational skills critical. This would equip students from Punjab to move across jobs in their adult age in response to changes in work profile. Accordingly, the Government of Punjab has launched a learning enhancement program 'Padho Punjab Padhao Punjab' (PPPP) in all government schools for all classes to ensure age and class appropriate levels of learning. It stresses on conceptual, rather than rote learning. Under this programme, the students' learning is assessed, and they are grouped as per the learning levels. Teachers have been trained to use activity-based teaching techniques to improve the learning levels of the students and to move students to the next level of learning in a time bound manner. It is heartening to note that the students learning levels have started improving through the Learning Enhancement Programme PPPP.

The Government is mindful of the potential of women empowerment to fuel economic and social development in the State. Reservation of women in local councils has been raised from 33% to 50%. Gender gap in educational outcomes has reduced substantially. Sex ratio, although low, has improved to 886 in 2015-17 from 837 in 2005-07. Females perform better in learning outcomes than males. 69.6% of Punjabi females independently or with their husbands, take decisions about their health and households, against 63% females at the national level. There are opportunities in further enhancing labor force participation of women.

The industrial sector constitutes around 1/4th of the GSVA with expected growth of 4% in 2019-20. The State has experienced structural transformation (i.e. movement of labor and other productive resources from low-productive to high-productive economic activities). Manufacturing is the leading sub-sector of industrial sector. Food products and textiles are the leading manufacturing industries in the State. To ease investment scenario, the State has implemented various reforms as listed under Business Reform Action Plan by Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Ministry of Commerce and Industry. Some of them include dedicated commercial court in Ludhiana, online land allotment through e-auction, timely disposal of electricity connection in 7-15 days, online availability of master plans and cadastral maps. The State is geared towards bringing in more reforms to ease doing business in Punjab.

At all-India level, service sector has seen surge in its share in gross value-added. Punjab is no exception. The share of services sector grew from 43% in 2004-05 to 46% in 2019-20. In comparison to other sectors, growth in services sector has been the highest. The Sector grew at 7% in 2019-20. The Sector employs 41% of the workforce. It is expected that share of services sector would grow in future because larger proportion of increased household income is spent on services. Trade and repair, transport, financial services are the leading sub-sectors in service sector.

With economic progress, urbanisation has been growing in Punjab. Around 37% of population reside in urban areas relative to 31% at the national level. It is expected that with increase in per-capita income, greater proportion of population will reside in urban areas. This would increase demands on the government for efficient and effective service delivery. Provision of affordable housing in urban areas is an opportunity in Punjab. Housing sector has high economic multiplier effect and can boost construction sector growth too. The latter is particularly important as it is also an entry point for the labour force leaving agriculture sector given the low skill requirement.

The Survey further elaborates on these trends in greater detail.

On behalf of the Planning Department, we thank all departments of Government of Punjab, Administrative Secretaries and HoDs for their inputs and feedback on this document which has further

enriched the analysis and presented holistic picture of state of the economy and key developmental opportunities in front of the State.

I thank Daljit Singh Mangat, IAS, Special Secretary-Planning, Mohit Tewari, IRS, Additional Secretary-Planning, Mohan Lal Sharma, Economic Advisor; Harvinder Singh, Coordinator-Economic Survey and other officers of Economic and Statistical Organisation.

Our thanks to the team that has spent days and night in bringing analytical rigour to the economic survey and policy insights:

PwC Economics and Public Policy team comprising of Dr. Tapas Kumar Sen, Dr. Manoranjan Pattanayak, Mehul Gupta, Ravneet Kaur, Devkanya Chakravarty, Anurag Saha, Sarvni Pun Kaur, Pradyun Rame Mehrotra, Arpan Aggarwal, Akshat Agarwal, Ipsit Rath, Dr. Biswajit Mondal and Vineet Tolia.

All the participants in consultation workshop; Dr. BS Dhillon, VC, Punjab Agricultural University; Dr. BS Ghuman, VC, Punjabi University; Dr. R.S. Bawa, VC, Chandigarh University; Dr. SS Gill, CRRID; Dr. RS Ghuman, CRRID; Dr. HS Shergill, IDC; Dr. Kuldip Kaur, GNDU; Dr. RS Sidhu, Punjab Agricultural University; Dr. Lakhwinder Singh, Punjabi University; Dr. Kamal Vatta, Punjab Agricultural University; Dr. Balwinder Singh Tiwana, Punjabi University; Dr. Sukhpal Singh, Punjab Agricultural University; Dr. Jatinder Singh, CRRID; and Dr. SP Padhi, Panjab University.

Department of Language for helping in translation and Punjab Government Printing press for relentlessly supporting in timely printing of this document.

We hope this document will serve its purpose of highlighting state of the economy, generating policy insights and key opportunities in front of the State Government to make Punjab even more prosperous in the future.

Jaspal Singh

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

INDEX

Sr.No	Contents	Page No	ਲੜੀ ਨੰ:	ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ	ਪੰਨਾ ਨੰ:
1	<i>Macroeconomic Overview</i>	5-35	1	ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ	205-239
2	<i>Agriculture, Allied activities and Rural Development</i>	37-68	2	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	241-276
3	<i>Industrial Development</i>	69-88	3	ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ	277-300
4	<i>Service Sector</i>	89-106	4	ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ	301-322
5	<i>Urban Development</i>	107-121	5	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ	323-341
6	<i>Human Development</i>	123-168	6	ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ	343-398
7	<i>Public Finance</i>	169-190	7	ਲੋਕ ਵਿੱਤ	399-423
8	<i>Governance</i>	191-203	8	ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ	425-439
	<i>Annexures</i>	<i>i-lvi</i>		ਅਨੁਲਗ	<i>i-lvi</i>

Contents

Chapter 1	Macroeconomic Overview	5
1.1	Economic growth	5
1.2	Sectoral performance.....	6
1.3	Economic growth and individual welfare	13
1.4	Inflation	16
1.5	Population and employment.....	20
Chapter 2	Agriculture, Allied Activities and Rural Development	37
2.1	Introduction	37
2.2	Performance	38
2.3	Employment	40
2.4	Agriculture based industries.....	40
2.5	Agricultural sub-sectors	40
2.6	Factors influencing agricultural performance	50
2.7	Institutions and infrastructure.....	59
2.8	Agricultural household profile	63
2.9	Rural development	65
Chapter 3	Industrial Development	69
3.1	Introduction	69
3.2	Performance	69
3.3	Index of industrial production	71
3.4	Employment	72
3.5	Capital formation.....	74
3.6	Selected industrial sub-sectors: a closer look.....	75
3.7	Electricity, gas, water supply and other utilities sector	81

3.8	Size-based classification of industries.....	84
3.9	Various government initiatives taken to promote industries	85
Chapter 4 Services Sector		89
4.1	Introduction	89
4.2	Trade and repair	93
4.3	Tourism	95
4.4	Transport	99
4.5	Telecom.....	102
4.6	Financial services	104
4.7	Various government initiatives	105
Chapter 5 Urban Development		107
5.1	Urbanisation in Punjab	107
5.2	Urban infrastructure and its financing.....	117
5.3	Urban local government	118
5.4	Urban reforms	121
Chapter 6 Human Development.....		123
6.1	Introduction	124
6.2	Sustainable development goals	125
6.3	Healthcare and nutrition	128
6.4	Education attainment.....	141
6.5	Women empowerment	155
6.6	Uplifting of marginalised classes	163
6.7	Poverty	165
6.8	Environmental challenges	167
Chapter 7 Public Finance		169
7.1	Overview	170
7.2	Revenue receipts	171

7.3	State expenditure	177
7.4	Public debt and other liabilities	186
7.5	Public financial management reform initiatives.....	189
Chapter 8	Governance	191
8.1	Introduction	191
8.2	Law and order.....	193
8.3	Combating corruption	195
8.4	E-governance.....	196
8.5	Transparency	201
8.6	Decentralisation: empowering local bodies	202
	Annexures	i-lvi

Chapter 1 Macroeconomic Overview

Economic growth in Punjab is expected to overtake the national average growth rate in 2019-20, after a span of 5 years. Although in comparison to previous year, growth is expected to moderate, in tandem with national trends. This moderation is a result of a general slowdown in the Indian economy and specifically, in the agriculture and manufacturing sector. These sectors contribute the maximum share to Punjab's GVA. Growth in services sector is expected to continue to be stable around 7%.

Agriculture sector is a source of livelihood for 26% of the working population, slightly less than the sector's share in Punjab's Gross State Value Added (GSVA). This is a result of high levels of mechanisation of agriculture practices in the State. Agriculture sector drives the growth in the economy, driving growth in industry and services sectors in the State, as well. However, going forward, crop cultivation, especially that of wheat and rice – hitherto in the vanguard – is unlikely to be the source of growth. Even in 2018-19, GSVA in crop husbandry contracted. Instead, crop diversification and greater dependence on the 'allied sectors' is likely to be the way forward. Farmers in Punjab seem to be cognizant of this, as the share of livestock sector has seen an increase in the sector GSVA in recent years.

The industry sector contributes 25% of GSVA and has grown at more than 5% in last five years. However, 2019-20 saw the sector witnessing some slowdown in growth, as manufacturing sector (which contributes over 13% share of the GSVA) grew at 1.8%. Construction sector GSVA, electricity and other utility services GSVA also slowed down from the previous year.

Services sector is the leading sector in both economic activity and employment generation. In 2019-20, the sector is expected to continue on its high growth path. Other services – comprising of health, education and personal services, trade, repair, hotels and restaurants, and real estate and professional services led this growth.

All of this has translated into better welfare outcomes for people, where the per capita income in Punjab is 1.24 times the per capita income at the all India level. Another positive development is the relatively low 'wealth' inequality, as measured by the National Family Health Survey (NFHS) 2015-16. It showed that Punjab has the highest proportion of population (62%), among Indian states, in the top national wealth quintile. In recent years, improving worker population ratio also point to improved well-being though higher labour force participation rate than before has also meant higher unemployment rate.

In future, steps that could enhance the well-being of Punjab's people are helping women enter the workforce, to overcome the low, though improving, female Labour Force Participation Rate (LFPR). Making fiscal space could be imperative to enable employment programmes. In the immediate term, controlling the food price inflation in recent months would bring relief.

1.1 Economic growth

Economic Growth in Punjab has been moderating over the past two years, in tandem with the national trends. The advance estimates for Punjab's Gross State Domestic Product (at constant 2011-12 prices) follow the same trend, as evident in Figure 1. Punjab's GSDP grew at 5.98% in 2018-19 (Quick Estimates) and moderated further to 5.33% in 2019-20 (Advance Estimates).

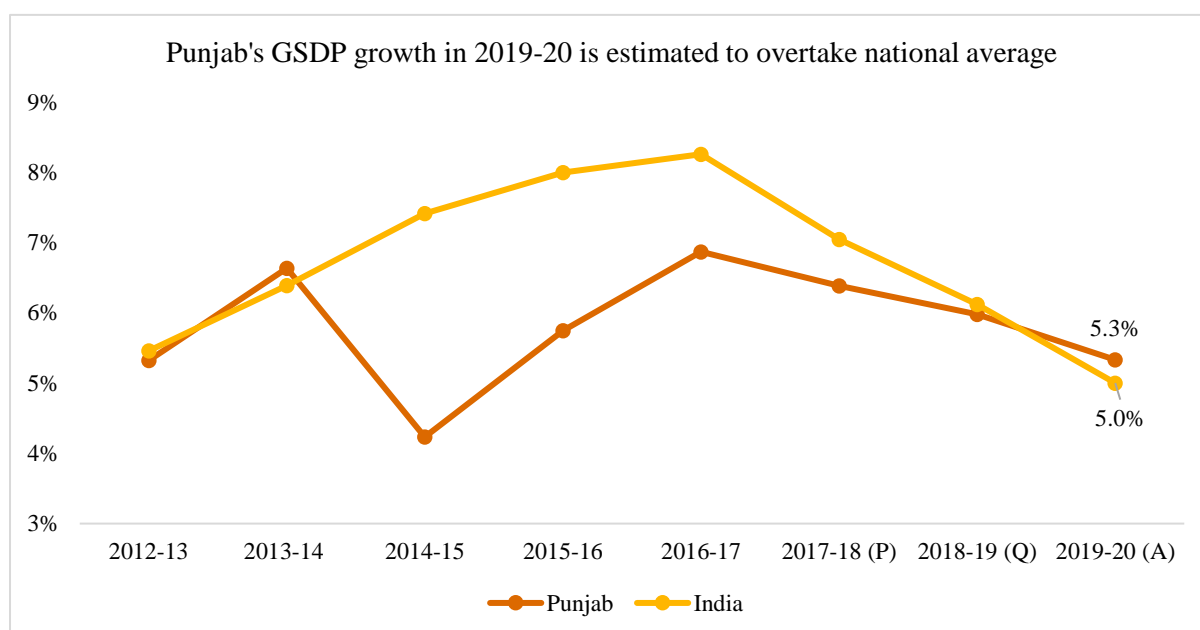
Growth rate of Punjab has overtaken the growth rate at national level, as per the advance estimates for 2019-20. Despite the moderation in growth rates over the past few years, Punjab is expected to grow faster than national average in 2019-20, unlike trends in recent years. Since 2013-14, growth rate in Punjab was slower than the national average. However, the estimates for 2019-20 indicate

a shift in this trend. The advance estimates for 2019-20 indicate that growth in GSDP at all India level will be 5%, against 5.33% in Punjab.

From the production end, the estimates for Gross State Value Added (GSVA) portray the same story. At both the national level and Punjab state level, GSVA growth rates have witnessed a declining trend. However, real growth in GSVA in Punjab for 2019-20A is higher than the real GVA growth in India. A national level slow down, especially in the manufacturing sector during 2019-20 may have constrained the growth of the GSVA in the State as well. GSVA grew at 5.09% in 2019-20A, against 5.54% in 2018-19.

Punjab's GSDP grew at an average rate of 6.06% between 2015-16 and 2019-20.

Figure 1: Growth rate of Punjab's GSDP vis-a-vis India's GDP

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab & MoSPI, Government of India

1.2 Sectoral performance

Like the national economy, the services sector has contributed the largest share in State's gross value added, in recent years (Table 1). Over past 5 years (2015-16 to 2019-20 (A)), services sector in Punjab has contributed an average share of 46.4% annually. The natural transformation process of any economy witnesses the services sector contributing the largest share as an economy progresses. With higher per-capita incomes and more spending powers, the demand for services witnesses a rise, as has been evident in the case of Punjab as well. Advance estimates for 2019-20 indicate a further rise in the share of services share in Punjab's GSVA to 46.7% in 2019-20A, from 46.2% in 2018-19.

Table 1: Sectoral growth rate, share and employment in Punjab's GSVA

	Real Growth Rate				Share in Nominal GSVA				Share in Employment (2017-18)
	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)	
Agriculture & allied sectors	1.7%	4.6%	2.3%	2.3%	29.2%	29.0%	28.7%	28.1%	26.0%

	Real Growth Rate				Share in Nominal GSVA				Share in Employment (2017-18)
	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18(P)	2018-19(Q)	2019-20(A)	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18(P)	2018-19(Q)	2019-20(A)	
Industry	4.9%	6.0%	5.8%	4.0%	24.6%	24.7%	25.1%	25.2%	33.1%
Services	7.3%	6.8%	7.1%	7.0%	46.1%	46.2%	46.2%	46.7%	40.9%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab and PLFS 2017-18

Yet, unlike the national economy, agriculture and allied activities continue to contribute a large share in Punjab's overall value added, exceeding the share of industry. In 2019-20, agriculture and allied sectors is expected to contribute a share of 28.1% of the Punjab's GSVA. Since the Green revolution in 1960s-1970s and mechanization of agriculture in Punjab, the State has grown to be the bread basket of the country. The sector continues to be the driver of Punjab's economy, pulling up the industry and services sector in the State as well, as described in Box 1. A slowdown in the growth of the sector has contributed towards the moderation in the state's overall growth rate.

Box 1: Agriculture sector driving Punjab's growth

Relative to national trends, the sectoral composition of Punjab's Gross Value Added is more balanced, as mentioned before. Even though, services sector has grown to have the largest share, industries and agriculture continue to have a significant share in the GVA. While the three sectors are interlinked and progress in one impacts the other sectors too, agriculture sector can be believed to be the driving force for Punjab's economy. The boom in Punjab's economy during Green Revolution is testimony of the role played by the sector in making Punjab one of the richest states in the country.

Punjab continues to be an agrarian economy and exploratory analysis shows that agriculture sector plays an important role in driving growth in other sectors. With a lag of a year, a unit's rise in agricultural product results in 1.4 units rise in services product and 1.77 units rise in industrial product, which is two to three times the impact of other sectors. With majority of industries in Punjab being agro-based, the growth in agriculture adds to the raw material for the industries. Further, with Punjab producing a majority share of central pool of wheat and rice, transportation of these cereals adds to the growth of services sector. Additionally, it should be noted that, with higher agricultural income the demand for products from the industry and services sector products grows, boosting the entire economy. It is evident that agriculture sector is the axis in the economy, strongly impacting growth in other sectors and driving the economy.

Agriculture and allied sectors

Punjab has historically had an important role in bolstering India's agriculture production and food security. Along with Western Uttar Pradesh and Haryana, the state was at the forefront of the Green Revolution of the 1960s and 1970s. Till today, it enjoys the status of being '*India's granary*' – contributing towards 12% of the country's rice production, and 18% of wheat production. Notably, Punjab's percentage share in the country's area under cultivation of the two crops was 7% and 12% respectively¹. This high yield, mechanised cultivation is a distinguishing characteristic of Punjab's agriculture. It also means that unlike at the all India level, where a 16% share in total value added,

¹ Data for 2017-18, available in Agriculture Statistics at a Glance, 2018.

translates into a 44% share in the country's employment for the agriculture and allied sector, in Punjab a 29% share in GSVA, translates into a more proportionate share of 26% in employment (Box 2).

Box 2: Balanced output and employment structure in Punjab supported by mechanized agriculture sector

A common trend observed across States in India is the dominance of services sector in State's GVA, followed by manufacturing and agriculture sector. However, in terms of employment, the distribution of workers in the three sectors has been majorly skewed towards agriculture. A stark mismatch in output and employment concentration of the three sectors is witnessed at the national level and is presented in Table 2. Share of agriculture sector in India's GVA stood at 16.5% as per advance estimates for 2019-20, while the sector employed almost thrice (44.1%) of the total labour force. This mismatch indicates towards a labour intensive nature of agriculture sector and low per-labour output at the national level. In contrast, services sector which is estimated to contribute 55.3% of India's GVA in 2019-20, only occupied 31.04% of the total labour. This indicates towards a probable case of jobless growth in service sector at the national level.

In a contrasting trend, the composition of output and employment in Punjab, across the three sectors, is relatively much more balanced. Contributing over 28% of the GVA of the state in 2019-20 (A), agriculture and allied activities employed 26% of the labour force in the State. Use of advanced technologies like farm equipment and relatively expensive HYV seeds and fertilisers have pushed various farmers towards other sectors. This has ensured towards a more balanced distribution of workers and higher per-labour output in all sectors, in comparison to the national level trends. Services sector with a share of 46.7% of Punjab's GVA, as per advanced estimates of 2019-20, employs 40.9% of the State's labour.

Table 2: Sector-wise composition of GVA (2019-20A) and employment (2017-18)

	Employment Share (2017-18)	Share in GVA (2019-20A)
Punjab		
Agriculture & allied activities	26.0%	28.1%
Industry	33.1%	25.2%
Services	40.9%	46.7%
India		
Agriculture & allied activities	44.1%	16.5%
Industry	24.8%	28.3%
Services	31.0%	55.3%

Source: PLFS 2017-18 and Economic and Statistical Organisation, Punjab

Hence, it is not a surprise that the NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17, found that among all the states, agricultural households in Punjab reported the highest average monthly income (Rs. 23,133), with Haryana coming a distant second (Rs. 18,946) (NABARD, 2018)². It also means, that the general conception that agrarian states record low per capita income does not

² NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

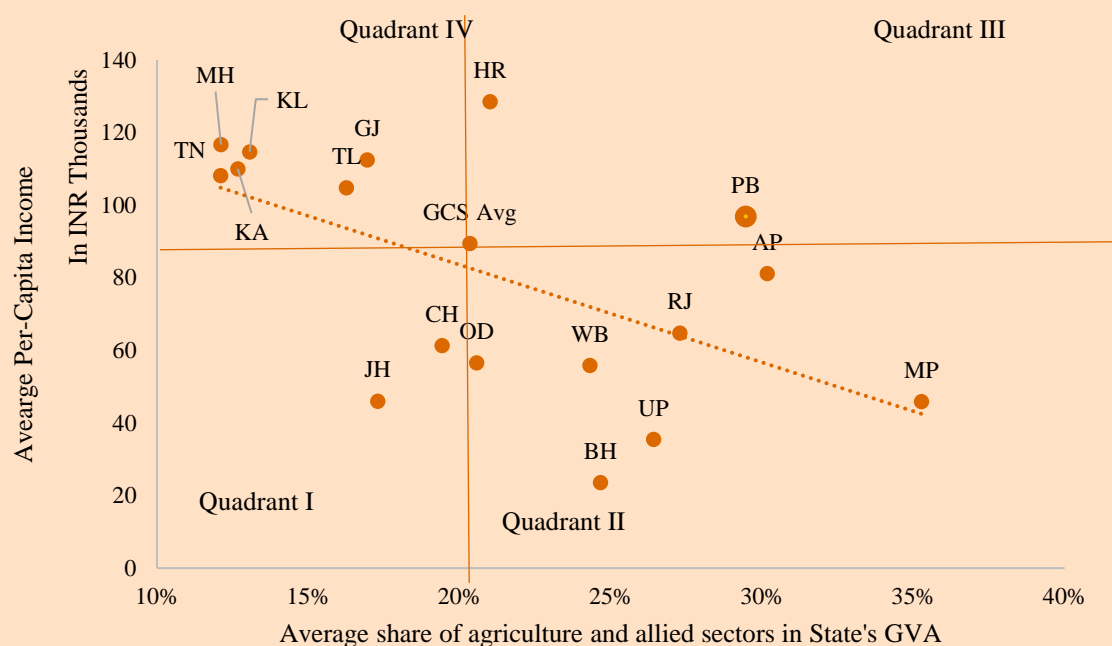
hold true for Punjab. In fact, it is a rare state that enjoys both a high share of agriculture in total GSVA and a high overall per capita income (Box 3).

Box 3: Agricultural Share and Per-capita Income

There is a negative relation between per capita income and share of GSVA coming from agriculture and allied sector as can be seen from Figure 2 below. It plots the average share of agriculture and allied activities GVA in State GVA against the average PCI of the State. The analysis has been conducted for the period of 2011-12 to 2016-17 for all General Category States.

However, Punjab is the rare state that continues to have a dominant share of agriculture and allied activities and yet have a high per capita income. Figure 2 shows that Punjab and Haryana are the only two States in Quadrant III (i.e., those states whose average per-capita income and share of agriculture and allied activities in State's GVA is above the average for General Category States). In fact, Punjab has the highest per-capita income out of the top 7 states by share of agriculture and allied sector in State's GVA.

Figure 2: Average per-capita income and share of agriculture and allied sectors in gross state value added for GCS (2011-12 to 2016-17)

Note: Goa has been removed as it is an outlier. Shares measured as a proportion of GSVA in current (2011-12) prices.

Source: MoSPI, Government of India

In recent years however, Punjab has experienced uneven growth in agriculture, especially in crop cultivation. In the last two years (2018-19 and 2019-20A), GVA growth of the agriculture and allied sector slowed down to 2.3% from 4.6% in 2017-18 (Table 3). This slowdown was most noticeable in the crop husbandry sector, where GVA witnessed a negative growth rate. The Union Economic Survey of 2018-19 posited that falling food prices at the all India level could have led to farmers producing less. While this could be a potential reason – the Consumer Price Index (CPI) inflation for food and beverages in 2018-19 was almost one-third of that in the previous year – in Punjab, the slowdown may also be symptomatic of long-term trends in crop cultivation. For instance, while paddy cultivation contracted in 2018-19, area under paddy cultivation marginally increased. Hence, a fall in yield was to

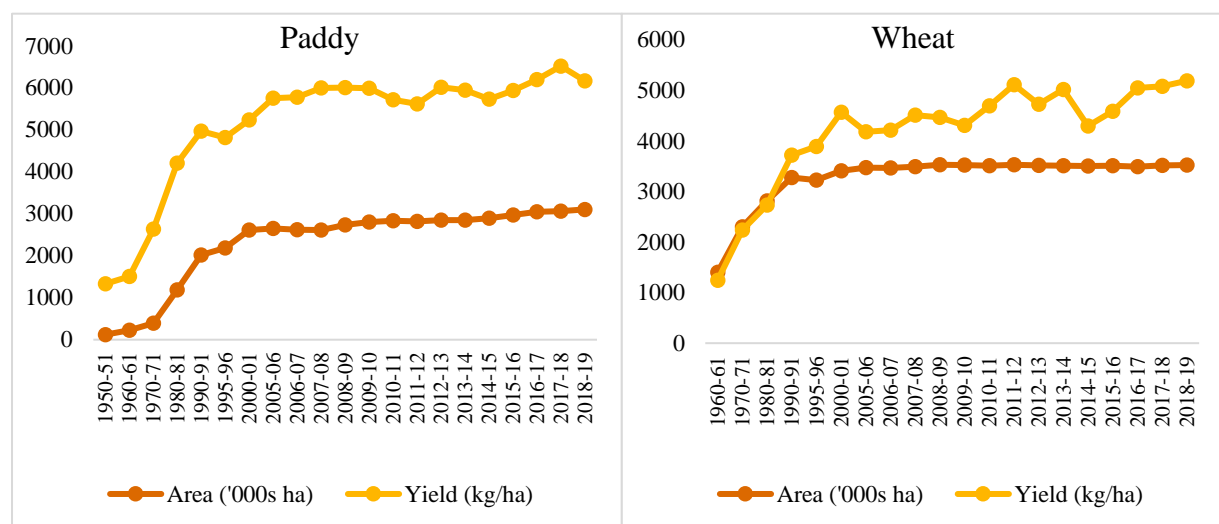
be blamed. This stagnation also seems to hold true for wheat cultivation, as can be seen in Figure 3 below. Since the 2000s, the area and yield of paddy and wheat have both plateaued. Potential reasons for this could be diminishing marginal returns especially in the backdrop of low investment ratios though this needs to be explored in more detail (Box 4). Crop diversification is likely to be the way forward.

Table 3: Growth rates and share of agriculture and allied sectors (2012-13 to 2019-20A)

	Real Growth Rate				Share in Nominal GSVA			
	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)
Agriculture & allied sectors	1.7%	4.6%	2.3%	2.3%	29.2%	29.0%	28.7%	28.1%
Crops	0.5%	3.4%	-0.3%	-0.2%	17.8%	16.8%	16.3%	15.5%
Livestock	4.6%	7.2%	7.5%	6.9%	8.6%	9.8%	10.0%	10.4%
Forestry & Logging	0.3%	3.7%	2.5%	2.1%	2.5%	2.2%	2.1%	2.0%
Fishing	6.4%	3.4%	0.3%	2.5%	0.3%	0.3%	0.3%	0.3%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Figure 3: Area and yield of paddy and wheat in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Future growth in the agriculture is also likely to come from the allied sectors – which are promisingly, increasing their share in agriculture GSVA. Share of livestock sub-sector in State's GVA has consistently grown over the years to reach 10.4% in 2019-20A and the sub-sector has witnessed consistent high growth in the recent past. Over the last 3 years, growth in livestock sub-sector has been the highest amongst all sub-sectors in agriculture sector. Efforts of the Government in livestock through various national and state-level initiatives highlight the state's focus on boosting the growth of this sub-sector.

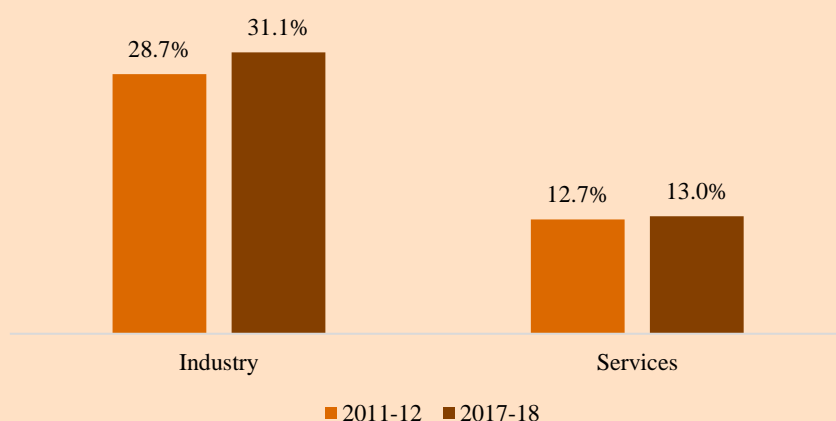
Livestock sector holds significant promise to overall economic prosperity in Punjab given the constraints faced in other Agri sub-sectors.

Box 4: Investment growth in Punjab

Investment enters GDP from the demand side – in the year in which the investment is made, GDP is higher by the extent of the investment demand. Moreover, investment in terms of machinery, capital etc., also predispose an economy to future growth. This is one area where Punjab has scope to improve.

In 2017-18, Gross Capital Formation (GCF) was 13.12% of GSDP in the state, in comparison to all India level of 29.5%. It is also instructive to look at these ratios sector-wise (Figure 4). Not surprisingly, the industry sector has the highest GCF to GSVA ratio – based on the nature of the industry. Services, by nature of the industry and also often being informal in nature also has relatively low investment ratios. However, both these sectors showed an improvement in the investment ratio between 2011-12 and 2017-18.

Figure 4: GCF to GSVA ratio – industry and services

Source: Economic and Statistical Organisation, Government of Punjab

Industry Sector

Driven by the manufacturing sub-sector, the industrial sector has been witnessing a moderation in its growth rate in the past two years. Advance estimates for 2019-20A highlight that growth in the sector is expected to slow down to 4%, on back of slowdown in manufacturing sector growth to 1.8%. The trends in industry sector mimic the growth at national level. Manufacturing is not only the highest

contributor to GSVA growth within the industrial sector, but also among the top overall sub-sectors, second to cropping sector (Table 4). The focus on agriculture sector has led to ancillary industries like food processing and textiles to come up in Punjab. The state, today, is a leading producer of apparels, woolen knitwear and sports good. Ludhiana city has emerged as the largest manufacturing cluster in north India. Further, light engineering (production of bicycles and auto parts) is an important industry in Punjab. Efforts of the State government to set up various textile parks and light engineering parks are expected to revive the growth of industries in the state.

Construction GSVA is expected to moderate to 2.4%. Growth in electricity GSVA is also expected to moderate, but to remain high. Share of electricity and other utilities in State's GVA is expected to reach 5% in 2019-20. Punjab is also strategically placed to harness solar electricity. Various initiatives have been undertaken to boost growth of renewable energy resources in the State.

Table 4: Growth rates and share of industry sector (2012-13 to 2019-20A)

	Real Growth Rate				Share in Nominal GSVA			
	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)	Average for 2012-13 to 2016-17	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)
Industry	4.9%	6.0%	5.8%	4.0%	24.6%	24.7%	25.1%	25.2%
Manufacturing	5.4%	5.9%	5.6%	1.8%	14.2%	13.7%	13.8%	13.5%
Electricity, Gas, Water Supply & other Utility Services	10.1%	9.1%	7.0%	6.0%	3.5%	4.4%	4.7%	5.0%
Construction	1.5%	4.8%	5.6%	2.4%	6.9%	6.6%	6.5%	6.4%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Services Sector

Consistent with national trends, services sector contributes the largest share to Punjab's GVA and is also the fastest growing sector. The sector has consistently contributed a share of over 46% of the State's GVA and witnessed a growth over 7% over the five-year period between 2012-13 and 2016-17. After a slight slowdown in 2017-18, the sector rebounded in 2018-19 and grew at 7.1% (Table 5). Advance estimates for 2019-20 indicate that the sector will continue to contribute a share of over 46% and grow at 7%. It is interesting to note, that apart from financial services, all other sub-sectors in services sector have grown at over 6% since 2012-13 (on average). 2019-20 is estimated to be a year of strong growth for the sector, with all sub-sectors witnessing a growth rate of over 6% (excluding financial services).

Complimentary to light engineering industries, trade and repair services have contributed almost 11% of Punjab's service sector GSVA, year after year. Propelled by high growth rates, however, 'Other services' have now surpassed this share. Real estate is the other important contributor to GSVA with a share of 9% over the last eight years and consistently rising growth rate in the recent past.

Punjab has further potential to boost the services sector, especially in the domain of tourism. Amritsar is a popular destination for tourists from within and outside India. More than 50% of total

tourist arrivals in Punjab are in Amritsar. The city provides scope for both heritage and rural tourism to develop in the state. Further, the state is growing to be a popular destination for medical tourism. Jalandhar has various nursing homes equipped with modern technologies, and is thus, emerging to be a popular medical tourism destination, especially amongst Non-Resident Indians (NRI).

Table 5: Growth rates and shares of services sector (2012-13 to 2019-20A)

	Real Growth Rate				Share in Nominal GSVA			
	Average for 2012- 13 to 2016-17	2017- 18(P)	2018- 19(Q)	2019- 20(A)	Average for 2012-13 to 2016- 17	2017- 18(P)	2018- 19(Q)	2019- 20(A)
Services	7.3%	6.8%	7.1%	7.0%	46.1%	46.2%	46.2%	46.7%
Trade, Repair, Hotels & Restaurants	7.7%	7.1%	6.8%	7.2%	10.9%	10.7%	10.7%	10.8%
Transport, Storage, Communication & services related to broadcasting	7.1%	5.4%	6.0%	6.4%	5.5%	5.2%	5.1%	5.1%
Financial Services	4.2%	5.2%	5.6%	5.1%	5.4%	5.0%	5.0%	5.0%
Real Estate, Ownership of dwellings & professional services	6.9%	7.1%	7.3%	7.6%	9.3%	9.2%	9.2%	9.2%
Public Administration	7.0%	7.0%	5.7%	6.2%	5.2%	5.1%	4.9%	4.9%
Other Services	9.5%	7.9%	9.1%	8.0%	9.9%	11.0%	11.3%	11.7%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

1.3 Economic growth and individual welfare

SDG Indicator 8.1.1 Annual growth rate of real GDP per capita

On average, the per capita GSDP (at current prices) in Punjab is estimated to be Rs. 1,85,282 in 2019-20, a growth rate of 7.63% over 2018-19. This implies an average monthly GSDP of Rs. 15,440 in 2019-20. In per-capita income terms (which is ratio of NSDP and population), estimated per-capita income is Rs. 1,66,830 in 2019-20A, 1.24 times the per capita income reported at the all India level.

Intra-state trends in per-capita income

Roopnagar, SAS Nagar and Ludhiana are the leading districts, in terms of per capita income since 2013-14. As

of 2016-17, Roopnagar reported a per capita income (in current prices) of Rs. 169,725, SAS Nagar reported Rs. 154,310 and Ludhiana reported per capita income of Rs. 152,332. Interestingly, Roopnagar is an agrarian district with 30% of its Gross District Value Added (GDVA) coming from the agriculture sector. SAS Nagar and Ludhiana are however, powered by manufacturing, contributing 29% and

27% respectively to the respective GDVA in 2016-17. On the other hand, Gurdaspur and Tarn Taran districts report the lowest per-capita income in the State. Restrictions on economic activities and border tensions have constrained growth of these districts.

Punjab estimates per-capita income of Rs.1,66,830 in 2019-20 in comparison with Rs.1,35,050 at all-India level.

Inequality

There is some indication that Punjab does well in terms of relative inter-personal equality.

National Family Health Survey (NFHS) provides data on wealth inequality, as measured by ownership of consumer goods and access to facilities. Relative to select states, Punjab has the highest proportion of the population in highest wealth national quintiles as per NFHS 2015-16 (Table 6).

Table 6: Percent distribution of the population by wealth quintiles

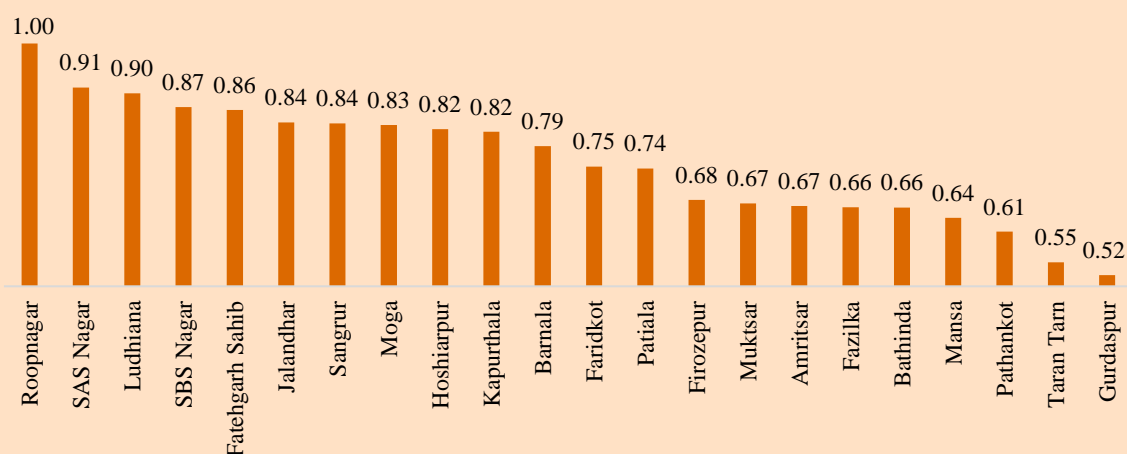
State Name	Wealth quintile				
	Lowest	Second	Middle	Fourth	Highest
Punjab	0.6	3.7	11.8	21.9	62
Andhra Pradesh	4.6	15.3	32.5	29.9	17.7
Gujarat	8.7	16.8	21.1	24.1	29.4
Haryana	1.7	7.3	17.4	26.5	47.1
Karnataka	6.3	19.9	26.7	26.7	20.5
Kerala	0.3	2.2	13.3	35.8	48.5
Maharashtra	9.2	16	22.5	26.4	25.9
Tamil Nadu	3.5	14.7	27.5	31.6	22.7
Telangana	6.3	17.2	25.9	27.4	23.2

Source: NFHS, 2015-16 (As per NFHS households are given scores based on the number and kinds of consumer goods they own, ranging from a television to a bicycle or car, and housing characteristics such as source of drinking water, toilet facilities, and flooring materials. These scores are derived using principal component analysis. National wealth quintiles are compiled by assigning the household score to each usual (de jure) household member, ranking each person in the household population by their score, and then dividing the distribution into five equal categories, each with 20 percent of the population.)

Box 5: Analysis of district wise economic activity using GIS

Figure 5 shows per-capita income of each district relative to highest per-capita income district in 2016-17. Roopnagar is the highest per-capita income district. The poorest district, Gurdaspur's PCI is nearly 52% of per-capita income of Roopnagar in 2016-17.

Figure 5: District per-capita income relative to highest income district, 2016-17 (PCI in current prices)

Source: Economic and Statistical Organisation, Government of Punjab

There does not seem to be very strong relationship between per-capita income across districts and share of non-agriculture sector in district gross value added. The correlation between these two variables is 0.49 (less than 0.5). This could be due to relatively prosperous agriculture sector in Punjab.

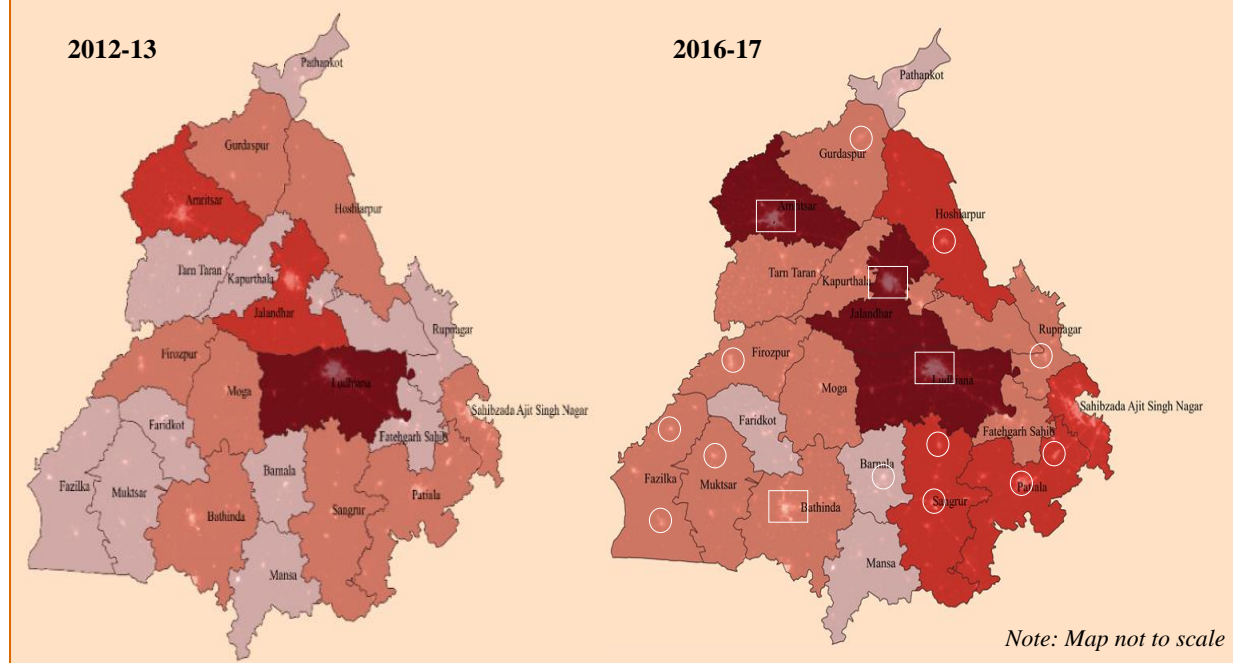
An attempt is made to extract policy insights from night lights database. It is expected that higher night light intensity is associated with greater economic activity. In the figure below, district wise mapping of GDDP and night light is made. Darker shades reflect higher GDDP and white patches reflect extent of night light intensity. It can be seen that Amritsar, Jalandhar, Ludhiana with high GDDP also reflects higher night light intensity relative to other districts. The correlation between GDDP and night light intensity in the district stands at 0.82 in 2012-13 and 0.86 in 2016-17. This supports strong positive relationship between night light intensity and GDDP.

A comparison is made between 2012-13 and 2016-17 for which data is available. Some of the interesting insights include:

1. High income districts such as Amritsar, Ludhiana, Jalandhar, Sangrur, Patiala and Hoshiarpur reported growth in GDDP at the rate of 44.2% at current prices while other districts reported 43.6% growth. This can be considered high growth taking into consideration level differences. Night light intensity has further grown in districts (26.5% relative to 24.6% for low light intensity districts) which already had high night light intensity or high GDDP (areas highlighted in rectangles). However, this increase in night light intensity is due to spread of economic activity outside the growth centers within those districts (rectangular areas). While night light intensity in these districts as a whole increased at an average rate of 26.5%, growth of night light intensity in the growth centers of these districts was only 6.9%. This possibly indicates geographical dispersion of economic benefits.

[Note: While night light has high positive correlation with the economic activity, there could be errors which may disguise the economic activity. This could include various factors such as stubble burning which may be captured in night light intensity but does not reflect high economic activity.]

- Review of night light intensity across districts points towards areas which can be potential growth drivers in future too and can generate similar economic benefits and geographical dispersion. These are encircled in the map for 2016-17. Growth in night light intensity of these encircled regions was also higher at 14.3% than high light intensity regions (rectangular) which was only 6.9%. Potentially, deeper analysis of these segments in terms of strengths and constraints can guide role of State to make them future growth centers.

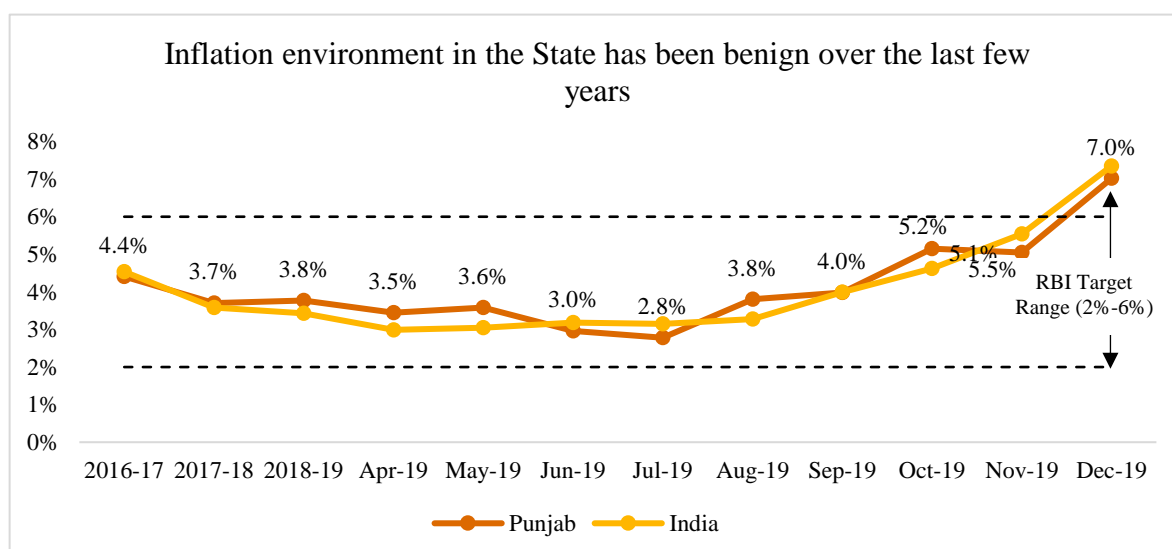
1.4 Inflation

Inflation plays a critical role in any economy by impacting the real income of individuals. Though inflation management is largely a function of the Union government, given its impact on people’s real income, inflation is a relevant theme at the state level as well.

Inflation Trends

Inflationary environment in the State has been benign over the last few years, fluctuating within the RBI target range of 2% to 6%. The recent inflation numbers, although, show a divergence from the past trends. Inflation has been on the rise in Punjab, mimicking the all India scenario (Figure 6). Post August 2019, inflation rate has risen rapidly at the State and national level, especially in the last quarter (October to December 2019), breaching RBI’s 6% target in December 2019. This was largely on account of increasing food inflation. It should be noted that, contrary to popular belief, mild levels of inflation are considered good for the economy, by promoting consumption and thus, production.

Figure 6: Inflation (CPI General Index) in Punjab and India

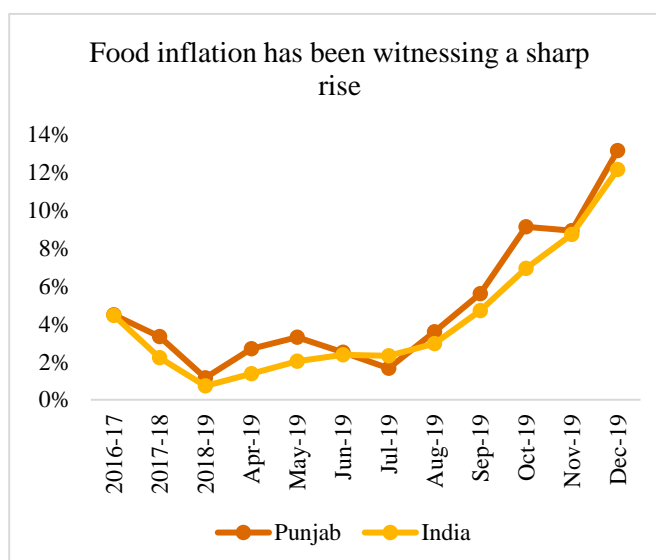

Source: MoSPI, Government of India

Food and Non-Food Inflation

Increasing food prices have made the national headlines in recent months. As seen in Figure 7, food inflation fell in 2018-19 in Punjab and India, both. However, the scenario has reversed in 2019-20, with accelerating rates of inflation (Figure 7). In December 2019, food inflation reached 13.2% in Punjab. Food inflation has been driven by almost all its sub-components. Vegetable price inflation has of course, been the most visible phenomenon with prices in December 2019 being 68% higher than those prevailing at the same time in the previous year. There has also been steady rise in prices of cereals, that account for the highest weight in the measure of food inflation from April to December 2019. Milk and products, fruits and pulses and products have similarly seen high inflation. Dramatic increase has been seen in meat and fish prices in 2019-20, though they moderated in the last two months (November-December).

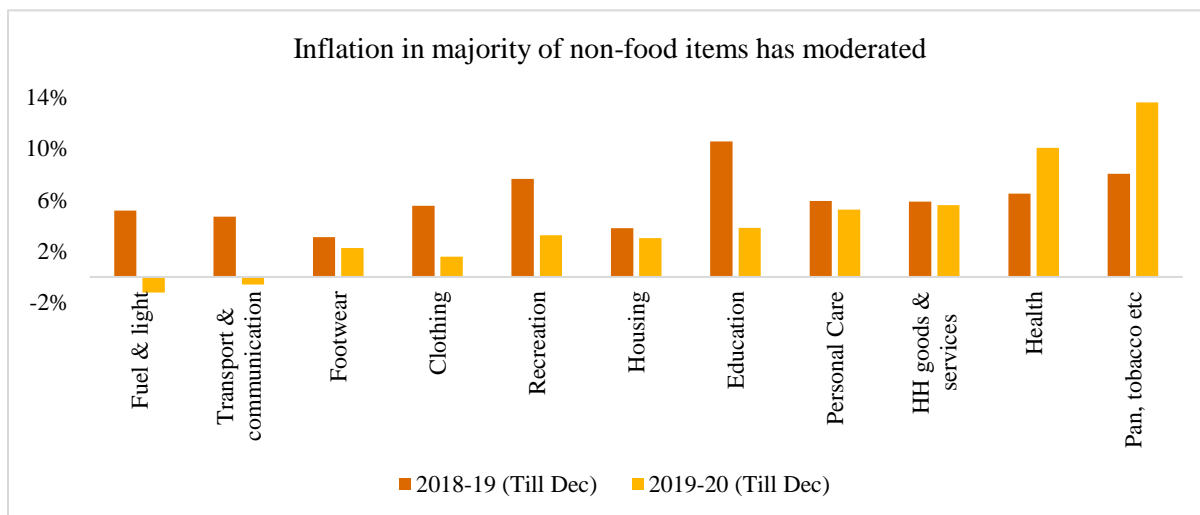
Figure 7: Food and beverages inflation in Punjab vis-a-vis India

Source: MoSPI, Government of India

In terms of non-food inflation, except for health and pan, tobacco etc., all other components of non-food inflation have moderated (Figure 8). For instance, 'fuel and light' and 'transport' components have seen a deflation. Education inflation has also fallen, witnessing disinflation of almost 7 percentage points. The worrisome trend is the high inflation in health (10.1%) and household goods and services (5.6%), which are essential commodities/services for enjoying decent quality of life.

Figure 8: Inflation in various non-food items in Punjab

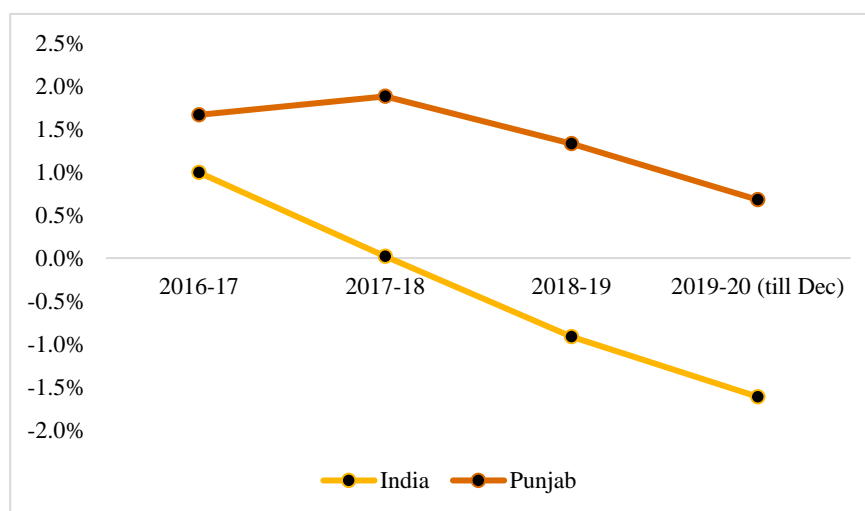

Source: MoSPI, Government of India

Spatial variation in inflation trends

Rural inflation in Punjab exceeds urban inflation, though the gap has been declining. A reversal in the trend, at the national level, has been observed since the past financial year with urban inflation overtaking rural inflation (Figure 9). Punjab continues to have a positive rural-urban differential in 2018-19 and 2019-20 (till Dec 2019).

Figure 9: Rural-urban inflation differential in Punjab vis-a-vis India

Source: MoSPI, Government of India

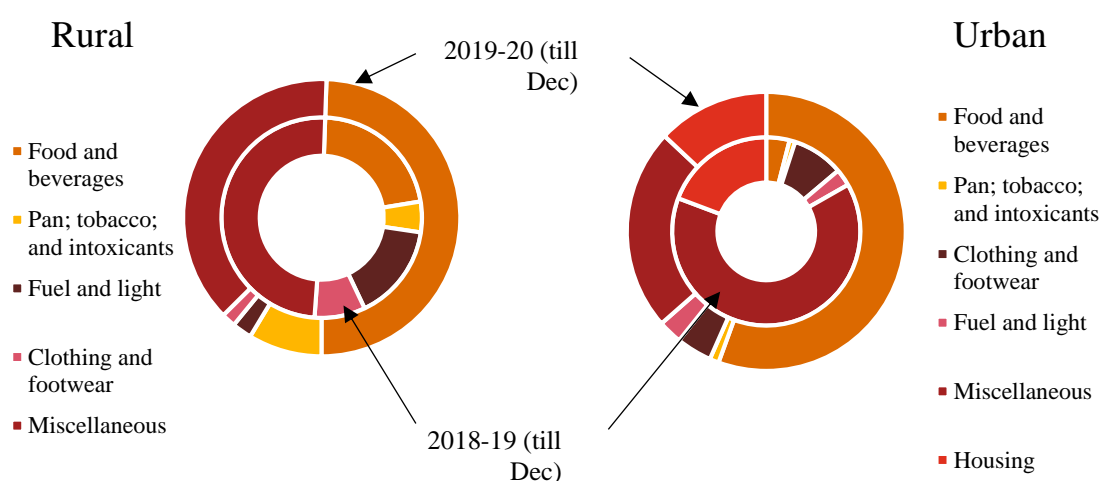
This is on account of non-food inflation in rural Punjab exceeding the non-food inflation in urban Punjab, across various products. The differential is most significant in the category of Pan, tobacco and other intoxicants, where rural inflation till Dec 2019 averaged 18.1%. In contrast, urban inflation in the same category was 3.4%. Similarly, inflation in health, recreation and household goods and services are higher in rural than urban areas. It should be noted that in Punjab, contrary to national trends, urban food inflation has exceeded rural food inflation from April 2019 onward. This was largely on account of wide differentials in rural-urban vegetable

inflation, and inflation in prices of pulses, sugar and confectionery, eggs, milk (and other dairy products), oils and fats.

Drivers of Inflation

Food & beverages and miscellaneous items are the largest contributors to inflation in rural and urban Punjab during the first three quarters of 2018-19 and 2019-20. While food inflation in Punjab has been relatively lower than non-food inflation over the years, the recent upward trend in food inflation and the high weightage attached to food items, has made it an important contributor to the inflation in the State. Further, with high inflation in miscellaneous items like personal care goods, household goods and services and especially, health care, have led to miscellaneous goods also significantly impacting the inflation in Punjab.

Figure 10: Drivers of inflation in rural and urban Punjab

Source: MoSPI, Government of India

Rising food inflation has also removed disparities in contributors to inflation in rural and urban areas (Figure 10). In both rural and urban Punjab, food inflation contributes more than half of overall inflation. While in rural Punjab, this means that share of food inflation has more than doubled, in urban areas the contribution of food inflation has gone up by 15 times, from inflation in 2018-19. Miscellaneous products are the next highest contributor to inflation with 40% in rural areas and 25% in urban areas, during the first three quarters of 2019-20. Interestingly, pan, tobacco and intoxicants have risen to be an important contributor to rural inflation in 2019-20 with its contribution growing from 4% in 2018-19 (till December) to 9% during the same period in 2019-20. Apart from these, housing product has also been an important contributor to inflation in urban areas of Punjab.

Public Distribution System in Punjab

Punjab is amongst the leading states in the country to implement the National Food Security Act, 2013 w.e.f December 2013. The Atta Dal Scheme being run by the State government was brought under the ambit of the above Act and was renamed as Smart Ration Card Scheme in 2017-18.

The State government procures wheat needed for the above scheme under the Decentralised Procurement Scheme and the same is stored at 423 dedicated DCP godowns and is distributed through 17186 fair price shops under its bi-annual distribution model with the approval of the Government of India to the beneficiaries in 30 kg sealed bags at the rate of Rs. 2 per kg twice a year. The priority household category beneficiaries get 5kg wheat per month whereas the Anna Antodaya Yojana category

families get 35 kg wheat per month. The State government has to distribute 8.70 lac MT wheat annually to 141.45 lac beneficiaries.

At present, subsidised wheat is being distributed to 36.21 lac beneficiary families (approximately 139.95 lac beneficiaries). The details of the beneficiaries are available on the transparency portal of the Department of Food, Civil Supplies and Consumer Affairs, Punjab (<http://www.foodsuppb.gov.in>). 99.27% ration cards have been seeded with Adhaar numbers. The subsidised ration is distributed in the presence of government functionaries, Panchayat members/ councilors and members of the local vigilance committees.

Three tier grievance redressal mechanism- Internal, External and through State Food Commission for redressal of grievances of the beneficiaries has been established. Additional Deputy Commissioner level officers have been designated as District Grievance Redressal Officers. The State government has also constituted State Apex Committee and State Project E-Mission Team (SPeMT).

To ensure transparency and efficiency in the distribution of food grains under the NFSA, end to end computerisation of TPDS, automation of FPS and Supply Chain Management is being undertaken. In the year 2018-19, the wheat under the Smart Ration Card Scheme was distributed to the eligible beneficiaries through e-PoS machine. The department has procured 1515 e-PoS machines for the same.

State government has taken a decision for re-verification of beneficiaries under the Smart Ration Card Scheme, so that only eligible beneficiaries can avail benefits of the scheme.

Table 7: Details of the Distribution of essential commodities for the year 2014-15 to 2019-20 by FPSs

<i>Commodity</i>	<i>2014-15</i>	<i>2015-16</i>	<i>2016-17</i>	<i>2017-18</i>	<i>2018-19</i>	<i>2019-20</i>
<i>Smart Ration Card Scheme</i>						
<i>Wheat (MT)</i>	573440 (June 2014-March 2015)	648512	731484	848521.47	746517.85	427172.005 (up to 10th February 2020)
<i>Pulses (MT)</i>	18754	9039	8650	-	-	-

Source: Department of Food, Civil Supplies and Consumer Affairs, Government of Punjab

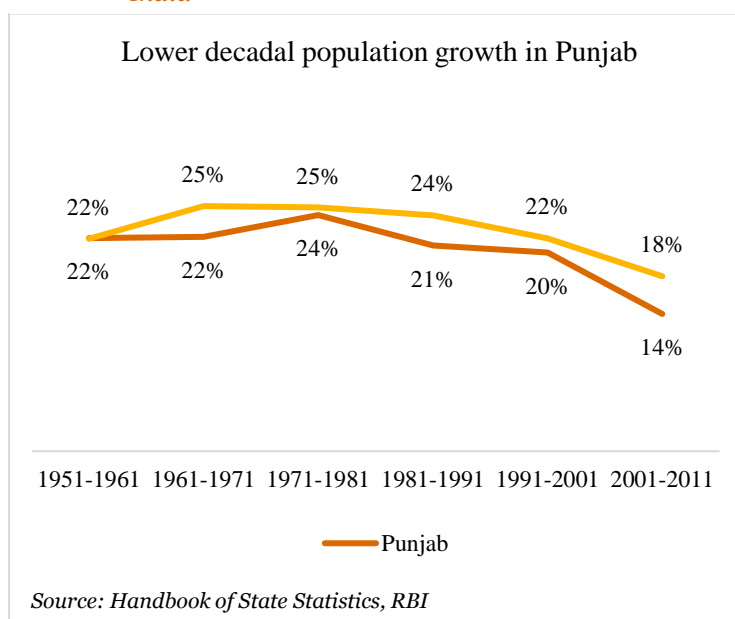
1.5 Population and employment

In this section, we discuss population trends in Punjab, that have an implication for the labour force and employment. These include demographic change, sex ratio and migration trends. We then discuss the employment trends being witnessed in Punjab.

Demographic dividend

Population growth rates have slowed down in Punjab, on the back of declining birth rates and fertility. Slowing birth rates have not only led to population growth rates falling in Punjab over time, the decline has been sharper for the State than at the all India level. The annual population growth rate in Punjab over the period 2001 to 2011 was 1.4% in comparison to 1.8% at the all India level (Figure 11). Fertility rates have also declined concomitantly. India and Punjab both had fertility rates of 5.2 in 1971. As of 2017, the rate stands at 2.2 for India and 1.6 for Punjab, falling below of the replacement level fertility rate of 2.1%. At the same time, death rates have also declined, though registering a marginal increase between 2011 and 2017.

Figure 11: Decadal population growth rates in Punjab and India

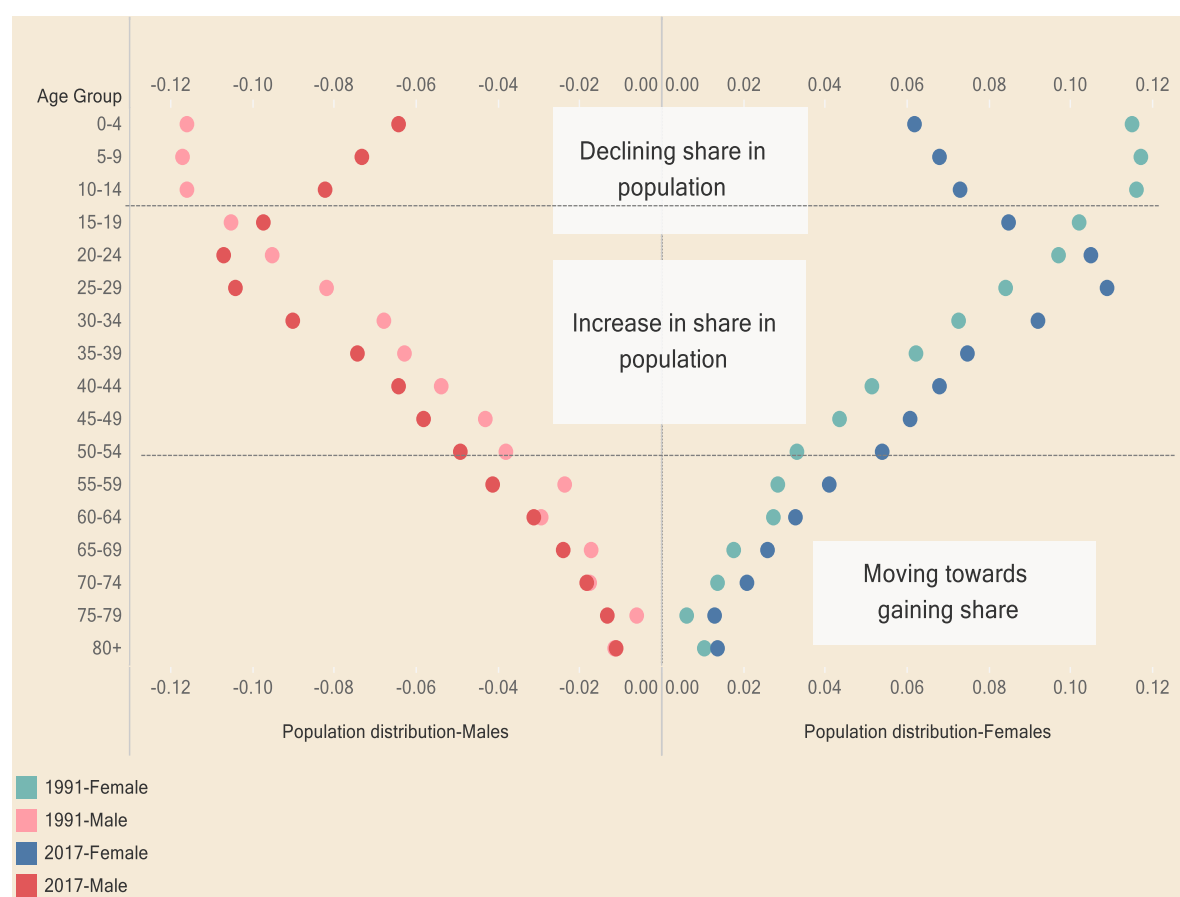
These trends have contributed to a demographic shift in Punjab with a consistent increase in the population in the working age group, i.e., between 15 and 64 years of age. This can also be seen from Figure 12, where from 1991 to 2017, the bulge in the age-sex pyramids moves from the bracket of zero to 14 years to 10 to 24 for males and 15 to 29 for females. It should be noted, that the demographic shift for females is relatively faster, as compared to males in Punjab. Table 8 highlights that the working age population (15 to 64 years) in Punjab has grown from 60.1% of the population to 71.8% of the population in 2017. At the same time, the percentage of population in the older age group (i.e., above 65 years of age) is also increasing.

Table 8: Distribution of Punjab's population in various age groups

	Age (years)	1991	2011	2017
Working Age	15 to 64	60.1%	67.7%	71.8%
Youth	15 to 29	28.3%	29.1%	30.4%
Stepping into working age in next decade	5 to 14	23.3%	17.9%	14.8%
Old Age	Over 65	5.0%	6.7%	7.1%

Source: Census of India, 1991 and 2011; Sample Registration Survey, 2017

Figure 12: Shift in age structure in Punjab (1991 to 2017)

Source: Census of India, 1991 and 2011, Sample Registration Survey, 2017

This demographic shift raises two concerns. First, the presence of a large working age population does not automatically translate into an economic advantage. Instead, skilling and employment opportunities, matching the aspirations of the youth, need to be provided to ensure that the population bulge transforms into a demographic dividend. Second, with higher population in older age groups, Punjab would have to invest in health care and social security initiatives to cater to the needs of the growing dependent population, apart from the initiatives the state undertakes for welfare of children and disabled. Both these aspects are important, in the face of limited fiscal space. As discussed in Chapter 7: Public Finance, Punjab has significant committed expenditure which requires careful carving out of space for these initiatives.

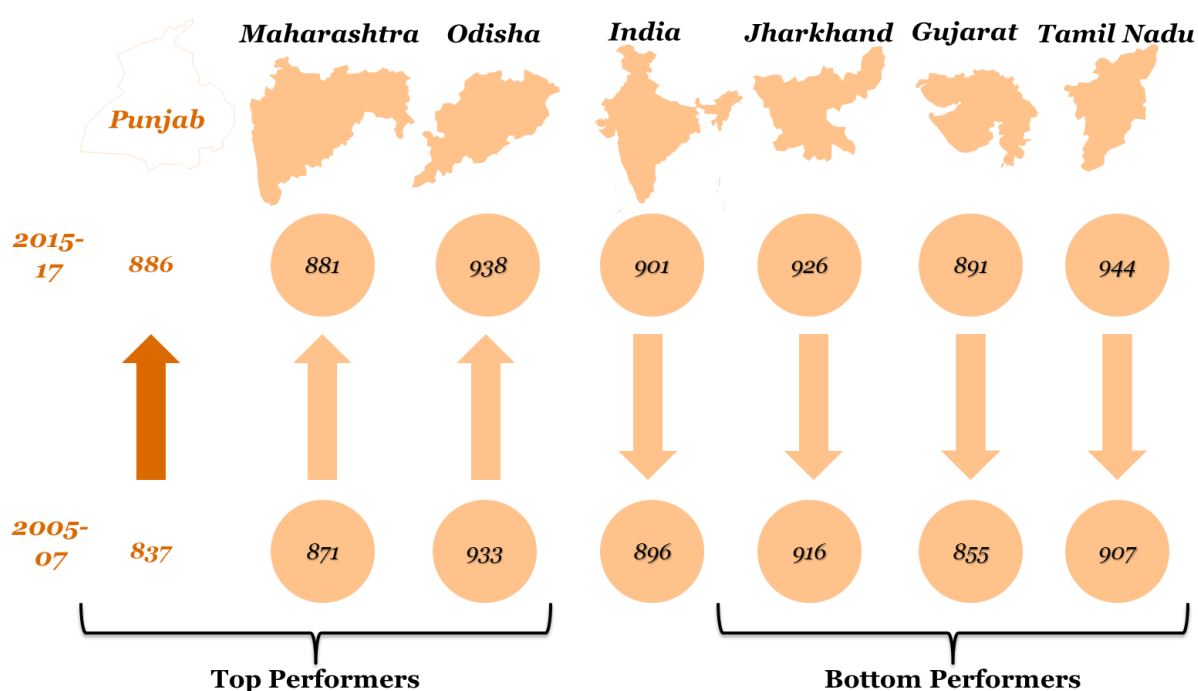
Sex Ratio

An IMF staff study has found that women's participation in the labour force has significant economic gains for two reasons. Firstly, increased diversity at the workplace allows for wider perspectives and innate differential skills to be brought on board, thus improving productivity. Secondly, as an economy grows, employment opportunities increase in the service sector which is inherently more conducive for inclusive employment. However, social or other barriers to women's entry into the labour force could slow the process of increased employment and output (Ostry et al, n.d)³. One measure of such social barriers is the sex ratio, that reflects sex discrimination at birth.

³ <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/SDN/2018/SDN1806.ashx>

Sex ratio in Punjab has improved significantly during the decade between 2005-07 to 2015-17. Punjab had been previously plagued by low sex ratio. However, consistent efforts by the State Government have resulted in raising the sex ratio. Punjab's sex ratio rose from 837 in 2005-07 to 886 in 2015-17. In contrast, the national sex ratio declined from 901 in 2005-07 to 896 in 2015-17. In comparison, with other 18 States, Punjab has been the top performer with an improvement of 49 women per thousand men, as presented in Figure 13. The second top performer, Maharashtra, improved its sex ratio by 10 women per thousand men. Majority of the remaining states have witnessed a decline in sex ratio, over these 10 years. It needs to be noted, that despite the significant improvement in sex ratio, Punjab continues to be below the national average.

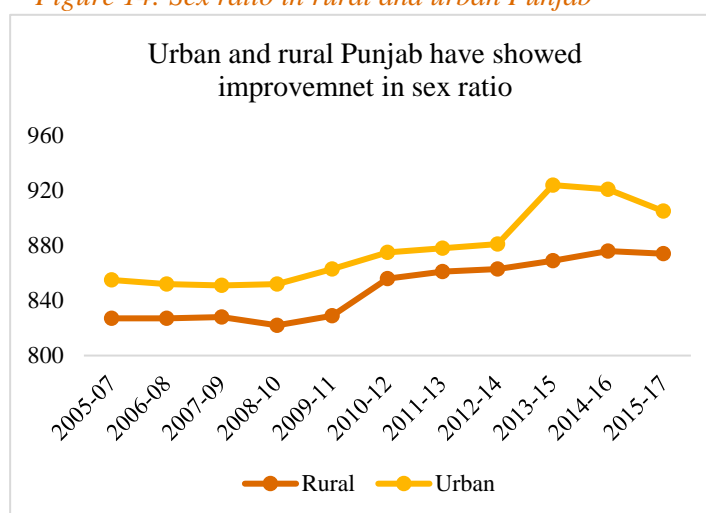
Figure 13: Sex-ratio in Punjab relative to other states

Source: Detailed Tables, Sample Registration System Statistical Report 2017

Figure 14: Sex ratio in rural and urban Punjab

The improving trend in sex ratio is observed in both rural and urban areas, as presented in Figure 14, with urban Punjab performing better than rural Punjab. Higher literacy, awareness and stricter medical regulations in urban areas play a significant role in the higher sex ratio observed in urban areas. Since 2005-07, sex ratio in rural Punjab grew consistently (except for a dip in 2008-10) to reach 876 in 2014-16. In 2015-17, rural Punjab witnessed a marginal dip in sex ratio to 874. In contrast, urban Punjab witnessed an improvement in sex ratio between 2005-07 and 2013-15. Post that year, the sex ratio in urban areas of Punjab has declined.

Source: Sample Registration Survey, multiple years

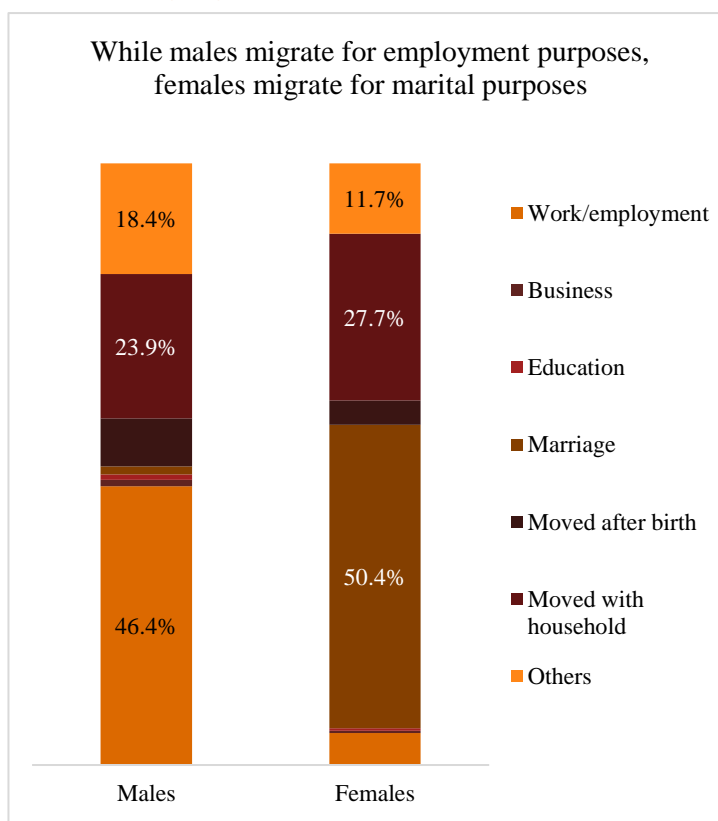
Migration trends in Punjab

Migration is a key characteristic of Punjab’s economy with high in-migration from other States. As per latest 2011 Census data, over 24 lac people (24,88,299) from states across the country migrated to Punjab. This was 5.3% of total migrants within India. This makes Punjab the state with 8th largest share of migrants from other states. Majority of these migrants were females, with a share of 55.2%. Most of the in-migrants to the state settled in Ludhiana and SAS Nagar.

The leading reason for in-migration to Punjab varies for the genders.

While males migrated to Punjab in search of work/employment opportunities, majority of the females shifted for marital purposes, as presented in Figure 15. This trend is common across the country. Amongst the states from which migrants have shifted to Punjab, Uttar Pradesh is the leading state with a share of 26.1%. Majority of the migrants from UP and Bihar come to Punjab in search of employment opportunities. These people work as casual labour in farms or daily wage earners, and thus, are subjected to poor working conditions. The high influx of population from other states in search of employment opportunities puts pressure on the labour market in the State and requires interventions to ensure availability of appropriate employment opportunities.

Figure 15: Distribution of migrants based on purpose for shifting

Source: Census of India 2011

Box 6: The search for greener pastures

Diaspora amongst Punjabis, especially the youth is a well-known fact across the State. A variety of push and pull factors are at play which have resulted in the youth, leaving their hometowns in search of greener pastures abroad. Better standards of living in the developed economies like Canada, USA, Australia and UK is the biggest pull factor attracting the high aspirational youths in the State.

On the other hand, a rising number of push factors are also at play. Lack of employment opportunities which suit the aspirations and qualifications of Punjabis is one of the leading reasons. This is substantiated by the fact that of the total 269534 applicants to the Unemployment Bureau in 2019 (as of 31st December), ~85% are educated (matriculate and above) and ~91% were categorized as skilled. This indicates that a possible mismatch exists between the jobs available and the aspirations/qualifications of the applicants, forcing a brain drain from the State. As agricultural growth reaches a plateau, a large proportion of children of these farmers have been migrating abroad in search of employment opportunities. Surveys highlight that more and more farmers (especially small and marginal farmers) have been selling their lands to fund the migration of their children abroad.

A combination of these pull and push factors have resulted in brain drain from the State and high unemployment amongst the youth (as mentioned ahead).

Another interesting trend observed in Punjab is the high diaspora amongst Punjabis (especially the youth). A large share of Punjabis migrates outside the country in search of better employment opportunities and standard of living. The various push and pull factors leading to the high diaspora are discussed in Box 6. Canada, USA and UK have historically been the top destinations amongst migrants. However, countries like Spain and Italy are now emerging as preferred destinations as well. High diaspora opens doors to remittance income for Punjabis. RBI's inward remittance survey 2016-17 highlights that 1.7% of the total inwards remittance was directed towards Punjab, ranking 10th out of all states and UTs.

Various government initiatives to promote welfare and social security

Social Security Schemes

Department of Social Security and Women & Child Development plays a vital role in providing support to the citizen from womb to old age. Under the Social Security Schemes of the department, financial assistance to the elderly, widows and destitute women, dependent children and disabled persons are provided for their subsistence. A sum of Rs.1656.67 crore has been spent for 23.94 lac beneficiaries during the year 2019-20.

Old Age Pension Scheme

To support the old age persons an amount of Rs. 1200.00 crore was approved for the year 2019-20, against which a sum of Rs. 912.85 crore has been spent to cover 16,06,958 beneficiaries.

Indira Gandhi National Old Age Pension (IGNOAPS)

An amount of Rs. 54.00 crore was approved for the year 2019-20, against which Rs. 51.17 crore expenditure has been incurred to cover 1,14,585 beneficiaries.

Celebration of International day for Older Persons

1st October of every year is being celebrated as the International Day of Older Persons for (IDOP) around the world in Pursuance of a UN General Assembly resolution of December 1990 for elderly.

This day provides an opportunity to acknowledge the contribution, wisdom and dignity of our senior citizens and to re-dedicate ourselves to their well-being. Eminent old persons are felicitated on this occasion. The Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, organized functions at their level and it has also been suggested by Government of India that there is a need for the state government to also celebrate this day in a befitting manner. Under the Scheme the amount of Rs. 20 lac was approved for the year 2019-20 and the whole amount has been spent.

Facilities to Senior Citizens

Under this Scheme, identity cards are issued to senior citizens of 60 Years of Age & above to get the following concessions:

- Three seats per bus will be reserved in Punjab roadways and PRTC buses.
- Separate queues for Senior Citizen in all the OPD's in Civil Hospitals.
- Separate queues for Senior Citizen for payment of Electricity/Water Bills.
- Any other Benefits extended to Senior Citizen by the Punjab Government from time to time.

Punjab Financial Assistance to Acid Victim Scheme, 2017

Effective since June 2017, the main objective of the Scheme is to provide financial assistance to females who, due to acid attack, have been rendered disabled. The acid attack victim should be a resident of Punjab State to be covered under the scheme. The application is to be submitted to District Social Security Officer, supported with medical certificate duly issued by the Civil Surgeon of the concerned district to the effect that the applicant, due to acid attack, has been rendered disabled as defined under Section 2(i) of the Persons with Disabilities (Equal Opportunities Protection of Rights of Full Participation) Act. Each victim is paid Rs. 8,000 per month. An amount of Rs. 20 lac has been earmarked for 2018-19.

Financial Assistance to Widow and Destitute Women

Under the “Financial Assistance to Widow and Destitute Women” scheme an amount of Rs. 279.53 crore was approved for the year 2019-20, against which a sum of Rs. 254.39 crore has been spent to cover 4,42,783 beneficiaries.

Indira Gandhi National Widow Pension Scheme

An amount of Rs.7.50 crore was approved for the year 2019-20 against which an expenditure of Rs. 7.32 crore has been incurred to cover 17,693 beneficiaries.

Financial Assistance to Dependent Children

To support the dependent children an amount of Rs. 120 crore was approved for the year 2019-20, which covered 1,51,768 beneficiaries.

Integrated Child Protection Scheme

Ministry of Women and Child Development, Government of India, New Delhi has launched a centrally sponsored scheme. Integrated Child Protection Scheme (ICPS) on 26th November 2010. This scheme relates to bringing the existing 15 homes under the Juvenile Justice (Care & Protection of Children) Act, 2000 and Child Protection Programmers under one umbrella. Under this, scheme, a budget provision of Rs. 20.00 crore has been made for the financial year 2019-20.

Integrated Child Development Services Scheme (ICDS)

This scheme was launched in 1975 on experimental basis with a holistic approach to provide integrated services for the overall development of children. Under this scheme, 27,314 Anganwadi Centers are being run in 155 ICDS blocks (146 Rural and 9 Urban) of the State. For this scheme, a budget provision of Rs. 593.28 crore was made for the financial year 2019-20.

Financial Assistance to Disabled Persons

Under this scheme an amount of Rs. 150.00 crore was approved for the year 2019-20 against which an expenditure of Rs. 140.00 crore has been made covering 1,93,282 beneficiaries.

Indira Gandhi National Disabled Pension Scheme

An amount of Rs. 4.00 crore was approved for the year 2019-20 against which an expenditure of Rs. 2.57 crore has been incurred to cover 5,357 beneficiaries.

Rights of persons with Disability Act, 2016

The Act namely "Rights of persons with Disability Act, 2016" (P.W.D. Act) is being implemented by the State government to provide required support to the deserving persons. State Coordination Committee and State Executive Committee have been constituted under the Act. The Department of Social Security as the nodal department identified 794 posts in various departments lying vacant for disabled persons. Out of these 581 posts have been filled with the efforts of the Department.

Regional Spinal Injury Centre, Mohali (RSIC)

Under provision of Persons with Disabilities (Equal Opportunities, protection of Rights and full participation) Act, 1995, Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India has established the main centre of Indian Spinal Injuries Center at Delhi. Under the same program, the Regional Spinal Injuries Centre in Punjab has been established in Sector-70, SAS Nagar. The construction of the ground floor and a quarter of the 1st floor has been completed. The centre provides benefits to the patients of Punjab, Himachal, Haryana & Jammu & Kashmir, catering to patients with disabilities, deaf, dumb, blind, physically handicapped and mentally retarded. The centre has been fully operationalized with modern medical equipments. A budget of Rs 200 lac was provided in FY2019-20 for the welfare of disabled.

Travelling Facility to Blinds and Handicapped Persons

Under the "Travelling Facility to Blinds and Handicapped Persons" scheme, blind persons are provided free travelling facility and handicapped persons are provided concessional travel facility in the Punjab Roadways and P.R.T.C. Buses. Under this scheme a budget provision of Rs. 10.40 crore was made in 2018-19 and 2019-20.

Celebration of world disabled day and state awards to handicapped

International day of disabled persons is celebrated on 3rd December of every year. On this day, a sports meeting is organized and NGO's/employees/self-employed and sports persons are conferred state award on the basis of their performance. Under this scheme a budget provision of Rs. 10.00 lac has been made for the financial year 2018-19 against which Rs. 9.20 lac has been utilized. A budget provision of Rs. 10.00 lac has been proposed for the year 2019-20.

Scheme for Rights of persons with disability Act, 2016 (SIPDA)

Barrier free environment enables people with disabilities to move safely and freely and use the facilities within the built environment. The goal of barrier free design is to provide an environment that supports the independent functioning of individuals so that they can participate in everyday activities without assistance. Therefore, up to the maximum extent possible buildings/transportation systems for public use are to be made barrier free. Under the

Punjab has experienced increase in labour force participation and worker population ratio while at All India level there is a decline since 2015-16

scheme an amount of Rs. 9.50 lac was spent during 2018-19 and a budget provision of Rs. 114.21 crore was made for the year 2019-20.

Employment and unemployment trends

As per the latest Period Labour Force Survey (PLFS) 2017-18, labour force participation rate (LFPR) for 15+ years in Punjab stood at 46.5% and worker population ratio (WPR) for 15+ years stood at 42.9%, as highlighted in Table 9⁴. In comparison with 2015-16⁵, the LFPR in Punjab has witnessed a four-percentage point growth, while WPR grew by almost three percentage points. During the same period LFPR and WPR at the national level declined by almost three- and four-percentage points respectively. Efforts of the State government to provide skill trainings and employment opportunities through various initiatives like setting up health sector skill development centres and institutes like Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory Institute have boosted the employment scenario in the State.

However, unemployment rate (UR) at Punjab and national level continue to be high and rising.

As presented in Table 9, unemployment rate (measured for individuals who are 15 years or older) in Punjab stood at 7.7% in 2017-18, higher than the national average of 6%. In comparison to 2015-16, the State as well as India witnessed a rise in unemployment rates, although the rise in unemployment rate for Punjab has been lower than the rise at national level.

Table 9: Employment and unemployment indicators for Punjab vis-a-vis India (%) - For ages 15 and above

	Punjab		India	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
Labour Force Participation Rate	42.7	46.5	52.4	49.8
Worker Population Ratio	40.2	42.9	50.5	46.8
Unemployment Rate	5.8	7.7	3.7	6.0

Source: PLFS, 2017-18 and EUS 2015-16

Employment Trends: Rural-Urban

Employment trends have been relatively better in urban areas of Punjab than rural areas. As of 2017-18, unemployment rates in both rural and urban Punjab were similar at 7.6% and 7.7% respectively. However, LFPR and WPR at urban centres of Punjab is relatively higher than rural centres as presented in Table 10.

In comparison with 2015-16, both rural and urban Punjab have witnessed a rise in LFPR, WPR and unemployment rates although the pace of rise differs. While LFPR and WPR increased by a significant margin over the two years in urban areas, the rise has been relatively less in rural areas. In contrast, while unemployment rates rose by almost two-percentage points in rural Punjab, the same was only 1.5 percentage points in urban areas. Together these indicators point towards a better and improving employment scenario in urban Punjab in comparison to rural areas. It should be noted that this improvement in urban Punjab has helped the State surpass LFPR and WPR in urban areas at national

⁴ Both indicators have been measured for individuals who are 15 years or older

⁵ Data for 2015-16 has been sources from Employment-Unemployment Survey (Labour Bureau, Chandigarh). These data bases are not strictly comparable.

level in 2017-18. Further, unemployment rates in urban Punjab, despite the rise, are at par with national averages.

Table 10: Employment and unemployment indicators for Punjab vis-a-vis India (%) - Rural and urban areas - For ages 15 and above

Punjab	Rural		Urban	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
Labour Force Participation Rate	43	44.5	41.9	49.6
Worker Population Ratio	40.6	41.1	39.3	45.8
Unemployment Rate	5.7	7.6	6.2	7.7

India	Rural		Urban	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
Labour Force Participation Rate	55.8	50.7	43.7	47.6
Worker Population Ratio	53.9	48.1	41.8	43.9
Unemployment Rate	3.4	5.3	4.4	7.7

Source: PLFS, 2017-18 and EUS 2015-16

Employment Trends: Male-Female

Same as at the national level, gender disparity is observed in employment trends in Punjab as well. Not only do females have lower LFPR and WPR, their unemployment rates are significantly higher than that observed for males. Table 11 provides a snapshot of the employment trends for females vis-à-vis males in Punjab, as per the PLFS 2017-18. LFPR for females stood at 15.5% in contrast to 74.9% for male, almost 5 times higher. A similar difference is observed in WPR and unemployment rates for males and females.

However, the situation for women in Punjab has improved over the past two years, showing relatively higher improvement than males, especially in WPR and unemployment rates. Between 2015-16 and 2017-18, WPR for females in Punjab increased by 4.3 percentage points, while the same for males stood at 1.1 percentage points. Interestingly, over the same period the unemployment rates for males have risen, while that for females has declined, as presented in Table 11.

Table 11: Employment and unemployment indicators for Punjab (%) - Males and females - For ages 15 and above

	Male		Female	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
Labour Force Participation Rate	71.5	74.9	11.6	15.5
Worker Population Ratio	68.7	69.8	9.4	13.7
Unemployment Rate	3.9	6.9	18.7	11.7

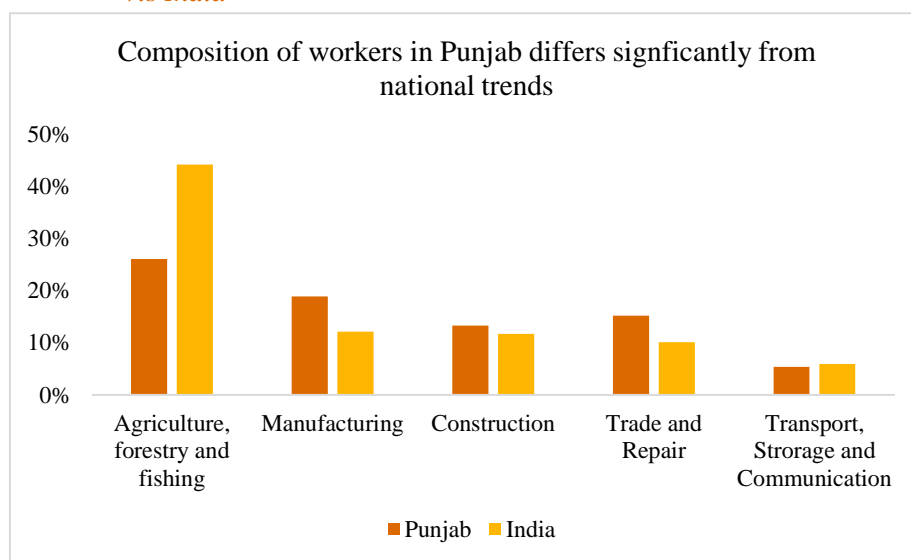
Source: PLFS, 2017-18 and EUS 2015-16

Sectoral Distribution of workforce

As per estimates in PLFS 2017-18, the largest share of workers in Punjab are concentrated in agriculture and allied sub-sectors, followed by manufacturing and trades and repair. Nearly 26% of workers in Punjab are engaged in agriculture and allied activities. Further, as Punjab has grown to be a hub for textiles, sports goods and light engineering goods, a significant proportion (19%) of workers are engaged in manufacturing. Ancillary to these manufacturing activities, trade and repair services employ the third largest share of workers in the State (15%).

While agriculture and allied sectors is the largest employer at national level, the proportion employed at all-India level is significantly higher than Punjab. Over 44% of workforce is engaged in these sectors at national level against only 26% in Punjab. Further, while manufacturing is again the second largest employer, the proportion of workers engaged at national level are significantly lower than those in Punjab. Construction is the third largest employer at the national level (Figure 16).

Figure 16: Composition of workforce across sub-sectors in Punjab vis-a-vis India

Source: PLFS 2017-18

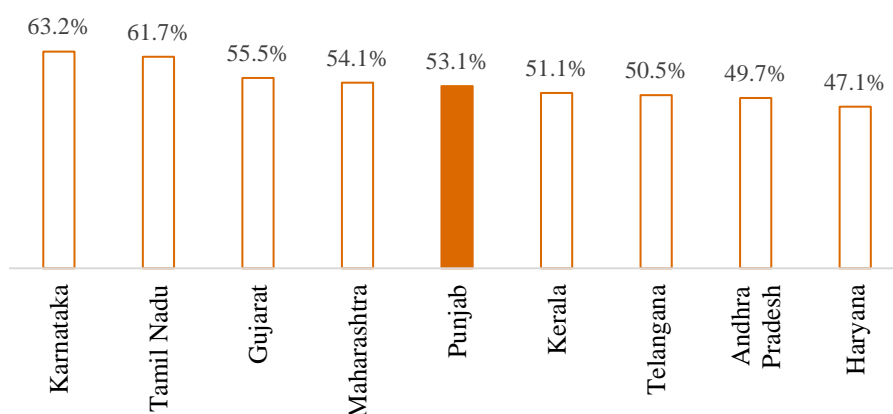
(22.6%) of female workers in Punjab are engaged in education. This makes Punjab the state with the second highest proportion of female workers employed in education sector. Bihar with 25.7% of female workers in education sector is the leader.

Informal Employment

Majority of workers in the non-agriculture sector in Punjab are engaged in the informal sector (Figure 17). Nearly 53% of non-agricultural employment is informal in Punjab – i.e., involving no written contract, thus informal.

While agriculture and allied sectors are the largest employers for both males and females in Punjab, distribution of the remaining workers varies across the genders. Following agriculture, manufacturing and trade repair are the leading employer for males in the State. In contrast, the second largest employer for females in Punjab is the education sector. Almost a quarter

Figure 17: Percentage of informal non-agriculture employment (in %)

Source: PLFS 2017-18

Youth Unemployment

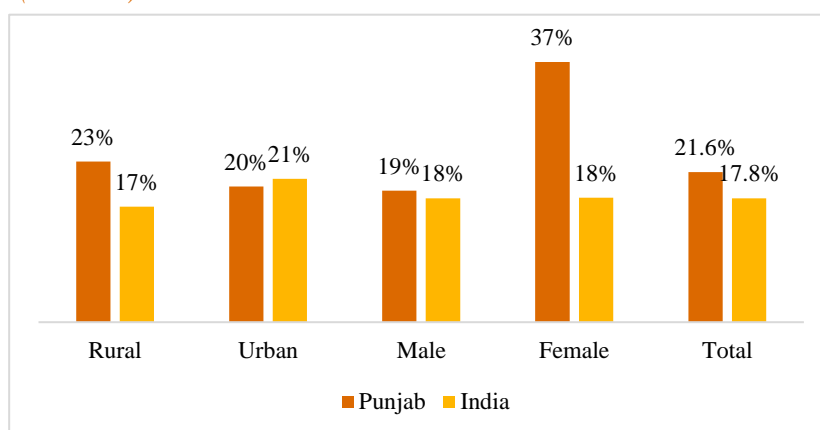
Unemployment amongst the youth (15-29 years of age) is a growing concern in Punjab. As of 2017-18, youth unemployment rate stood at 21.6% (Figure 18). In comparison, the youth unemployment rate at national level was 17.8%. Mismatch between the aspiration of the youth and available job opportunities is believed to be the reason behind the high youth unemployment observed in the State. Figure 18 also highlights that the issue of youth unemployment is more prevalent in rural areas and amongst females. With heavy mechanization of farming in Punjab, the rural youth may be finding it difficult to find jobs.

A variety of steps have been undertaken to bridge the gap between skill sets of the youth and job opportunities in the State.

Skill and training centres across a variety of domains like health have been set up across the state. Schemes like 'Apni Gaddi Apna Rozgar Yojana' are aimed at providing youths with entrepreneurial opportunities in the transport sector. The government has tied up with cab aggregators like Ola and

Uber to provide job opportunities to the youth. Apart from this, Mega Placement Drive/Mega job fairs are being organized under the 'Ghar Ghar Rozgar' schemes which aims at providing employment to unemployed youth.

Figure 18: Status of youth unemployment in Punjab vis-a-vis India (2017-18)

Source: PLFS 2017-18

Various government initiatives to promote employment and skill development

The State Government is undertaking various initiatives to enhance the employability of youth by imparting job specific vocational skills. During 2019 (January to October), the department concerned registered a total of 63019 applications, of which 7324 applicants were provided employment under

Compulsory Notification of Vacancy Act 1959. During the first 6 months of 2019-20 (1 April 2019 to 31 October 2019), the department organized 536 Placement Camps (through which 18218 applicants received employment) and 121 Mega Job Fair (through which 117380 applicants received employment).

Setting up District Bureau of Employment and Enterprises (DBEE)

Punjab Government, being sensitive to the hardships that unemployed individual faces, has established District Bureau of Employment and Enterprises (DBEE) in November 2018. DBEE is a one stop platform for employment services, for the employment seeker and employer, in every district headquarter of the State. The plethora of services provided by DBEE are:

- Arranging regular interface between the job seekers and employers in the form of Rozgar Melas for placement;
- Guidance and career counseling;
- Facilitating skill training to increase employability of youth;
- Facilitating self-employment, enterprise and entrepreneurship development;
- Assistance in obtaining bank loans for start-ups of micro and small enterprises;
- Supporting youth looking for overseas placements.

Assistance for youth looking for overseas employment

Under the DBEE, facilitation services (such as information about overseas opportunities, clearances required, skill required, counseling and other support) are available for providing necessary support to the youth desiring overseas placement. Till date, recruiting agents have been empaneled in the following districts: Bathinda, Roopnagar, Jalandhar, Kapurthala, Ludhiana, Moga, Pathankot, Patiala & S.A.S. Nagar.

Mass Counselling sessions

From 1 May 2019 and 20 May 2019, mass counselling was imparted to 2,19,431 youths in the State to provide educational and vocational guidance and create awareness.

Mai Bhago Armed Forces Preparatory Institute

Mai Bhago Armed Forces Preparatory Institute for girls has been set up by the State Government at SAS Nagar. This Institute is the only institute of its kind in the entire country which trains young girls from Punjab for joining the armed forces as commissioned officers. During the period 1 April 2019 to 31 December 2019, the following number of youths were trained/under training:

III Course:	25
IV Course:	21
V Course:	25
III SSTC:	05
IV SSTC:	05

During this period 4 females were selected/placed as Commissioned Officers (2 in Army and 2 in Air Force). From the III Course, 22 lady cadets have cleared AFCAT/CDSE written exam while 22 lady cadets are scheduled to face Sashastra Seema Bal exam during November 2019 and February 2020.

Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory Institute

The Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory Institute has been established to provide focused and goal-oriented training to cadets and to equip them with the required intellectual, physical

skills and character-building qualities for joining the National Defence Academy and becoming commissioned officers in the Armed Forces.

Between 1 April 2019 and 30 October 2019, 48 youths were trained. During this period, 17 youths were placed with NDA, 16 were placed as Commissioned Officers to Indian Army and 4 as Commissioned Officers to Indian Air Force.

Centre for Training and Employment of Punjab Youth (C-PYTE)

The Centre for Training and Employment of Punjab Youth (C-PYTE), established on 19 August 1990, is a unique Organisation which is engaged in inculcating self-discipline, spirit of national integration, secularism, dignity of labour and work culture, besides imparting technical skills for generating self-employment opportunities, rather than seeking employment alone. The major beneficiaries of the scheme are the rural unemployed youth who are given pre recruitment training for joining the Armed Forces, Central Para Military Forces and Police.

The Organisation has established 14 C-PYTE training camps, including 4 permanent camps and 10 temporary camps. The scheme endeavors to eradicate unemployment amongst the youth of Punjab particularly amongst the youth of border areas and youth belonging to SC/ST and backward classes.

A 12-week capsule was organized during the year, as part of the pre-recruitment training for the Army. The results for the year 2019-20 (up to 30 October 2019) are presented in Table 12

Table 12: Results of C-PYTE during 2019-20 (upto October 2019)

Year	Trained	Employed	Details of Courses conducted during the year	
			JCB	Bee Keeping
2019-20	Army/PMF 4936	Army/PMF 46	64	30

Ghar-Ghar Rozgar

The State Government has taken a major initiative to start a new scheme “Ghar-Ghar Rozgar” to provide employment to unemployed youth through Mega Placement Drive/ Mega job fair. The first official job fair in Punjab was organized from 21 August 2017 and 3 September 2017, where 9,533 candidates were provided appointment letters at State level function. Additionally, 13,177 candidates were given employment in the private sector between March 2017 and September 2017. The second state level mega job fair was organized from 20 February 2018 to 8 March 2018 for the placement of engineering, ITI, polytechnic and single trade institute students. A total of 7378 candidates were given appointment letters at State level functions. The third Mega job fair in Punjab was organized from 12 November 2018 to 22 November 2018. During the fair, appointment letters were given to 6,863 selected candidates and 6,230 candidates were shortlisted. Apart from this, 6,231 candidates were given employment in private sector between April 2018 and November 2018.

Ghar Ghar Rozgar Portal (www.ghargharrozgar.punjab.gov.in) was launched in February 2018 by Government of Punjab, where both job seekers and job providers can register themselves on this interactive platform. Employers can search for potential candidates as per their qualification and eligibility criteria.

Apni Gaddi Apna Rozgar Yojna

“Apni Gaddi Apna Rozgar” Yojna is a new scheme implemented by State Government to provide self-employment/entrepreneurial avenues to youth of Punjab in transport sector. The scheme would cater to the needs of youth desirous of working in transport sector. Under the scheme, taxis are provided at

subsidized rates and no collateral are required for the loan for purchasing the taxi. The Department of Employment Generation and Training have formulated this scheme in the collaboration of private sector through Deputy Commissioners/ District Bureaus of Employment and Enterprises (DBEEs).

Department of Employment Generation and Training (DEGT), Punjab signed a Memorandum of Understanding with suitable private players for the success of this Scheme. DEGT and the private companies work in coordination with Transport Department, Police Department, Punjab Skill Development Mission and other line departments.

The Punjab government has tied up with two largest taxi operator companies in India, Ola and Uber. During 2018 and 2019, the employment opportunities generated under the scheme is as follows:

Table 13: Employment Generated under the scheme

Period	Ola	Uber
April 2018 to March 2019	11135	7746
April 2019 to September 2019	27105	8527
Total: 54513		

Punjab Skill Development Mission

Various schemes are being implemented under the Punjab Skill Development Mission which aim at developing the skill sets of individuals, especially youth, ensuring them better employment opportunities. The details of achievements of the three schemes during 2019-20 (up to 30th November 2019) is given in below:

Table 14: Achievements of Punjab Skill Development Mission

S. No.	Name of Scheme	Total Number of candidates			
		Trained	Under training	Certified	Appointed
1	Deen Dayal Upadhyaya Gramin Kasualya Yojna	1439	907	1190	740
2	National Urban Livelihood Mission	9300	4212	4367	841
3	Pradhan Mantri Kaushalya Vikas Yojana	16431	8069	11580	4790

To implement the above said schemes, training partners were impaneled with the help of National Skill Development Corporation. The targets of the Mission in the coming year is highlighted below:

Table 15: Targets of Punjab Skill Development Mission in coming year

S. No.	Name of Scheme	Total Number of candidates to be	
		Trained	Placed
1	Deen Dayal Upadhyaya Gramin Kasualya Yojna	13865	10400
2	National Urban Livelihood Mission	12500	12500

S. No.	Name of Scheme	Total Number of candidates to be	
		Trained	Placed
3	Punjab Heritage and Tourism Promotion Board	4000	2800

Other initiatives in skill development

Multi Skill Development Centres: 5 Multi Skill Development Centres were constructed with a cost of Rs. 60 crores at Ludhiana, Jalandhar, Amritsar, Bathinda and Hoshiarpur to impart the best quality skill trainings of international level by the Government.

Health Sector Skill Centres: 3 Health Sector Skill Centres have also been established in Punjab, in the premises of Government Medical Colleges at Amritsar, Patiala and Faridkot to impart the best quality skill trainings relating to health sector are going on in these Centres

Rural Skill Centres: 198 Rural Skill Centres have been established/constructed in the premises of Government Senior Secondary/High Schools located in rural areas of Punjab through Punjab Urban Development Authority. Presently 78 Rural Skill Centres have been allotted/handed over to different training partners to impart skill trainings under the various schemes.

Chapter 2 Agriculture, Allied Activities and Rural Development

Punjab is considered to be the bread basket of India. While Punjab's share in total geographical area of India is 1.53%, its share in the central pool of rice and wheat was 25.53% and 35.45 % respectively in 2018-19.

The agriculture and allied sector of Punjab is highly mechanized, contributing 28.1% of the total GSVA (2019-20) and providing employment to 26% of its workforce (2017-18). Agricultural yield in Punjab was the highest across India for rice and wheat in 2017-18. According to a NABARD survey in 2016-17, among the states of India, agricultural households in Punjab had the highest monthly average income. This has been enabled by various factors including:

- 1) Availability of well-developed irrigation facilities such that 99% of the gross cropped area is irrigated*
- 2) Availability of free power that has incentivized acquisition of private investment in irrigation*
- 3) High farm mechanization*
- 4) Accelerated availability of inputs like fertilizers, pesticides, seeds since the time of the Green Revolution.*
- 5) Adequate marketing infrastructure including storage facilities, well-developed network of regulated markets and procurement facilities*

The sector showed marginal decline in growth in 2019-20 relative to 2018-19, largely on account of a contraction in the crop husbandry sector. This sector has been subject to a lot of volatility in recent years and has presented the case for greater diversification. There could be two avenues for this:

- 1) **Crop diversification:** this is needed in the backdrop of over-dependence on rice and wheat and the seemingly plateauing yield of these crops, even though Punjab still records the highest yields in the country. Additionally, paddy cultivation is water intensive, and combined with the availability of free power, has caused over-exploitation of Punjab's ground water resources. Continuing the cultivation of rice would need the use of submersible pumps which are expensive, and unlikely to be suitable for marginal and small landholding farmers. Horticulture, as well as pulses and oilseeds could act as avenues for diversification.*
- 2) **Move to 'allied sectors':** Specifically, the livestock sector has been a source of promise, largely on the back of robust growth in recent years. This sector is also less vulnerable to the vagaries of climate.*

2.1 Introduction

Agriculture sector plays a crucial role in ensuring food security and nutrition, while also eradicating poverty, uplifting the rural economy and providing employment to a large section of the society. In Punjab, the agriculture sector is the backbone of the economy. Between 2011-12 and 2018-19, on average, the agriculture and allied sector, contributed almost 30% of the GSVA. Further, it employed

more than one-fourth of the state's work force according to the Periodic Labour Force Survey (PLFS) of 2017-18.

In the past, Punjab has played an important role in driving India out of the clutches of a potential food crisis and helped the country become self-sufficient in food grain production. Even today, Punjab is the 'bread-basket' of the country, due to its significant contribution to the national production of wheat. In 2017-18, Punjab had less than 12% share of the total area under cultivation of wheat, at the national level, but produced nearly 18% of the country's total wheat production.

Punjab, bread basket of India, contributed more than 25% to central pool in 2018-19 in rice and 35% in 2018-19 in wheat

In the same year, the State also contributed almost 12% of the total rice produce of the country, while only housing 7% of the total area under rice cultivation in the country. It contributes more than a quarter of the total central pool procurement of rice and wheat in the country.

The high yield and productivity have led to high incomes for agricultural households in the State. NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey highlights that among all the states in the country, agricultural households in Punjab have the highest average monthly income, with Haryana coming a distant second.

2.2 Performance

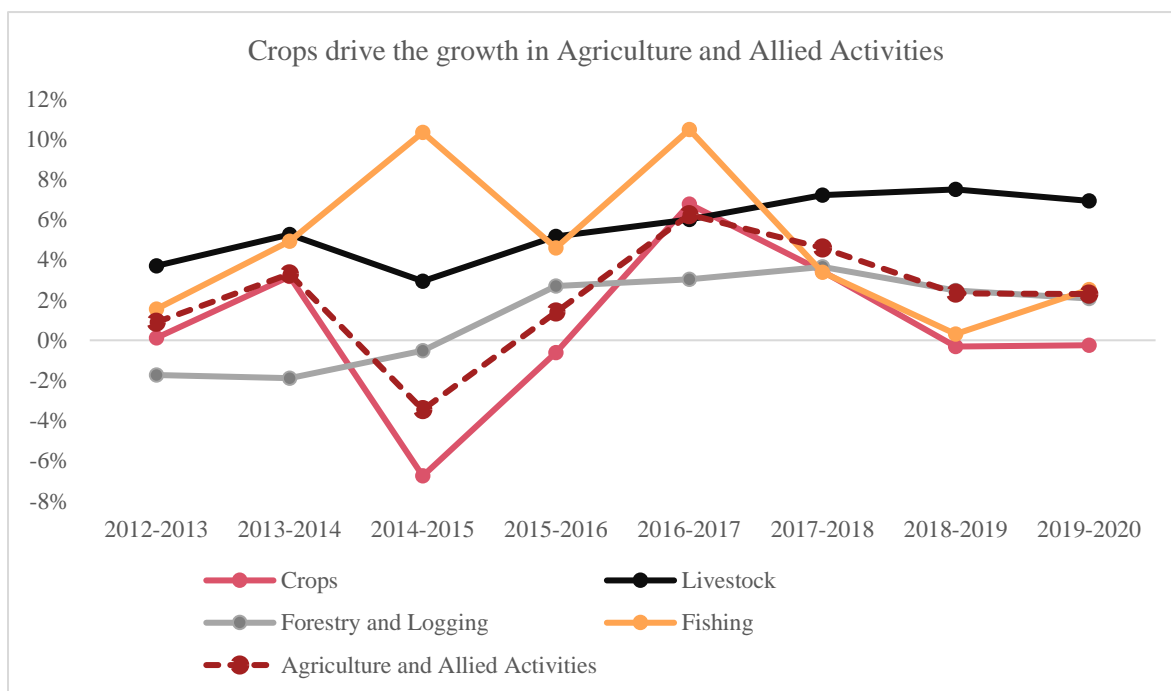
In 2019-20, agriculture and allied sectors are expected to contribute 28.1% of Punjab's GSVA. This reflects a marginal decline in the share of the sector from 30.1% in 2011-12, following the natural transition process of any economy. Indirectly however, agriculture also drives growth in other sectors – by providing inputs (for instance in the case of the food processing and textile manufacturing sector) and ensuring consumption demand for both industry and services.

Highest yield across states in Punjab in rice and wheat.

Agriculture and allied sector of Punjab grew at 2.3% in 2018-19 and is expected to register a similar growth rate in 2019-20. Though less than the growth registered in 2017-18, this was still higher than the average growth rate of 2.2% registered on average between 2012-13 and 2017-18. The growth moderation after 2017-18 is largely on account of a slowdown in the crop husbandry sector.

The crop husbandry sub-sector has the largest share in the State's GSVA, contributing more than 15% of Punjab's GSVA and over half of the agricultural GSVA. This large share implies that movements in growth rates of cropping sector are closely mirrored in the movements in growth rate of the agricultural and allied sector (Figure 19). Growth in the sector, however, has been witnessing contraction. Estimates for 2019-20 highlight that cropping GSVA of Punjab is expected to contract by 0.2%, against 0.3% in 2018-19. The high dependence of the sector on environmental inputs also makes it susceptible to fluctuations in its growth rates.

Figure 19: Real growth rate of agriculture and allied activities in Punjab

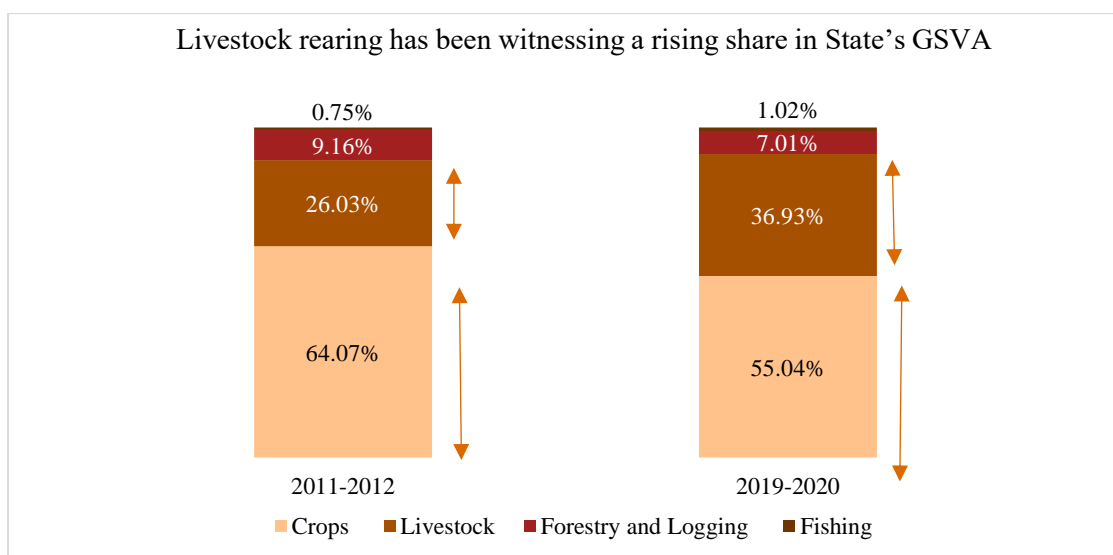

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Growth in the allied activities, on the other hand, has been relatively stable. These sectors are relatively less dependent on environmental factors and thus experience stable growth. Livestock rearing is the most important sector here and has shown strong growth – of 5.4% between 2012-13 and 2018-19 on average. The sector is expected to grow at 6.9% in 2019-20.

Interestingly, the share of allied activities has also been increasing in the agriculture and allied activities’ GSVA. This is largely on account of the livestock sector. Growing from a share of 26.03% in agriculture and allied activities in 2011-12, the livestock sector is expected to contribute a share of 36.93% of GSVA of Punjab’s agriculture and allied sectors in 2019-20 (Figure 20). This highlights the increasing relevance of activities allied to the agriculture sector for farm income augmentation and employment generation.

Figure 20: Share of subsectors of agriculture

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

2.3 Employment

According to the Periodic Labor Force Survey (PLFS) 2017-18, the agriculture sector of Punjab provides employment to 26% of workers, aged 15 and above, as per Usual Principal and Subsidiary Status (UPSS), against 44.14% at the national level. It is evident that unlike national trends, that agriculture in Punjab employs a proportionate share of labour to its share in GSV. This can be also be seen from the fact that Punjab has a tractor for every 8.71 ha of cultivable land in comparison to national average of one tractor per 62 ha (Gulati, Roy, & Hussain, 2017)⁶.

In rural areas, the sector is the primary source of livelihood, employing 40.68% of the total rural workers. Similar proportions of male and female rural workforce, 40.70% and 40.57% respectively – are employed in the sector.

2.4 Agriculture based industries

The high agricultural productivity of the State has also opened greater avenues for establishment of agro-processing units in Punjab. The State accounts for about 7.31% of the total registered factories in Food Processing Industry (FPI) sector in the country. This forms the fourth highest share, surpassed only by Andhra Pradesh, Tamil Nadu and Telangana (MoFPI, 2019)⁷. As per the Annual Survey of Industries, 2016-17, agro-processing units (food, beverages, wood and wood products, leather and related products etc.) account for as much as 44% of the total gross value added of the manufacturing sector and engage about 46% of the total workers employed by registered factories (MoSPI)⁸. Chapter 3 discusses this relation between agriculture and industry sector in greater detail.

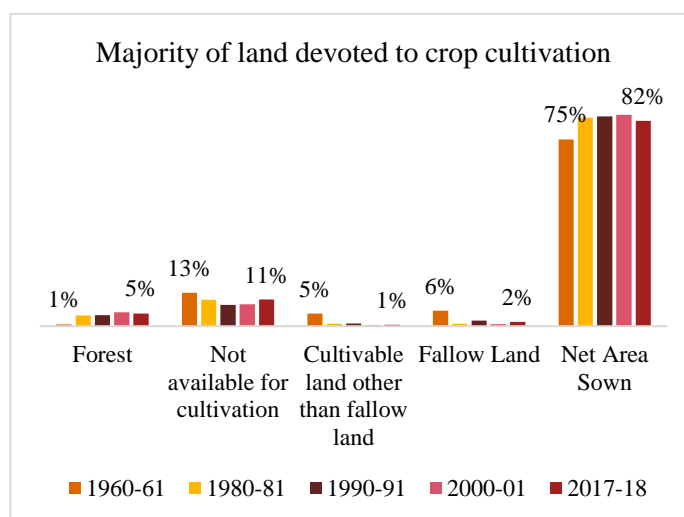
2.5 Agricultural sub-sectors

Crop-husbandry

Land Use Pattern

An overwhelming majority of land, since 1960s has been devoted to crop cultivation (Figure 21). 41.2 lac hectares, or 82% of the total reported area was under cultivation in 2017-18. Fallow land, Cultivable land other than fallow land has also come down from 6% and 5% of reporting area in 1960-61 to 2% and 1% in 2017-18, respectively. Land not available for cultivation has decreased slightly between 1960-61 and 2017-18. Hence, there is limited scope for any expansion in the area under cultivation.

Figure 21: Land use pattern - share of total reported area, in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation

⁶ Gulati, A., Roy, R., & Hussain, S. (2017). Getting Punjab Agriculture Back on High Growth Path: Sources, Drivers and Policy Lessons. ICRIER.

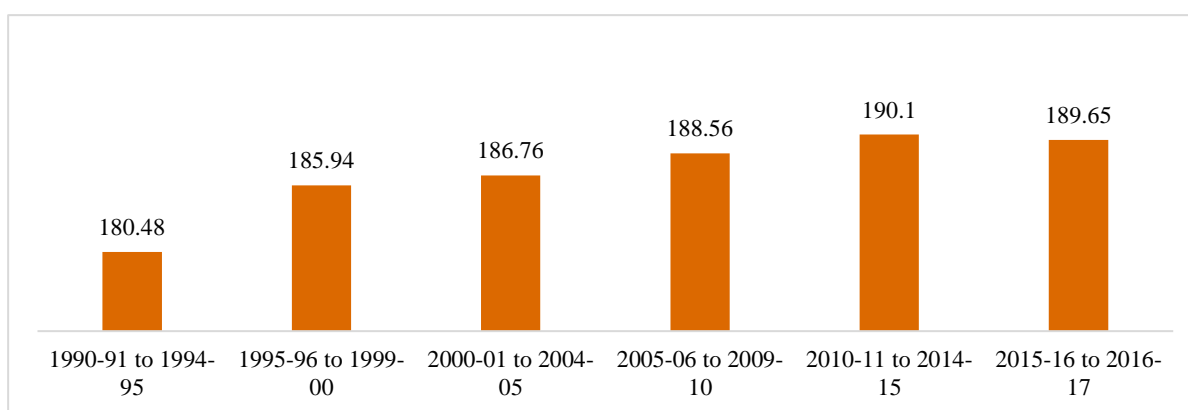
⁷ Ministry of Food Processing Industries, (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

⁸ MoSPI. (n.d.). Annual Survey of Industries 2016-17. Industrial Statistics Wing, Data Processing Division, Ministry of Statistics and Programme Implementation.; NIC 10, 11, 13, 14, 15 taken into consideration.

Cropping Intensity

Cropping intensity seems to have plateaued in Punjab in recent years, after reaching a peak of 190% in 2010-11 to 2014-15 (Figure 22). Cropping intensity is the ratio of gross cropped area to net sown area and indicates, on average, the number of times the cultivated area was sown during the year. A higher cropping intensity indicates that the cropping area is being sown more than once during a year. The average cropping intensity improved from 180% during 1990-91 to 1994-95, to 190% during 2010-11 to 2014-15. The State has successfully maintained this high level of cropping intensity since then. In contrast, cropping intensity at the national level has grown from 130.01% in 1990-91 to 141.55% in 2014-15. It is evident that multiple cycles of sowing on the same land is highly prevalent in Punjab vis-à-vis the national level trends.

Figure 22: Average cropping intensity in Punjab (five-year averages) (in %)

Source: State-wise Pattern of Land Use - Cropping Intensity, Handbook of Statistics on Indian States, RBI

Cropping Pattern

An overwhelming part of the cultivated area is used for food-grain cultivation, especially rice and wheat. In 2018-19, approximately 93% of the total cultivated land was used for cultivation of food grains which include cereals and pulses. Cotton was cultivated on 5.1% of the total cultivated land and sugarcane and fruits were each grown on approximately 1% of the total cultivated area respectively. Due to the assured income from the production of wheat and rice, their share in the total cropped area has increased over the years. On the other hand, the share of pulses, maize, oilseeds and the other crops has declined in Punjab (Table 16).

Table 16: Crop wise percentage share of cropped area

Crops	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2018-19
Paddy	4.8%	6.9%	17.5%	26.9%	31.3%	39.6%
Maize	6.9%	9.8%	5.6%	2.5%	2.1%	1.4%
Bajra	2.69%	3.7%	1%	0.2%	0.1%	0%
Wheat	27.3%	40.5%	41.6%	43.6%	43.1%	44.9%
Barley	1.4%	1%	0.9%	0.5%	0.3%	0.1%
Pulses	19.1%	7.3%	5%	1.9%	0.7%	0.4%
Oilseeds	3.9%	5.2%	3.7%	1.5%	1.1%	0.5%

Crops	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2018-19
Sugarcane	2.8%	2.3%	1%	1.3%	1.8%	1.2%
Cotton	9.4%	7%	9.6%	9.3%	7.6%	5.1%
Vegetables	1.2%	0.9%	1.1%	0.7%	1.3%	3.3%
Fruits	0.6%	0.6%	0.4%	0.8%	0.5%	1.1%
Other crops	17.7%	14.8%	12.6%	10.8%	10.1%	2.4%

Source: Directorate of Agriculture and Farmers' Welfare, Punjab

Foodgrains and oilseeds

A significant portion of the total cropped area is held by food grain production in Punjab and within the food grain production, the cropped area is majorly occupied by the wheat and paddy crops. This is because of assured economic return in the form of Minimum Support Price provided to the farmers, on these two crops. Therefore, out of the total area of 78.3 lac hectares used for crop production, 40% was used for paddy cultivation and 45% was used for wheat cultivation in 2018-19. The high portion of total cropped area allocated to the wheat and rice production along with the high yields achieved by Punjab have led to very high production. However, the current wheat and rice cropping system of Punjab is increasingly becoming economically and ecologically unviable given the deterioration of soil health, depletion of water table and squeezing of farm incomes as cost of cultivation increases.

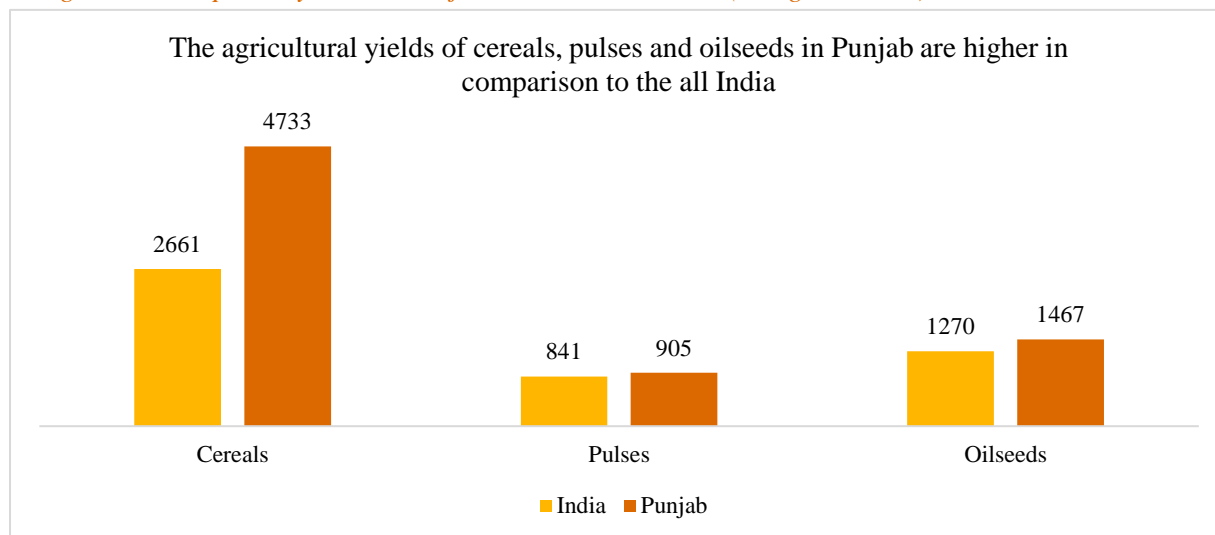
Table 17: Area and Production of Principal Crops in Punjab

Crops	Area (000 Ha)			Production (000 MT)		
	2017-18	2018-19	Change (%)	2017-18	2018-19	Change (%)
Food Grains	6732.3	6769.8	0.56%	31693	31535	-0.50%
Cereals	6701.4	6739.9	0.57%	31666	31507	-0.50%
Rice	3064	3103	1.27%	13377	12822	-4.15%
Wheat	3512	3520	0.23%	17830	18262	2.42%
Maize	115	109	-5.22%	427	396	-7.26%
Pulses	30.9	29.8	-3.56%	27	28	3.70%
Gram	1.9	1.9	0.00%	2	3	50.00%
Other Pulses	29	27	-6.90%	25	25	0.00%
Oilseeds	40.6	39.7	-2.22%	60.8	59.6	-1.97%
Groundnut	1	1	0.00%	2.5	2.6	4.00%
Other Oilseeds	39.6	38.7	-2.27%	58.3	57	-2.23%
Sugarcane	97	95	-2.06%	8078	7774	-3.76%
Cotton	291	268	-7.90%	1283	1223	-4.68%

Crops	Area (000 Ha)			Production (000 MT)		
	2017-18	2018-19	Change (%)	2017-18	2018-19	Change (%)
Total	7825	7830	0.06%	41114.8	40591.6	-1.27%

Source: Directorate of Agriculture and Farmers' Welfare, Punjab

Figure 23: Crop-wise yields in Punjab and India, 2017-18 (in Kgs/ hectare)

Source: Pocketbook of Agricultural Statistics, 2018

The agricultural yields of cereals, pulses and oilseeds in Punjab are higher in comparison to all India (Figure 23). In fact, Punjab has the highest food grain yield in the country. Punjab has managed to significantly increase its crop yields after the introduction of the green revolution (Table 18). This is the result of introduction of high yield varieties of seeds, intensive use of fertilizers and pesticides along with the application of highly mechanized farm implements and expansion of irrigation. Lately however, yields are stagnating in wheat and rice. This is another reason for crop diversification to be the way forward (see Chapter 1). Oilseeds and pulses could offer one avenue for diversification (Box 7).

Table 18: Crop-wise yields in Punjab (in Kgs/ hectare)

Crops	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2010-11	2018-19
Rice	1009	1765	2733	3229	3506	3828	4132
Wheat	1244	2237	2730	3715	4563	4693	5188
Maize	1135	1555	1602	1784	2793	3707	3625
Sugarcane	33956	40442	49739	55369	60844	70059	81828
Cotton	269	371	309	463	430	641	776

Source: Directorate of Agriculture and Farmers' Welfare, Punjab

Horticulture

The share of area dedicated to vegetable production has increased over the years and remained more or less the same for fruits (Table 19). Punjab is home to diverse agro-climatic zones that are favourable to production of various fruits such as Kinnow, Sweet Orange, Guava, Pear, Litchi, Mango and Peach. It is well recognised that there is a need to diversify the cropping pattern in agriculture away from the current cereal-centric focus to high value and commercial horticultural crops, as income derived from horticulture per hectare of land is generally higher than in cereals and pulses.

Recognizing the importance of the sector, the Horticulture Department of Punjab has identified a 100-acre land at Attari for the establishment of Post Graduate Institute of Horticulture Research and Education in Amritsar. The institute will be established by Indian Council for Agriculture Research (ICAR) in collaboration with the Punjab government. Further, Five Citrus Estates have been established in Bhunga (Hoshiarpur), Badal (Sri Muktsar Sahib), Abohar, and Tahliwala Jattan (Fazilka). The estates will cover approximately 38,011 hectares of area and 8,035 farmers have been registered for the same.

Top three fruits with the highest production recorded in 2018-19 were Kinnow, Guava and Mangoes. The highest yield was seen in Bananas (57,940 Kgs/ha), Grapes (28,584 Kgs/ha) and Kinnow (23,507 Kgs/ha). However, the production of lemon recorded the highest growth of 12% followed by 9% growth in the production of Plum and 8% growth in the production of Amla and Ber.

Table 19: Area, Production and Yield of Horticulture crops

Crop	Area (Hectare)			Production (MT)			Yield (Kgs/Ha)		
	2017-18	2018-19	Change (%)	2017-18	2018-19	Change (%)	2017-18	2018-19	Change (%)
Fruits	83660	86774	4%	1784589	1856845	4%	21332	21399	0.31%
Kinnow	51649	53359	3%	1208423	1254328	4%	23397	23507	0.47%
Sweet Orange	3003	3080	3%	25087	25761	3%	8354	8364	0.12%
Lemon	985	1102	12%	7623	8541	12%	7739	7751	0.16%
Litchi	2708	2899	7%	43958	47130	7%	16233	16257	0.15%
Guava	8692	9172	6%	195597	206777	6%	22506	22544	0.17%
Pear	3165	3332	5%	72779	76668	5%	22995	23010	0.07%
Peach	1897	1954	3%	33852	34893	3%	17845	17857	0.07%
Plum	289	315	9%	5114	5590	9%	17697	17747	0.28%
Grapes	287	289	1%	8229	8261	0%	28674	28584	-0.31%
Ber	1516	1636	8%	25436	27503	8%	16779	16811	0.19%
Amla	560	605	8%	7698	8286	8%	13746	13697	-0.36%
Banana	91	93	2%	5273	5388	2%	57943	57940	-0.01%
Mangoes	6896	7007	2%	116515	118455	2%	16896	16905	0.05%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Box 7: Potential of Oilseeds and Pulses cultivation in Punjab

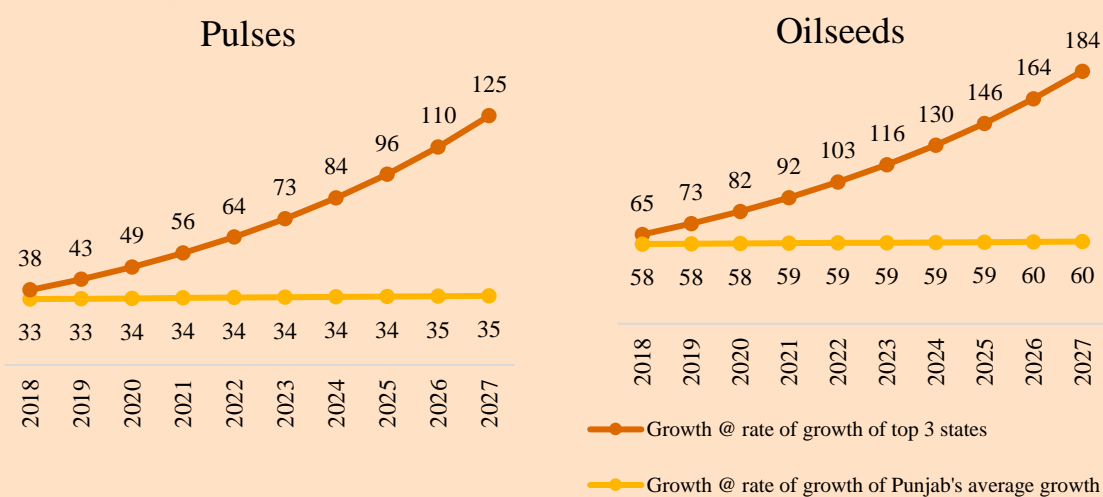
The percentage share of cropped area of oilseeds and pulses has declined considerably (Table 16). The share of pulses in cropped area declined from 19.1% in 1960-61 to 0.4% in 2018-19. Similarly, the share of oilseeds declined from 3.9% to 0.5% during the same period. This decline is mainly due to the preference of Punjab's farmers to cultivate wheat and paddy for assured income in the form of MSP offered on their production. Due to the shrinking area under cultivation, the production of oilseeds and pulses has also declined. The pulses production in Punjab declined from 7,09,000 tonnes in 1960-61 to 27,700 tonnes in 2018-19 and the production of oilseeds declined from 1,21,000 tonnes to 59,600 tonnes.

This is significant in the backdrop of the Union government's imports of oilseeds and pulses. According to the provisional estimates of 2017-18 published by the Directorate General of Commercial Intelligence & Statistics, the Indian imports of pulses were valued at Rs. 28, 523.18 crores and those of oilseeds were valued at Rs. 393.75 crores. Given the higher than national average yields of pulses and oilseeds in Punjab (Figure 23), the central government could take steps to tap Punjab's potential in catering to the increasing domestic demand of oilseeds and pulses in India by offering better incentives in the form of higher MSP and effective procurement of these crops.

The highest pulses producing states in India were Madhya Pradesh, Rajasthan and Maharashtra. The highest oilseeds producing states were Madhya Pradesh, Rajasthan and Gujarat. If oilseeds and pulses production in Punjab grew at the rate at which the production of the top three producing states grew, on average between 1990-91 and 2016-17, the oilseeds and pulse production both would more than double by 2022-23 (Figure 24).

Assuming that Punjab's pulses and oil seeds production grew at the average rate of the highest producing states (14% for pulses and 12% for oilseeds) and India's imports continue to grow at the average growth over the period 2009-2018, Punjab could help in saving Rs. 621.33 crores of import value for pulses and Rs. 5,221.60 crores for oilseeds by 2027. This implies a total foreign exchange saving of \$818 million.

Figure 24: Projections based on Punjab's pulses and oilseeds production growth and growth of highest producing states (in thousand tonnes)

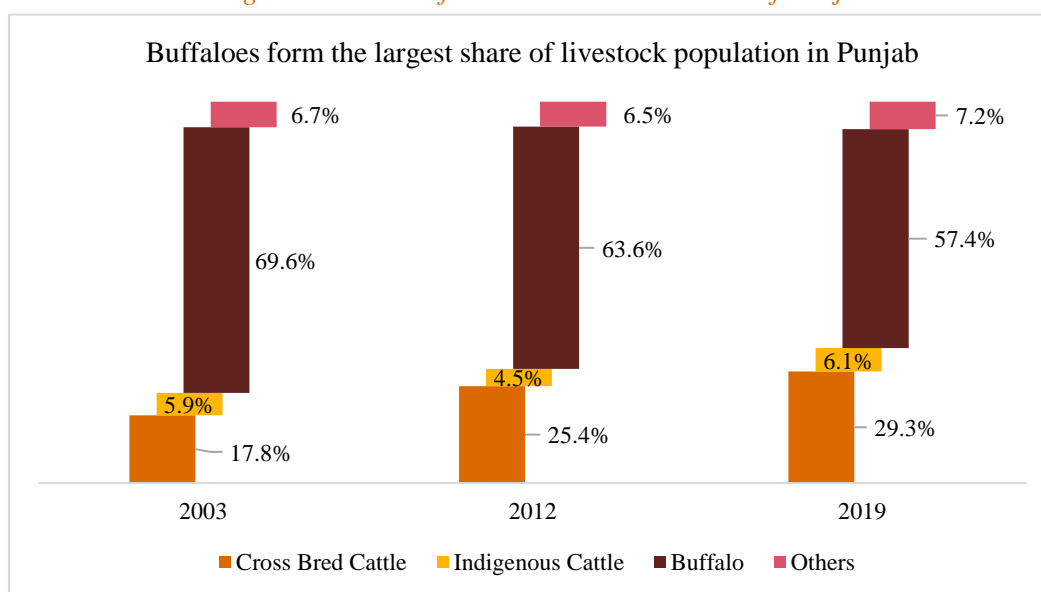
Source: Calculations based on State-wise production of pulses and oilseeds, Handbook of Statistics on Indian States 2019, Reserve Bank of India

Livestock

Livestock rearing is a promising sub-sector under agriculture and allied activities. The sector is the second largest contributor to agricultural GVA with an expected share of over 36.93% in 2019-20. It witnessed a growth of 7.5% in 2018-19 vis-à-vis the seen contraction in crop husbandry. Over the period of 2012-13 to 2018-19, the livestock sector recorded an average growth of 5.40%, as compared to 0.8% in the crop husbandry sector. The low dependence of the sub-sector on natural factors like rainfall, soil type and climatic conditions make it a more sustainable source of income generation. Further, these activities are less susceptible to natural disasters than activities like cropping. This sub-sector is also a significant alternative source of income and full/part-time employment for rural households of Punjab. According to the NSSO report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India (2012-13), Punjab reported the second highest average monthly income of Rs. 5,303 from farming of animals, surpassed only by Haryana (Rs. 6,089). Out of the total average monthly receipt from farming of animals, 91.6% was contributed by milk production.

Punjab has 1.3% share of India’s total livestock as per the Livestock Census 2019. Buffaloes form the largest share of livestock population with a share of over 57.4%, followed by cross-bred cattle and indigenous cattle (Figure 25). The share of crossbred cattle increased to 29.43 in 2019, in comparison to 25.4% in 2012. This indicates the rising share of higher productivity animals. The increasing share of higher productivity animals is also reflected in the fact that Punjab has the highest per capita milk availability per day in the country in 2018-19 (NDDDB, nd)⁹. Punjab accounts for 2.1% of the total poultry in India.

Figure 25: Share of animals in total livestock of Punjab

Source: Livestock Census, various years

⁹ National Dairy Development Board. (nd). Per capita availability of Milk by States. Available at <https://www.nddb.coop/information/stats/percapitavaiil>

Table 20: Milk, meat and Eggs production and growth in output in Punjab

Year	Output			Growth		
	Milk (000 Tonnes)	Meat (000 Tonnes)	Eggs (Lac)	Milk (%)	Meat (%)	Eggs (%)
2012-13	9724	212	37911			
2013-14	10011	235	43376	3.0%	10.8%	14.4%
2014-15	10351	237	42642	3.4%	0.9%	-1.7%
2015-16	10774	250	44218	4.1%	5.5%	3.7%
2016-17	11282	249	47826	4.7%	-0.4%	8.2%
2017-18	11855	276	52250	5.1%	10.8%	9.3%
2018-19	12599	231	55909	6.3 %	-16.3%	7.0%

Source: Basic Animal Husbandry Statistics, 2019

In 2018-19, milk production in Punjab increased by 6.3% in comparison to the growth of 5.1% in 2017-18. During 2018-19, Egg production increased by 7% in comparison to 9.3% in the previous year. However, meat production registered a negative growth of 16.3% in 2018-19 in comparison to the positive growth of 10.8% in the previous year. Over the period ranging from 2013-14 to 2018-19, the milk, meat and egg production in Punjab registered an average growth of 4.4%, 1.9% and 6.8% respectively.

The value of output of milk (at current prices) grew at an average of 11.6% over the period ranging from 2012-13 and 2016-17. While the value of output from meat and meat products registered an average growth of 12.3%, the value of output of eggs and poultry sector registered a 12.4% average growth rate. This highlights the increasing volume and value of livestock products of Punjab. The value of milk production recorded a stable growth rate while the value of meat and egg production recorded fluctuations.

The Punjab government has been trying to develop Punjab as the 'Dairy State of India' particularly by increasing cattle production in the State. According to the Department of Animal Husbandry, Punjab, 39,54,384 artificial inseminations were performed by the State in 2018-19. Punjab also has an extensive veterinary infrastructure for animal health care. The government managed network includes 1,367 veterinary hospitals, 1,489 permanent outlying dispensaries and insemination units, 22 polyclinics, 1,423 veterinary officers and 2,010 veterinary inspectors. The livestock units per veterinary institution in 2018-19 was 5,619 in Punjab. To cater to the requirements of veterinary doctors, a new veterinary college has been established at Rampuraphul in Bathinda. Further, the Punjab Veterinary Vaccine Institute at Ludhiana is being upgraded to GMP norms. Further, to strengthen the infrastructure of veterinary institutions in Punjab, the State government is implementing Animal Husbandry Extension and Training Programme for disease control, awareness in management of animals and birds and organisation of animal welfare programs. New projects under the Gokul mission have also been initiated for conservation of indigenous breeds.

The Department of Animal Husbandry of Punjab has a centre of excellence on cattle development at Rauni, Patiala and a buffalo breeding farm in Mattewara, Ludhiana. These farms act as bull mother farms for providing Elite bulls to two ISO Certified Semen banks located at Nabha and Ropar.

The department also has 3 goat breeding farms situated at Kullemajra (Patiala), Kotkapura (Faridkot), Mattewara (Ludhiana) where farmers are provided goatry training and kids for breed improvement. Two sheep breeding farms are also catering to the needs of sheep farmers by providing them sheep breeders for breed improvement.

The Veterinary Vaccine Institute, Ludhiana provides biological products for control of contagious diseases among livestock and poultry. During 2018-19, the institute produced 162.98 lakh doses of bacterial/ viral vaccine and 21,120 ml antigens.

The State also encourages the livestock farmers to rear elite milch animals by organising block level milking competitions on the second tuesday and wednesday of every month.

The Government of India also established the Northern Regional Disease Diagnostic Laboratory (NRDDL) at the State Animal Health Institute in 2000-01, which serves as a referral laboratory in the field of disease diagnosis, monitoring and surveillance for Punjab, Haryana, Rajasthan, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, Delhi and Chandigarh.

One potential concern is that among the major states, estimated average monthly expenditure on farming of animals was the highest for Punjab at Rs. 3,561, according to the NSSO report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India (2012-13). 82.9% of the average monthly expenditure on farming of animals is spent on animal feed in Punjab while at the all India level 77% of the average monthly expenditure on farming of animals is spent on animal feed. The relatively higher expenditure on animal feed in Punjab may be because of the lower share of pastures and grazing land in the geographical area of Punjab as there is higher preference for crop production in the State. As of 2017-18, only 0.08% of the total geographical area of Punjab was used as permanent pastures or other grazing land¹⁰.

Fisheries

Due to its landlocked geography, fisheries do not form an important sub-sector in Punjab. This can be seen from Figure 26, which shows the state-wise production of fish for 2017-18. As expected, Punjab is outperformed by several coastal states like Andhra Pradesh, West Bengal, Gujarat etc. Hence the small contribution of the fisheries sector to overall agriculture and allied activities GSV (1.02% in 2019-20) is not a surprise. It grew at the rate of 2.52% in the year 2019-20, vis-à-vis an average annual growth of 4.77% between 2012-13 and 2017-18.

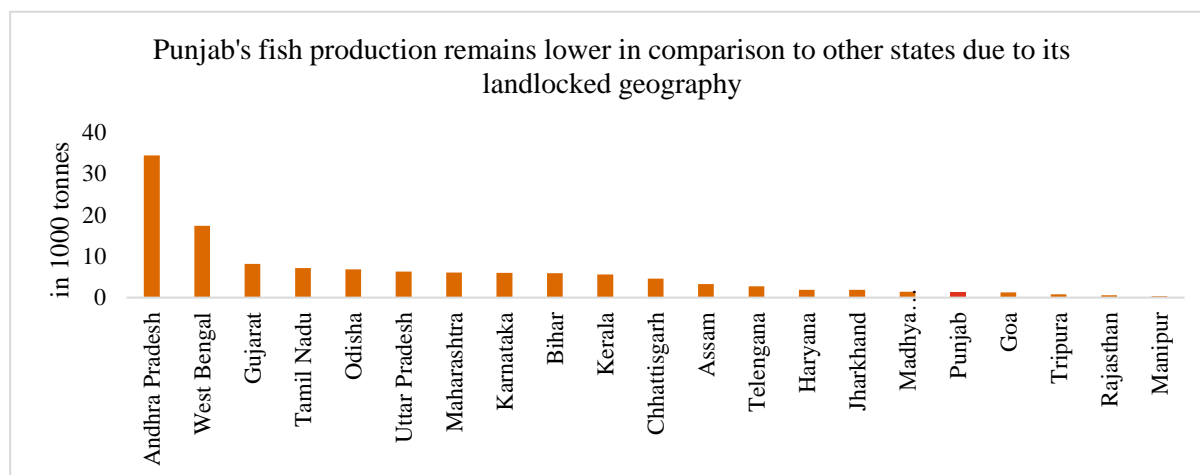
However, considering fish production versus available resources, Punjab does well. While Punjab's fish production per hectare of inland water resources was 6.7 tonnes per hectare, the average fish production per hectare of inland water resources of landlocked states¹¹ was 2.1 tonnes per hectare. Punjab was only outperformed by Haryana which produced 9.5 tonnes fish per hectare of its water resources.

¹⁰ Statistical Abstract of Punjab

¹¹ Landlocked states include Arunachal Pradesh, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu & Kashmir, Jharkhand, Madhya Pradesh, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Telangana, Tripura, Uttar Pradesh and Uttarakhand

The government of Punjab has been introducing a variety of measures to increase fish production in the state. Special efforts are being made to bring saline affected water-logged areas of south western districts of Shri Muktsar Sahib, Ferozpur, Mansa, Fazilka, Bathinda and Faridkot under fish culture. During the year 2019-20, an area of 38,655.12 acres was brought under fish culture. About 2,494.99 lac fish seeds were produced in the State, out of which 1,187.50 lac fish seeds were produced at government fish seed farms and 1,307.49 lac in private fish seed hatcheries. Further, 6,254 fish farming aspirants were provided training and an amount of Rs. 393.97 lac provided to the fish farmers as a bank loan, in an effort to promote self-employment in the sector.

Figure 26: Fish production in 2017-18 (provisional), in tonnes

Source: Agricultural Statistics at a Glance, 2018

Other initiatives

Promotion of shrimp farming

To enhance the income of fish farmers, 410 acres of saline affected land has been brought under shrimp culture in the State during the year 2019-20. Last year, shrimp farming was done in 248 acres of land yielding a produce of about 520 tons of shrimp worth Rs. 14-15 crores. To promote the activity in the State, one demonstration farm-cum-training center has been established at Enakhera in the district of Shri Muktsar Sahib with financial assistance of Rs. 4.79 crores

Establishment of fish feed mills

Fish production and productivity will increase if good quality balanced feed is made available. For this purpose, six feed mills have been set up at various government fish seed farms located at Amritsar, Roopnagar, Faridkot, Fatehgarh Sahib, Bathinda and Patiala under Centrally sponsored schemes on Blue Revolution. The establishment of five more feed mills is under progress at Hoshiarpur, Shaheed Bhagat Singh, Ludhiana, Sangrur and Ferozpur under the RKVY scheme.

Innovations in fish production technology

Considering the limited resources of land and water, an innovative high-density fish production technology of Bio-Floc fish culture will be introduced for the first time in the State. In this technique, microbes added within the tank/pond convert fish excreta into fish feed. The technique has dual benefits of (a) maintenance of water quality and (b) decrease of feed costs. This technology will not only help in achieving high fish production from limited area, but will also help in increasing the farmer's profits

The department has also introduced another profitable fish production technology called Re-circulatory Aquaculture System (RAS) during the year 2019-20. This is an innovative fish production technology

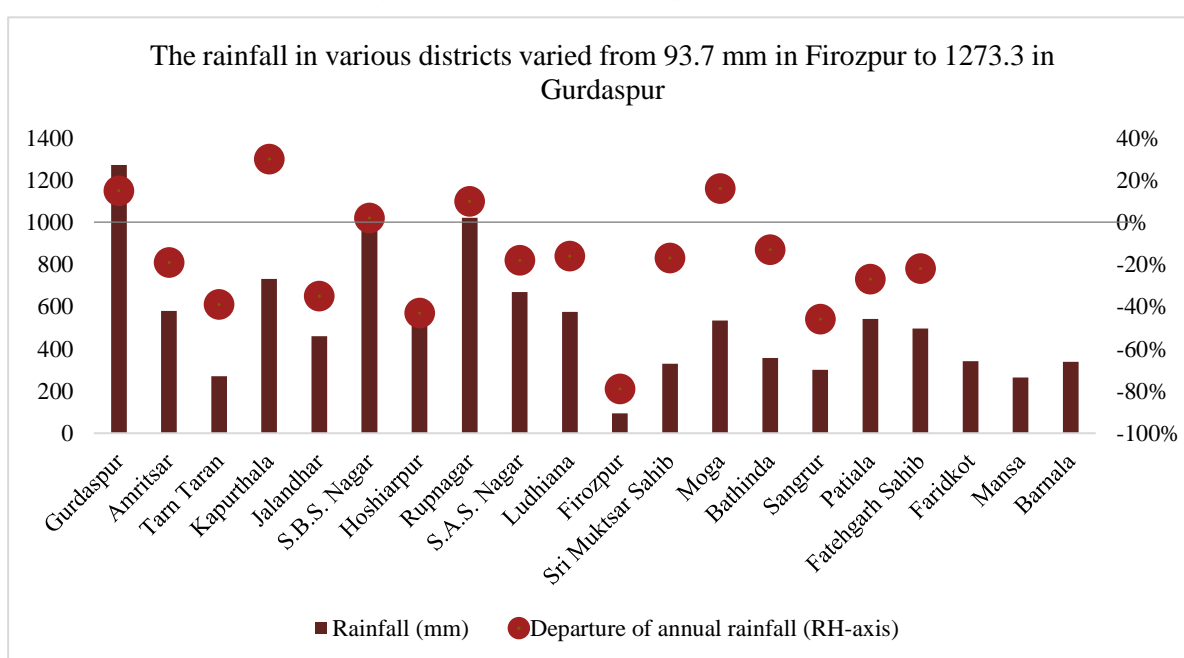
in which high density fish production can be achieved by rearing fish in indoor tanks within controlled environment and reused water. This technique will also help in increasing farmer’s profit. The establishment of two units is under progress in the State.

2.6 Factors influencing agricultural performance

Rainfall

Punjab has adequate irrigation facilities and limited dependence on rainfall for its irrigation needs. However, rainfall can play a significant role in terms of variation in agricultural output due to the damage to crops caused by floods. Further, with an increase in the demand for water, reduction in the canal capacity and depletion of the groundwater resource, the rainfall of the state may be relevant to sustain existing production levels. During 2017, the state received 493.0 mm of rainfall. The rainfall in various districts varied from 93.7 mm in Firozpur to 1273.3 in Gurdaspur. Figure 27 highlights the average actual rainfall and departure from the normal (as defined by the rainfall records of 1951 to 2000) by districts of Punjab for the year 2017.

Figure 27: District-wise average annual rainfall and departure from normal-2017 (%)

Source: Statistical Abstract of Punjab, 2018-19; Indian Meteorological Department

Punjab is vulnerable to several types of natural hazards. A substantial part of the geographical area of the State is flood prone but most of it is protected through flood control measures. Occasionally, Punjab experiences hailstorms, which cause damage to standing crops (Gulati, Roy, & Hussain, 2017). There has been minimal damage to crops due to normal rainfall in the year 2017-18. The value of crops damaged amounted to Rs. 2,46,000 and the damaged area forms a mere 0.02% of the total cropped area. However, in 2019, 1.51 lac hectares of the total agricultural area was affected by floods and hydro-metrological hazards during South-West Monsoon-2019 (DAC&FW, 2019)¹².

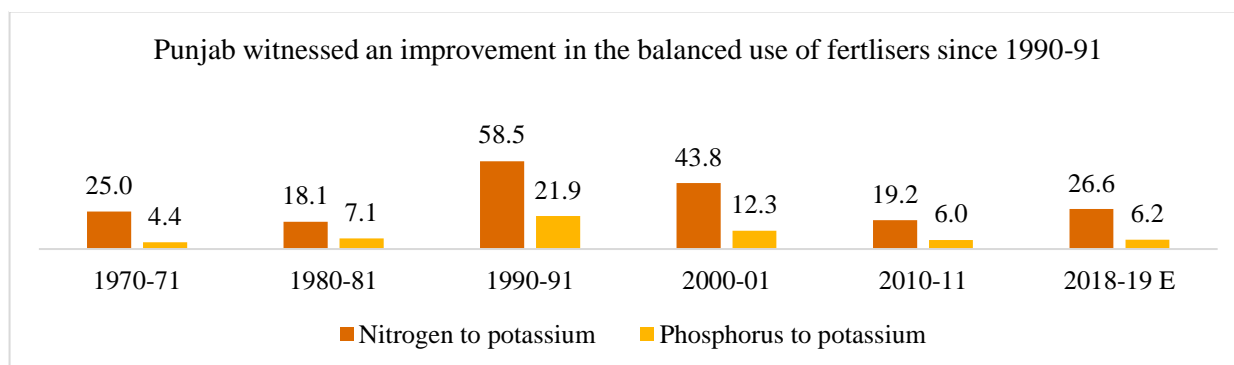
¹² DAC&FW. (2019). Farm sector news. Agricultural Situation in India, VOL. LXXVI No 9, Dec 2019. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. Available at <https://eands.dacnet.nic.in/PDF/December2019.pdf>.

Inputs

Fertilizers

There are concerns that Punjab is plagued by issues of fertilizer over-use, though a correction seems to be underway. Being at the vanguard of the Green Revolution, the initial years saw Punjab rapidly increase its fertilizer use from 37.5 kg per ha in 1970-71 to 162.6 kg per ha in 1990-91 to 243 kg per ha in 2010-11. From this peak, it came down to 228 kg per ha in 2018-19. In 1990-91, per ha use of fertilizer in Punjab was more than twice the average used in India.

Figure 28: Nitrogen to Potassium use and Phosphorus to Potassium use in Punjab

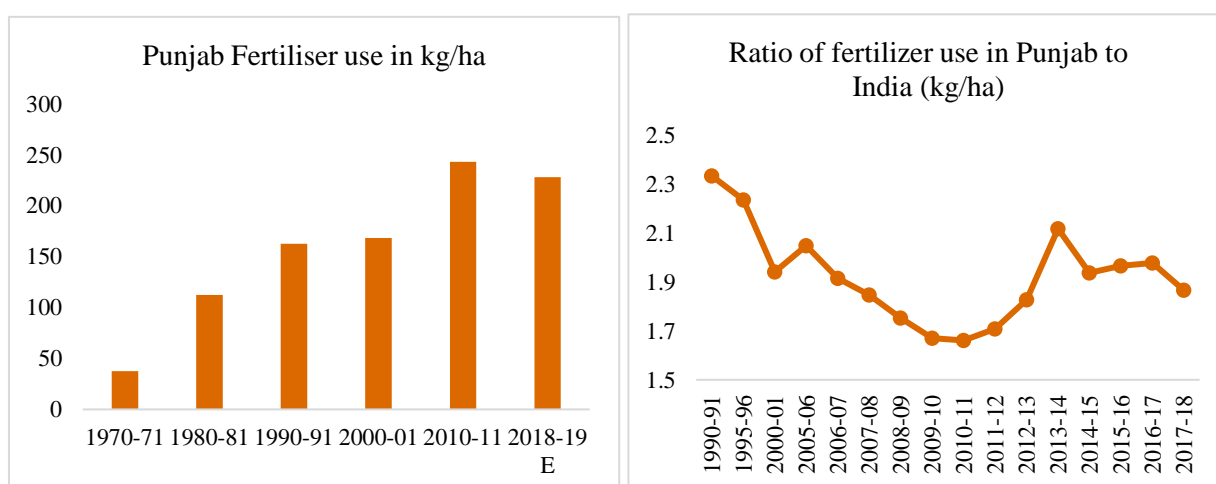

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

In 2010-11, this ratio stood at 1.67, as the all India average use of fertiliser per ha also increased. Between 2011-12 and 2013-14, it again started rising as average use at the all India level dropped, forming the U-shaped curve seen in Figure 29. In 2017-18, the latest year for which data is available for both the state and the country, the ratio was 1.77.

A related concern is the imbalanced use of fertilisers. The ideal ratio for use of Nitrogen, Phosphorus and Potassium (NPK) is 4:2:1. However, a regime of urea subsidy to bolster the green

Figure 29: Fertiliser use patterns in Punjab

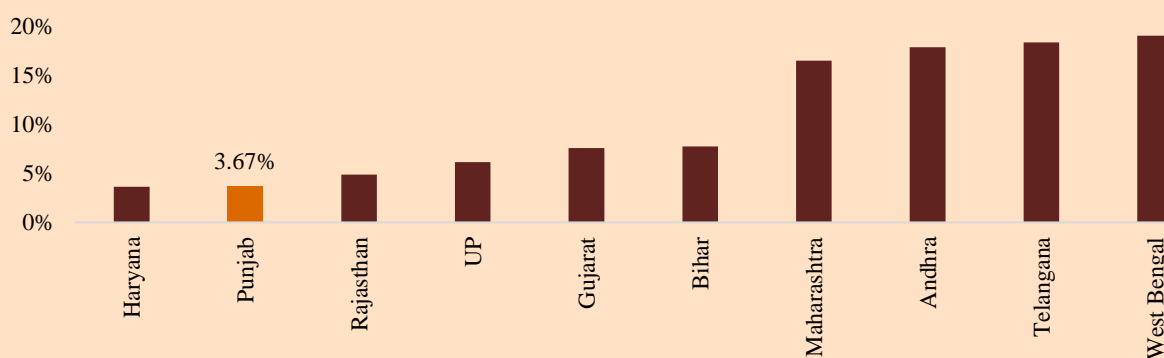
Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab and Agricultural Statistics at a Glance, 2018

revolution led to a situation of overuse of nitrogen fertiliser. At the all India level, the ratio of use was 6.1:2.4:1 in 2017-18. In comparison, in Punjab, in the same year, the usage was in the ratio of 28.8:6.9:1. However, this is a significant improvement over 1990-91, when the ratio stood at 58.5:21.9:1. The ratio has further improved in 2018-19 (Figure 28).

Box 8: Deforestation and the scope for agro-forestry in Punjab

Punjab has sparse forest cover. According to land use statistics, the state has roughly 5% of its area under forests (Figure 21). However, this refers to all land legally demarcated as forests, irrespective of whether the piece of land actually has forest cover. In contrast, the Forest Survey of India draws on satellite imagery to provide data on actual forest cover. This shows that Punjab is the state with the second-lowest forest cover of 3.67% (Figure 30). Despite an improvement since 2015, this is much lower than the actual all India average of 21.7%, which in turn is substantially lower than the national target of 33%. Moreover, only a negligible share of the forest cover is under very dense forests (canopy density of 70% or more). More than half of the forest cover (56%) amounts to open forests, implying a canopy density between 10 and 40% (Forest Survey of India, 2019).

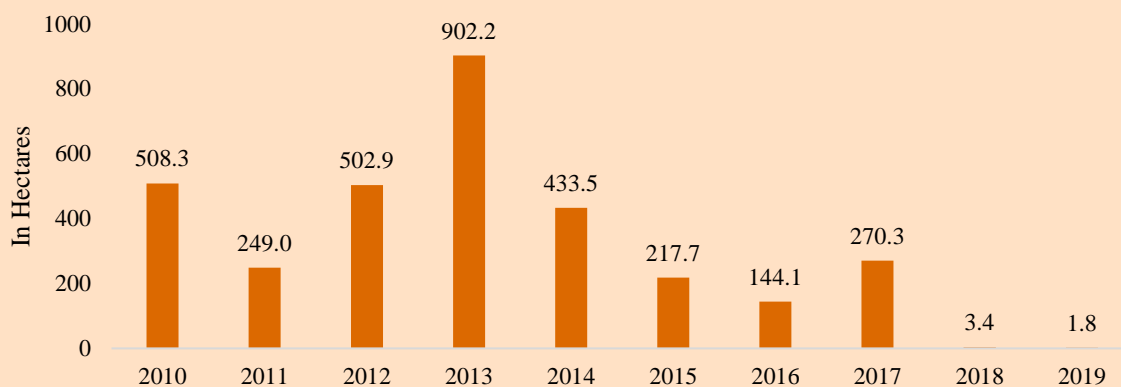
Figure 30: Forest cover as percentage of total area, bottom 10 states

Source: Forest Survey of India, 2019

Continued deforestation, on account of forests being diverted for industrial projects is also of concern. Since 1980, Punjab has diverted 801 sq. km of land to non-forest uses. This amounted to 26% of the forest area in the state in 2019 (e-Green watch, 2020). The last big diversion was in 2009, when 676 sq. km of forest land was diverted. This has dwindled in recent years (Figure 31).

Figure 31: Diversion of land from forest purposes (in ha) in Punjab between 2010 and 2019

Source: e-Green watch, 2020

Any continued diversion points to the importance of compensatory afforestation. The Forest Conservation Act (FCA) 1980 stipulates that any project that requires forest diversion must require afforestation to compensate for the loss of forest land. While the State government undertakes the afforestation work, the user agency taking control of the land, pays for this work.

However, given the already low forest cover, steps need to be taken to expand forests over and above the existing resources. One solution could be to encourage agro-forestry. The Food and Agriculture Organisation (FAO) identifies agroforestry as a part of climate smart agricultural strategies, due to the ability of these systems to prevent soil erosion, improve water infiltration, and diversify sources of farm income (FAO, 2013). Moreover, by practising boundary plantation, even small farmers in the State would be able to diversify, without need for sacrificing land.

The FAO has suggested certain strategies for encouraging agroforestry (Buttoud, 2013). In the context of India and Punjab, some of the relevant strategies are as below:

- Increase awareness through localised research and extension. Essentially, extension workers must provide contextual knowledge, and demonstrate both technical and economic viability of pursuing agroforestry. This should also address the needs of small farmers. For instance, forestry can have long gestation periods. Hence, for maintaining income flows in the short term it may require adjusting the cropping practices accordingly.
- Create agricultural policies that consider the role of trees in rural development. For instance, the National Agroforestry Policy, 2014 had made a case for convergence between different programmes such as the Mahatma Gandhi National Rural Guarantee Scheme (MGNREGA), Integrated Watershed Management Programme, National Rural Livelihood Mission (NRLM) etc.
- Promote inter-departmental coordination for better policy coherence. In India, and Punjab, forest departments, land revenue departments, local bodies as well as the Department of Agriculture may need to coordinate to identify regulatory hindrances to growth of the sector.
- Strengthen market linkages for tree products: currently timber falls within the purview of the contract farming law in Punjab. Marketing infrastructure similar to other agricultural commodities would help build the commercial case for agroforestry. Encouraging Farmer Producer Organisations for collectivisation in marketing may also be helpful.

Sources:

Forest Survey of India. (2019). India State of Forest Report 2019. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. Available at <http://fsi.nic.in/isfr-volume-i>.

e-Green Watch (2020). Integrated e-Governance Portal for Automation, Streamlining & Effective Management of Processes related to Plantation & Other Forestry Works. Available at http://egreenwatch.nic.in/FCAProjects/Public/Rpt_State_Wise_Count_FCA_projects.aspx?id=28

FAO (2013). Climate Smart Agriculture Sourcebook. Available at <http://www.fao.org/3/i3325e/i3325e.pdf>

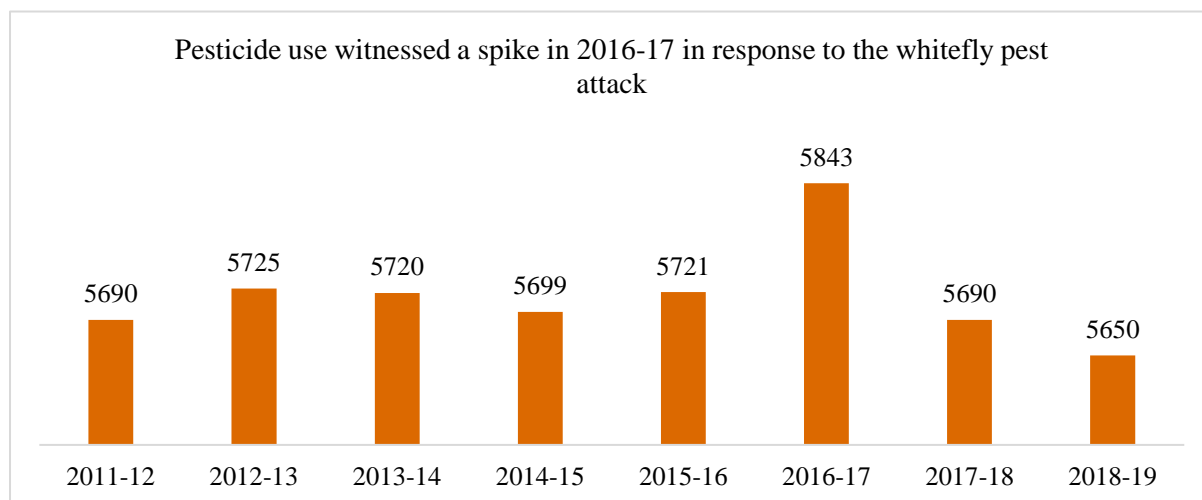
Buttoud G., (2013). Advancing Agroforestry on the Policy Agenda A guide for decision-makers. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Available at <http://www.fao.org/3/a-i3182e.pdf>

Department of Agriculture & Cooperation. (2014). National Agroforestry Policy. Ministry of Agriculture. Available at

Pesticides

Pesticide use has similarly moderated (Figure 32). Usage of pesticides peaked in 2000-01 reaching 6970 metric tonnes. Since 2011-12, it has hovered around an average of 5717 metric tonnes. This was affected by high usage in 2016-17 (5843 MT), possibly in response to the pest attack in the previous year. In 2018-19, pesticide use declined by 0.7% over the previous year.

Figure 32: Pesticide use in Punjab, in metric tonnes

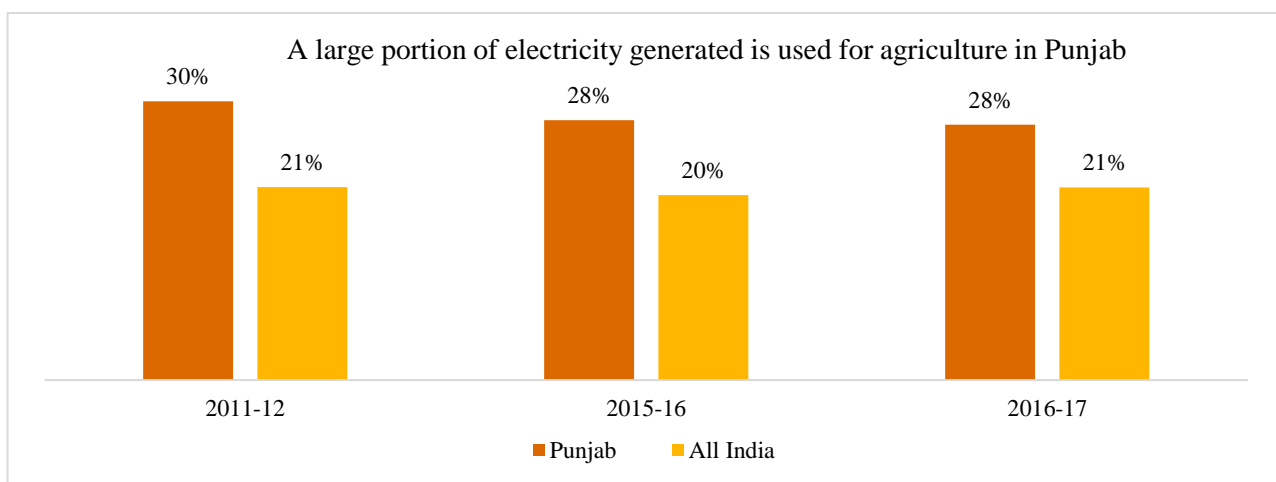

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

Power

Punjab provides free and unmetered electricity to its farmers. Hence, it is not surprising, that a large part of total energy generated, goes towards agricultural purposes. In 2016-17, electricity consumed by the agricultural sector in Punjab increased by 6% over the previous year to reach 12196 GWh. This was 28% of total electricity sold in the state, higher than the corresponding 21% registered at the all India level. Even this reflects a decrease in the same ratio over the years. In 2011-12, a little more than 30% of total electricity sold was used for agricultural purposes, though in absolute terms, the electricity consumed by the agriculture sector was lower.

Figure 33: Percentage share of total electricity sold going for agricultural purposes

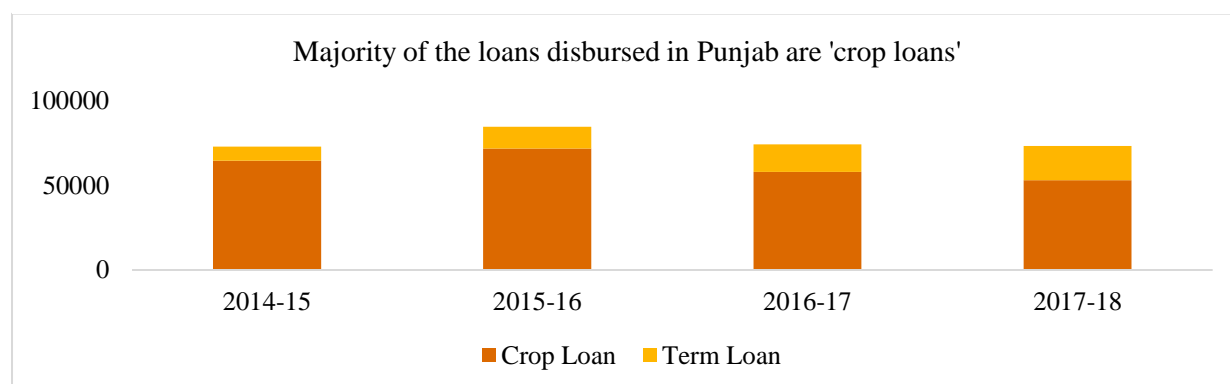
Source: Agricultural Statistics at a Glance, various years

Easy access to power may have incentivized farmers to over-exploit ground water resources. To address this important issue, the Punjab government has launched the *Paani Bachao Paise Kamao* scheme. It is a pilot Direct Benefit Transfer scheme being implemented in six agriculture feeder areas. The participant farmer gets a fixed allocation of electricity consumption. If the farmer consumes less than the fixed allocation, he/she receives a benefit of Rs. 4 per KWh of electricity not consumed. Moreover, electricity under the programme is available during daytime hours, unlike regular electricity received by farmers which is rostered, and hence unpredictable in supply. It causes farmers to leave their pump sets on auto-starters, that switch the pump set on or off based on electricity supply. Hence, if electricity is available at night when the farmer is not overseeing the irrigation, it may cause wastage, if more water than required, is extracted. By ensuring daytime supply of electricity, the scheme aims to control wastage of water on this front (Gill, 2019)¹³.

Credit

According to the Situation of Agricultural Households in India (NSSO, 2012-13), 53.2% of agricultural households in Punjab have a loan, slightly higher than the all India estimate of 51.9%. However, loans disbursed show a dip in 2016-17 and 2017-18. Another feature is that the majority of the loans are 'crop loans', i.e., working capital loans to finance one season of cultivation. In contrast, term loans were 27% of the total loan disbursed in 2017-18, raising concerns about the capacity of farmers to undertake long term investment on their farms.

Figure 34: Agricultural loans disbursed during the year

Source: Agriculture Statistics at a Glance, various years

Irrigation

Punjab is a well irrigated state with almost all cropped area irrigated. In comparison, at the all India level, less than half the cropped area was under irrigation (Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare, 2019)¹⁴. An interesting aspect is the source of irrigation. While at the all India level, sources of irrigation are diversified, in Punjab, most of the area under irrigation is under tube wells (Figure 35). This has implications for the availability of groundwater in the state, as well as soil fertility.

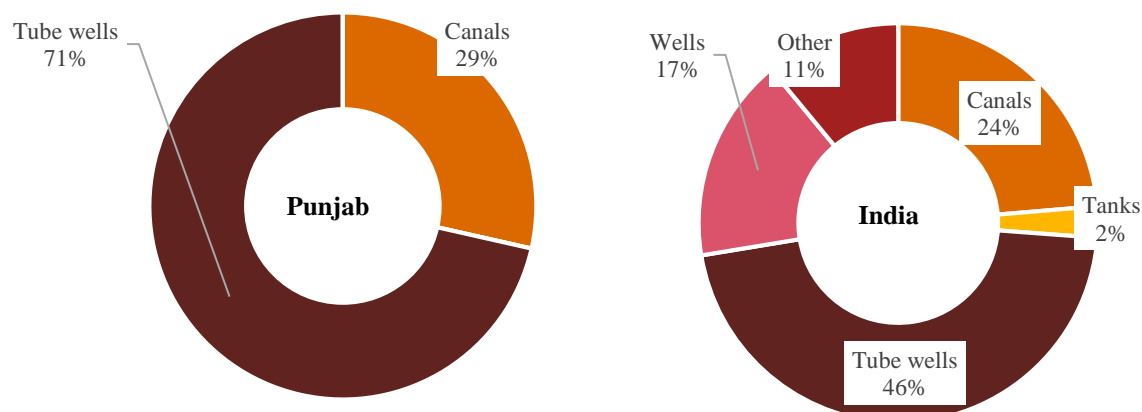
Due to an increase in the demand for water, the area irrigated by tube wells has been increasing (Figure 36). The number of tube wells in the State has increased from 10.73 lac in 2000-01 to 14.76 lac in 2018-19, on account of tube wells operated on electricity increasing from 7.88 lac to 13.36 lac

¹³ Gill, B. (2019). Saving Punjab's groundwater, one agricultural pump at a time. Available at <https://www.teriin.org/article/saving-punjab-groundwater-one-agricultural-pump-time>

¹⁴ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare (2019). Pocket Book of Agricultural Statistics, 2018.

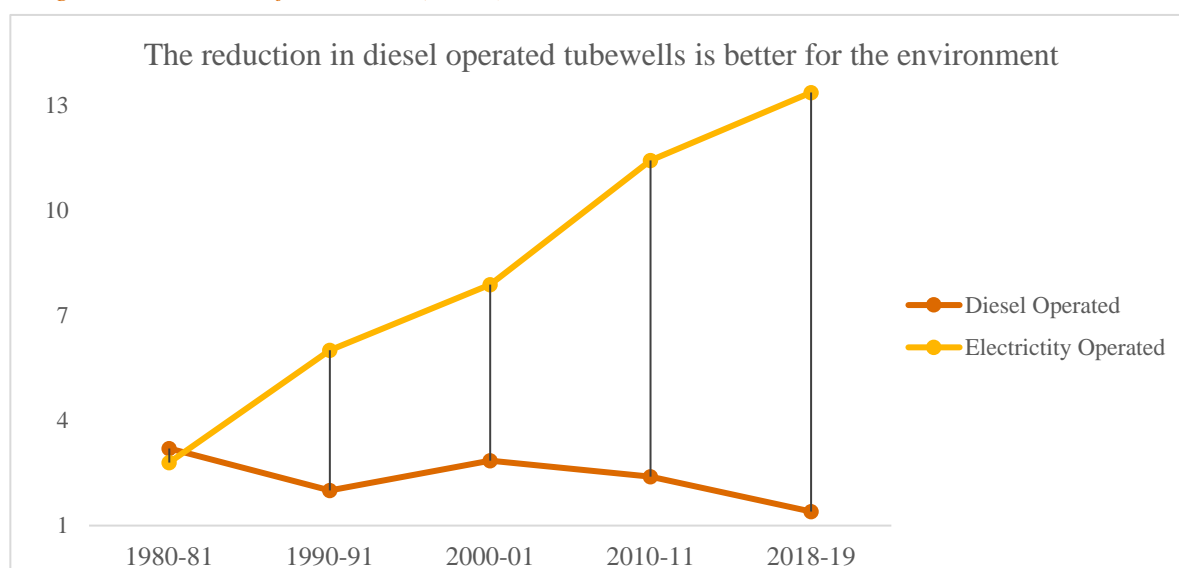
during the same time period. While the reduction in diesel operated tube wells is better for the environment, excessive extraction groundwater may not be compatible with sustainable agriculture.

Figure 35: Sources of irrigation, India and Punjab, 2014-15

Source: Irrigation Statistical Yearbook of India

Figure 36: Number of tube wells (in lac)

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

This has caused the depletion of the underground water table. Groundwater extraction is more than 100% in Punjab implying that ground water consumption exceeds annual extractable sources. A state-wise assessment of the groundwater resources in the country showed that 80% of 138 blocks assessed were ‘Over-exploited’, 2 blocks were ‘Critical’, 5 were ‘Semi-Critical’, and 22 were ‘Safe’. The report further highlighted that 95% of the water extracted was for irrigation purposes (Ministry of Jal Shakti, 2019)¹⁵.

Further, because of the declining water table, the farmers are compelled to deepen their tube wells at their own cost, as the ordinary tube wells become obsolete due to their inability to draw underground water. Therefore, farmers are increasingly shifting over to submersible pumps. The submersible pumps are expected to raise the cost of cultivation and iniquitous use of groundwater. With increasing costs of

¹⁵ Ministry of Jal Shakti (2019). Report on the Dynamic Ground water resources of India, 2017. Available at <http://cgwb.gov.in/GW-Assessment/GWRA-2017-National-Compilation.pdf>

irrigation, the marginal farmers are expected to be left vulnerable to the impacts of a declining water table.

One solution is to promote the micro-irrigation system, comprising sprinkler and drip irrigation that enable precision farming by making water available in a targeted manner. Besides being water-saving, it aids soil health management. According to the Report on Input Management for Resource Use Efficiency by the Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, GOVERNMENT OF INDIA, Punjab has a low penetration of Micro Irrigation systems. Approximately, 48,281 hectares of Punjab's area is covered under micro-irrigation, as of March 2018. This is less than 0.5% of the total area under micro-irrigation in the country.

The Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana was initiated to improve on-farm water use efficiency by enhancing adoption of precision irrigation and other water saving technologies. The scheme includes four components viz. i) **"Har Khet ko Pani"** which involves repair, restoration and renovation of water bodies, ii) **"Per Drop More Crop"** which includes introduction of water saving technologies, iii) **"Watershed"** that includes effective management of runoff water and improved soil and moisture conservation and iv) **"MGNREGA"** which includes repair and renovation of village ponds and construction of rainwater harvesting facilities. According to the State Irrigation Plan of Punjab, the expected decrease in water withdrawal/increase in groundwater recharge in all districts of Punjab under different components is 14974.37 MCM (Million Cubic Meter) per year. The maximum decrease in water withdrawal/increase in groundwater recharge of 11949.052 MCM is expected under component

Box 9: Preservation of the Sub-soil Management Act

It requires 4,500 litres of water to grow one kg of sathi rice when it is sown in April-May. But if sowing is done around mid-June, water requirement reduces to 1,500-2,000 litres. Water requirement is high in April-May because the evaporation rate is high and there is no rain. As a result, all the water used in irrigation is groundwater. In June-July, rainfall supports water needs of the crop.

Using this logic, the preservation of the Sub Soil Management Ordinance was issued in April 2008. It prohibited farmers from sowing paddy seeds in nurseries before May 10 and transplanting the saplings before June 10. 2008 saw good rainfall and farmers did not face water stress. The ordinance had an impact. Almost no transplantations were seen by May 10, saplings were transplanted on only 22 per cent of the paddy fields by June 10. In 2007, transplantation had taken place in 42 per cent of paddy fields by this time. The positive outcome elicited the enactment of the Punjab Preservation of Subsoil Water Act was in 2009.

The law allows no farmer to sow nursery of paddy before 10th Day of May of the agricultural year or such other date as may be notified by the State Government by notification in the Official Gazette for any local area. The authorised officer or his subordinate shall have the power to enter into the estate of any farmer for the purpose of surveying the area to assess the violation of the provisions of this Act and in case the farmer does not act as per the directions of the authorised officer, the officer may cause such nursery to be destroyed at the expenses of such farmer. Further, any farmer that contravenes the provisions of the said act, would be liable to a penalty of Rs. 10,000 for every month or part thereof, per hectare of the land till such contravention continues. The law had a significant impact in slowing the dip in the water table in Punjab. (Gulati, Roy, & Hussain, 2017) mention that while the average annual rate of decline of ground water was 0.9% from 2000-01 to 2008-09, the decline was only 0.7% from 2008-09 to 2012-13. Thus, the average annual decline in ground water was reduced by 0.2% after the enactment of the law.

Source: Gulati, A., Roy, R., & Hussain, S. (2017). Getting Punjab Agriculture Back on High Growth Path: Sources, Drivers and Policy Lessons. ICRIER.

of 'Per Drop More Crop' followed by 'Har Khet Ko Pani' (2324.814 MCM), 'Watershed' (527.774 MCM) and 'MGNREGA' (172.728 MCM) ¹⁶.

Farm Mechanisation

Mechanization of major farm operations in Punjab has substantially improved the productivity of crops and the efficiency of farmers by obtaining more output with lesser involvement of labour, increasing cropping intensity and saving their time and costs. The time and labour so saved can be used by the farmer to venture into agriculture allied activities of dairy farming, poultry farming, beekeeping, fishing etc.

There were 4.50 lac tractors being used for cultivation and 14.75 lac tube wells used for irrigation in the State. Table 21 highlights the increasing mechanization in the State of Punjab with the number of tractors, disc-harrows, self-propelled combines and tube wells increase.

Table 21: Agricultural Machinery and Implements in Punjab (in '000')

	2000-01	2018-19
Tractors	395	450.2
Disc-Harrow	255	262.5
Seed cum Fertilizer Drills	180	141.5
Combine Harvester (Self-Propelled)	2.9	7.98
Combine Harvester (Tractor driven)	5.1	4.2
Threshers	285	88
Tube wells	1062	1475.7

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

Promotion of agricultural mechanisation for management of crop residue

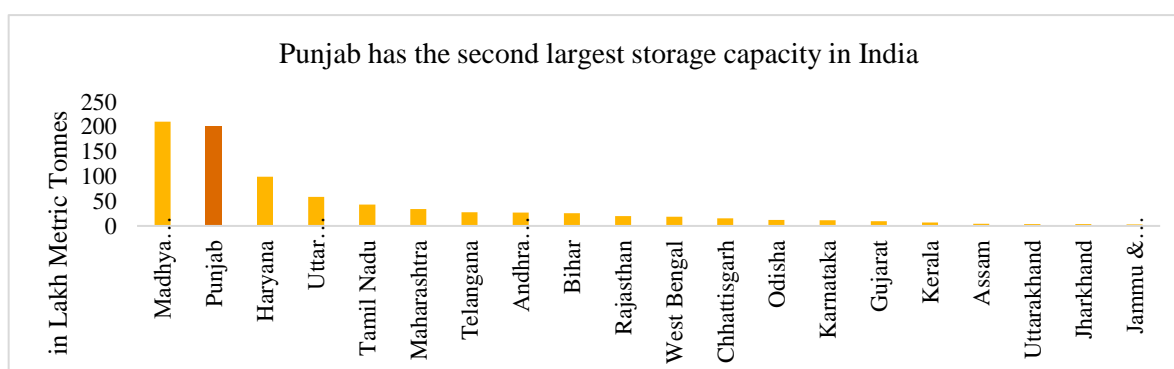
Paddy straw management is a major challenge for the state because of the air pollution caused by the burning of paddy straw. In order to promote innovation in paddy straw management, an amount of Rs. 5 crores has been allocated. Due to the efforts of the State government, the burning of paddy has reduced by 62% in 2017 and by 40% in 2018. During 2018-19, the state government received Rs. 269.38 crores out of which Rs. 262.84 crores were spent. During 2019-20, an amount equivalent to Rs. 240 crores was spent out of an allocation of Rs. 273.80 crores. Further, during 2018-19 under the Central government scheme of "Promotion of agricultural mechanisation for management of crop residue", around 11,900 agricultural equipment were distributed to individual farmers and 16,450 were given to the primary agriculture and co-operative societies and farmer group to provide it to the farmers on a hiring basis.

¹⁶ State Irrigation Plan, PMKSY 2017

2.7 Institutions and infrastructure

Storage

Figure 37: State wise storage capacity in India

Source: Agricultural Statistics at a Glance, 2018

Punjab has the second largest storage capacity in India. As of March 2018, the storage capacity with Food Corporation of India (FCI), State Warehouse Corporation (SWC) and Central Warehouse Corporation (CWC) in Punjab was 201.43 lac metric tonnes. This formed almost a quarter of the country's storage capacity. Only Madhya Pradesh surpassed Punjab with a storage capacity of 210.73 lac metric tonnes (Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare, 2019)¹⁷. The cold storage capacity in the state as of March 2018 was 22 lac metric tonnes with a total of 672 cold storage projects. This was 6% of the country's cold storage capacity.

Market Access

Punjab has connected its farmers to adequate marketing infrastructure. As of 2015, there were 424 regulated agricultural markets in Punjab, out of which, 150 were principal markets and 274 were submarket yards (Committee on Doubling Farmers' Income, 2017)¹⁸. This amounts to a catchment area of 116 sq. km for every market, higher than the 80 sq. km recommended by the National Commission of Farmers, 2004. However, the Dalwai Committee (Committee on Doubling Farmers' Income, 2017) argues that the recommendation was made at a time when road connectivity was not as robust. In its own analysis, the Committee found that Punjab was among the few states that did not at present have a requirement for any additional regulated markets. In fact, in terms of density markets, only Delhi surpassed Punjab with a catchment area of 93 sq. km per market.

Additionally, Punjab has 1390 rural primary markets and 488 farmers' markets called *Apni Mandis* where farmers directly sale to retail consumers. The State has also passed separate legislation on Contract Farming to enable the same in the State.

¹⁷ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare (2019). Agricultural Statistics at a Glance 2018.

¹⁸ Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IV, "Post-production interventions: Agricultural Marketing". Available at <http://farmer.gov.in/imagdefault/DFI/DFI%20Volume%204.pdf>

Box 10: The Punjab Contract Farming Act, 2013

In 2018, the Ministry of Agriculture released the Model Agricultural Produce and Livestock Contract Farming (Promotion & Facilitation) Act, 2018, encouraging all states to adopt the same. Punjab already has a separate, Punjab Contract Farming Act, 2013. The Act aimed to provide for improved marketing of agricultural produce through contract farming and put in place effective infrastructure for the execution of contract farming in Punjab.

The features of the two can be compared as follows:

Implementing agency: The Model law stipulates the formation of a state level Contract Farming (Promotion and Facilitation) Board to implement the law – including levying fees, resolving disputes and publicising contract farming. Importantly, contract farming is to remain outside the ambit of the Agriculture Produce and Marketing Committees (APMC) which have their own fees attached. The law in Punjab also mandates the setting up of a separate implementing agency (Punjab Contract Farming Commission) but states that the sale, purchase, storage or processing would be subject to the Punjab Agricultural Produce Markets Act, 1961. This meant, that at the time of passing, contract farming still invited the APMC fees and cesses. However, with the passing of the Punjab Agricultural Produce Markets (Second Amendment) Act, 2017, which allowed direct purchase by buyers, contract farming is now effectively outside the purview of APMCs.

Recording of agreements: Under the Model law, every agreement is to be registered with a ‘Registering and Agreement Recording Committee’, to be set up from officials from agriculture, animal husbandry, marketing and other such departments. The contract law in Punjab also provides for local ‘Registering Authority’, pertaining to the area of cultivation. Agreement related disputes would be resolved by the District Collector.

Payment to farmers: The model law stipulates that in case the buyer provided the farmer with production support, they will be compelled to buy a fixed percentage of the produce at the price agreed for fair average quality. The rest will also have to be bought, though it is allowed to be lower than the pre-agreed price, subject to a floor. In case the buyer is not responsible for any production support, he/ she will still need to buy the extent of the produce meet fair average quality standards, subject to a floor. The Punjab law allows the Commission to use its discretion in holding the buyer responsible, and the extent of responsibility. The Model law and Punjab’s law are similar in terms of mandating that the buyer make the payment on the spot or as per the agreement, failing with he/she would have to pay interest on the arrears.

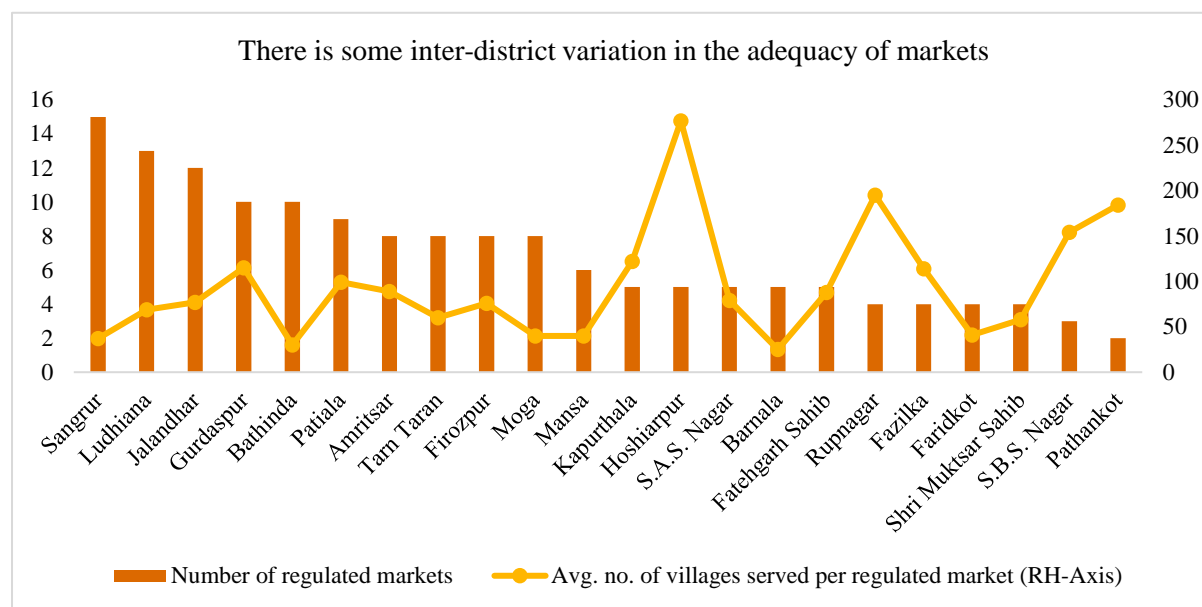
Role of Farmer Producer Organisations (FPOs)/ Farmer Producer Companies (FPCs): The Model law enables FPOs/FPCs to be contracting parties, if authorized by the farmers. Such collectivization may help balance powers between the buyer and the farmers. The Punjab law is silent on this.

Insurance: Under the model act, the produce under contract farming shall be covered under production linked agricultural insurance scheme in operation or any other such scheme, as may be prescribed. However, there is no such provision in the Punjab Contract Farming Act, 2013.

Hence, while the Punjab law largely adheres to the spirit of the Model law, it may gain from mandating crop insurance, allowing FPOs and FPCs to be contract signees, and reducing the discretion of the implementing agency.

There is some inter-district variation in the adequacy of markets, however. For instance, Sangrur has 15 markets, each serving 37 villages per regulated market. On the other hand, in Hoshiarpur, 277 villages are served per regulated market, with 5 regulated markets available. On average, 81 villages in Punjab are served by one regulated principal market.

Figure 38: District-wise number of regulated markets and average number of villages served per market in Punjab, 2017-18

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

The electronic National Agricultural Market (e-NAM) is further likely to improve access to markets (Box 11). Punjab is also the only state to have a separate law on contract farming (see Box 10 for a comparison between the law in Punjab and the model law released by the Union government in 2018).

Procurement

Punjab has a well-functioning procurement systems. The percentage of the produced paddy crop procured was 90% in the year 2017-18 while, that of the wheat crop was 66.4% in Punjab. While Punjab produced 12% and 18% of the total rice and wheat production of India, the respective share of contributions of the rice and wheat crops from Punjab to the Central Pool was approximately 31% and 38% in 2017-18. As per the advanced estimates released by the Department of Food and Public Distribution, as on 31st December 2019, in 2018-19, 35.5% of the country's wheat procurement and 25.5% of the country's rice procurement was from Punjab.

Box 11: Electronic National Agricultural Market in Punjab

The electronic National Agricultural Market (eNAM) is a national agricultural products market platform to create a network of physical mandis which can be accessed online by buyers, farmers and commission agents. It involves the registration of the produce with the platform by the seller/farmer which calls forth a price quote from the buyer interested to purchase it. Once the trade match takes place, and the produce is quality checked, an online payment is made to the seller, and the produce delivered to the buyer. The market also provides access to a larger national market for commission agents to make secondary trades.

e NAM has several advantages including –

- **Transparency:** As the prices are visible online, it is impossible for commission agents and traders to distort the market or manipulate the prices.
- **Direct link between farmer and buyer:** Since farmers can be directly on the platform, it empowers them to bypass commission agents, otherwise an integral part of the physical markets.
- **Access to larger markets:** Prior to the portal, farmers were forced to sell their produce, especially non-MSP harvests, in their local markets. e-NAM would be able to bypass by allowing farmers of one mandi to trade with buyers of another, thus providing access to a larger market.

According to the e-NAM website, 19 mandis in Punjab are already linked to the portal. Punjab has permitted sale of seven commodities on the platform. These include basmati, maize, potato, kinnow, cotton, peas (green) and moong. As on 31st December 2019, 1,364 traders, 5,238 commission agents and 2,10,438 farmers of Punjab were registered under e-NAM.

Sources:

<https://enam.gov.in/web/state-unified-license/no-of-unified-licenses>

<https://enam.gov.in/web/dashboard/stakeholder-data>

Table 22: Production and Procurement of Principal crops of Punjab (in 000 tonnes)

Year	Paddy			Wheat		
	Production	Procurement	% of production procured	Production	Procurement	% of production procured
1980-81	4850	4432	91.4%	7677	4270	55.6%
1990-91	9710	7882	81.2%	12159	7109	58.5%
2000-01	13735	11057	80.5%	15551	9698	62.4%
2010-11	16148	13136	81.3%	16472	10278	62.4%
2017-18	19965	17972	90.0%	17830	11834	66.4%
2018-19 (P)	19136	17027	89.0%	18262	17281	94.6%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Agricultural Extension

Agricultural Extension is a system of sharing information, knowledge, technology, skills, risk and farm management practices, across agricultural sub-sectors and along all aspects of the agricultural supply chain. In India extension services are provided through a network of State Agricultural Universities (SAU), Krishi Vigyan Kendras (KVK), extension workers of the state Departments of Agriculture, private extension agents and progressive farmers.

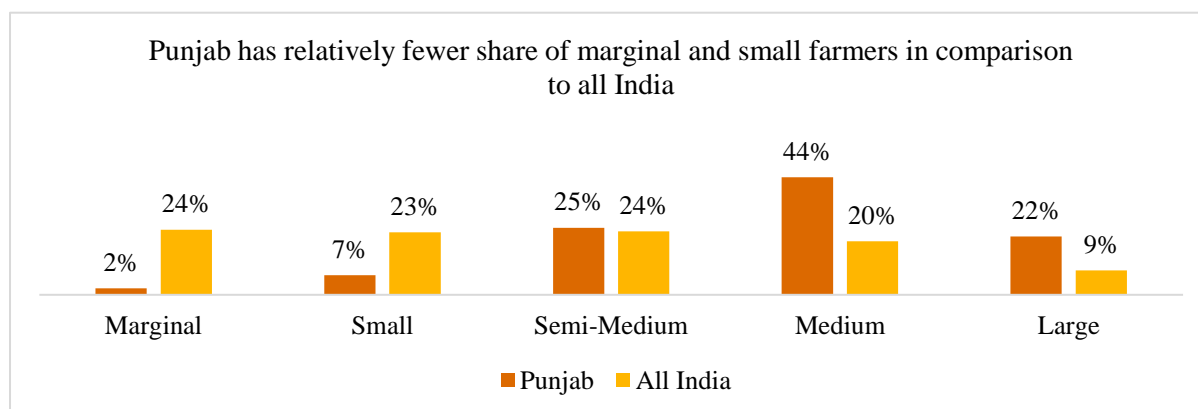
Punjab does relatively well in terms of availability of extension officials. There are 753 operational holdings per extension official in the State, compared to the corresponding number of 1162 at the national level. Moreover, Haryana and Jharkhand are the only two non-hilly states that do better than Punjab. It is also only slightly above the recommended ratio of 750 operational holdings per extension worker, in irrigated areas (Committee on Doubling Farmers' Income, 2017)¹⁹.

2.8 Agricultural household profile

Land

Punjab has a relatively smaller share of marginal and small farmers in comparison to all India averages (Figure 39 and Figure 40). While 69% of land holdings are marginal (less than 1 ha) at the all India level, for Punjab it is merely 14%. Large farms (greater than 10 ha) comprise 5% of Punjab's land holdings, compared to 1% at the all India level.

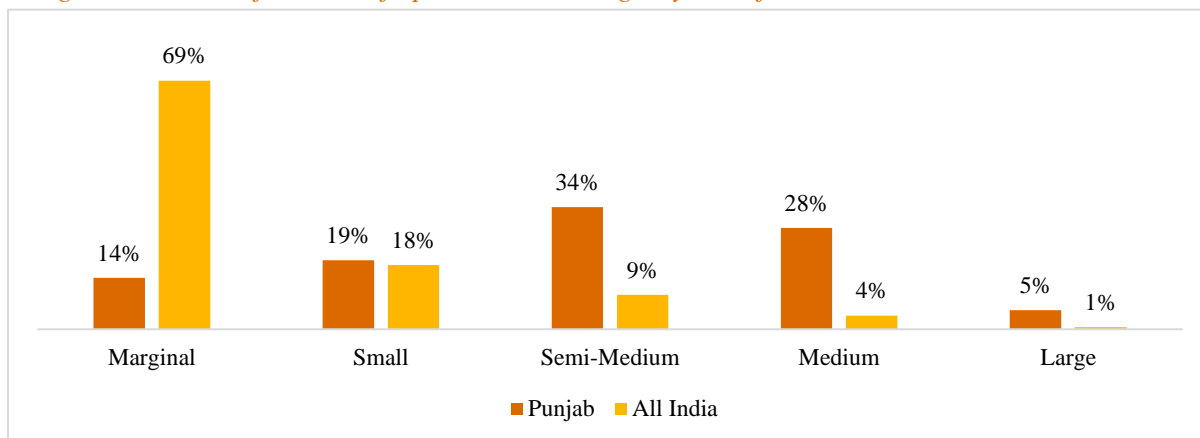
Figure 39: Share of area of operational holdings, by size of land

Source: Agricultural Census, 2015-16

¹⁹ Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IX, "Empowering the Farmers through Extension and Knowledge Dissemination". Available at <http://farmer.gov.in/image/default/DFI/DFI%20Volume%2011.pdf>

Figure 40: Share of number of operational holdings, by size of land

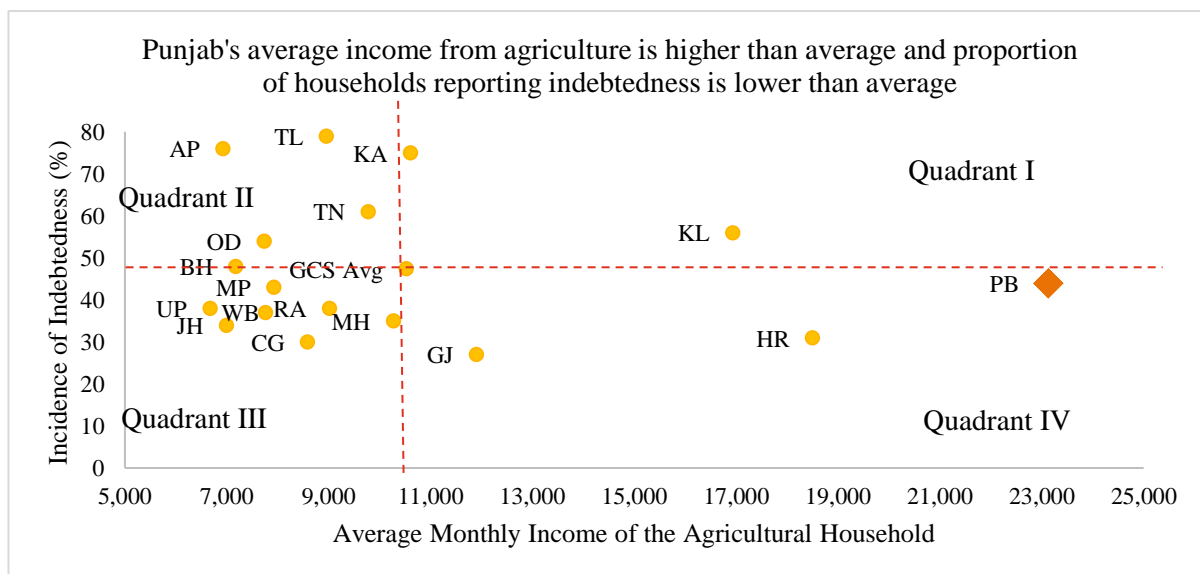
Source: Agricultural Census, 2015-16

Income and Indebtedness

Agricultural households in Punjab enjoy high incomes and relatively low indebtedness. The NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) noted a marked variation among states with respect to the average monthly household income of agricultural households (NABARD, 2018)²⁰. The agricultural households in Punjab had the highest average monthly income (₹23,133), followed by Haryana (₹ 18,496) and Kerala (₹ 16,927) reported maximum income levels in 2016-17. This is indicative of the fact that this sector is making a sizeable contribution to the State’s economy.

Figure 41 plots the incidence of indebtedness in states against the average income of the agricultural households in the State. It shows that Punjab, Haryana and Gujarat are the only three states in Quadrant IV (i.e., those states whose average income from agriculture is greater than the average for General

Figure 41: Average Agricultural Income and Incidence of Indebtedness among Agricultural Households

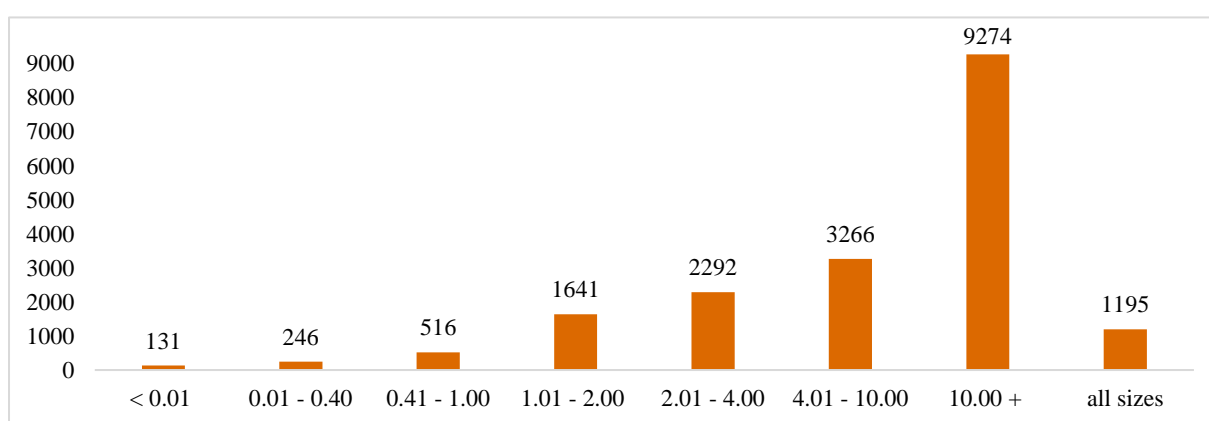
Source: NABARD All India Financial Inclusion Survey, 2016-17

²⁰ NABARD (2018). All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

Category States and the proportion of households reporting indebtedness in the past year is below the average for General Category States).

However, it seems that indebtedness is higher among the marginal farmers. According to the Situation Assessment Survey 2013, 46.2% of the households belonging to “up to 1 hectare of land” possession category were indebted, in comparison to the 2.4% indebted households of the households possessing greater than 10 hectares of land. The average outstanding loan amount not surprisingly increased with increasing holding size. The average amount of loan outstanding for a household possessing less than 0.01 hectares of land was the least at Rs. 13,100, followed by Rs. 24,600 for 0.01-0.40 hectares and Rs. 51,600 for 0.41-1 hectares. Whereas the largest average loan amount outstanding was 9,27,400 of households possessing greater than 10 hectares of land (Figure 42)²¹. It is expected that large farmers would have greater repayment capacity commensurated with size of loan outstanding.

Figure 42: Land size-wise Average Amount of Outstanding Loan (Rs 00) per agricultural household in Punjab

Source: Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India, MoSPI

Crop Loan Waiver Scheme

Keeping the high indebtedness among marginal farmers in mind, the State government has introduced the Crop Loan Waiver Scheme in the State in 2017. The State Government is trying to address these issues as high priority agenda and has introduced Crop Loan Waiver Scheme in 2017. During 2017-18, an amount of Rs. 146.05 crores was given to 42,019 farmers as crop loan relief.

2.9 Rural development

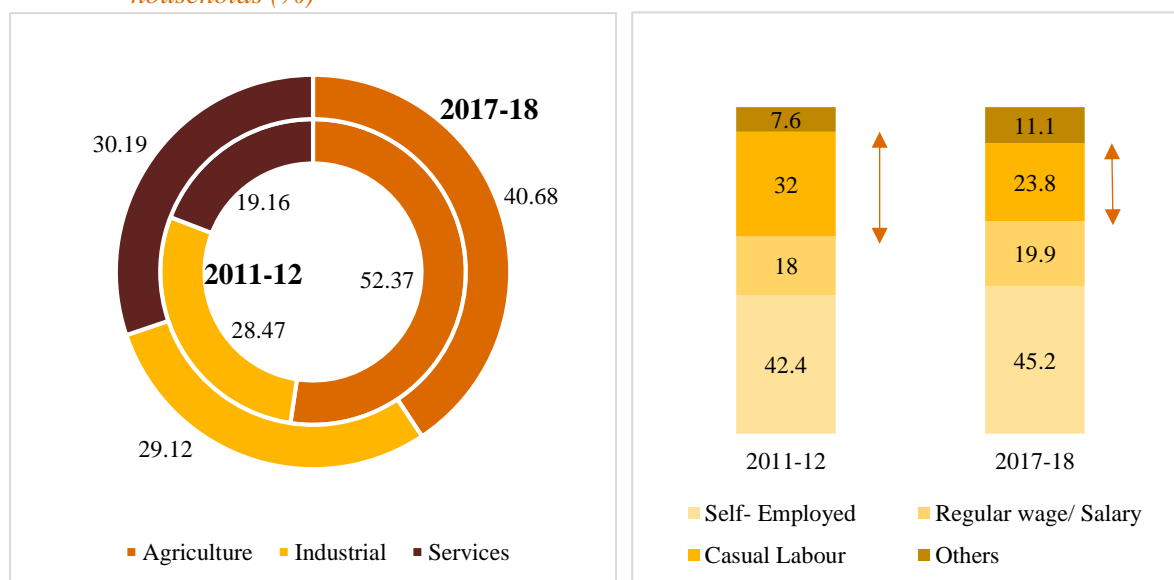
According to the 2011 census, 62.52% of the total population of Punjab resided in rural areas, vis a vis 69% at the all India level. According to the NSS report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India, 51.1% of the rural households of Punjab were agricultural households. Hence, rural development and agricultural prosperity are closely linked.

²¹ (n.d.). Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India. National Sample Survey Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

Employment

The share of agriculture in rural employment has declined from 52.37 % in 2011-12²² to 40.68 % in 2017-18.²³ There has been a corresponding increase in the share of services sector in rural employment from 19.16 % in 2011-12 to 30.2% in 2017-18. Further, the proportion of casual labour in rural employment also witnessed a decline from 32% in 2011-12 to 23.8% in 2017-18. In contrast, there was an increase in the proportion of self-employed from 42.4% in 2011-12 to 45.2% in 2017-18. This highlights the aspirations of the Punjabi youth, who are increasingly looking for non-farm and white-collar jobs.

Figure 43: Sector-wise share in employment in Punjab (in %) and share of employment type of rural households (%)

Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18, Employment and Unemployment Situation in India, 2011-12
 Note: The data extracted from PLFS and Employment and Unemployment Situation report may not be strictly comparable

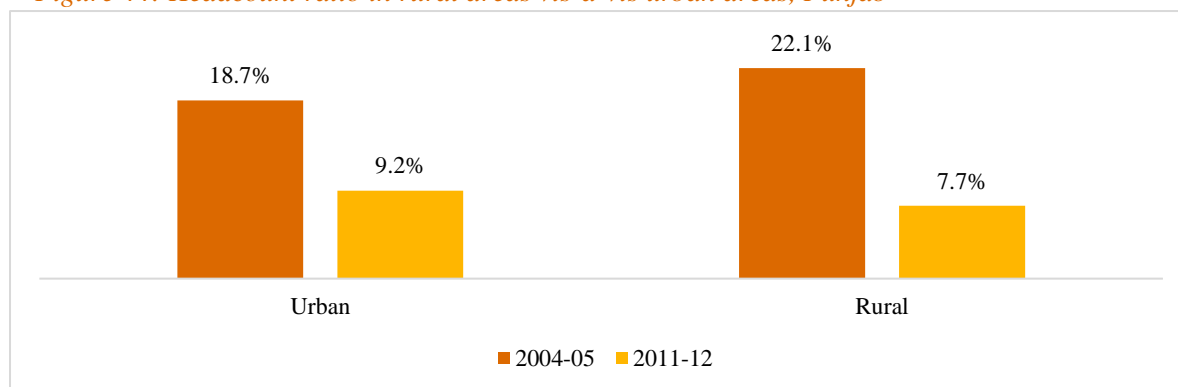
Rural Poverty

The percentage of rural population living below poverty line in Punjab was 7.66% in comparison to the 25.70% of rural population living below poverty line at an all India level. Punjab has managed to significantly reduce the proportion of below poverty line rural population from 22.10% in 2004-05 to 7.66% in 2011-12. Punjab’s rural poverty has witnessed a 14.44 percentage points decline over the period between 2004-05 and 2011-12. The headcount ratio in urban areas was lower than that of rural areas in 2004-05. However, in 2011-12 the headcount ratio in urban areas was higher than that of rural areas.

²² NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

²³ NSSO (2019). Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1

Figure 44: Headcount ratio in rural areas vis-a-vis urban areas, Punjab

Source: Niti Aayog, erstwhile Planning Commission of India

Rural Housing

Decent housing conditions are a basic requirement for ensuring development and growth of the rural sector. Census 2011 highlights that 45.2% of rural houses in Punjab can be classified as 'good', against a national average of 45.9% (Figure 45). The proportion of rural households living in 'dilapidated' conditions on the other hand are 7.5% in comparison to the national average of 6.5%.

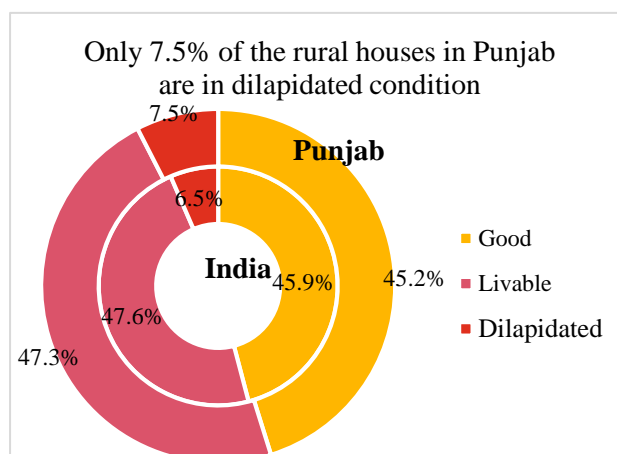
By the time of the NFHS-4 (2015-16), 72.4% of total rural households lived in pucca houses, while 27% lived in semi-pucca houses and only 0.6% of the total rural households lived in kachha houses.²⁴

Access to basic services

Severe shortage of drinking water in Punjab is evident through the fact that as many as 6 districts in Punjab report 100% of the total inhabited villages to be water scarce.²⁵ Out of the 6 districts reporting 100% of its villages as drinking water deficient, 5 districts belong to the Malwa belt of Punjab. The factors responsible for this acute problem of water scarcity include exploitation of the available groundwater for irrigation purposes and the presence of toxic heavy metals, Selenium, Arsenic, Uranium and pesticides being reported in the groundwater. (Towards Managing Rural Water Quality in the State of Punjab)²⁶ 88.2% of the villages in Punjab do not have sufficient drinking water available to them.

According to the NSSO's 76th round on Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India, 93.4% of the rural households in Punjab have access to a latrine in comparison to the national

Figure 45: Condition of rural households in Punjab and India

Source: Census of India, 2011

24 (2015-16). Nation Family Health Survey (NFHS-4). International Institute for Population Sciences (IIPS).

25 Statistical Abstract of Punjab

26 (n.d.). Towards Managing Rural Drinking Water Quality in the State of Punjab. World Bank. Retrieved from http://www.pbdwss.gov.in/dwss/circulars/WO_strategy_mitigation.pdf

average of 71.3%.²⁷ NFHS-4 (2015-16) also states that 99% of the rural households have access to improved drinking water facility and 99.6% of them have access to electricity in Punjab.

Connectivity

All the inhabited villages in Punjab have been linked with pucca roads. Punjab has an extensive road network. At the end of March 2016, Punjab held a network of national highways of length 2,769 kms, state highways of length 1,133 kms and roads of length 1,08,379 kms. A well-developed network for Indian railways of length 2,269 kms also exists in Punjab. The state accounts for approximately 3.4% of the total railway network in India.²⁸

As per the Statistical Abstract of Punjab, on average, the population of 5,396 people was served by one post office in Punjab in the year 2018-19. Population of Shaheed Bhagat Singh Nagar had the lowest population to post office ratio of 2913 persons while, Pathankot had the highest population to post office rate of 8519 persons.

²⁷ (2019). Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India. Ministry of Statistics and Programme Implementation. Retrieved from http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Report_584_final_0.pdf

²⁸ RBI Handbook of Statistics on Indian States

Chapter 3 Industrial Development

The industrial sector constitutes about a fourth of the overall GSVA and one third of the employment in Punjab. Manufacturing contributes the largest share of industrial sector in Punjab – accounting for more than half the industrial sector GSVA. Construction follows next, contributing more than a quarter of the industrial GSVA.

In 2018-19, industrial GSVA growth in Punjab overtook industrial sector growth at the all India level. Over the five-year period between 2013-14 and 2017-18, industrial sector at the all India level registered an average growth in GVA of 6.9% while Punjab registered a growth in GSVA of 5.6%. In 2018-19, however, the State performed better – with a growth rate of 5.8%. In 2019-20, it is expected that Punjab industrial GSVA will grow at 4% - at par with the country as a whole. Resilience in the growth of the electricity and water utility sector is one of the reasons for this projected performance in 2019-20.

In manufacturing, while traditionally agriculture-based sector – such as food processing and textile, wearing apparel have dominated, going forward, the light engineering sector may provide future opportunities for growth.

3.1 Introduction

Constituting about a fourth of the overall GSVA and one third of the employment in Punjab, the development of industry in Punjab has largely been powered by the flourishing agriculture sector. In 1920s, canal irrigation, increasing spread of Railways, and global food demand due to the World War I led to commercialization of agriculture, and with it, to the growth of related industries. These produced both processed goods as well as inputs used in agriculture. A similar surge was witnessed in the mid-1960s with the advent of the Green Revolution, where the booming agriculture sector once again encouraged manufacturing through three routes – supplying inputs to agriculture, processing outputs of agriculture, and meeting the higher consumption demand due to prosperity from agriculture (Bhalla, 1995)²⁹.

Even today agro-based industries – such as food, beverages, textiles and wearing apparel - account for about 40% of total gross value added (GVA) in registered manufacturing and 45% of unregistered manufacturing. With greater agricultural diversification however, it is to be expected that the industrial sector will also find new avenues of growth including medium to high-tech industries. Currently, medium to high-tech industries - such as rubber and plastic products, basic metals (mid-tech); and machinery and equipment, motor vehicles and other transport equipment (high-tech) together account for around 44% of the gross value added in the registered manufacturing sector.

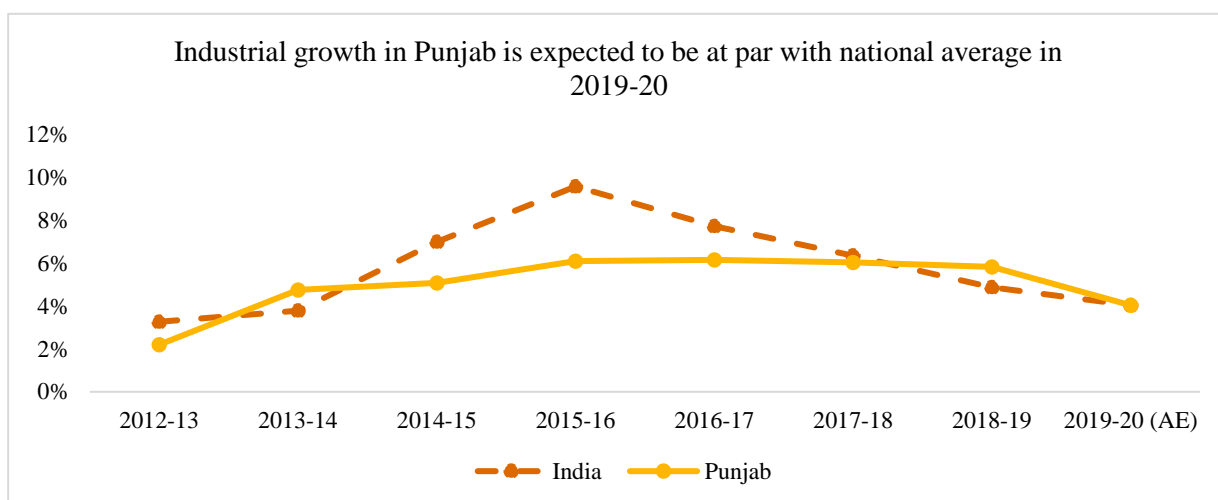
3.2 Performance

In 2018-19, industrial GSVA growth in Punjab, overtook industrial sector growth at the all India level (Figure 46). Over the five-year period between 2013-14 and 2017-18, industrial sector at the all India level registered an average growth in GVA of 6.9% while Punjab registered a growth in GSVA of 5.6%. In 2018-19 however, the industrial GVA in the State grew at 5.8% higher than national growth of 4.8%.

²⁹ Bhalla G S (1995). Agricultural growth and industrial development in Punjab. In Agriculture on the road to industrialization. Mellor, John W. (Ed.) Chapter 3. Pp. 67-112. Baltimore, MD: Published for the International Food Policy Research Institute (IFPRI) [by] Johns Hopkins University Press.
<http://ebrary.ifpri.org/cdm/ref/collection/p15738coll2/id/129338>

In 2019-20, it is expected that the slowdown at all India level will impact Punjab as well with an expected growth of 4%. However, this will still be at par with country as a whole.

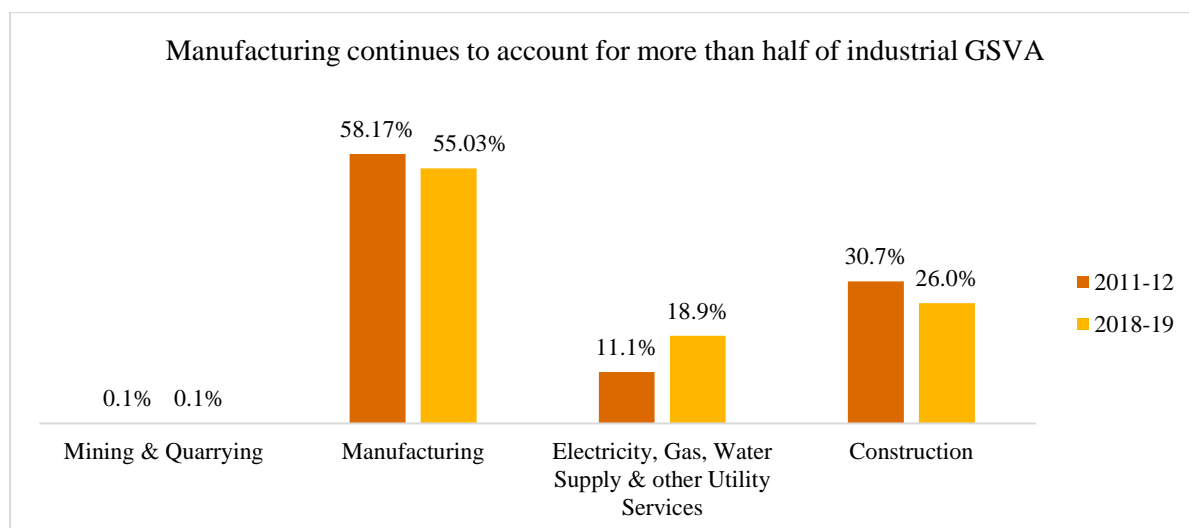
Figure 46: Growth of industrial GSVA at constant prices, India and Punjab

Source: MoSPI and Economic and Statistical Organisation, Punjab

Due to its large share in the industrial sector GSVA, manufacturing closely determines the growth tendency of the entire sector. Manufacturing accounts for more than half the industrial sector GSVA (Figure 47). Construction follows next, contributing more than a quarter of the industrial GSVA. Between 2011-12 and 2018-19, there has been a reduction in the share of both the manufacturing and construction sub-sectors, largely on account of the increasing share of electricity, gas, water supply and other utilities.

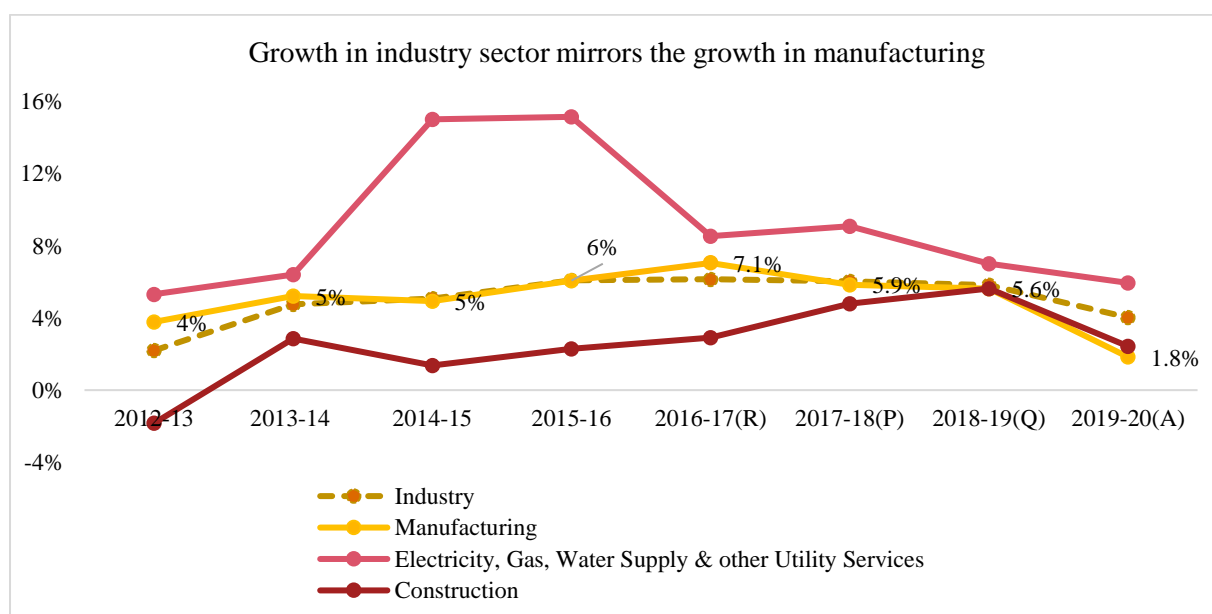
Figure 47: Share of sub sectors in industrial GSVA in Punjab, current prices

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Accordingly, as Figure 48 shows, the growth rates of the manufacturing sector and industrial sector overall move closely together. In 2019-20, the manufacturing sector is projected to slow-down with an expected growth rate of 1.8%. However, due to relative resilience in the other industrial sub-sectors, overall industrial growth is not expected to fall as precipitously.

Figure 48: Growth rate of industrial sector GSVA

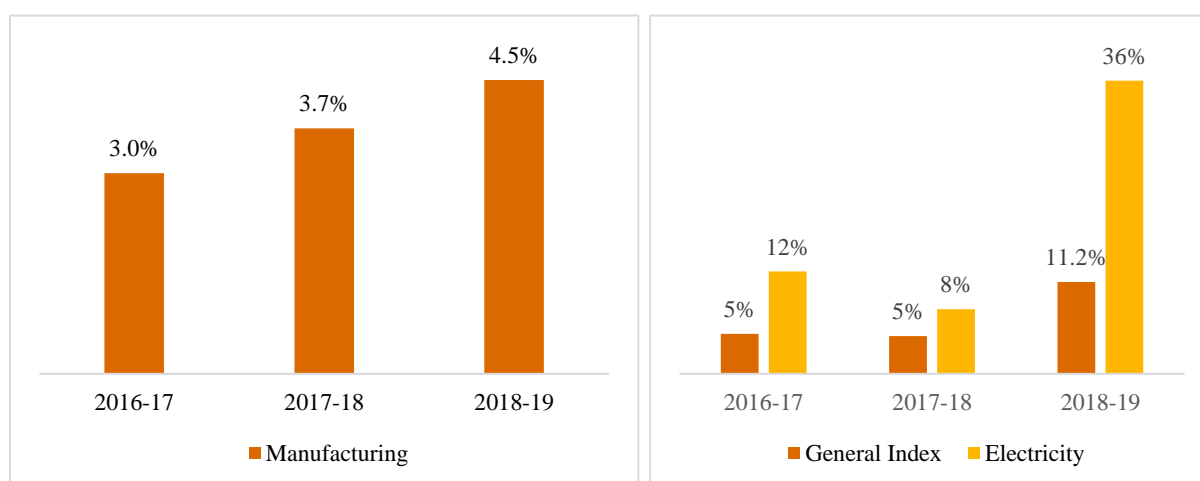
Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Industrial performance across districts is affected by whether they are located on the border with Pakistan or not. These districts are Gurdaspur, Pathankot, Amritsar, Tarn Taran, Firozpur and Fazilka. The average per capita industrial GDVA in these districts was Rs. 12,916 between 2011-12 and 2016-17. In contrast, the non-border districts averaged a per capita industrial GDVA of Rs. 27,356 over the same period.

3.3 Index of industrial production

Contrary to GSVA trends, the general Index of Industrial Production (IIP) has shown robust growth in 2018-19. Overall IIP growth accelerated to 11.2% in 2018-19 from 4.6% in 2017-18. Manufacturing, with a weight of 80.7%, similarly accelerated since 2016-17. Since IIP is a volume-based measure, a difference in the trends with industrial GSVA is not incompatible. That is, even as volume growth accelerated, growth in value add (which is net of inputs from production) may have slowed.

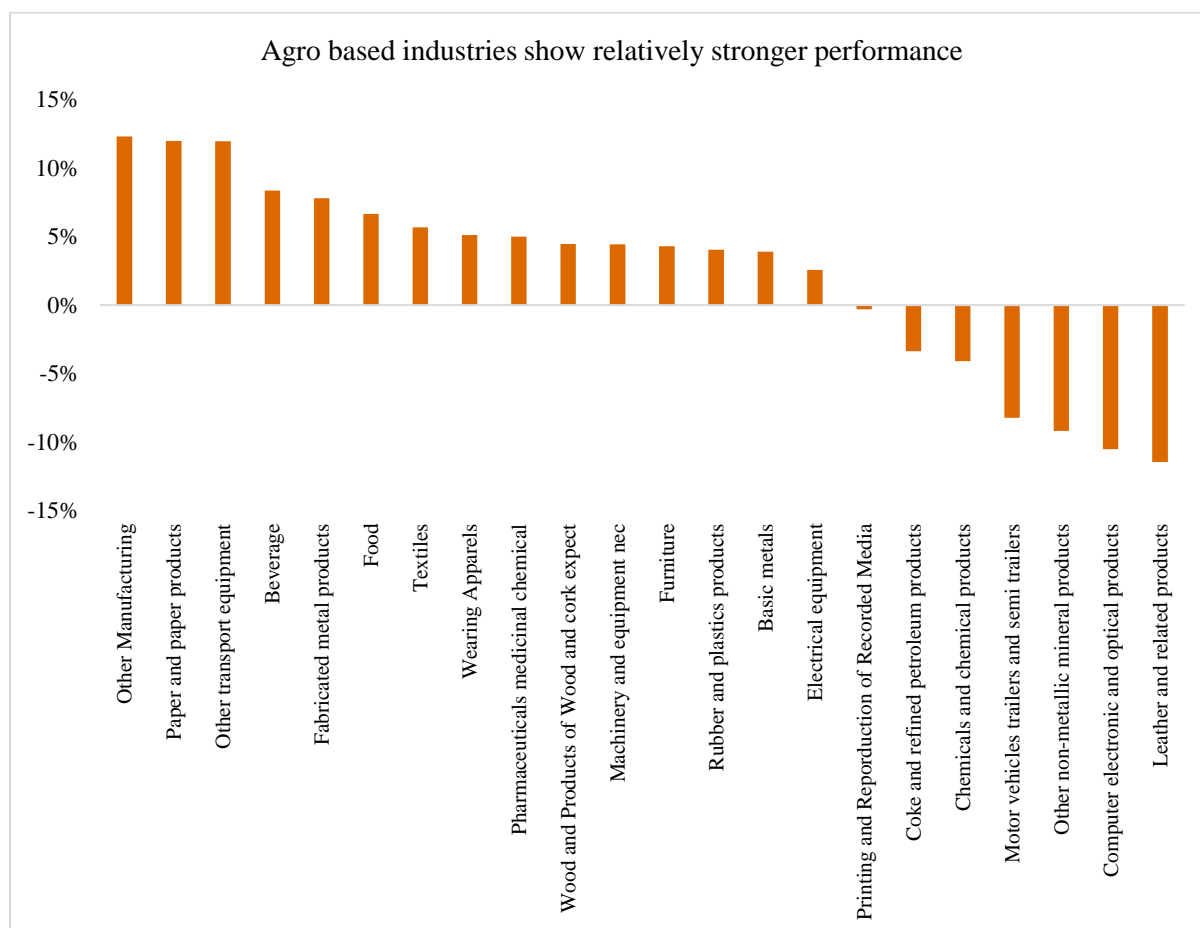
Figure 49: Growth rate of IIP

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Figure 50 highlights the performers and laggards based on the average annual growth rate of IIP over the three-year period ranging from 2016-17 to 2018-19. As can be seen, the usual suspects such as textiles, apparel, food and beverages have done well. The highest production growth in Punjab occurred in other manufacturing, paper and paper products, other transport equipment. The lowest production growth happened in leather and leather products and other non-metallic minerals.

Figure 50: Average Annual Growth Rate of IIP over 2016-17 to 2018-19

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

3.4 Employment

Industrial sector accounts for one third of the total employment in Punjab (PLFS 2017-18)³⁰. This is a slight increase from 2011-12 and 2015-16 (MoLE, 2016; NSSO, 2014)³¹. Within the industrial sector, the largest share has been that of manufacturing (57%), followed by construction (40%), and then the electricity sector (2.4%). The relative shares have remained around the same since 2011-12, though

³⁰ NSSO (2019). Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1

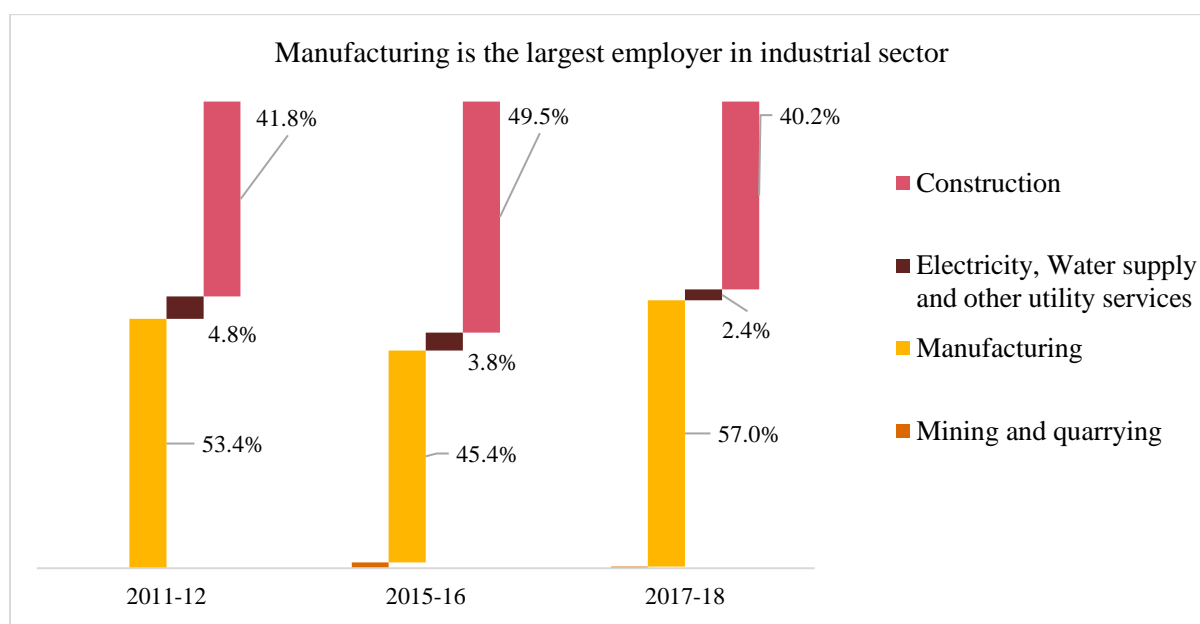
³¹ Ministry of Labour and Employment (2016). Report on Fifth Annual Employment - Unemployment Survey. Available at http://labourbureaunew.gov.in/UserContent/EUS_5th_1.pdf

NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

PLFS 2017-18 and Employment Unemployment Survey 2011-12 are not strictly comparable.

there have been some changes through the years. The share of manufacturing in employment fell between 2011-12 and 2015-16, and then recovered by 2017-18. Correspondingly, the share of the construction sector increased between 2011-12 and 2015-16, and then fell. On the other hand, the share of Electricity, Water Supply and other utility services fell across this period.

Figure 51: Share of industrial sub-sectors in Employment

Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18, Employment-Unemployment Situation of India, 2011-12, Employment and Unemployment Survey 2015-16

Note: Data from the three surveys is not strictly comparable

The construction sector forms an important sector for Punjab and is the second largest employer in the industrial sector (13.32% of workers aged 15 years and above in the year 2017-18) after manufacturing. Given the poor working conditions, the State Government has undertaken various initiatives for the social and economic security of the construction workers in the State. Punjab Building and Other Construction Workers' Welfare Board, constituted in 2009, provides social and economic benefits to Building and other Construction (BOC) workers. The Board extends benefits to BOC workers in the form of insurance assistance, assistance for purchase of working tools, bi-cycle equipment, marriage assistance, maternity benefit, death and funeral assistance, accident, medical expense for treatment of major ailments, assistance for Recognition of Prior Learning (RPL) and skill development³². Some specific schemes include:

- **Interest subvention for housing:** The Shahri Awas Yojna of the Board extends financial assistance in the form of an interest subsidy of 6.5% for a loan of Rs. 6.00 lac for 20 years, taken by an urban construction worker having an annual income less than Rs. 6 lac.
- **Pension:** A registered construction worker on completion of 60 years of age and three years of membership, is entitled to a pension of Rs. 2,000/- per month.
- **Mobile Lab Scheme:** This scheme enables quick detection of Silicosis and other diseases of registered construction workers and their family members. Expenditure upto Rs. 1.5 lac incurred by the worker are reimbursed under this scheme.

³² Source: <http://bocw.punjab.gov.in/index.aspx?id=Welfare%20Schemes&Data=38>

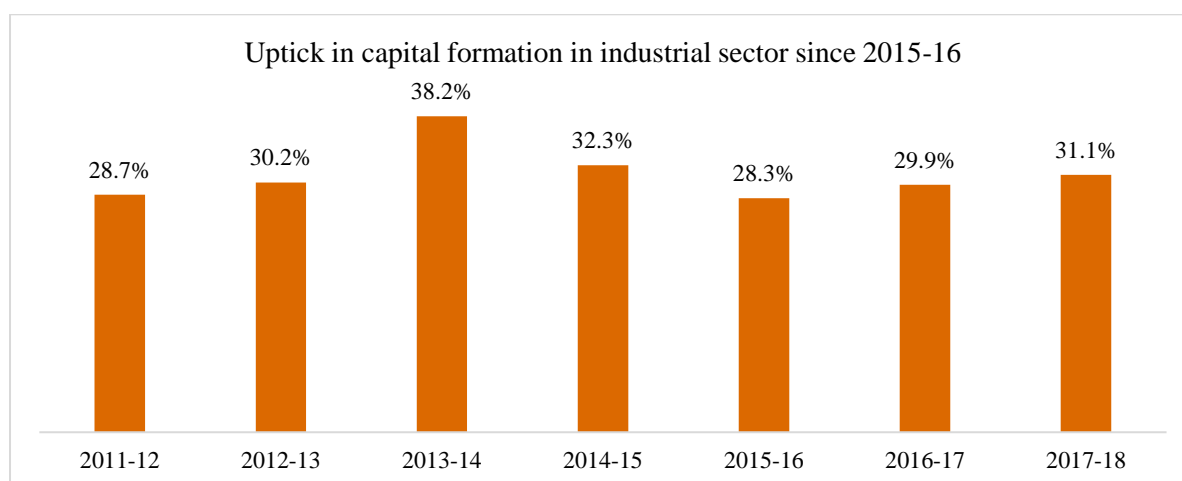
- **Financial assistance:**

- Financial benefit upto Rs. 50,000/- or the actual expenses, whichever is less, is paid to the registered beneficiary or their family members for ‘general surgery’.
- Reimbursement is provided to construction workers and their family members for spectacles, denture and hearing aids amounting to Rs. 800, Rs. 5,000 and Rs. 6,000 respectively.

3.5 Capital formation

Investment in the industrial sector has consistently formed about half of the total investment in Punjab. As of 2017-18, gross capital formation in the industrial sector was 31% of the GSVA in the sector (Figure 52). Though investment levels are relatively low, there has been an uptick in investment since 2015-16.

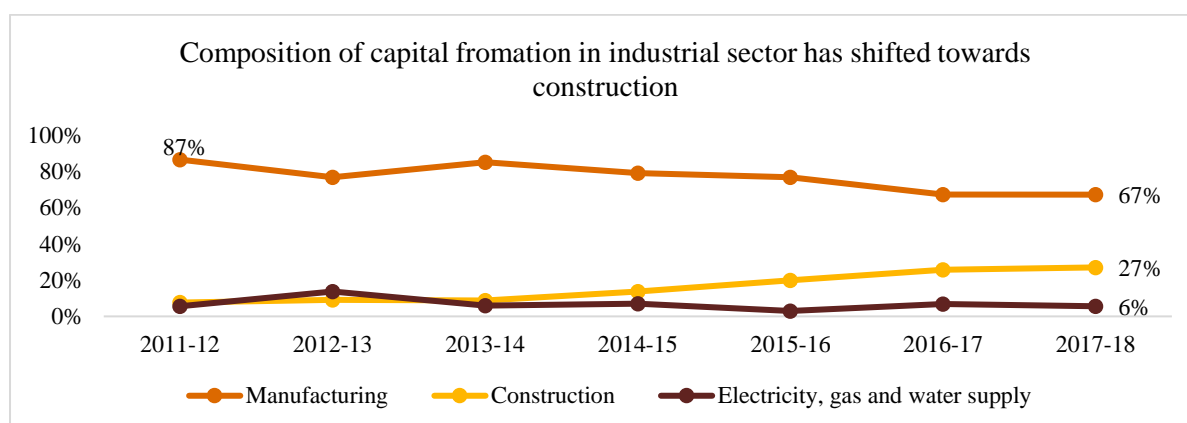
Figure 52: GSCF as proportion of industrial sector GSVA at current prices

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Within the industrial sector there has been a shift in the composition of investment (Figure 53). The share of the manufacturing sector’s capital formation in the total industrial capital formation declined from 87% in 2011-12 to 67% in 2017-18. This was on the back of an average contraction of 8% seen between 2014-15 and 2016-17. The year 2017-18 saw a recovery however, with capital formation growing by 16%. The share of construction sector and the electricity, gas and water supply sector was almost the same in 2011-12. However, due to consistent growth in construction sector investment, its share in total industrial gross capital formation increased to 27% in 2017-18.

Figure 53: Share of Industrial sub-sectors in the industrial GSCF

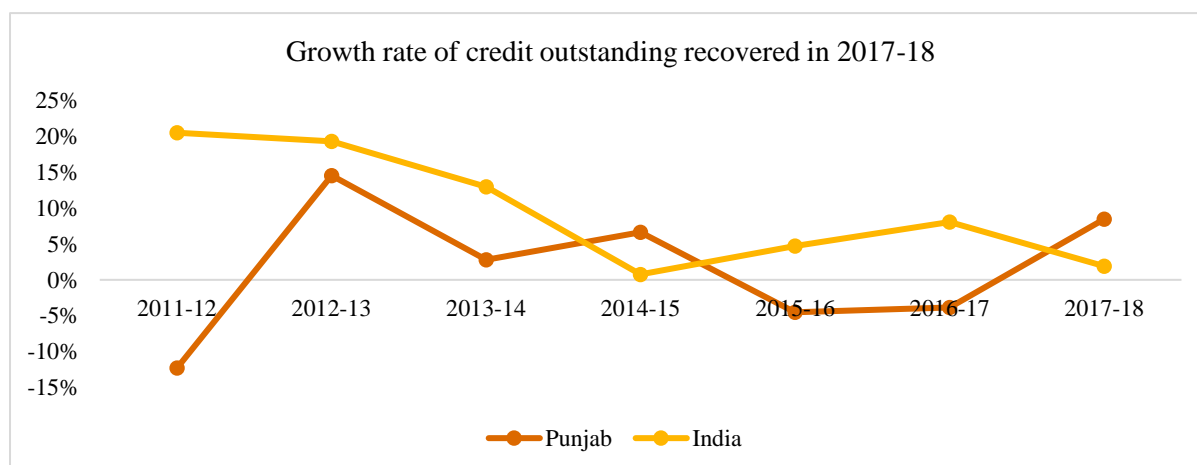

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Availability of investible funds

The increase in gross capital formation was in spite of a decline in the credit to GVA ratio in Punjab, similar to national trends. The ratio fell to 67% in 2017-18, from 69% seen in the previous year. The national trend of declining credit is attributed to the Twin Balance Sheet (TBS) problem. The TBS refers to impaired balance sheets of public sector banks due to higher Non-Performing Assets (NPAs) and precarious financial position of corporates slowing down credit offtake. The same may be true for Punjab as well, though the share of Punjab in overall outstanding credit of the country has itself been dipping. The growth rate of credit outstanding has also been slowing down though there has been a recovery in 2017-18 (Figure 54).

Figure 54: Growth in credit to industrial sector – India and Punjab

Source: Handbook of Statistics on Indian States, RBI

3.6 Selected industrial sub-sectors: a closer look

Manufacturing Sector

As seen above, the manufacturing sector accounts for more than half of the industrial GSVA of Punjab and 57% of the state's industrial employment. Manufacturing may be registered, or unregistered. The Annual Survey of Industries (ASI) provides estimates on the factories in the State that were registered under Section 2m(i) and 2m(ii) of the Factories Act 1948 – i.e., those units operating with a minimum

of 10 workers and power or operating with 20 workers, without power. The Unincorporated Enterprise Survey (UES) covers unincorporated enterprises not registered under Section 2m(i) and 2m(ii) of the Factories Act. ASI 2016-17 and UES 2015-16 are used to derive some insight about the nature of manufacturing in Punjab, in this section.

Registered manufacturing

Table 23 presents the top 10 industries in Punjab, by share in total value added by the registered manufacturing sector in the state. As can be seen, agro-based industries top the charts by this metric. Food products, textiles, and wearing apparel account for close to 40% of the gross value added. Machinery and equipment, transport and metal manufacturing are the other important sectors. Of these, the capital-intensive sectors - seeing the maximum share of gross capital formation - are manufacturing of food products, and machinery and equipment. Factories in the latter sector are also the most profitable, followed by those producing motor vehicles, trailers and semi-trailers.

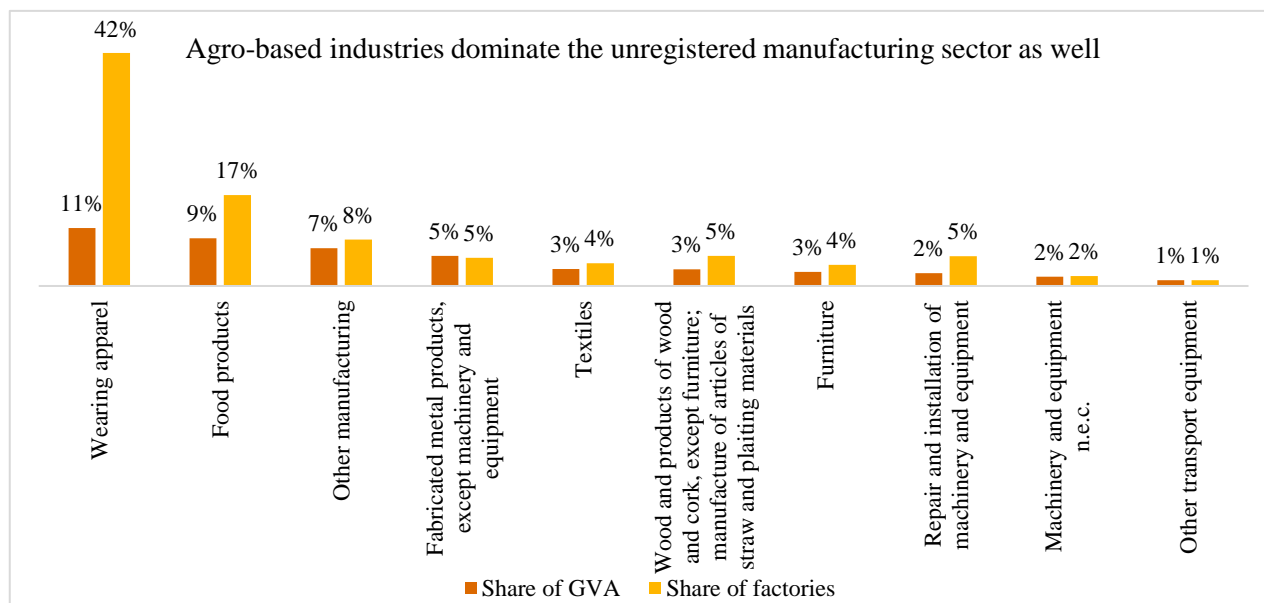
Table 23: Performance on select indicators of registered manufacturing industries in Punjab

	Share of number of operational factories in the state	Share of GVA in the registered manufacturing sector	Share of GCF in the registered manufacturing sector	Per factory profit (in lac)
Food products	23%	19%	20%	78.53
Textiles	6%	14%	2%	24.64
Machinery and equipment n.e.c.	8%	13%	20%	256.83
Non-metallic mineral products	19%	6%	0%	41.19
Wearing apparel	7%	5%	2%	21.91
Basic metals	7%	5%	9%	47.69
Other transport equipment	6%	5%	6%	26.44
Fabricated metal products, except machinery and equipment	7%	5%	4%	59.86
Motor vehicles, trailers and semi-trailers	2%	5%	6%	184.48
Chemicals and chemical products	1%	4%	7%	-75.05

Source: Annual Survey of Industries, 2016-17

Unregistered Manufacturing

Figure 55: Share of GVA and number of factories for unregistered manufacturing, 2015-16

Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

The top 10 sectors by share in GVA is similar for unregistered manufacturing (Figure 55). Wearing apparel, food product, textiles, machinery & equipment are among the sectors accounting for maximum share of GVA. Wearing apparel counts for relatively smaller share of GVA but high share of the number of factories.

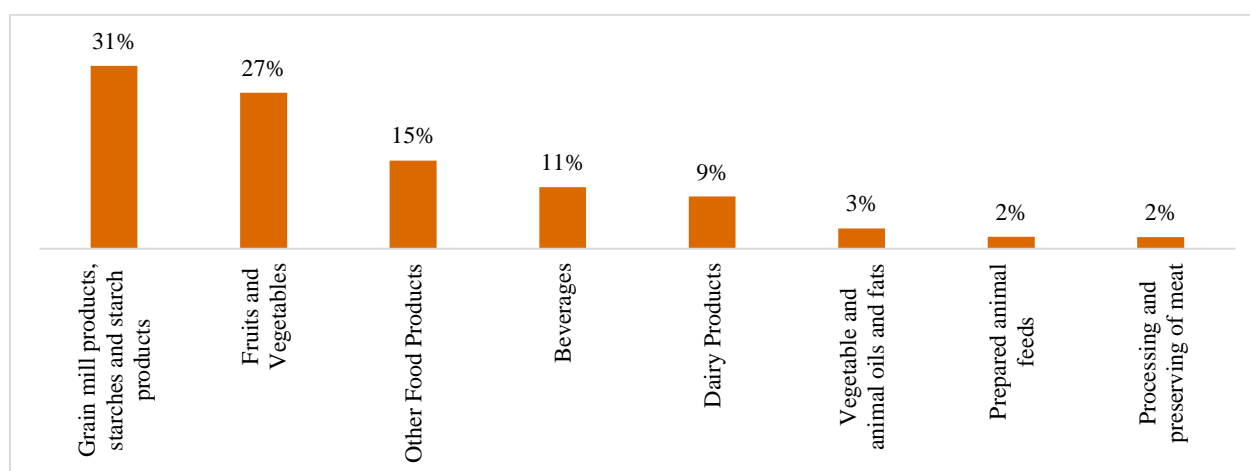
In the subsequent sections we take a closer look at some of the important sub-sectors of manufacturing. These include food processing, textile and apparel, light engineering and sporting goods industries.

Food-Processing Industry

A well-developed food processing sector with higher level of processing helps in improving value addition, promotes crop diversification, ensures better return to the farmers, promotes employment as well as increase export earnings. This sector is also capable of addressing critical issues of food security, food inflation and providing wholesome, nutritious food to the masses. Hence, not surprisingly, it is referred to, as the 'sunrise industry'. In general, food processing industries are constrained in India by small and dispersed marketable surplus due to fragmented holding. Due to the high crop yields associated with the state of Punjab, it is the ideal destination for setting up of food processing units.

According to the Annual Survey of Industries 2016-17, the food processing industry (food and beverages manufacturing put together) contributed 21.09% of the GVA in the registered manufacturing sector of Punjab in the year 2016-17. Within food processing, 'grain mill products, starches and starch products' were the highest contributor, linked to Punjab's abundant production of paddy and wheat (Figure 56).

Figure 56: Share of GVA in registered food and beverages processing, 2016-17

Source: ASI, 2016-17

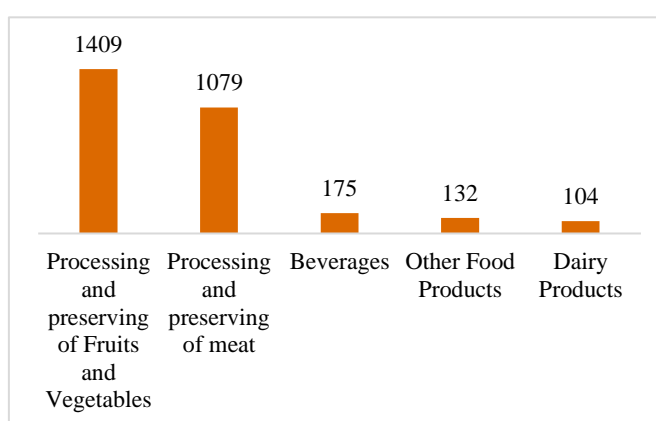
In terms of profit per unit however, the fruits and vegetable processing, meat processing and dairy products were among the top five sectors (Figure 57). This provides further reason for expanding crop diversification and promoting livestock rearing.

In unregistered manufacturing as well, grain mill products, starches and starch products accounts for the largest share of GVA (UES, 2015-16), followed by other food products. However, beverage manufacturing tops in terms of GVA per unit, followed by vegetable and animal oil. Government of Punjab has taken various steps to encourage the food processing

sector. Recently, Indian Institute of Food Processing Technology (IIFPT) opened its liaison office at Bhatinda, Punjab with the objective of developing entrepreneurship and creating skilled manpower for the food sector, particularly in the northern region of the country. The Center has already conducted a national seminar on recent trends in food processing in collaboration with Central University of Punjab and is set to expand to a full-fledged unit for skill development and incubation services. Through these centers, IIFPT serves the farming community by providing training in the field of food processing. Through these liaison offices, IIFPT expands its horizon and visibility to serve more to the stakeholders and disseminates the latest technologies to unserved population. Infrastructure such as Food Processing Trainings cum Incubation Center, training classrooms, trainees' hostel and office room were established to serve for the stakeholders at the liaison offices of IIFPT (MoFPI, 2019)³³.

Out of the three Mega Food Parks approved for Punjab, the International Mega Food Park Ltd., Fazilka is already operational while, Punjab Agro Industries Corporation Ltd., (PAIC) Ludhiana and Sukjhith Mega Food Park & Infra Ltd. Kapurthala continue to be under implementation. Further, a grant equivalent to Rs. 31.46 lac for research on "Development of Good Quality and Healthy Ready to Drink

Figure 57: Profit per unit (Rs. lac) of top 5 registered food and beverage processing industry, 2016-17

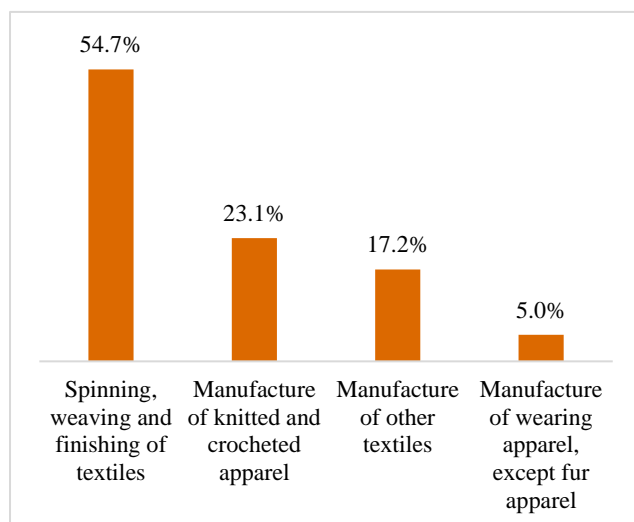
Source: ASI, 2016-17

³³ Ministry of Food Processing (2019). *Annual Report 2018-19*. Government of India

Concoction of Milk Tea” and Rs. 8 lac for research on “Rapid and confirmatory detection of important animal meat based food borne pathogens and its Associated toxicants and natural toxicants by using Immunohistopathological and molecular techniques- A step towards One Health Concept” has been released to the Guru Angad Dev Veterinary and Animal Sciences University, Ludhiana.

Textile and Apparel Manufacturing Industry

Figure 58: Share of GVA of registered textile and wearing apparel manufacturing, 2016-17

Source: ASI, 2016-17

Due to the availability of a rich resource base in Punjab and its robust spinning capacity, the textile industries are a major contributor to the total output of the State.

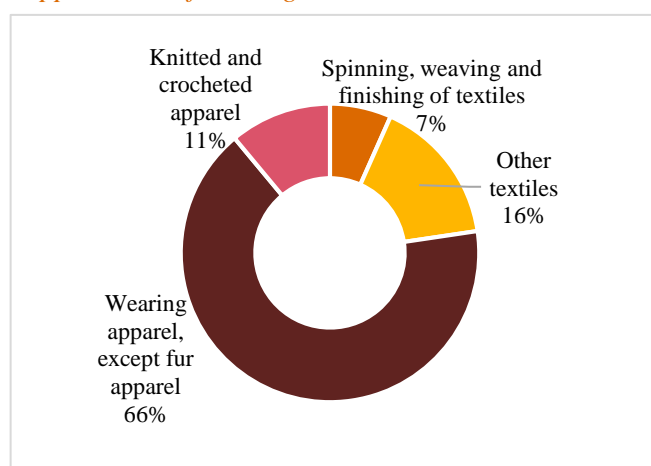
The textile and apparel manufacturing industry contributed 19.21% of the Gross Value Added in the registered manufacturing sector of Punjab in 2016-17. Out of the total GVA created by textile and apparel manufacturing in Punjab (2016-17), 54.7% was contributed by Spinning, weaving and finishing of cotton textiles, followed by Knitted and crocheted apparel of 23.1 % in 2016-17. The latter establishes the importance of wool based industries in the state. The manufacture of other textiles also contributed a significant 17.2% to the textile and apparel GVA of Punjab (Figure 58).

In terms of profitability per unit, ‘Manufacturing of other textiles’ does best (Rs. 62 lac), followed by ‘knitted and crocheted apparel’ (Rs. 13 lac).

In the unregistered manufacturing sector, highest share of GVA is contributed by the manufacture of wearing apparel (Figure 59).

The key initiatives taken by the Punjab government to promote textiles in Punjab include upgradation of NIIFT as Centre of Excellence for High Fashion Garments and Textiles, facilitation in setting up of Common Effluent Treatment Plants and provision of highest FAR to Textile and Knitwear units. The fiscal incentives provided to the industry include exemption of 100% of the SGST, 100% of ED, SD, 100% of CLU/EDC and 100% of the Property tax for these units. The anchor units are also provided 100% reimbursement of net SGST for 15 years, up to 200% of fixed capital investment, 100% exemption from change of land use charges/external development charges, employment generation subsidy up to Rs.48,000 per employee per year for 5 years and change of land use charges in Agriculture Zone for

Figure 59: Share of GVA in unregistered textile and apparel manufacturing, 2015-16

Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

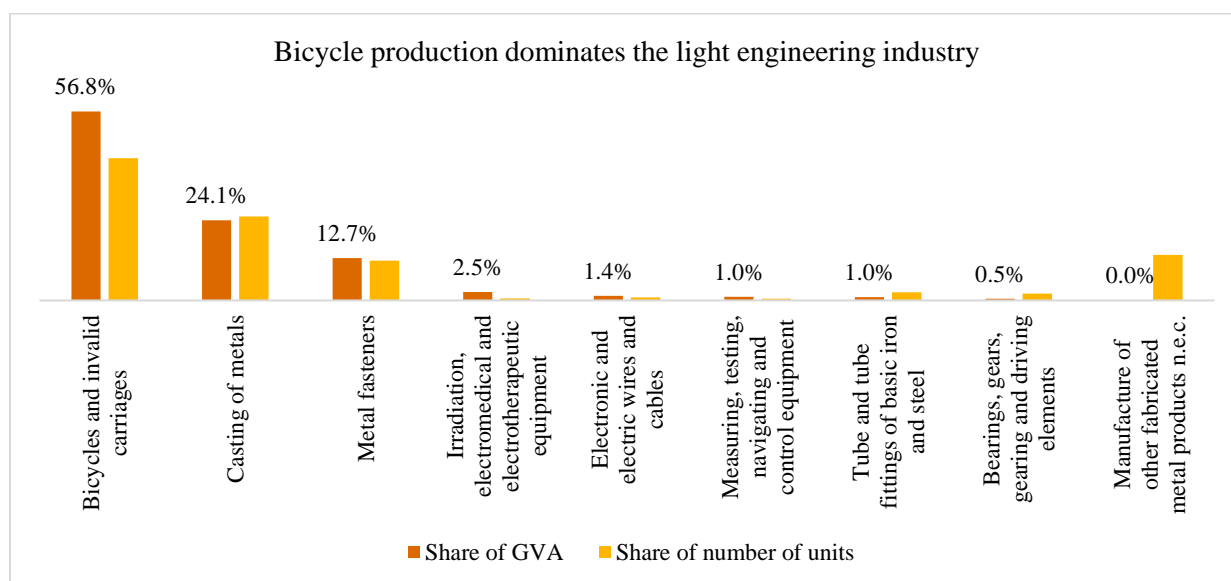
minimum land area of 50 Acres (Department of Industries & Commerce, 2018)³⁴. Under the Scheme for Integrated Textile Parks, a total of four Textile Parks are operational in Punjab.

Light engineering

Light engineering is a diverse industry comprising of low technology manufacturing such as castings and forgings to high technology manufacturing of industrial process control equipment and diagnostic medical instruments. Punjab is an important player in this domain.

It contributes approximately 5.5% of total state GVA in the registered manufacturing sector, as of 2016-17. Of this, the highest share is contributed by bicycles production. Ludhiana is an important bicycle production cluster. This is followed by casting of metals which contributes 24% of GVA in the light engineering sector. Jalandhar cluster in the state is well known for casting of machinery parts and agricultural implements. The metal fastener manufacturing industry is also strong, contributing nearly 13% of total GVA of the sector in the state (Figure 60).

Figure 60: Share of GVA and number of units, registered light engineering industry, 2016-17

Source: ASI, 2016-17

Light engineering forms about 6.3% of unregistered manufacturing. Of these, metal fasteners and bicycle production forms the majority share of GVA (Figure 61).

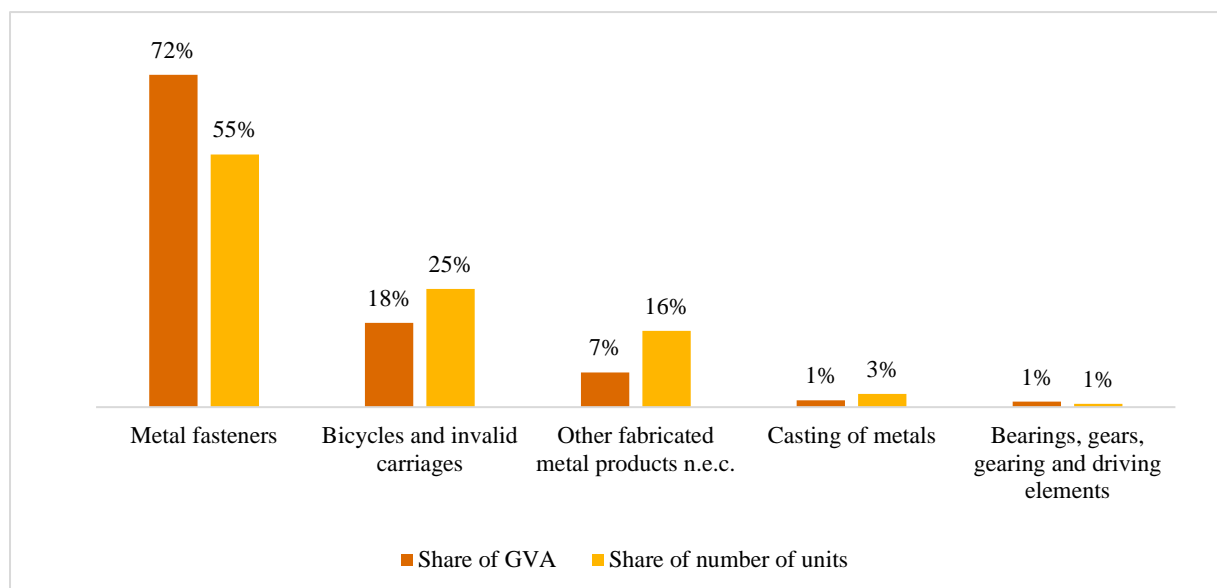
The Government of India has recognised ferrous casting as an important sector for future growth, especially considering stringent pollution control norms in US, Japan and Germany. Bicycle manufacturing – important both in registered and unregistered manufacturing, can also help fulfill the country's export ambitions, especially in the professional and adventure categories (Department for Promotion of Industry and Internal Trade, 2019)³⁵. The state government promoted high-tech cycle valley in Ludhiana providing infrastructure, common facilities for effluent treatment, design facilities,

³⁴ Department of Industries & Commerce (2018). Industrial and Business Development Policy 2017 Amended as on 30.07.2018. Govt of Punjab. Available at http://investpunjab.gov.in/Content/documents/Notifications/Industrial_and_Business_Development_Policy_2017.pdf

³⁵ Department for Promotion of Industry and Internal Trade (2019). Annual Report 2018-19. Ministry of Commerce and Industry. Available at https://dipp.gov.in/sites/default/files/annualReport_2018-19_E_0.pdf

warehousing and logistic services may be useful in this regard (Department of Industries & Commerce, Government of Punjab,2018).

Figure 61: Share of GVA and number of units, unregistered light engineering industry, 2015-16

Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

Sports Goods Industry

According to the Annual Survey of Industries 2016-17, the Sports goods industry contributed 0.8% of the Gross Value Added in the registered manufacturing sector of Punjab. The profit per factory registered were Rs. 70.17 lac. It comprised 0.18% of GVA in the unregistered manufacturing sector. Jalandhar is the hub for sports good manufacturing in the state. The Punjab government intends to set up a Sports Goods Park in Jalandhar. Among other facilities, it will include a technology centre for providing technology support – including certification and testing centre.

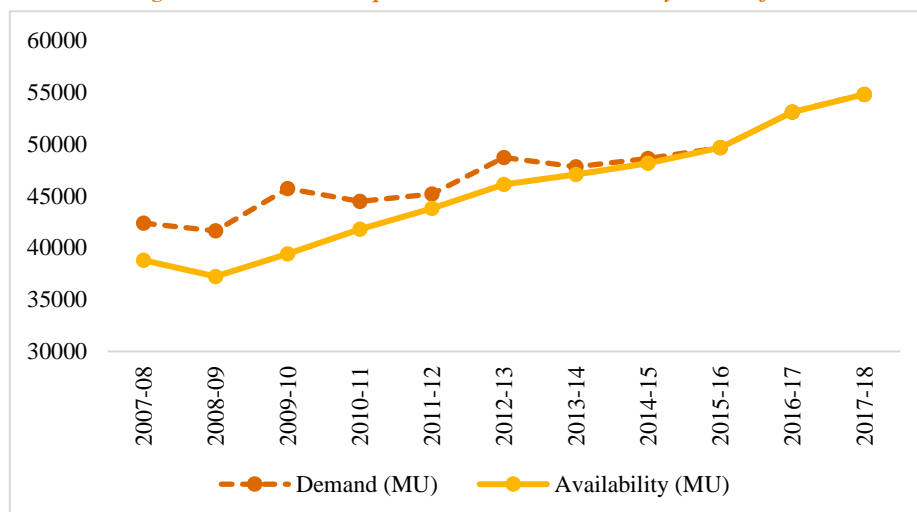
3.7 Electricity, gas, water supply and other utilities sector

Electricity

Punjab has been able to meet the increasing demand for power. The estimated demand for electricity has consistently grown in the State. As of 2017-18, estimated demand of electricity was 54,812 MU as against 53,098 MU in 2016-17. In spite of fluctuations in electricity generation, the availability of electricity has been more or less at par with the demand for electricity, as highlighted in (Figure 62).

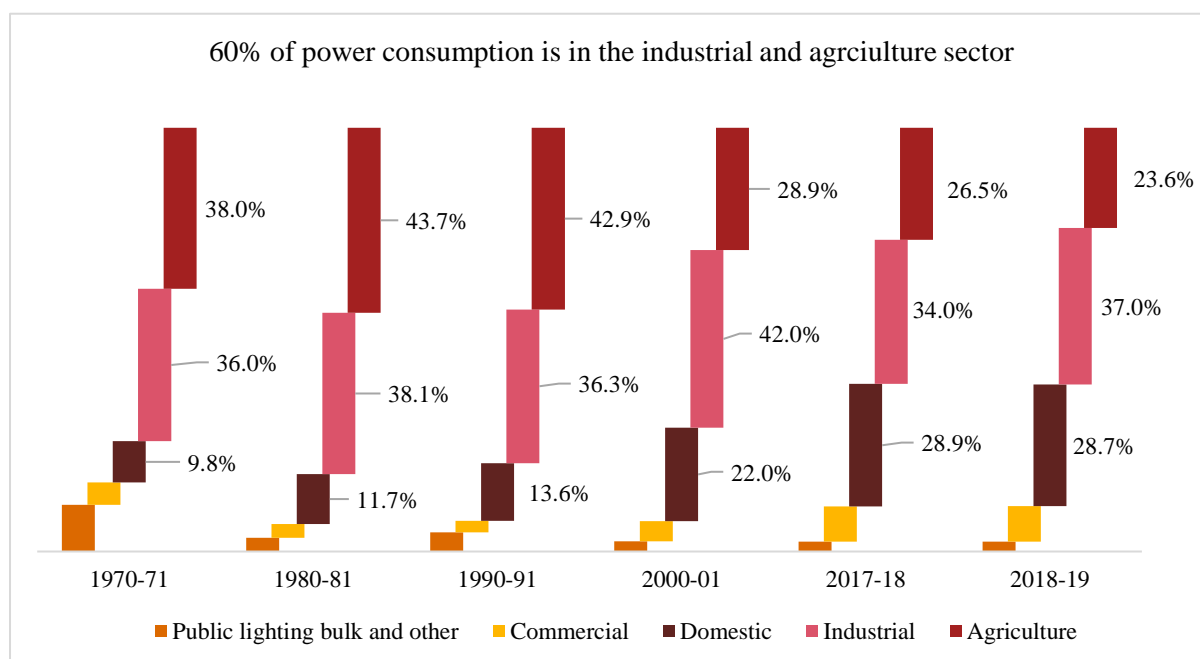
Naturally, this has also resulted in an increase in power consumption. The State consumed 47,548.96 million kWh of electricity during 2018-19, an increase of 0.8% from 2017-18. This has important economic implications. As Figure 63 shows, 60% of the power consumption is in the agricultural and industrial sector. Around 29% is domestic consumption – whose share has increased over the years.

Figure 62: Power requirement and availability in Punjab

Source: State-wise Power Requirement and Availability, Handbook of Statistics on Indian States, RBI

Figure 63: Sectoral share of power consumption

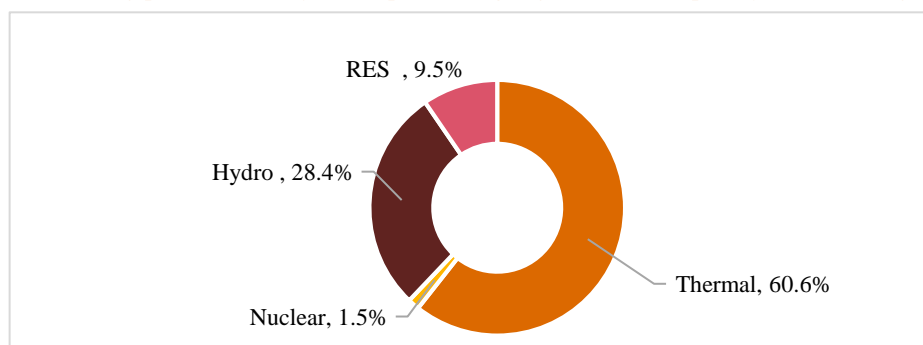

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

As of 2018, majority of the installed capacity in the state comes from thermal sources. However, renewables and clean power sources, such as nuclear, hydro and other renewables (solar, wind etc.) constitute the remaining (Figure 64). This could be increased further if Punjab were to leverage the power of biomass, abundant in the state due to its large agricultural sector (Figure 64).

Of the installed capacity, 35% is owned by the government of Punjab, 49% is privately owned and 17% is Centrally owned.

Figure 64: Sources of power in Punjab, as percentage of installed capacity (MW), as of March 2018

Source: Central Electricity Authority, India

Box 12: Biomass potential in Punjab

Biomass is defined as living or recently dead organisms and any byproducts of those organisms, plant or animal. In the context of biomass energy, the term refers to those crops, residues, and other biological materials that can be used as a substitute for fossil fuels in the production of energy and other products. Living biomass takes in carbon as it grows and releases this carbon when used for energy, resulting in a carbon-neutral cycle that does not increase the atmospheric concentration of greenhouse gases. Biopower can be generated through combustion or gasification of dry biomass or biogas (methane) captured through controlled anaerobic digestion. There are several advantages to biopower including:

- Environment friendly and renewable
- Decentralized form of power – hence involves low capital cost as well as low cost of production and distribution
- Employment opportunities to locals
- Using crop residue for biomass power production can help address the issue of stubble burning

Punjab has the highest potential for biomass power at 3172 MW, on account of its large agriculture sector, much higher than the installed capacity. However, the installed capacity of biomass power has also witnessed an increase of 77.2% from 179 MW in 2017 to 317.10 MW in 2018 (MoSPI, 2019).

An important constraint to the leveraging of biomass power include fragmented nature of land holdings, due to which plants have to collect the straw from farm to farm during the season and the stored fuel gets used through the year. However, the fuel value of the of the stored straw decreases with time. To overcome this, projects could potentially establish stronger linkages by entering into partnership with farmers to deposit their farm residue in designated collection centres. Alternatively, work may be done to develop commercially viable small biomass power projects that collect waste from smaller catchment areas. Cogeneration with sugar mills, using sugarcane bagasse as biomass could be another route.

Overall, the low installed capacity relative to the potential indicates the need for state-level targets to be set. This could be part of a broader policy of the Punjab Energy Development Agency, which could be designed within the rubrics of the National Policy on Biofuels.

Sources:

CRGGS (2015). *Climate Resilient Green Growth Strategies for Punjab (Summary for Policymakers)*. Implemented by The Energy and Resources Institute (TERI) in Collaboration with Global Green Growth Institute (GGGI)
 MOSPI. (2019). *Energy Statistics 2017-18*. MOSPI.

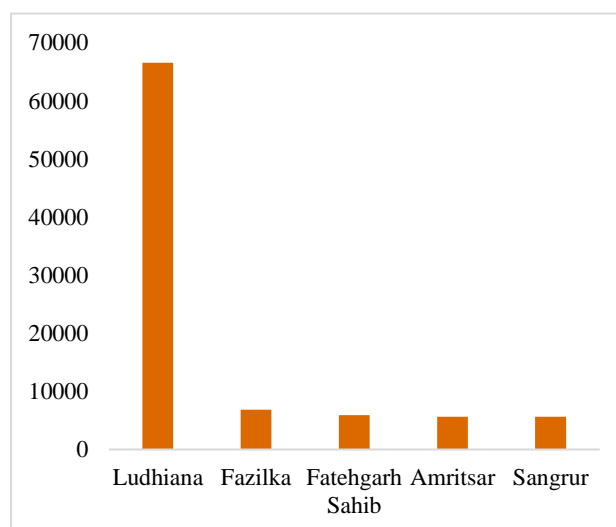
3.8 Size-based classification of industries

Small scale industries

MSME sector plays a crucial role in providing large employment opportunities at comparatively lower capital cost. MSMEs also help in industrialisation of rural and backward areas, thereby, reducing regional imbalances. MSME sector has emerged as an engine for socio-economic growth.

Punjab has a strong base of more than 2 lac small scale units belonging to auto components, bicycle parts, hosiery, sports goods, agricultural implements etc. These have shown high growth in the recent past with value of production increasing at the rate of 12% on average between 2015-16 and 2017-18. During 2017-18, the number of MSME units increased by 26,683, leading to employment of 1.40 lac people. Overall, more than 14.8 lac people are employed in small scale industry.

Figure 65: Top five districts, by output of small-scale industries, 2017-18 (in Rs. Crore)

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Most of the small scale industries' production was concentrated in Ludhiana, with a value of output of INR 66,606.59 crores (Figure 65). Ludhiana was followed by Fazilka (RS. 6828.89 Crores), Fatehgarh Sahib (RS. 5,908.57 Crores) and Amritsar (RS. 5,661.5 Crores) in output production by small scale units.

The State's MSME policy intends to accelerate the growth of its MSME units by carrying out in depth studies of the 10 clusters every year for specific interventions to increase their competitiveness, upgrading and setting up common facility centres in 10 clusters every year and upgrading 10 technology centres in the State. Further, the policy recognised different stages of MSMEs with different needs. MSME growth was broadly classified into five stages – Ideating a Business, Starting a Business, Growing a Business, Reviving a Business and Exiting a Business and the policy accordingly addressed various needs that emerge in each of these stages, with a growth and performance oriented approach.

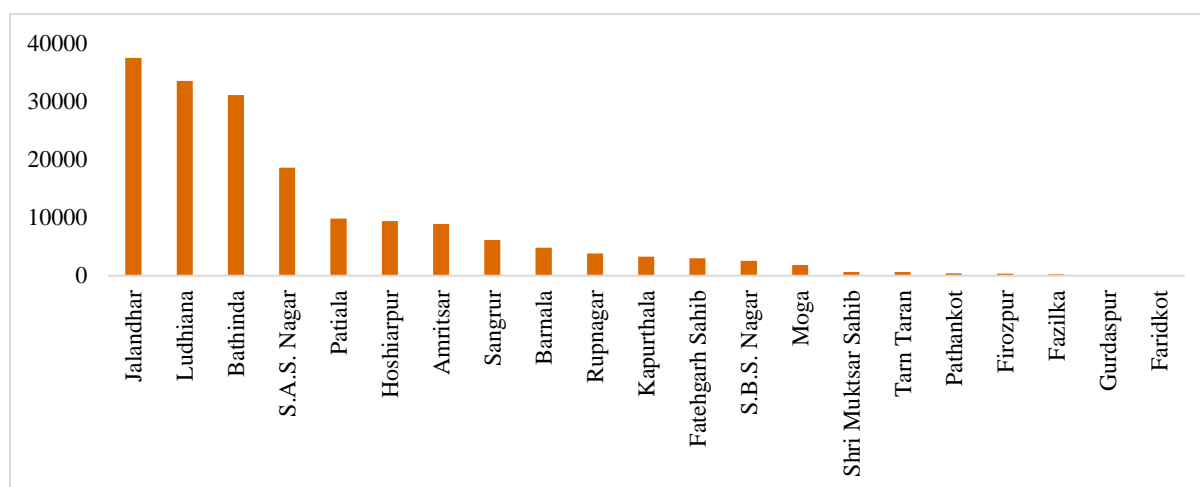
The government has also set up 'MSME Punjab', as part of the Punjab Industrial and Business Development Authority to focus on the development of MSMEs by addressing the following key functions: (i) Enhancing the competitiveness of MSMEs in the changed economic scenario (ii) Ensuring adequate flow of credit from financial institutions/banks (iii) Providing support for technology upgradation and modernization (iv) Providing modern testing facilities and quality certification (v) Providing access to modern management practices and (vi) Providing support for product development, design intervention and packaging.

Large and Medium Enterprises

Growth in medium and large enterprises accelerated in 2017-18. The value of production increased by 41.6% in that year, vis-a-vis growth of 30.1% in the previous year. During this time frame, 10 new units were set up in Punjab, employing 64,564 more persons. The total number of large industrial units in Punjab were 504 with a total fixed capital of Rs. 97,27,611. The industry employed a total of 3,36,581 persons

Jalandhar's medium and large scale industrial output production amounting to Rs. 37,491.1 crores was the highest in the State. Jalandhar was followed by Ludhiana (Rs. 33,495 Crores), Bathinda (Rs. 31,082.7 Crores) and SAS Nagar (Rs. 18,579.99 Crores) in output production by large scale units (Figure 66).

Figure 66: Value of production (Rs. crore) of large and medium scale enterprises, by district, 2017-18

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

3.9 Various government initiatives taken to promote industries

Ease of Doing Business initiatives

To give boost to Ease of Doing Business initiatives, the State has implemented the Business Reforms Action Plan released by Government of India (BRAP 2019) and notable reforms are:

- Invest Punjab Business First Portal extended to Districts.
- Online land allotment through e-Auction.
- Dedicated Commercial Court at Ludhiana.
- Online single window system for granting construction permits. Joint site inspection system for granting construction permits involving building plan approval, release of temporary power connection, water & sewerage connections and Fire NOC.
- Central Inspection System, No surprise inspections without HoD approval in Labour, Boiler, PPCB.
- Electricity Connection in 7 / 15 (with RoW) days in Industrial Focal Points.
- Integrated land records containing Searchable data of land transactions, property tax and Court Cases.
- Shop/commercial establishment Registration in 1 day, renewal eliminated.
- GIS based maps of all Industrial Focal Points.
- Online availability of master plans and cadastral maps.

*Box 13: Recent policy measures for enhancing the MSMEs***MSME Punjab**

In order to address a myriad of challenges being faced by the MSMEs in the State and to make it a highly vibrant and dynamic sector, the State has set up 'MSME Punjab', as part of the Punjab Industrial and Business Development Authority to focus on the development of MSMEs. MSME Punjab will have dedicated divisions and requisite competencies to provide necessary assistance to MSME units in Access to Finance/Credit, Access to Technology, Access to Market, Access to Skills and other needs of the Sector. The Organisation will be assisted by professional agencies in delivering various services to its stakeholders.

District level Single Window System

To strengthen support to the industry particularly MSME sector at the District Level, the State will set up a strong and effective Single Window System at the District level. It provides one stop clearances for all regulatory services and fiscal incentives and also facilitates support services and access to the MSME units.

MSME Cluster Development Programs

The State will clearly identify and delineate various industry clusters based on their presence in various geographic locations. The same would be marked on GIS for their visibility and providing necessary linkages. The State will focus on optimal utilization of Central Government schemes for developing and upgrading various MSME clusters. Common facilities will be set up in partnership with SPV's of respective clusters. Apart from the Schemes of Central Government for cluster development, the State would also formulate its own scheme for cluster development based on the felt needs of the State and gaps in the Central Scheme.

Access to Technology

The State will set up one Technology Centre and one Common Facility Centre for each major industrial cluster. Revamping of the existing Quality Marking Centers (QMC's) and IDCs as technology centers and common facility centers on Public Private Partnership model shall be undertaken for supporting the MSME sector. There are 13 existing QMCs and 20 IDCs in the state catering to different sectors like Engineering, Sports Goods, Leather, Paints, Textile, and Machine Tool etc.

Revival and Rehabilitation of Sick MSME units

The State will closely monitor implementation of RBI's framework for identification, nursing and providing rehabilitation package to potentially viable sick units of the State. The State shall identify and prepare district wise list of sick units. The identified viable sick MSMEs shall be provided relief measures by the State for their rehabilitation and revival.

Setting up of Punjab Bureau of Investment Promotion (PBIP)

Government of Punjab has established Punjab Bureau of Investment Promotion (PBIP) to provide one-stop regulatory clearances to the proposals of new investments in the State, interact with industry at National and International level to promote investment in Punjab. As a result of the establishment of the Punjab Bureau of Investment Promotion and as a result, the State of Punjab has received projects worth Rs. 57,735 crore till December 2019.

Startup and Entrepreneurship promotion

Startup and Entrepreneurship is one of the important pillar of Industrial and Business Development Policy, 2017 and attractive fiscal incentives in the shape of lease rental subsidy, interest subsidy, seed funding are available to startup units. Similarly capital subsidy and other incentives are available to the incubators under the IBDP 2017. An MoU was signed on 16 Jan 2018 with STPI, Mohali to setup Punjab Startup Hub at STPI, Mohali. The soft launch of 'NEURON' Startup Hub at STPI Mohali has been done in September, 2019.

Chief Minister Punjab has launched the Punjab Startup Portal to act as a platform for start-ups to connect and collaborate with all elements of the start-up ecosystem. Startup Punjab has organized the Startup India Punjab Yatra event held in early 2019 with 19 van stops & 08 boot camps that had ideation workshop and idea pitching sessions. Startup Punjab has also organized Hackathon event at Thapar Institute, Patiala and Bootcamp at Jalandhar. Top 3 ideas from the five different sectors were rewarded during the Grand Finale.

Micro and Small Enterprises Cluster Development Programme

As per revised scheme guidelines of MES-CDP, the department has now identified 23 clusters, 19 Diagnostic Study Report (DSRs) for undertaking soft interventions and preparation of Detailed Project Reports (DPRs). One common facility centre namely Mohali Hi-tech Metal Cluster, is under establishment for bathroom and sanitary-ware fittings with project cost of Rs. 14.07 crore. Further, the Government Of India in its steering Committee meeting held on 25 July 2018 accorded final approval to the project/ DPR of Oil Expeller & Parts Cluster, Ludhiana and also released 1st installment of Government Of India assistance of Rs. 5.40 crores in July, 2019 which has been utilized and the Government Of India is being requested for release 2nd installment. Further, the Government Of India in its Steering Committee meeting held on 27 February 2019 has accorded Final Approval to the project/DPR of Foundry & General Engineering Cluster, Kapurthala and In-principle approval to the DPR of Auto Tech Cluster, Ludhiana. Recently, the Government Of India in its Steering Committee meeting held on 02 July 2019 has accorded final approval to the project of CFC in Garment Cluster, Ludhiana, also. The Government Of India in its steering Committee meeting held on 22 January 2020 has also accorded in principle approval to the DPR of CFC in Cutting Tool Cluster, Patiala.

PSIEC is Upgrading 17 IFPs of Punjab under ID component of MSE-CDP Scheme of MoMSME. The total project cost is Rs.146.22 Crore. At present 24 SPVs have been notified from Government of Punjab at varies IFPs including those where 17 ID Projects are being carried out.

Development of Invest Punjab Business First Portal

The State has developed an online portal namely "Invest Punjab Business First Portal" (IPBFP) which is a unified electronic portal which would replace multiple electronic interfaces by various regulatory departments and agencies providing services to the Industries. It provides all regulatory services and fiscal incentives to the businesses through one common integrated platform and business friendly service delivery network. This portal is divided into three modules namely Investor Tracker, Fiscal Incentive and Regulatory Services. 46 regulatory services of 14 departments and 36 fiscal incentives schemes have been developed in this portal. While developing the portal the recommendations of the Business Reform Action Plan 2018 released by DIPP, Government of India have been included in the portal. The IPBFP was successfully launched on 06 November 2018 by Chief Minister, Punjab. To facilitate the investors in the use of IPBFP, Business Facilitators have been deputed in all the districts of Punjab.

Subsidised power to industries

In the Financial year 2019-20 total budget of amount Rs.1513 crore has been received under Industrial Subsidy of PSPCL.

Upgradation of industrial infrastructure

The State has undertaken up-gradation of the Industrial Infrastructure at Ludhiana Phase-IV, Jalandhar (Old & Expansion), Bathinda (New) and Mandi Gobindgarh at an estimated cost of Rs. 21.84 crore under Integrated Infrastructure Development Scheme. It is also going to take up up-gradation of the Industrial Infrastructure in Pathankot, Amritsar (New), Goindwal Sahib and Chanalon, Hoshiarpur, Nawanshahr, Batala, Kotakpura, Nabha (Old), Moga, Sangrur, Khanna & Derabassi at an estimate cost of Rs.130.90 crore under the given scheme.

Further, the government of Punjab through PSIEC is in the process of developing a world class state of the art Hi-Tech Cycle Valley in an area of 383 acres at Dhanansu, District Ludhiana with an approximate cost of Rs.500.00 crore which would attract new investors not only from within the country but also overseas. Hero Cycle is setting an Anchor Unit in 100 acres land for the manufacturing of Mobility Solution like Bi-cycles, E-Bikes etc. to develop the Industrial Park alongwith Ancillary / Vendor Units.

Chapter 4 Services Sector

The services sector contributed 46.7% to Punjab's GVA in 2019-20 (A) and employed 40.9% of the total workforce in 2017-18. The rate of growth of services GSVA outpaced that of the overall GSVA growth rate between 2012-13 and 2019-20 (A) with the services GSVA growing at an average of 7.2% while that of the overall GSVA growing at 5.3%. This growth rate has primarily been driven by the growth in 'Trade, repair, hotels and restaurants' sector. This sector contributed around 23.1% to the overall services sector and grew at a rate of 7.2% in 2019-20 (A), which is the highest in the category. Within this sector, it is the 'Trade and Repair Service' sector which accounted for 93.6% of the GSVA from 'Trade, repair, hotels and restaurant' sector in 2019-20 (A) and has consistently contributed more than one-fifth to the total services GSVA since 2011-12.

As far as performance of the other sectors is concerned, though the share of hotels and restaurants is low in the services GSVA, recent years have witnessed a surge in the tourist inflow recording an impressive growth rate of 29.5% between 2010 and 2018. This surge has primarily been driven by the domestic tourists with Amritsar accounting for more than 50% of the total tourist inflow. Along with tourism, transport, telecom and financial services form an integral part of the services economy within the State. Transport sector contributed 7.0% to services GSVA in 2019-20 (A) mainly driven by road transport and followed by railways. The state has one of the highest road densities in the country with more than 90% of the roads being surfaced. It is testimony to the good transport infrastructure that the state has highest share in inter-state outward movement of wheat and rice (not in husk) by rail in 2016-17 justifying its position as the granary of India. On the telecommunication front, while telecom sector contributed 3.6% to services GSVA in 2019-20 (A), the sector is well developed in the state with wireless tele-density and percentage of internet subscribers being more than the national average. Financial services are integral for the growth of any state and in Punjab, this sector contributed a share of 10.7% in services GSVA. The state has a well distributed network of financial institutions with 18 public sector banks, 14 private sector and small finance banks, one regional rural bank and one cooperative bank operating in the state. The credit-deposit ratio in the state is higher than the national benchmark. Banks in Punjab are also compliant with priority sector lending norms with 61% of their total credit sanctioned to the priority sectors. Mirroring the trend at national level, the contribution of services sector to State's GSVA is expected to increase further with the progress of the economy.

4.1 Introduction

Performance of services sector

Services sector is the largest contributor to State's GVA. Punjab's economy over a period of time moved from being predominantly an agrarian economy to a service sector driven economy. Increasing income entails the demand for services like transport and communication, banking, tourism, trade, etc. Consequently, the share of services sector in the economy's output grows. As mentioned in Chapter 1, the services sector in Punjab had the largest contribution among all the sectors of the economy³⁶.

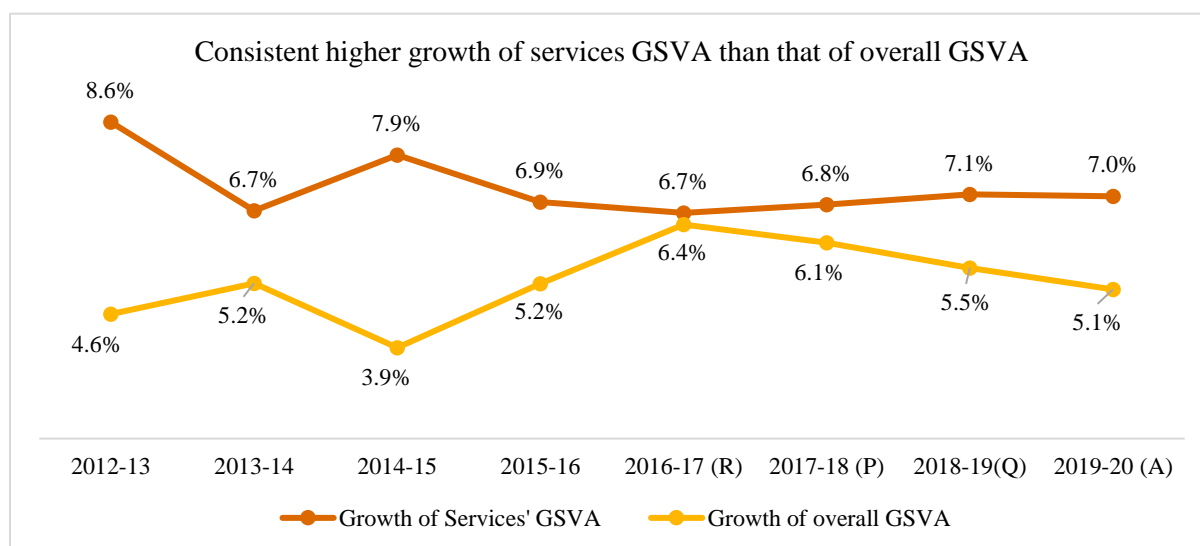
Share of services in State's GVA has witnessed a rise, which is in line with the trend at national level. The services sector contributed 46.7% to Punjab's GSVA in 2019-20 (A), growing from 43.8% in 2011-12. The figures at all India level have, however been higher than that of Punjab during 2011-

³⁶ Throughout the chapter, share has been calculated at current prices and growth rate has been calculated at constant (2011-12) prices.

12 to 2019-20 (A). At the national level, the value add from services sector stood at 55.3% of overall GVA in 2019-20 (A).

Growth rate in Punjab's services sector has consistently been higher than that of overall GSVA between 2012-13 and 2019-20 (A). During this period, services GSVA grew at an average of 7.2% while the overall GSVA grew at 5.3%. During the same period, trade, repair, hotels and restaurants witnessed the highest average annual growth rate of 7.5% followed by real estate, ownership of dwellings and professional services, which grew at 7.1%.

Figure 67: Growth rate of services GSVA and overall GSVA in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Trade, repair, hotels and restaurants have the highest contribution towards the value add from services sector. The composition of the services sector has remained similar over the years with trade, repair, hotels and restaurants as the leading contributor since 2011-12. Table 24 presents the share of various sub-sectors in services GSVA for 2019-20 (A). Trade, repair, hotels and restaurants contributed 23.1% towards value add from services, followed by real estate, ownership of dwellings and professional services with a contribution of 19.8%. Given the significance of light engineering industries in the State, the emergence of trade and repair services is important. The contribution from the other sub-sectors such as transport, storage, communication & services related to broadcasting; financial services; and public administration stood at 11.0%, 10.7% and 10.4% respectively.

Table 24 also presents the growth of the sub-sectors for 2017-18, 2018-19 and 2019-20 (A). It can be observed that in 2019-20 (A), all the sub-sectors grew at a rate more than the growth rate of overall GSVA, which was 5.1%.

Table 24: Share and growth of Punjab's Services Sector

	Share (in %)		Growth (in %)	
	2019-20 (A)	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)
Trade, repair, hotels & restaurants	23.1%	7.1%	6.8%	7.2%
Trade & Repair Service	21.6%	7.0%	6.7%	7.2%
Hotels & Restaurants	1.5%	7.8%	7.4%	7.0%

	Share (in %)		Growth (in %)	
	2019-20 (A)	2017-18 (P)	2018-19 (Q)	2019-20 (A)
Transport, storage, communication & services related to broadcasting	11.0%	5.4%	6.0%	6.4%
Railways	1.2%	4.8%	4.6%	4.9%
Road transport	5.4%	7.7%	7.3%	7.9%
Water transport	0.0%	-	-	-
Air transport	0.1%	11.3%	10.3%	10.6%
Services incidental to transport	0.3%	7.0%	6.7%	6.8%
Storage	0.3%	10.2%	8.1%	6.0%
Communication & Services related to broadcasting	3.6%	2.0%	4.3%	4.6%
Financial services	10.7%	5.2%	5.6%	5.1%
Real estate, ownership of dwellings & professional services	19.8%	7.1%	7.3%	7.6%
Public administration	10.4%	7.0%	5.7%	6.2%
Other services	25.1%	7.9%	9.1%	8.0%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Employment scenario in services sector

Punjab has one of the highest proportions of workforce in the services sector among select states³⁷. Given that Punjab has high per-capita income, the states belonging to top three deciles in terms of per-capita income of 2018-19 are selected. The Periodic Labour Force Survey data for 2017-18 shows that the services sector provides employment to 41% of workforce in Punjab

(Figure 68) as against 31% at the national level. Among the sub-sectors, trade, hotels and restaurants employ the highest proportion of workforce. In search of better opportunity, there is a shift of workforce from agriculture to service sector as well.

2nd
Punjab's rank among comparable states in terms of workforce in services sector

³⁷ Throughout the chapter, select states include Andhra Pradesh, Gujrat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Punjab, Tamil Nadu and Telangana

Box 14: Software Technology Parks - driving IT growth in Punjab

Punjab provides a strong ecosystem of IT services with the presence of around 150 IT enterprises in varied fields like software development, cloud computing, business intelligence, website development, etc. The State recorded INR 820 crores of IT exports in 2017-18. IT sector in the State is primarily driven by the Software Technology Parks of India (STPI) at Mohali, while another STPI at Amritsar is under construction and is expected to act as a catalyst for the promotion of IT industry in the State. STPI Mohali was established in 1998 and employs more than 35,000 professionals. It is equipped with state-of-the-art infrastructure and ensures a progressive business environment.

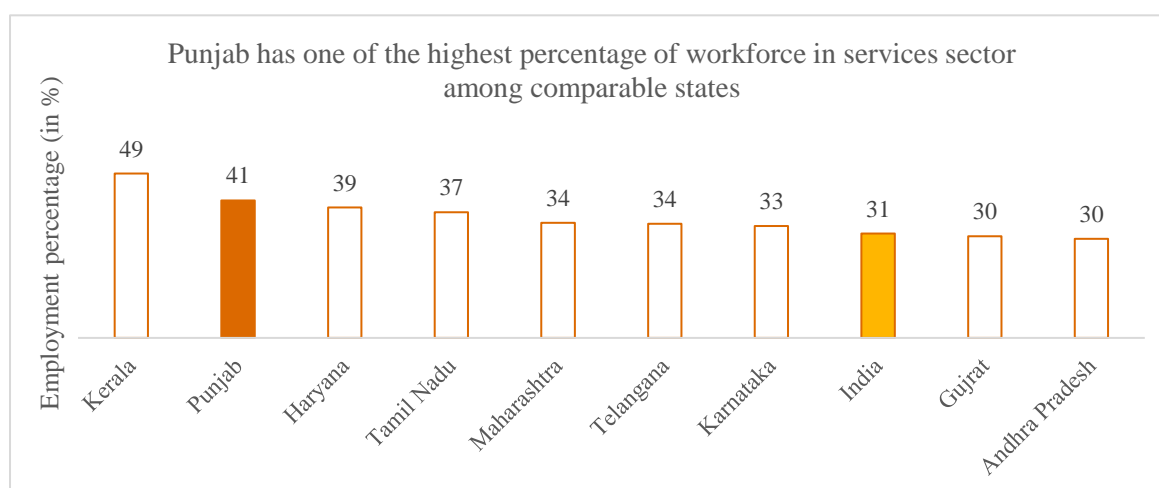
From the supply side, six Multi-Skill Development Centers have been commissioned in the cities of Ludhiana, Amritsar, Bathinda, Hoshiarpur and Anandpur which have trained more than 6,000 students in IT and allied fields. A table on the number of students graduating per year from various technical institutions in Punjab has been provided below:

Type of Technical Institution	Number	Number of Students
Engineering	102	45,013
Polytechnic	193	66,495
ITIs	369	70,000

The IT sector in Punjab has great potential for income and employment generation and the incentives provided by the State government are targeted towards providing a thrust to the sector. Some of the notable incentives provided to the sector are as follows:

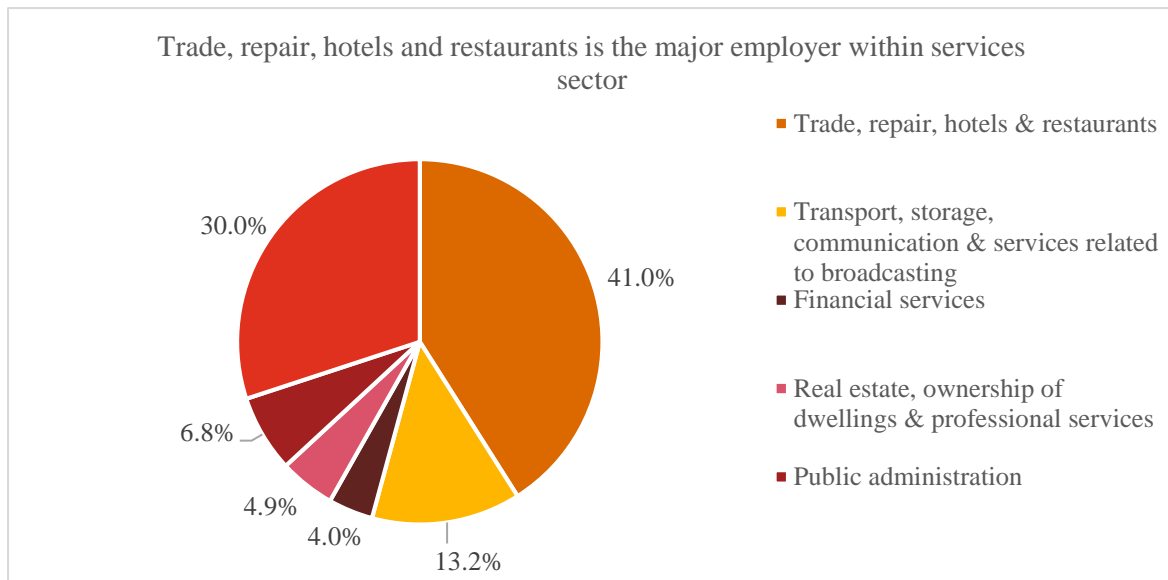
- **1st state** in India to **reimburse percentage of net GST** for inter and intra state sales
- **Employment Subsidy of up to Rs. 48,000 per employee per year for 5 years**
- **100% exemption** on Electricity Duty for 10 years, Stamp Duty, CLU/EDC and Property Tax for 10 years

Figure 68: Percentage of workforce in services sector for select states

Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18

Figure 69: Distribution of workforce within the services sector in Punjab (2017-18)

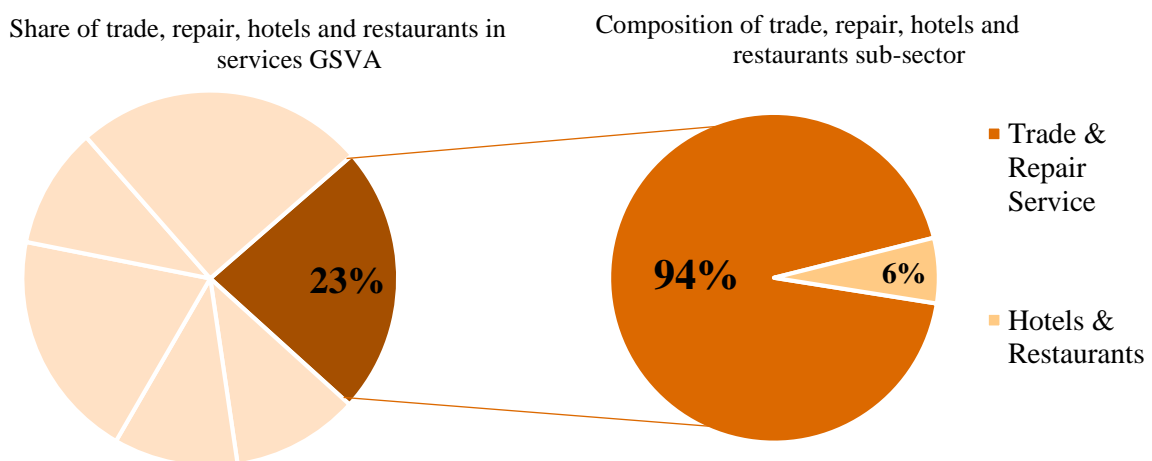
Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18

Trade, repair, hotels and restaurants employ the highest percentage of workforce within the services sector (Figure 69). Trade & repair services and hotels & restaurants together employ 41% of the total workforce within the services sector. Other services which include education services, health services, entertainment, etc. is the next major employer with 30% of the workforce engaged in these services. Transport & storage and communication services is another major sector employing around 13% of the total workforce within the services sector.

4.2 Trade and repair

Trade and repair service contribute the highest to the value add from services in Punjab. As presented in Figure 70, trade and repair accounts for 94% of the GSVA from the trade, repair, hotels and restaurants. This sub-sector has consistently contributed more than one-fifth towards services GSVA since 2011-12 (Figure 71). Despite a fluctuating year-over-year (YoY) growth, this sub-sector has remained the leading contributor towards services since 2011-12. The Periodic Labour Force Survey

Figure 70: Composition of trade, repair, hotels and restaurants, 2019-20 (A)

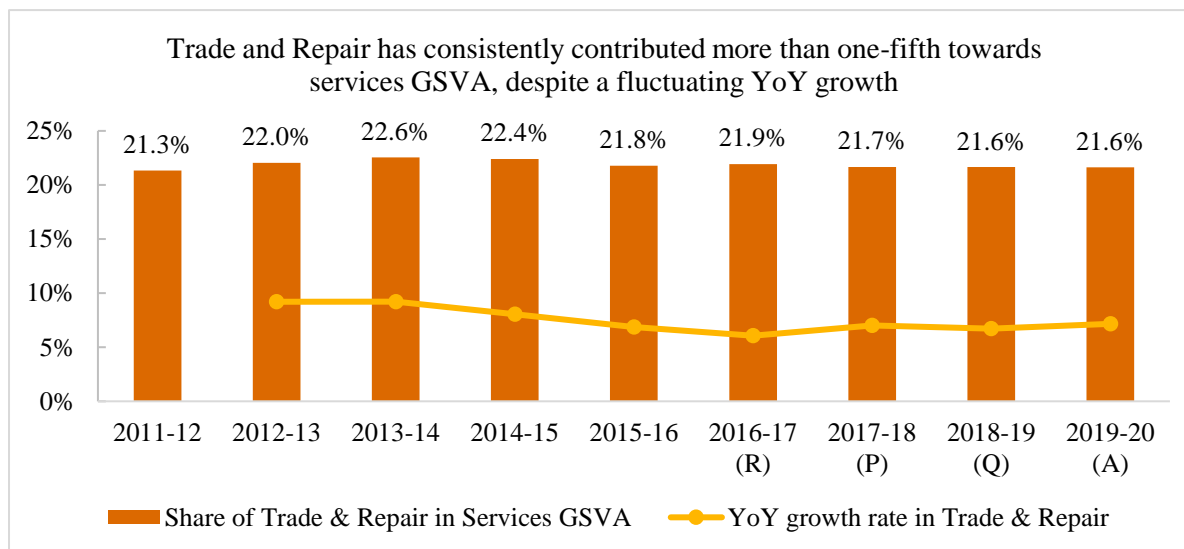

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

data for 2017-18 shows that 15.2% of total workforce in Punjab was employed in wholesale & retail trade and repair services, one of the highest among all states in India.

Inter-State Trade of Goods

Figure 71: Share and year-over-year growth rate of trade and repair services in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Punjab had the highest share in total inter-state outward movement of wheat and rice (not in husk) by rail in 2016-17 justifying its position as the ‘granary of India’. As per the data on inter-state movement of goods by rail (2016-17) released by Ministry of Commerce and Industry, Punjab contributes 49% and 41% towards the inter-state outward movement of wheat and rice respectively. Other major items exported by Punjab to other Indian states include cement and mineral products. Major items imported by Punjab from other Indian states include coal & coke, fertilisers and iron & steel (Table 25).

Punjab is the largest inter-state exporter of wheat and rice (not in husk) by rail

The State is, however, a net importer of goods, with the inward flow of goods marginally higher than the outward flow. Punjab is a net exporter in terms of inter-state trade of goods by air, with majority of its items (quantity-wise) exported to Delhi and Maharashtra.

Table 25: Major items of inward and outward inter-state trade (by rail) for Punjab, 2016-17

Inward Trade			Outward Trade		
Major Items	Quantity (Quintals)	Share	Major Items	Quantity (Quintals)	Share
Coal & Coke	142,291,036	55.2%	Wheat	116,166,890	47.4%
Fertilisers & Chemical Manure	28,849,558	11.2%	Rice (not in husk)	77,714,350	31.7%

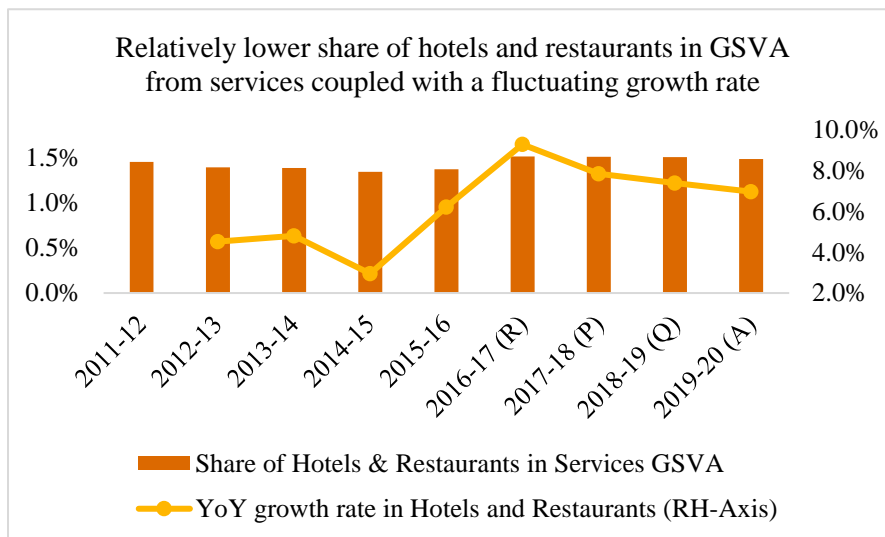
Inward Trade			Outward Trade		
Major Items	Quantity (Quintals)	Share	Major Items	Quantity (Quintals)	Share
Iron & Steel	20,130,980	7.8%	Cement	16,871,090	6.9%
Cement	15,614,658	6.1%	Mineral Oils and Products	9,742,440	4.0%
Mineral Oils and Products	8,499,339	3.3%	Fertilisers & Chemical Manure	1,878,690	0.8%

Source: Inter-state movement of goods by rail, Ministry of Commerce and Industry

4.3 Tourism

Widely acknowledged as the cradle of civilization³⁸, Punjab is known for its ethnic and cultural wealth. With its temples, forts, memorials, museums, fairs and festivals, Punjab has a lot to offer to tourists. Tourism augments regional development and stimulates trade, income and entrepreneurship, thereby boosting economic growth.

Figure 72: Share of hotels and restaurants in services GSVA and year-over-year growth rate

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

growth rate moderated in the following years (Figure 72).

The share of hotels and restaurants to GSVA from services is relatively lower as compared to other sectors. The average share of 'hotels and restaurants' sub-sector stood at around 1.4% of GSVA from services sector between 2011-12 and 2019-20 (A). The growth rate in the sub-sector has also witnessed a fluctuating trend during this period. While the sub-sector grew at 9.3% in 2016-17(R), the

³⁸ Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/#/home>)

Investment Opportunities

Figure 73: Investment opportunities in Punjab tourism

Source: Invest Punjab (<http://investpunjab.gov.in/Static/Tourism>)

Box 15: Initiatives announced by Government of Punjab on World Tourism Day to promote the tourism sector in the State

On World Tourism Day i.e. 27th of September (2019), Government of Punjab announced numerous initiatives with dual objectives of attracting tourists and empowering youth of the State by generating employment opportunities.

Employment for youth – The State Government announced to create 10,000 self-employment opportunities for youth in tourism sector. Renovation of properties of Tourism Department into world class tourist attractions - this include 15 properties of the Tourism Department, located in beautiful natural locations which have the potential to attract tourists from all over the world. **Promotion of Farm Tourism** – Farm tourism acts as a gateway for urban dwellers to break away from the humdrum of life and relax and revitalize in a pure natural environment. **Launch of high-end Bed & Breakfast Scheme** – With an objective of providing comfortable home stay facilities in and around tourist destinations, Government of Punjab launched the Bed & Breakfast Scheme by inviting home-owners to join the scheme. This would give an opportunity to domestic and international tourists to experience the tradition and culture of Punjab and savour Punjabi cuisine. This also opens up an additional source of income for households who have properties of suitable size and requisite standards.

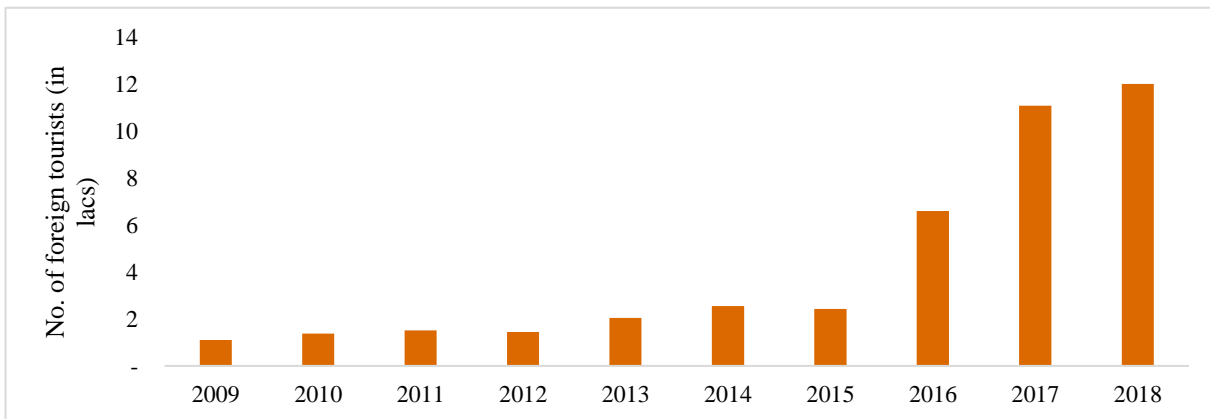
Other activities – Heritage walks in Amritsar and Patiala were organised on this day which witnessed participation from students and visitors. A batch of 27 tour guides and tourist operators has also been started, who are trained in collaboration with the Guru Nanak Dev University to facilitate foreign tourists visiting the State.

Source: Directorate of Information and Public Relations, Govt. of Punjab

Investment in tourism infrastructure can expedite growth in the sector as well as generate employment. Gifted with a varied and rich culture, Punjab offers enormous opportunities for development of tourism across sub-sectors. Various forms of tourism – cultural, religious, eco-tourism, rural tourism, etc. have witnessed significant growth and contributed towards the State’s value add. The development of infrastructure for tourists has enormous potential for income and employment generation and the tourism policies implemented by the State are targeted towards the same.

Growth of Tourists

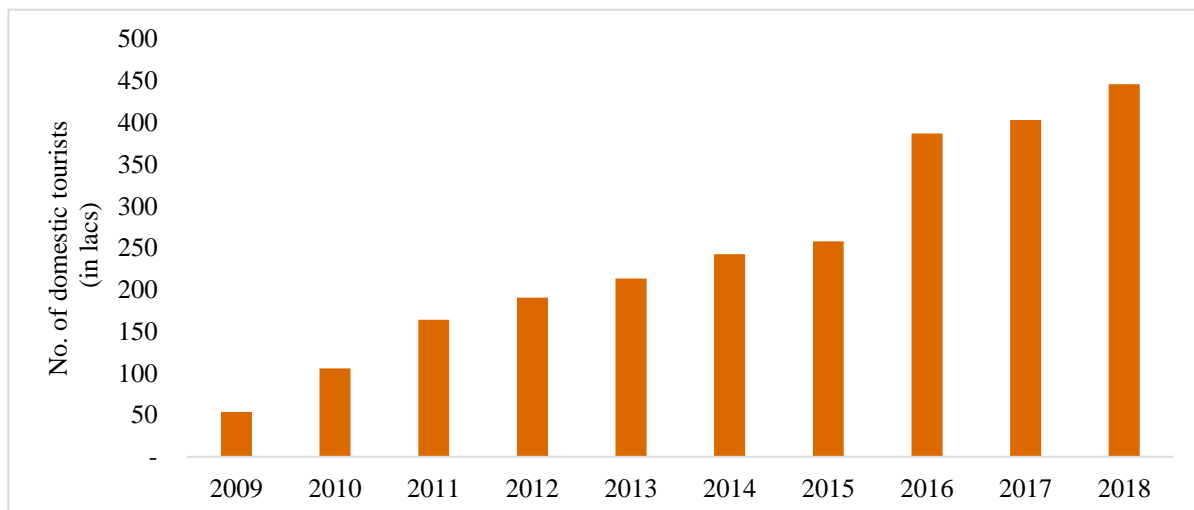
Figure 74: Number of foreign tourists in Punjab (Jan-Dec)

Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

Investment in tourism has led to the development of the sector with an increase in both domestic and foreign tourists. Punjab tourism has witnessed good expansion in the recent years with the overall tourist inflow in the State growing at an impressive rate of 29.5% between 2010 and 2018. The tourism sector is however, largely driven by domestic tourists (from within and outside the State). Around 445 lac domestic tourists and 12 lac foreign tourists visited the State in 2018 (Figure 74 and Figure 75) registering a growth rate of 10.7% and 8.3% respectively over the previous year. Punjab attained 7th position at the national level in terms of foreign tourist visits during 2018 (Table 26). The growth in the sector is sustained by investments from the State Government as well as assistance provided by Asian

Figure 75: Number of domestic tourists in Punjab (Jan-Dec)

Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

Development Bank through Infrastructure Development Investment Program for Tourism (IDIPT) project (Punjab State Tourism Policy, 2018).

Table 26: Share of top 10 States/UTs of India in Number of foreign tourist visits in 2018

Rank	State/UT	Foreign Tourist Visits in 2018	
		Number	Percentage Share (%)
1	Tamil Nadu	60,74,345	21.0
2	Maharashtra*	50,78,514	17.6
3	Uttar Pradesh	37,80,752	13.1
4	Delhi*	27,40,502	9.5
5	Rajasthan	17,54,348	6.1
6	West Bengal	16,17,105	5.6
7	Punjab	12,00,969	4.2
8	Kerala	10,96,407	3.8
9	Bihar	10,87,971	3.8
10	Goa	9,33,841	3.2
Total of Top 10		2,53,64,754	87.9
Others		35,07,630	12.1
Total		2,88,72,384	100.0

Source: India Tourism Statistics at a Glance – 2019 (Ministry of Tourism)

*Note: *Data pertains to 2017*

Amritsar accounts for more than half of total tourist footfall in the State. Table 27 shows that number of tourists (both domestic and foreign) in Amritsar account for more than 50% of the total tourist inflow in the State. Inextricably linked with the history of Sikhism, Amritsar is revered for the Golden Temple. Among other tourist attractions, Jallianwala Bagh and Wagah border ceremony are the prominent ones. Ludhiana, S.A.S. Nagar and Jalandhar are among other districts with significant tourist footfall. Amritsar is also one of the 12 cities in India which have been included under HRIDAY scheme (Heritage City Development and Augmentation Yojana) with an objective to conserve the historic and cultural resources in the city.

Table 27: Tourist footfall in Amritsar vis-a-vis Punjab

Year	No. of tourists in Amritsar	No. of tourists in Punjab	Amritsar's share in State's tourist footfall
2011	11096952	16567596	67%
2012	10072719	19119943	53%
2013	12058034	21544962	56%
2014	15368340	24526751	63%

Year	No. of tourists in Amritsar	No. of tourists in Punjab	Amritsar's share in State's tourist footfall
2015	16924412	26038728	65%
2016	25462627	39363061	65%
2017	25978495	41401987	63%
2018	26935017	45796030	59%

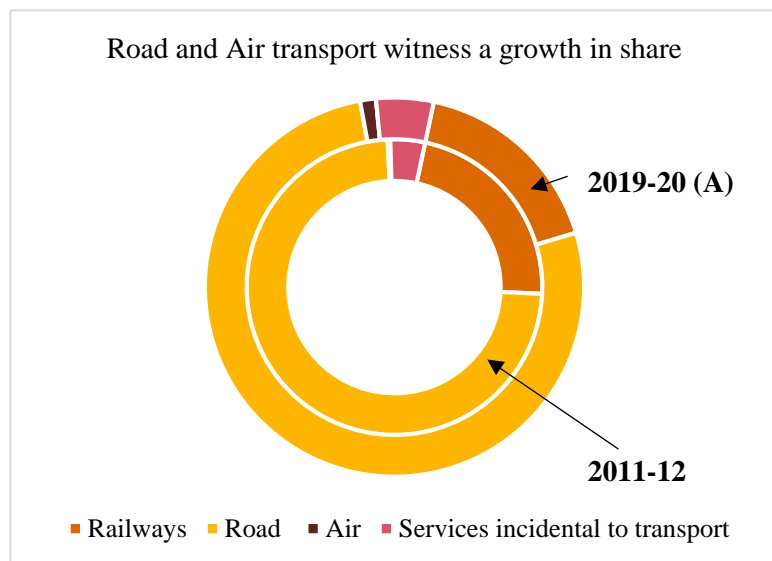
Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

4.4 Transport

Overview

With an average contribution of 7.3% to GSVA from services between 2011-12 and 2019-20 (A), the transport sector has emerged as an integral part of the State's economy. Transport services in the State consists of three modes of transportation – (a) railways (b) road and (c) air. As Punjab is a landlocked state, bordered by Jammu & Kashmir to the North, Himachal Pradesh to the East, Haryana to the South and South-East, Rajasthan towards South-West and Pakistan to the West, the scope of water transport in the State is restricted. Characterised by a fluctuating trend, the average growth rate of the transport sector between 2012-13 and 2019-20 (A) stood at 6.7%. The value add from the transport sector was INR 16,782.30 crores (in current prices) in 2019-20 (A).

Figure 76: Composition of transport sector's GVA in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

The transport sector in Punjab

is driven by road transport, followed by railways. Road transport, on an average, accounted for 74.8% of the value add from transport between 2011-12 and 2019-20 (A). The average year-over-year growth rate for road transport has been 7.4% between 2012-13 and 2019-20 (A), while that for railways and air transport stood at 4.0% and 36.2% respectively.

The contribution of road and air transport to the GVA from transport sector has witnessed a rise over the years, while that of railways has declined (Figure 76). The composition of GVA under transport has undergone a change over the past few years. The contribution of railways, road and air transport to the GSVA from transport stood at 22.4%, 73.5% and 0.3% respectively in 2011-12. However, in 2019-20 (A), the share of railways decreased to 17.0% while that of road and air transport increased to 76.7% and 1.3% respectively. A fluctuating trend could be observed in the growth rate of all the modes of transportation during 2012-13 and 2019-20 (A). The growth rate for railways varied between 20.2%

and -12.7% while that of air transport varied between 177.1% and -19.0%. The year-on-year growth for road transport has however been relatively stable, varying between 9.0% and 5.9% during this period.

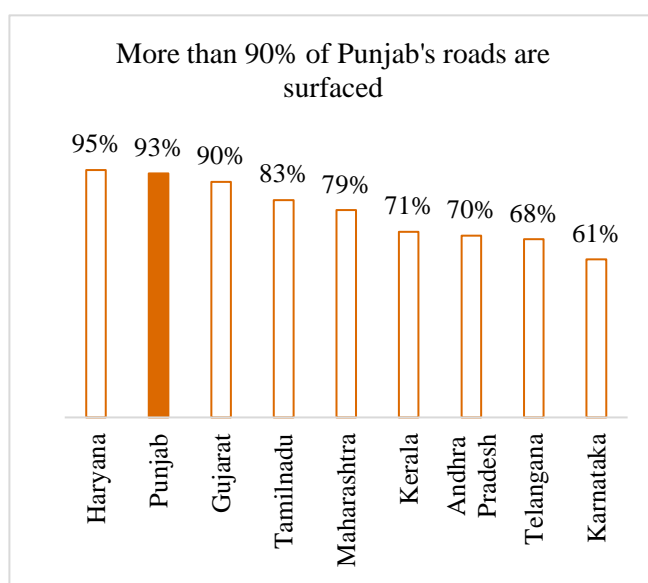
Transport Infrastructure

Roads

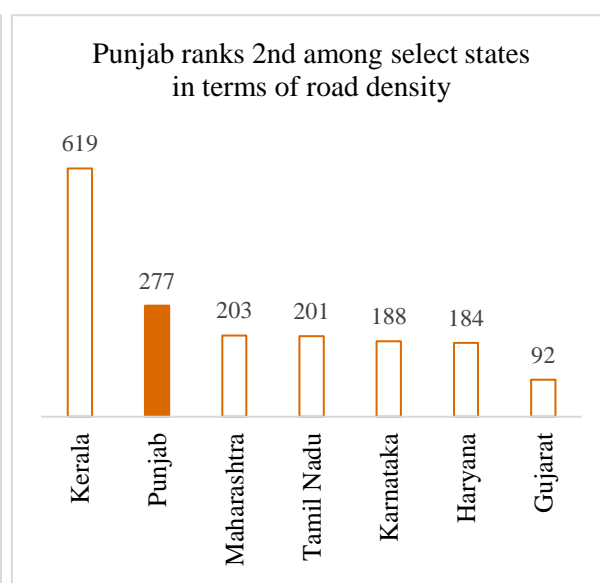
Road network is the backbone of the transport sector in the State. Its dominance is further established by the fact that other modes of transportation like railways depend on it for their first/last mile linkages. Upgradation of the existing infrastructure is thereby significant to the State for continued economic growth.

Development of roads in Punjab is handled by four institutions: (i) The national highways are looked after by the Government of India, (ii) the state highways by the State Public Works Department (PWD), (iii) town roads by the Municipal bodies and (iv) the rural roads partly by PWD and partly by the Rural Development Department and Punjab Mandi Board³⁹. It has however been observed that involvement of multiple institutions at all levels of governance catering to different aspects of the transport sector adversely affects planning and policy decisions.

Figure 77: Surfaced roads as percentage of total roads *Figure 78: Road density per 100 sq.km. (in km.)*

Source: Basic Road Statistics of India (2016-17), Ministry of Road Transport and Highways, GoI

Source: Basic Road Statistics of India, Ministry of Road Transport and Highways, GoI

More than 90% of Punjab's roads were surfaced as on 31st March 2017 (Figure 77). Also, Punjab has one of the highest road densities among select states (Figure 78).

The State had a total road length of 1,39,493 kms by the end of 2016-17. Road length witnessed an increase by 29% over the previous year, primarily driven by expansion in rural roads. Rural roads had a share of 72% in total road length by March 2017, followed by urban roads and district roads which accounted for 13% and 5% of total road length respectively. Punjab had 2,769 kms of National

³⁹ TERI (2015) Green Growth in Transport Sector in Punjab

Highways and 1,103 kms of State Highways. The road length of various road types is presented in Table 28.

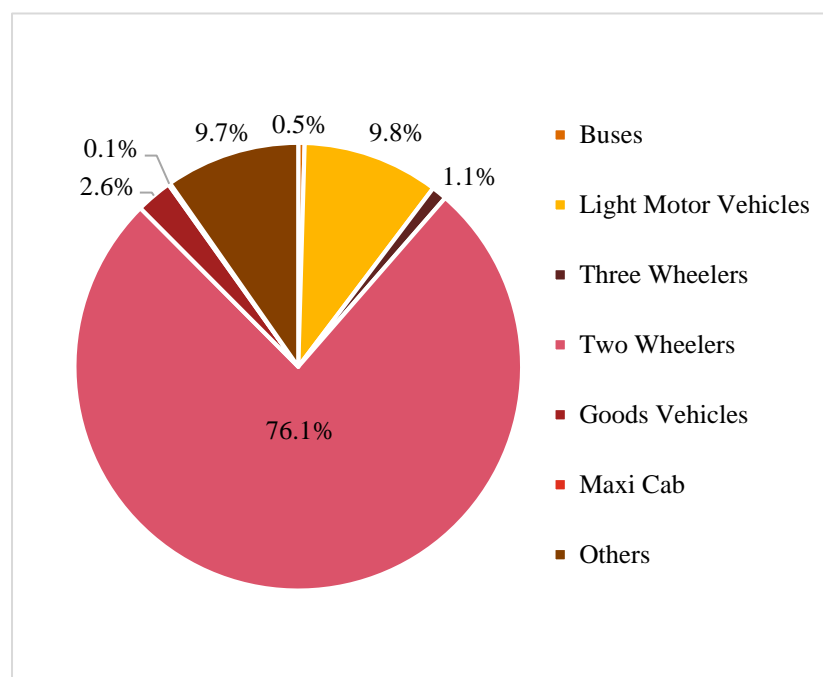
Table 28: Length of different types of roads in Punjab

Type of Road	Length (in Kms)	
	as on 31.03.2016	as on 31.03.2017
National Highways	2,769	2,769
State Highways	1,133	1,103
District Roads	6,930	6,980
Urban Roads	17,534	17,868
Rural Roads	70,362	101,123
Project Roads	9,651	9,650
Total	108,379	139,493

Source: Basic Road Statistics of India, Ministry of Road Transport and Highways, Government of India

Motor vehicle registrations recorded 7.9% growth in 2017-18 over previous year. As on 31st March 2018, Punjab had 106.22 lac registered motor vehicles as compared to that of 98.42 lac on 31st March, 2017. The increase was enormous especially in the case of two-wheelers and maxi cabs. This may be attributed to the increasing income level of the people and easy availability of these vehicles. Among

Figure 79: Distribution of motor vehicles in Punjab as on 31.03.2018

Source: Statistical Abstract of Punjab

the districts of the State, Ludhiana, Jalandhar and Amritsar (in descending order) have the highest number of registered motor vehicles.

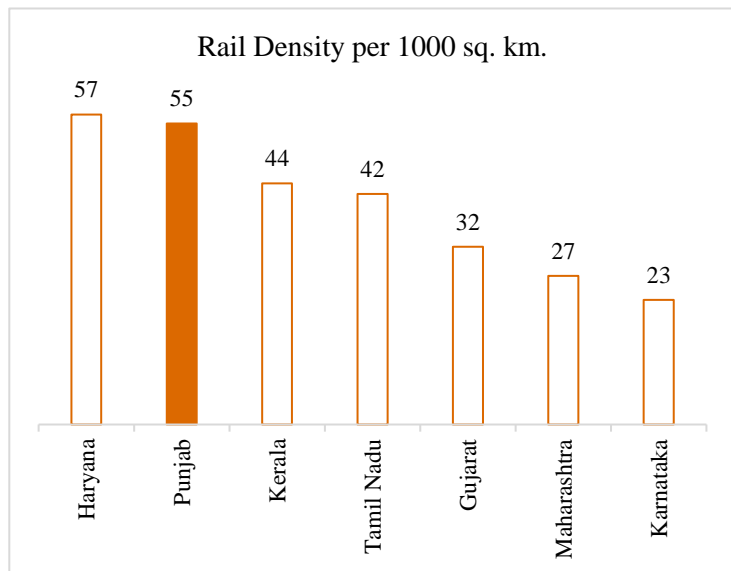
The composition of motor vehicle registration indicates the dominance of two-wheelers (Figure 79). With an annual growth rate of 8.1% in 2017-18 over the previous year, two-wheelers accounted for 76.1% of the total volume of motor vehicles followed by light motor vehicles (9.8%) and goods vehicles (2.6%). The vehicle density in the State has increased manifold over the years with an increasing share of personalised vehicles. This

raises serious concern about problems of congestion, parking, air pollution, road accidents, etc. Hence, it is important to control this vehicle growth and shift from personalised to public transport modes to ensure a greener and more livable environment in the State.

Railways

Railway network in Punjab is well-developed with 2,765 running track kms. accounting for 2.9% of total railway network in India. In terms of rail density, Punjab fares better than its comparable states with 55 running tracks kms per 1000 sq. km. (Figure 80). Punjab is also a part of the Eastern Dedicated Freight Corridor (EDFC), which is an 1,839 km. long freight line extending from Ludhiana in Punjab to Dankuni in West Bengal. The construction of the EDFC has opened up several trade opportunities in the State and has benefitted industries, which rely on railways for transportation.

Figure 80: Rail Density across states by end of 2017-18 (in km.)

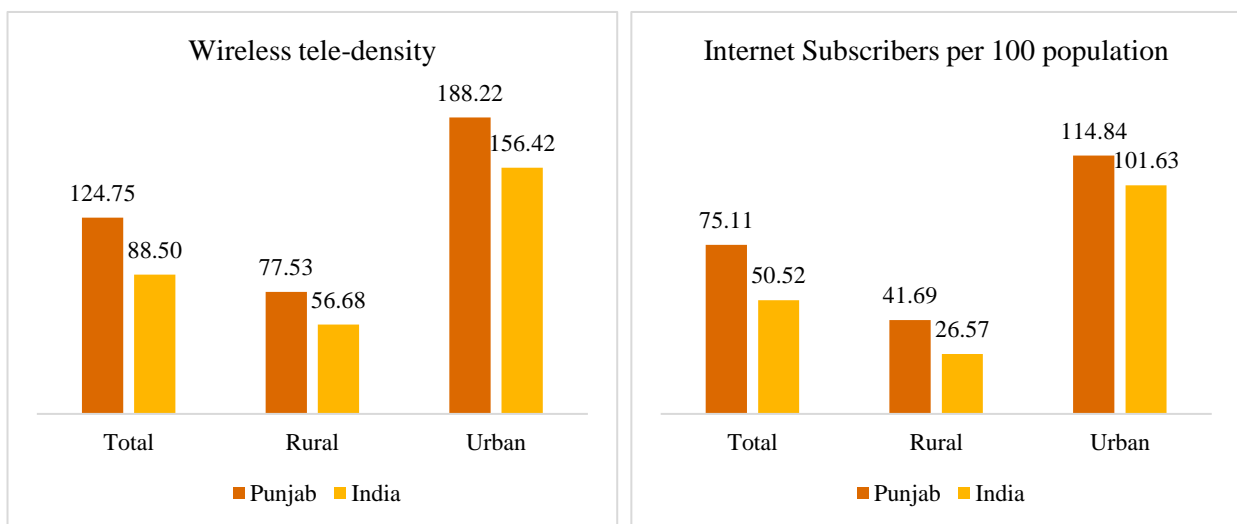
Source: Indian Railways Yearbook, 2017-18 Note: Density has been calculated in terms of running track kms per 1000 sq. km.

Civil Aviation

Development, promotion and regulation of Civil Aviation in the State comes under the purview of Department of Civil Aviation. Services provided by the Department include setting up of new air-strips, aerodromes and airports, grant of financial aid to flying and gliding clubs, purchase, maintenance and disposal of State Government aircrafts, helicopters, etc. At present there are five airports in the State located in Amritsar, Bhatinda, Ludhiana, Pathankot and Patiala. Sri Guru Ram Das Jee Airport in Amritsar is an international airport which provides connectivity to major Indian cities like Ahmedabad, Bangalore, Coimbatore, Delhi, Hyderabad, Mumbai, Pune, Srinagar, etc. and foreign destinations like Kuala Lumpur, Birmingham, London, Dubai, Doha, Singapore, Tashkent, etc.

4.5 Telecom

Figure 81: Key telecom indicators - Punjab vis-a-vis India

Source: Telecom Regulatory Authority of India (The Indian Telecom Services Performance Indicators, Apr-Jun 2019)

With a GVA of Rs. 8,533.30 crores⁴⁰, the contribution of ‘communication and services related to broadcasting’ to GSVA from services stood at 3.6% in 2019-20 (A). The average share of this sub-sector to GSVA from services was 4.1% between 2012-13 and 2019-20 (A) having grown at an average rate of 7.2% during the same period.

The telecom sector in Punjab is relatively at a developed stage with a higher wireless tele-density and internet subscribers per 100 population as compared to national average (Figure 81). Tele-density, which denotes the number of telephone connections per 100 population is an indicator of telecom penetration in the State. Statistics by Telecom Regulatory Authority of India (TRAI) show that wireless tele-density in Punjab is 124.75 as compared to 88.50 at the national level. Similarly, internet subscribers per 100 population of the State is 75.11 in comparison to the national average of 50.52. The State fares better than the national average in terms of the above mentioned indicators in both rural and urban areas, however significant urban-rural differences exist in the State both for tele-density and internet subscription.

Table 29: Telecommunication status of Punjab and India as on 30 June, 2019

Indicator	Punjab			India		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Wireless tele-density (%)	124.75	77.53	188.22	88.50	56.68	156.42
Wireline tele-density (%)	1.93	0.90	3.32	1.61	0.32	4.36
Overall tele-density (%)	126.68	78.43	191.54	90.11	57.00	160.78
Wireless subscribers (millions)	37.36	13.31	24.04	1165.46	508.19	657.27
Wireline subscribers (millions)	0.58	0.15	0.42	21.17	2.85	18.31
Total subscribers (millions)	37.94	13.47	24.47	1186.63	511.05	675.58
Broadband subscribers (millions)	22.13	6.42	15.71	594.59	202.85	391.74
Narrowband subscribers (millions)	1.90	0.82	1.08	70.73	35.42	35.31
Total internet subscribers (millions)	24.04	7.25	16.79	665.31	238.26	427.05
Internet subscribers per 100 population	75.11	41.69	114.84	50.52	26.57	101.63

Source: Telecom Regulatory Authority of India (The Indian Telecom Services Performance Indicators, Apr-Jun 2019)

⁴⁰ in current prices

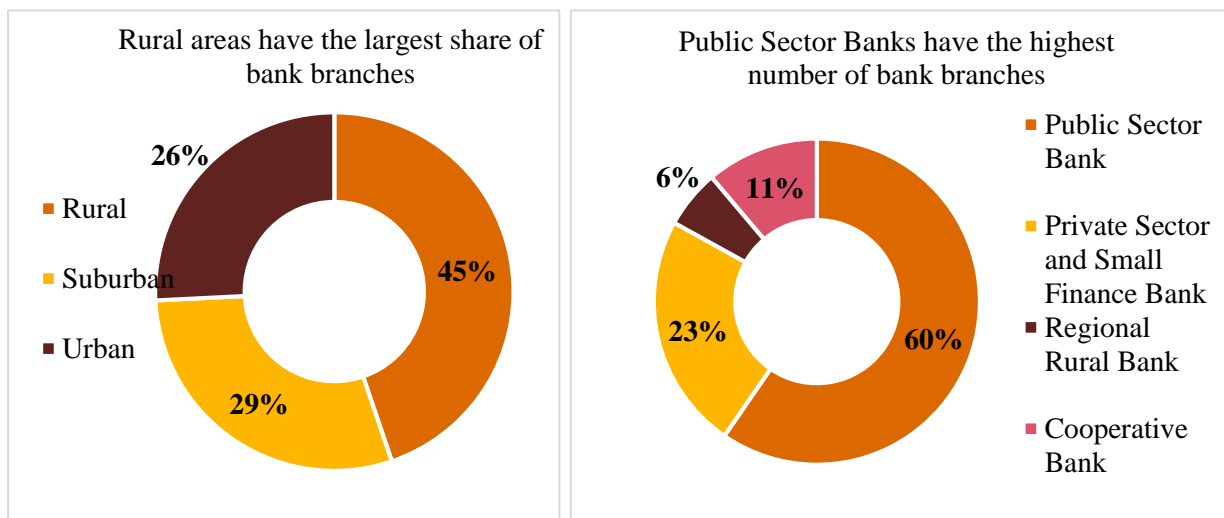
4.6 Financial services

Rising income necessitates the demand for financial services which include professional services like savings, payments, insurance, credit and management of money and assets. In Punjab, financial services accounted for a share of 10.7% in GSVA from services in 2019-20 (A). With an average growth rate of 4.6% between 2012-13 and 2019-20 (A), the GSVA from the sub-sector stood at Rs. 25,479.56 crores (in current prices) in 2019-20 (A).

Financial sector plays a vital role in the overall growth of an economy and financial institutions are an important constituent of this sector. The extent of availability and quality of financial services in a state depends on the infrastructure of financial institutions present in the state. A financial institution provides a wide variety of deposit, credit and investment products to both, individuals and businesses. Banks, insurance firms, brokerage firms are some of the major types of financial institutions with banks playing a pivotal role in mobilising public savings and ensuring easy availability of credit for investors and borrowers.

Punjab's Banking Profile

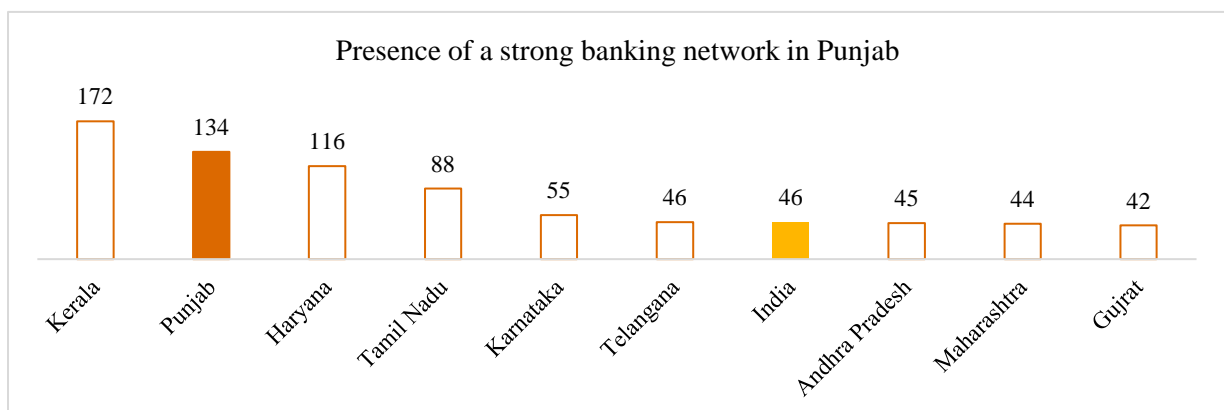
Figure 82: Distribution of bank branches by region and category in Punjab

Source: Punjab Banking Profile, SLBC, Punjab

As on September 2019, Punjab has 18 public sector banks, 14 private sector and small finance banks, 1 regional rural bank and 1 cooperative bank with a total of 7181 branches. The average

Figure 83: Number of commercial bank branches per thousand sq. km. of area as on 31 December 2018

Source: Statistical Abstract of Punjab, 2019

population served by a bank branch is 4,264⁴¹. The distribution of these branches by region as well as by category has been provided in Figure 82. It is evident that rural bank branches dominate in terms of number with 45% of the total branches located in rural areas. Further, public sector bank branches constitute 60% (4280 branches) of total branches with 1629 branches in rural areas and 1348 and 1303 branches in suburban and urban areas respectively.

Punjab has one of the highest number of commercial bank branches among the select states (Figure 83). A strong banking network not only promotes financial inclusion, but also enables diversification of economic activities and productive investment as it facilitates mobilisation of public savings.

Deposits and Credit by Banks

Total deposits of Scheduled Commercial Banks in Punjab increased in 2018 while total credit witnessed a fall. Deposits and credit by banks is an indicator of flow of money in the economy. Moreover, total credit by banks indicate the credit needs for agriculture, industry, individual consumer, etc. Total deposits of scheduled commercial banks in Punjab increased by 5.1% in 2018 over 2017, however the total credit sanctioned decreased by 3.2% in 2018 over the previous year despite credit to agriculture, industry and individual consumers witnessing a rise.

Credit-Deposit (CD) ratio, which is the proportion of loan sanctioned by banks from the deposits it receives has been higher than the national benchmark. High ratio indicates banks are generating more credit from its deposits and vice versa. The national benchmark for CD ratio in India is maintained at 60. In Punjab, the CD ratio for 2017 and 2018 was maintained at 71.2 and 68.3 respectively for Scheduled Commercial Banks. However, comparison of credit-deposit ratio during the period 2014-2018 with other high-income states reveals that credit-deposit ratio is substantially higher in other states such as Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Telengana, Maharashtra, Gujarat, Haryana, and Karnataka.

Table 30: Banking indicators for Scheduled Commercial Banks in Punjab (as on end-March and in Rs. billion)

Indicators	2017	2018	Change (in %)
Total Deposit	3310	3478	5.1%
Total Credit	2283	2209	-3.2%
Credit-Deposit Ratio by Place of Utilisation (in %)	71.2	68.3	NA
Total Credit to Agriculture	664	711	7.1%
Total Credit to Industry	651	706	8.4%
Total Personal Loans	356	429	20.5%

Source: Handbook of Statistics on Indian States, RBI

4.7 Various government initiatives

Road Transport

Upgradation of Road Transport: Government of Punjab has taken initiatives to upgrade the existing infrastructure of Punjab Roadways. Initiatives have also been taken for computerization of Transport

⁴¹ Population figures provided by MOSPI for 2018-19

Department, replacement of old buses and purchase of recovery vans, construction of new bus stands at Sirhind and Bathinda, renovation of International Bus Terminal at Youth Hostel of Amritsar.

Collaboration with development agencies: Government of Punjab has collaborated with World Bank and NABARD for improving road infrastructure which includes construction of new roads, widening of existing road network, construction of bridges, etc.

Civil Aviation

Upgradation of civil aviation infrastructure: The runway at Chandigarh International Airport is being upgraded and its length is being extended to 10,500 ft. to handle wide bodied aircraft. Apart from this, CAT III B ILS system is also being installed to handle aircrafts during low visibility conditions.

The **Punjab State Aeronautical Engineering College** has been established at Patiala under Rashtriya Uchchar Shiksha Abhiyan scheme. The admission process has commenced from the academic session 2018.

Under the Regional Connectivity Scheme (RCS), the Government of Punjab has signed MoUs with the Government of India to provide concessions/support to airline operators to start flights from Ludhiana, Bathinda, Pathankot and Adampur. Flights under the scheme have already started from all 4 locations.

Tourism

Promotion of tourism and development of tourism infrastructure: Initiatives have been taken for creation of brand image and promotional campaigns through print and electronic media, Organisation of road shows and development of interactive website. A corpus fund has also been created for district level tourism and promotion of heritage societies. Government of Punjab has also collaborated with Asian Development Bank for the development of tourism infrastructure within the State.

Chapter 5 Urban Development

Urbanisation goes hand-in-hand with economic progress. Urban areas are more suitable for high value sectors like services and industry, given the higher income and purchasing power of residents, availability of skillset and other infrastructural requirements.

Rate of urbanisation in Punjab has been higher than all India level. About 37% of the population resides in urban areas in Punjab in 2011 as compared to 31% at the national level. Assessment of quality of life in urban Punjab highlights that Punjab performs better in comparison to other states (with similar per-capita income) in access to basic services. All ULBs in Punjab have been declared open-defecation free (ODF) and progress has been made on waste collection and waste segregation. Similarly, schemes like Tandarust Punjab has helped it in achieving better health related outcomes.

As per the Smart cities ranking by Ministry of Housing and Urban Affairs in 2018, three smart cities, Ludhiana, Amritsar and Jalandhar ranked 35, 76 and 77 respectively out of 111 cities in India. All three cities performed well on economy and employment pillar. Ludhiana performed well on housing conditions, open spaces, pollution, transportation, land use, and power supply. In case of Amritsar and Jalandhar, progress can be made on governance, power supply, water supply, solid waste management.

There are 167 Urban Local Bodies (ULBs) in Punjab. Analysis of ULB finances highlights that the total revenue of the ULBs has increased from Rs. 2,377 crores in 2011-12 to Rs. 3,119 crores in 2016-17. Further analysis indicates that the percentage share of tax revenue in total revenue of ULBs has increased from 58.0% in 2011-12 to 68.8% in 2016-17, and the proportion of non-tax revenue slid from 16.8% in 2011-12 to 14.5% during 2016-17. Apart from domestic revenue mobilisation and transfers from state and centre, ULBs may also venture into other sources of raising funds like municipal bonds and pool financing.

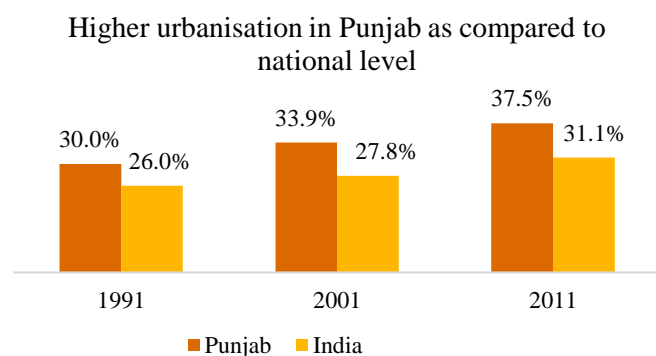
5.1 Urbanisation in Punjab

Overview

In *Cities and the Wealth of Nations*, Jane Jacobs said “cities, not countries, are the constituent elements of a developing economy and have been so from the dawn of civilization”. What Jacob meant by that is not surprising to many in this age as cities are truly the ‘engines of economic growth’. However, it is important to note that – cities are not the product of nature. Cities can be built which means the engine can be expanded to meet the ambition of young population of our country. In turn, that would propel growth as well as prosperity. Punjab is more urbanized than many parts of India therefore it shares the prosperity with a larger populace than with a narrow set of population.

Urbanisation in Punjab is higher than that at the national level. Urbanisation, defined as the proportion of total population living in urban areas, grew from 33.9% in 2001 to 37.5% in 2011 in Punjab. Figure 84 shows that urbanisation in Punjab has been higher than that at the national level in 2011 following similar trends to 2001 and 1991. While 27.8%

Figure 84: Urban population as percentage of total population in Punjab vis-a-vis India

Source: Census of India (various years)

of India’s population lived in urban areas in 2001, the proportion of population living in urban areas stood at 31.1% in 2011.

It is to be noted that the growth in urban female population has been higher than of urban male population (Table 31). Urban female population in Punjab increased from 3,794,062 in 2001 to 4,853,157 in 2011 at a growth rate of 27.9% as against the growth rate of 24.1% for urban male population during the same period. Further, the rise in urban population, for both males and females, is driven by rural-urban migration. Following sections provide some possible explanation for rural-urban migration in Punjab.

Table 31: Decadal growth rate in urban population, 2001-2011

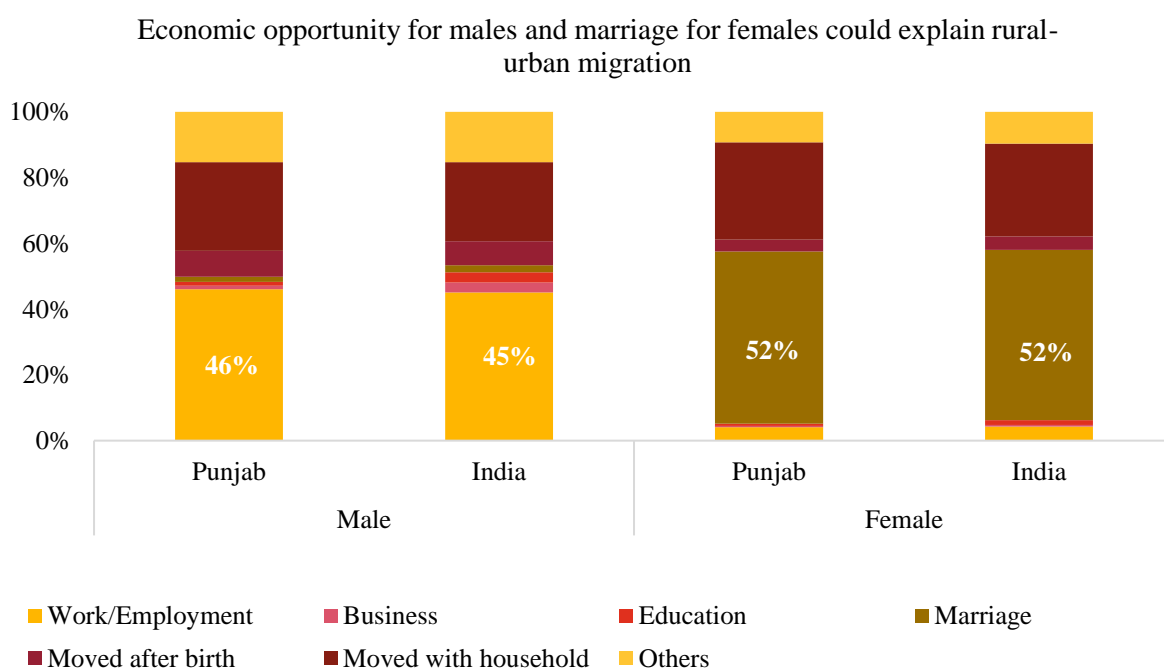
Category	India	Punjab
Total	31.8%	25.9%
Male	29.8%	24.1%
Female	34.0%	27.9%

Source: Census of India, 2001 and 2011

In Punjab, males primarily migrate from rural to urban areas in search of employment opportunities with females primarily migrating due to marital reasons. Census 2011 indicates that 79.4 million people migrated from rural to urban areas at the national level. The figure for Punjab stood at 2.0 million thereby contributing 2.6% to total rural-urban

migrants. Figure 85 highlights that 46.0% of the total male population migrated from rural to urban areas in search of better opportunities for work/employment, while 52.3% of total female migrants moved due to marital reasons. Similarly, at all India level, 45.1% of total male migrants moved in search of employment opportunities and 51.8% of total female migrants moved after their marriage. Thus, it can be observed that people have similar reasons for migration from rural to urban area, both in Punjab and at the national level.

Figure 85: Reasons for rural-urban migration by gender, 2011

Source: Census of India, 2011

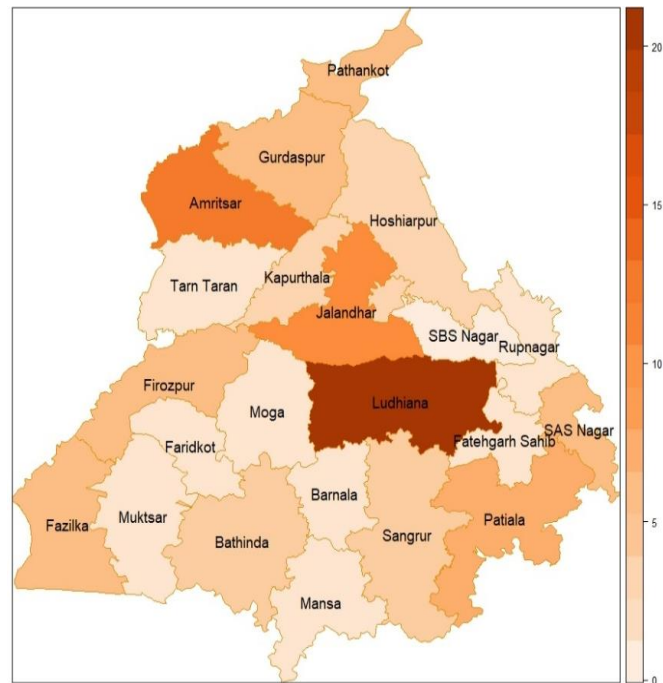
More than half of Punjab's urban population is concentrated in four districts. Table 32 presents the top five districts of Punjab in 2011 with the highest share in State's urban population. It is evident that more than half of Punjab's urban population resides in the districts of Ludhiana, Amritsar, Jalandhar and Patiala. Apart from better amenities and employment opportunities provided by these urban centres, the development of the Amritsar-Kolkata industrial corridor along Amritsar, Ludhiana and Jalandhar is one of the compelling reasons for people to migrate to these cities. In fact, these four districts experienced one of the highest rural-urban migration in Punjab with 45.3% of total rural-urban migrants opting to migrate to these cities. In order to cater to the needs of the growing urban population, Ludhiana, Amritsar and Jalandhar have been awarded the status of Smart Cities which would enhance infrastructure facilities in these cities.

Table 32: Top five districts with highest share in State's urban population, 2011

<i>Rank</i>	<i>District</i>	<i>Share in State's Urban Population</i>
1	Ludhiana	19.9%
2	Amritsar	12.8%
3	Jalandhar	11.2%
4	Patiala	7.3%
5	Gurdaspur	6.3%

Source: Census of India, 2011

Figure 86: Spatial distribution of urban population in Punjab, 2011 (in %)

Note: Map not to scale

Non-uniform distribution of urban population is likely to strain existing infrastructure facilities in urban centres.

The urban population in various categories of towns of Punjab has been presented in Table 33. It highlights that Class I towns hold the majority (58%) of urban population. Thus, the rising urbanisation in the State follows a non-uniform trend which is likely to continue and thereby demand for continuous upgradation and augmentation of existing facilities like housing, water supply, power, sewerage, solid waste management, etc. At the same time, it is to be acknowledged that Government of Punjab is upgrading the facilities in rural clusters in terms of providing all urban amenities as well as enhancing the facilities that are available in smaller towns.

Table 33: Cities/Towns in Punjab as per Census categories, 2011

<i>Cities/Towns category</i>	<i>Urban Population</i>	
	<i>2001</i>	<i>2011</i>
Class I (Population 100,000 and above)	48,19,089	60,63,248
Class II (Population 50,000 to 99,999)	13,14,224	16,77,646

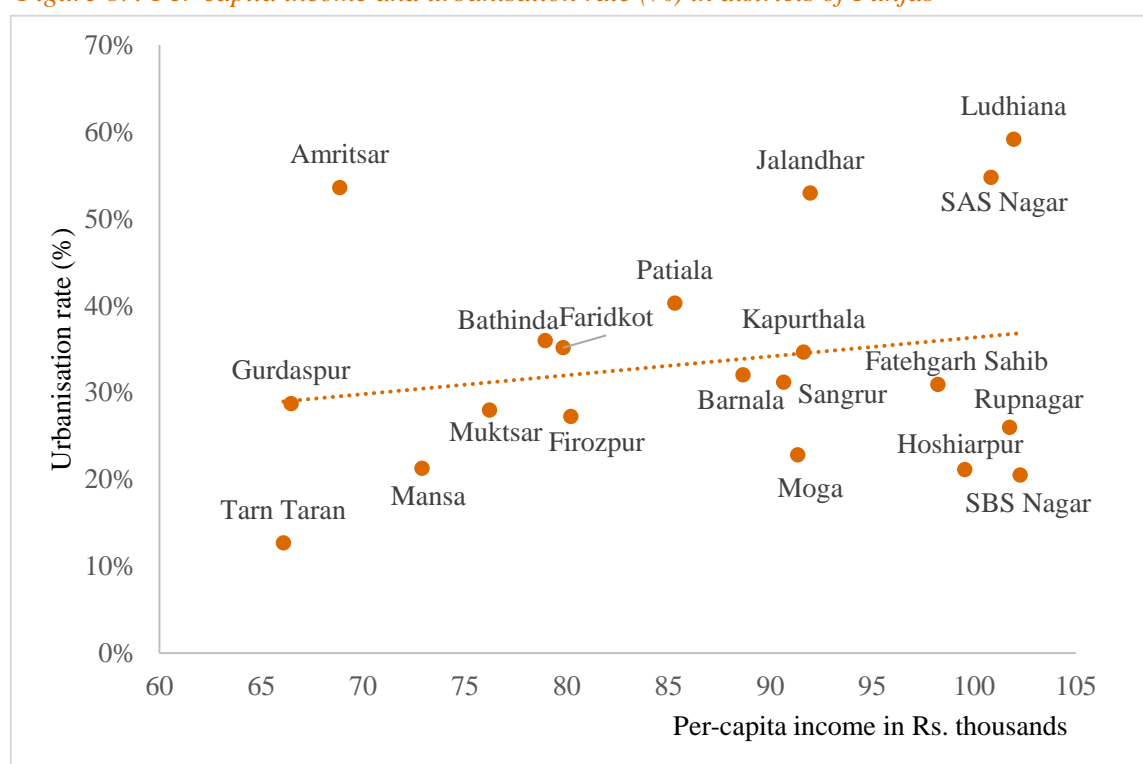
Cities/Towns category	Urban Population	
	2001	2011
Class III (Population 20,000 to 49,999)	10,82,085	13,52,294
Class IV (Population 10,000 to 19,999)	8,10,753	8,82,071
Class V (Population 5,000 to 9,999)	2,13,410	3,48,406
Class VI (Population below 5,000)	22,950	75,481
Total	82,62,511	1,03,99,146

Source: Memorandum to 15th Finance Commission, Government of Punjab

Migration and its implications

As presented in Figure 87, there is no specific pattern between urbanisation rate and per-capita income across districts of Punjab. The relationship is not very straightforward. This indicates that people occupy city space not only due to economic reasons. There could be varied reasons like better healthcare, education, infrastructure facilities etc. While it demands a much detailed and granular study, it certainly shows economic prosperity is not the sole driver of urbanisation.

Figure 87: Per-capita income and urbanisation rate (%) in districts of Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab and Census of India, 2011

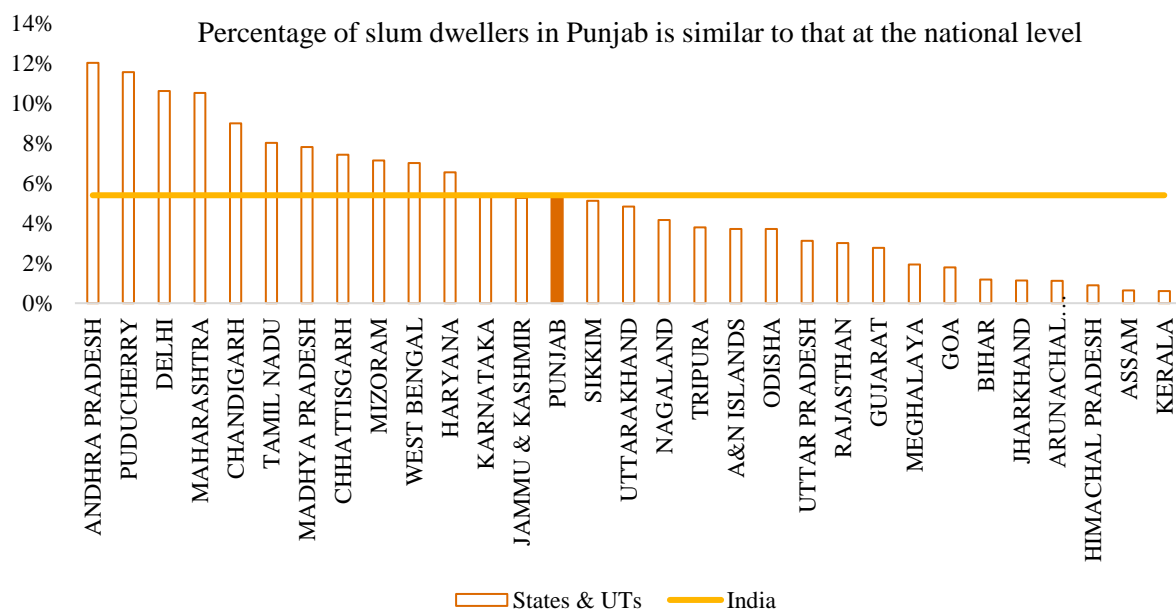
So far as migration is concerned, the willingness to shift from agriculture to service or industry sector, amenities that urban clusters provide as well as modernity that impact the public psyche through numerous ways are some of the factors for rural-urban migration. Such migration may have a positive impact as it would invariably lead to a better quality of life. However, it would also demand higher public expenditure on urban development.

Slum Habitations

As highlighted in the previous section, rural people migrate to urban areas in search of both formal and informal employment opportunities. Informal job opportunities include domestic help, construction site work, etc. However, due to a combination of factors like sub-standard wages and lack of affordable housing facilities, migrants resort to informal settlements and live in unhygienic and often polluted areas, which lack basic amenities like clean drinking water and sanitation. As more people join, a whole community of informal settlers emerges, thereby giving rise to slum habitations.

In tandem with national scenario, Punjab too faces the problem of slum habitation. With 1.4 million people living in slum areas, the percentage of slum dwellers is 5.3% of Punjab's total population, very similar to 5.4% at the national level (Figure 88).

Figure 88: Slum population in Punjab (as percentage of total population) vis-a-vis other states and UTs in 2011

Source: Census of India, 2011

SDG Indicator 1.4.1: Proportion of population living in households with basic facilities

SDG Indicator 7.1.1: Proportion of population with access to electricity

SDG indicator 1.4.1 and 7.1.1 refers to the proportion of population living in households with basic facilities and proportion of population with access to electricity. Table 34 provides data on households with basic facilities in urban areas of Punjab and comparable states. Data on percentage of households with electricity is also provided.

Table 34: Households with basic facilities (in %)

States	Households with source of drinking water (%)		Households with electricity (%)			Households with no latrine (%)			
	2001	2011	2002	2008-09	2012	2002	2008-09	2012	2018
	Punjab	98.9	98.9	98.0	99.3	99.7	11.6	5.0	6.2
Karnataka	92.1	92.3	94.9	97.9	99.5	21.0	11.3	9.0	4.3
Gujarat	95.4	97.0	95.9	99.0	98.9	6.8	7.3	6.2	3.6
Haryana	97.3	96.7	97.7	98.3	99.3	15.0	8.4	1.4	0.2
Andhra Pradesh	90.2	94.5	93.7	97.5	99.3	19.8	11.2	8.1	3.0

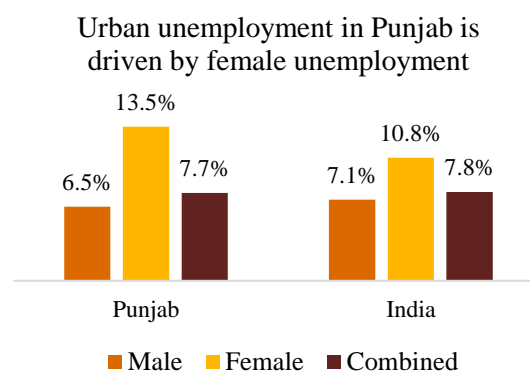
Source: Handbook for Urban Statistics (Census and multiple rounds of NSSO); NSSO 76th round

As evident, progress has been made to provide basic facilities to households, albeit slowly. Punjab performed relatively better on the indicators as compared to selected states like Karnataka, Gujarat, Haryana and Andhra Pradesh.

Urban Unemployment

Figure 89 presents that urban unemployment in Punjab is largely driven by female unemployment, like the scenario at national level. Urban unemployment rate stood at 7.7% in Punjab, close to 7.8% at the national level. It can be observed that, although Punjab's urban employment rate is similar to that at all India level, the female unemployment rate of 13.5% in Punjab is significantly higher than the corresponding national figure of 10.8%. It is however noteworthy that the unemployment rate for urban males in Punjab is lower than the unemployment rate of urban males in India.

Figure 89: Urban unemployment rate in Punjab & India, 2017-18

Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18

Quality of life in urban areas

Overview

Quality of urban life is influenced by the standards of infrastructure and services provided by the government. Urban infrastructure has two dimensions: physical and social. The major components of physical infrastructure include housing conditions, water supply system, sewerage network, storm water drainage network, solid waste recovery and treatment, roads and streetlights. The components of social infrastructure are healthcare, education, parks & open spaces, public conveniences, community centres, etc.

Housing conditions

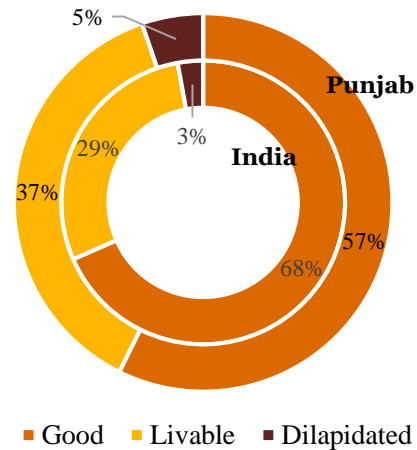
Around 57% of houses in urban Punjab are in ‘Good’ condition as compared with 68% at all-India level. Census of India classifies houses into three categories based on their conditions: Good, Livable and Dilapidated. Figure 90 shows that more than half of urban households have been classified under ‘Good’ condition with another 37% classified under ‘Livable’ condition. Further, 5% of the urban households are in ‘Dilapidated’ conditions without proper physical infrastructure and hence require immediate attention.

All 20 districts of Punjab as per Census 2011, except Tarn Taran, have more than half of their urban households in ‘Good’ condition. Census 2011 highlights the variation across urban areas in Punjab at the district level in terms of housing condition. The percentage of ‘Good’ condition households range from 49% in Tarn Taran to 72% in S.A.S. Nagar. On the other hand, Muktsar and Faridkot are the districts with highest percentage of urban households under ‘dilapidated’ conditions.

As an endeavour to provide free and subsidized houses for all urban homeless, urban poor and slum dwellers in the State, Government of Punjab launched the **Punjab Shehri Awas Yojana (PSAY)** in August 2017. Department of Housing and Urban Development is the nodal department for coordination and monitoring of this policy and is supported by Department of Local Government, particularly in inviting applications, conducting surveys, verification of eligible beneficiaries and distribution of funds under central assistance from Government of India. Further, to provide affordable housing for lower- and middle-income groups of society, **Affordable Colony Policy** was notified in March, 2018. The policy is intended to encourage planning and development of small size ‘residential plotted and flatted development’ to ensure an increased supply of small size plots and houses at affordable rates. The policy is applicable in the entire state of Punjab outside municipal limits, however, the areas governed by Punjab Urban Development Authority or any development authority are included under this policy. As on July 2019, 11 licenses have been granted to establish such colonies in Jalandhar and Ludhiana.

Figure 90: Condition of urban households in Punjab and India

More than half of the houses in urban Punjab are in good condition

Source: Census of India, 2011

With an objective of ensuring housing for all in urban areas, Government of Punjab signed the MoU for Pradhan Mantri Awas Yojana -Urban (PMAY-U). ⁴²As on January 2020, 90,631 houses have been sanctioned under PMAY-U in the State, 22,604 have been completed while some other 25,120 are already being occupied by citizens. Further, investments worth Rs. 4,064.75 crores have been made in PMAY-U projects within the State.

Box 16: Housing sector in Punjab : an opportunity

As per the Technical Group on Urban Housing Shortage (2012-17), about 3,90,000 units need to be constructed in Punjab.

Punjab constitutes roughly 2.08% of the total housing requirements in India. This percentage has been arrived at by considering the number of households below poverty line and households with kaccha houses in urban areas of Punjab to that at the national level. States like Haryana, Gujarat, Karnataka and Andhra Pradesh constitute 2.23%, 5.26%, 5.43% and 6.78% of the total housing requirements, respectively. It would boost Punjab’s economy as housing sector has high employment multiplier at national level. It would not only drive jobs, but also increase personal income and consumption which augurs well for the State.

Source: Report of the Technical Group on Urban Housing Shortage, Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation

Water supply and sewerage

Government of Punjab is steadfast in providing water supply and sewerage facilities to urban households in the State. As on February 2018, 1.45 lac tap connections have been established in the State under Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT). The Punjab Water Supply and Sewerage Board is the statutory body responsible for urban water supply system, sewerage schemes and sewage treatment plans (STPs). At present, the Board is executing a number of projects for water supply and sewerage services in the urban areas - JNNURM, Urban Infrastructure Development Scheme for Small and Medium towns, Punjab Infrastructure Development Board (PIDB) aided Water Supply & Sewerage Schemes, setting up of STPs under River Action Plan, JICA aided Sewerage Project of Amritsar and AMRUT. As on March 2015, 81% of urban households had access to water supply while 74% had access to sewerage facilities⁴³.

Punjab bagged National Water Mission Award for efficient utilisation of treated wastewater for irrigation

Ease of Living Index

In order to promote evidence-based planning and action towards sustainable urbanisation the Ministry of Housing and Urban Affairs (MoHUA) launched ‘Ease of living index’ in 2018. The ease of living index is structured along four pillars, namely: Institutional, Social, Economic and Physical.

Institutional pillar includes rating on effective and efficient institutions that would help deliver improved services and manage urban infrastructure. The social pillar monitors the availability and

⁴² Ministry of Housing and Urban Affairs (Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban) - Housing for All (HFA) State wise Progress)

⁴³ Punjab Water Supply and Sewerage Board, (<https://pwssb.punjab.gov.in/achievements/>) assessed as on 10th February 2020)

accessibility of education and healthcare services. The economic pillar focuses on enhancing economic prospects of all businesses and improve revenue buoyancy of urban local bodies. Physical pillar has the largest direct impact on ease of living in a city. The pillar encompasses categories such as housing, access to open spaces and supply of water and electricity.

In total 111 cities were provided rankings. Three cities (Jalandhar, Ludhiana and Amritsar) from Punjab were included in the rankings. Of the 111 cities, Ludhiana received an overall ranking of 35, while Amritsar and Jalandhar received a ranking of 76 and 77, respectively. Dimension wise ranking is provided in Table 35.

Table 35: Rank on Ease of living index, 2018

Pillar	Dimension	Ludhiana	Amritsar	Jalandhar	
Overall		35	76	77	
Institutional	Governance	68	78	98	
	Identity and Culture	46	64	76	
Social	Education	26	80	33	
	Health	77	34	31	
	Safety and Security	34	54	48	
	Economy and Employment	8	46	24	
Economic	Housing and Inclusiveness	40	90	74	
	Public Open Spaces	9	8	10	
	Mixed Land-Use and Compactness	44	63	100	
	Power Supply	50	41	99	
	Physical	Transportation and Mobility	54	104	63
		Assured Water Supply	59	43	75
		Wastewater Management	42	84	79
		Solid Waste Management	53	77	79
		Reduced Pollution	1	46	14

Source: Ease of Living Index, 2018, Ministry of Housing and Urban Affairs

Sanitation

With an objective to provide clean drinking water and adequate treatment and safe disposal of human excreta and sewage which would improve the physical and mental health of the people of Punjab, the State Government notified a Mission – ‘**Tandarust Punjab**’ in 2018. Under this mission, the Department of Local Government has the following roles and responsibilities:

- Ensuring adequate safe potable drinking water availability in urban areas;
- Ensuring Open Defecation Free cities/ towns to reduce disease burden on households;

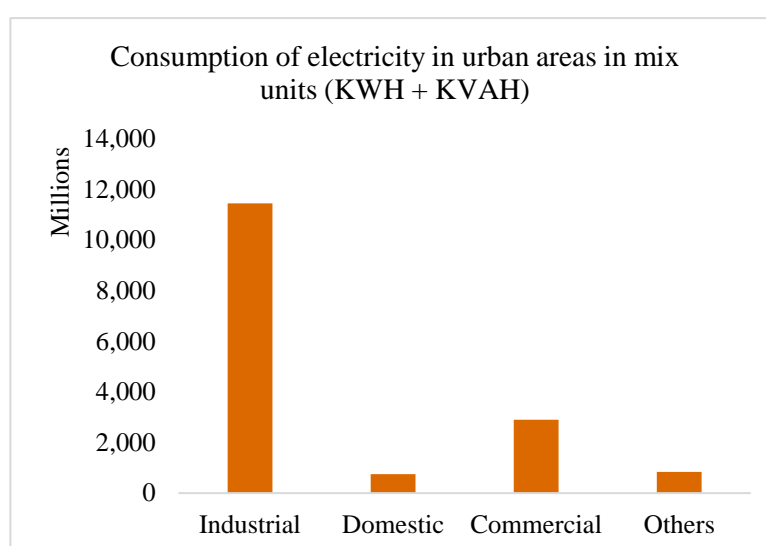
- Municipal Solid Waste Management including segregation, transportation and waste processing on scientific lines;
- Sewerage Treatment: Installing STPs for management of total wastewater being generated, ensuring their operation and maintenance on regular basis and taking steps to reduce wastewater generation

Swachh Bharat Mission (SBM) has led to rapid increase in coverage of household latrines. In Punjab, as on December 2019, 1,03,015 Individual Household Latrines (IHHLs), 11,009 community and public toilets have been constructed. More than 98% of the wards have 100% door to door waste collection, while 85% wards practice 100% waste segregation at the source. 61% of the waste generated is being processed in Punjab, which is at par with the national average of 60%⁴⁴.

Electricity

Electricity plays a vital role in the development of overall economy of a state. Adequate and reliable availability of electricity is indispensable for sustainable growth of the economy because it plays an important role as a factor of production. In order to enhance the satisfaction levels of the consumers and improve the quality of life of people through uninterrupted power supply at affordable cost, Government of Punjab signed joint initiative with Government of India – **24*7 Power for All**. Government of India also notified **Integrated Power Development Scheme (IPDS)** in 2014 in order to strengthen transmission and distribution of electricity in urban areas of states.

Figure 91: Category-wise consumption of electricity in urban Punjab in 2018-19

Source: Punjab State Power Corporation Limited

Punjab is one of the high per capita electricity consumption state in the country and is also one of the state which has achieved 100% electrification long time back. A scenario of category-wise consumption of electricity in urban areas of Punjab has been presented in Figure 91. The figure brings out that consumption in urban centres is primarily driven by industrial and commercial use.

Urban Transport

A well-connected and affordable transport network is one of the most essential components of a growing urban centre as industry and services sector primarily evolve in and around these localities. A robust urban mobility system is thus required to satisfy the mobility needs of people and businesses in cities for a better quality of life.

Road transportation dominates transportation sector in Punjab, closely followed by railways. As on March 2015, Punjab's urban road network expanded to 15,645 kms from 8,085 kms in 2008. It is worth

⁴⁴ Swachh Bharat Mission Urban, Ministry of Housing and Urban Affairs

mentioning that 82% of Punjab's urban roads are surfaced as compared to that of 74% at the national level.

5.2 Urban infrastructure and its financing

Trend in expenditure on urban development

Public expenditure plays a crucial role in the creation of urban infrastructure and the provision of various municipal services to the rapidly increasing urban population. The analysis brings out that total expenditure⁴⁵ on urban development for Punjab increased from Rs. 248.2 crores in 2015-16 to Rs. 1,233.1 crores in 2019-20 (BE). Although capital outlay on urban development has increased between 2015-16 and 2019-20 (BE), the revenue expenditure has witnessed a downtrend in contrast with the trend for other states. Thus, given the developmental mandate for urban areas, the State may look towards further increasing the expenditure allocation on urban development. Other avenues of raising funds to finance infrastructure, projects like municipal bonds, pool financing, public private partnership may also be ventured into along with the collaboration of Urban Local Bodies.

SMART Cities

The Smart City Mission (SCM) was launched by Government of India in 2015 in order to promote sustainable and inclusive growth of cities that provide core infrastructure and a decent quality of life to its citizens. The objective of the mission is to develop 100 state of the art city models that could be replicated by other cities, thereby catalysing the development of similar smart cities in various parts of the country.

From the state of Punjab, three cities – Ludhiana, Amritsar and Jalandhar have been given the status of smart cities under Smart City Mission. While Ludhiana was awarded the status in the first round itself, Amritsar and Jalandhar made it to the list in the second round, where Amritsar topped the list among 27 smart cities. The scope of SCM covers various projects catering to city improvement, city renewal and city extension. The progress details of projects undertaken in these cities under SCM has been presented in Table 36.

Table 36: Progress details of smart cities in Punjab (in Rs. crores)

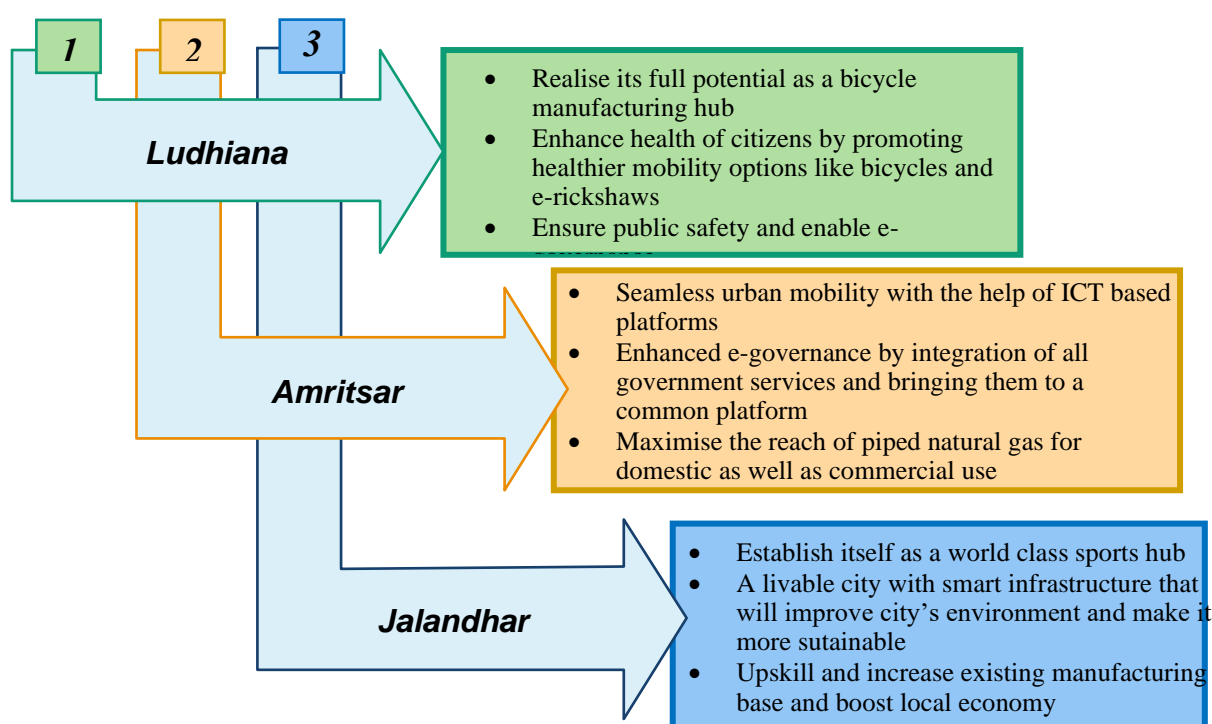
City	Round	Tendered		Grounded/Completed	
		No. of projects	Value	No. of projects	Value
Ludhiana	1	14	609.57	9	418.93
Amritsar	2	9	383.15	3	101.33
Jalandhar	2	7	269.82	3	98.41

Source: Handbook of Urban Statistics, 2019

⁴⁵ It should be noted that it does not include grants or loan given to local government for urban development purpose

All the three cities – Ludhiana, Amritsar and Jalandhar have unique selling propositions which makes them the primary urban centres in the State. They are equipped with resilient infrastructure leading to all round enhancement of quality of life. Amritsar acts as the centre of Sikh history and is laden with a rich cultural heritage with high level of religious tourism activity. While Jalandhar is known for its sports and surgical goods industry, Ludhiana is the largest manufacturer of bicycles and aims to capitalise on its manufacturing base for a sustainable growth. The vision statements of the cities submitted as part of the Smart City Proposal have been summarised below.

Ludhiana bagged award for “Fastest Growing Smart City focusing on Digital Payments (2018)”

5.3 Urban local government

Urban finances

Urban Local Bodies (ULBs) are constituted for planned development of urban areas and delivery of public services to the urban population. Urbanisation and its development and the quality of life prevalent there is thus dependent on the financial health of local governments. As on December 2017, there are 167 ULBs in Punjab consisting of 10 Municipal Corporations, 101 Municipal Councils and 56 Nagar Panchayats governed by The Punjab Municipal Act, 1911 and Punjab Municipal Corporation Act, 1976.

Table 37 highlights that own revenue sources (tax and non-tax revenue) are the main sources of income for the ULBs. The other sources of income include shared taxes received from the State Government and grants from the State and Central Government under various schemes besides other grants they

receive from the Government of India as per the recommendations of Central Finance Commission. The total revenue of the ULBs has increased from Rs. 2,377 crores in 2011-12 to Rs. 3,119 crores in 2016-17. Further analysis indicates that the percentage share of tax revenue in total revenue of ULBs has increased from 58.0% in 2011-12 to 68.8% in 2016-17, and the proportion of non-tax revenue slid from 16.8% in 2011-12 to 14.5% during 2016-17.

Table 37: Main components of total revenue of ULBs (in Rs. Crores)

Particulars	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
Total Own Revenue (A)	2,022	2,042	2,679	2,457	2,493	2,742
of which, Tax Revenue	1,378	1,528	1,742	1,822	1,910	2,145
of which, Non-Tax Revenue	400	378	611	517	457	451
Total Grants (B)	355	264	230	352	426	377
Total Revenue (A+B)	2,377	2,306	2,909	2,809	2,919	3,119
Tax Revenue/Total Revenue	58.0%	66.3%	59.9%	64.9%	65.4%	68.8%
Non-Tax Revenue/Total Revenue	16.8%	16.4%	21.0%	18.4%	15.7%	14.5%

Source: Finance Department, Government of Punjab

Box 17: Scope to improve local government finances

As mentioned before, there is strong correlation between urbanisation rate and per-capita income across states in India. While the causality has not been established, increase in per-capita income for Punjab in the coming years will imply greater urbanisation. This means increase in demand for delivery of basic services from urban local bodies. Across India, it is well known that urban local bodies need substantial financial support to deliver on the assigned functions under the 74th Amendment. A high-level analysis has been done to evaluate the finances of local bodies in Punjab. Top three Municipal Corporations by population (for which data is available), i.e. Amritsar, Jalandhar, Patiala have been considered.

Given the fact that property tax is largest source of revenue at the local government level, an assessment is made on collection of property tax on a per-capita basis. It can be seen that across these three municipal corporations in Punjab, there is scope for further enhancement of collection of property taxes on per-capita basis.

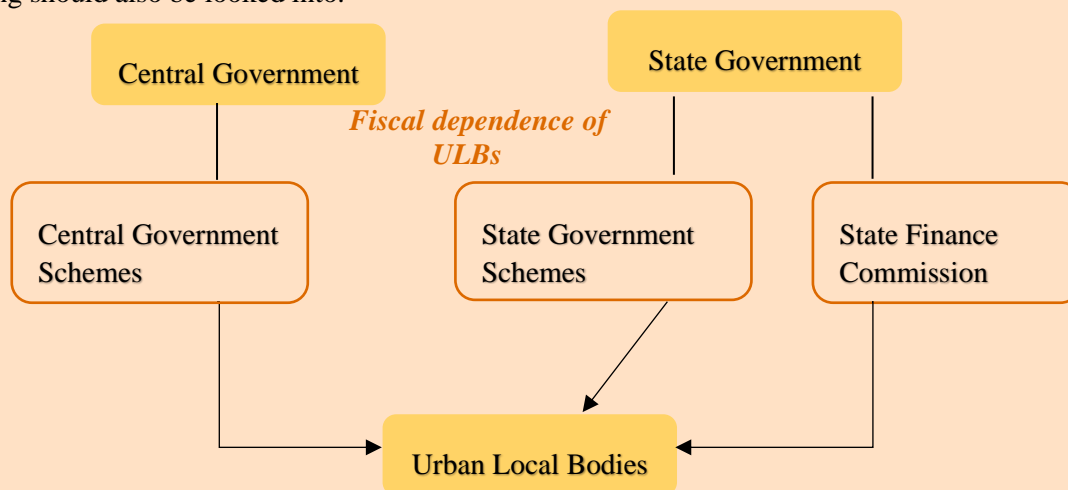
ULB Name	Amritsar	Jalandhar	Patiala	Chennai	Coimbatore	Mumbai
Per Capita Property Tax (in Rs.)	139	201	202	1407	1419	4473

Note: Data is presented for 2017-18 (Actuals), except for Patiala for which 2014-15 (Actuals) has been presented.
Source: Budget /IE Statements of ULBs

Box 18: Viable sources of external revenue for ULBs

As highlighted previously, financial adequacy of local governments is central to economic growth. The municipal revenue system in India is a property tax dominated one and is characterised by low tax rates and disorganized collection mechanism. This often leads to a deficit budget with the ULBs banking on central and state transfers, even to fund their operational expenses.

As a result, ULBs have minimal contribution towards capital formation in their administrative area with most of the developmental works funded through state and centre. While possible avenues for domestic revenue mobilisation should definitely be explored, external sources of fund raising through borrowing should also be looked into.

One of such sources is municipal bonds. Municipal bond market has great potential in fulfilling the financial requirement of the urban sector, however it remains largely untapped. Credit rating of ULBs and floating municipal bonds have been included under AMRUT reforms. Credit rating is a pre-requisite for ULBs to borrow from capital markets and financial institutions. ULBs with Investment Grade Credit Rating (IGCR) can float municipal bonds. As on June 2019, 163 ULBs have IGCR i.e. BBB⁻ and above including 36 ULBs with A⁻ or above. It is noteworthy to mention that Ludhiana received a credit rating of BBB⁺ (as per Brickwork Ratings). During the year 2018-19, eight ULBs issued bonds and were incentivized with Rs. 181.3 crores by Ministry of Housing and Urban Affairs.

The bond market is, however, highly regulated and ULBs face constraints on the supply side that inhibit them from issuing bonds. It is thus imperative for ULBs to overcome these constraints to raise funds for urban development.

SEBI Regulations	Major Constraints
<ul style="list-style-type: none"> • Investment Grade Rating (BBB- or above) from at least one agency • No default in last 365 days and surplus income for at least three financial years • Compliance with state’s municipal account standards or National Municipal Accounts Manual 	<ul style="list-style-type: none"> • Limited tax base and absence of buoyant sources of revenue • Limited administrative capacity to plan and implement projects as well as manage finances • Municipal accounting practices are archaic and limited data availability

5.4 Urban reforms

ULBs are central to urban growth and improving the quality of life in the rapidly urbanising cities. In order to enhance urban governance, various reforms of urban renewal have been introduced in the State:

- **Punjab Urban Environment Improvement Programme (UEIP)** – It is an umbrella programme for the development and improvement in the quality of environment of all 167 ULBs of the State. Under this program, assistance shall be provided to the ULBs for undertaking works which include construction and maintenance of roads, drains, streetlights; garbage disposal and construction and maintenance of parks.
- Keeping in view the agenda of **women upliftment**, reservation of women in urban local bodies (by direct elections) has been raised to 50%.
- **Facility of online sanction of building plans for commercial & residential building** has been launched across the State. The end-to-end process from documents submission including plans, fee payment and building plan approval across all ULBs in Punjab has been automated. The system ensures transparency, reduction in time for approval and precludes the need to visit offices.
- **A Directorate of Fire Services has been established to regulate and control 34 offices of fire brigades**, which are already established in 10 Municipal Corporation towns and 155 other Urban Local Bodies across the State.
- Under the scheme '**Mera Kamm, Mera Maan**', employment shall be provided to urban youth between the age group of 18 to 35 years. The assistance to be provided by the District Bureaus of Employment & Enterprise for both skilling and wage employment for a specified minimum number of days in the year.

Chapter 6 Human Development

Going beyond the aspects of economic growth, human development measures richness of human lives. The focus is on the extent to which humans have access to choices, opportunities and abilities. With the adoption of Sustainable Development Goals by all member states of United Nations, the focus has grown further to ensure that development is sustainable and future generations are provided with equal opportunities to grow and lead a quality life. Punjab has made significant progress in achieving various SDGs. The assessment by Niti Aayog for 2019-20 categorises Punjab as a 'Performer' state with a score of 62 on SDG Index, higher than the national average of 60. Punjab performs well on health, education, water and sanitation, clean energy, and institutions.

Top performance on health goal is reiterated by the strong performance showcased by the State in various health indicators. The State boasts of significantly high life expectancy and lower infant mortality rates than the national average. The strong child nutrition indicators and high take-up of vaccinations, relative to other states, are indicative of the progress made in child health care. Punjab has one of the lowest proportion of children who are stunted or underweight or wasted. In context of maternal care indicators, Punjab's MMR is at par with the national average, but in absolute terms substantial improvement is possible. Post-natal care indicators for new mothers in Punjab are amongst the highest across the country. However, a few concerns continue to affect the healthcare sector in the State which include high incidence of lifestyle diseases and anemia, especially amongst females.

On the educational front, Punjab boasts of quality educational infrastructure with majority of the schools in the State having drinking water facility, toilets and electricity. The State is a top ranker with the highest proportion of schools with a boundary wall and those approachable with all-weather roads in the country. Punjab showcases strong performance on various outcomes indicators, like literacy rates, gross enrolment ratio and net enrolment ratio. The low drop-out rates and high transition rates in the State are indicative of the fact that not only has the State been successful in bringing children to school, but also ensuring that they stay there. Data from ASER Surveys and State's Padho Punjab, Padhao Punjab initiative indicate improvement in learning outcomes in the State, especially in government schools.

It is interesting to note that females in Punjab perform better on educational outcome indicators and learning outcome indicators. Punjab has shown significant progress in improving its sex ratio and bringing the girl child to school. Women in the State enjoy much more independence in taking decisions relating to themselves as compared to national level trends. However, despite the significant improvement, women participation in labour force and entrepreneurial activities in the State continue to be low.

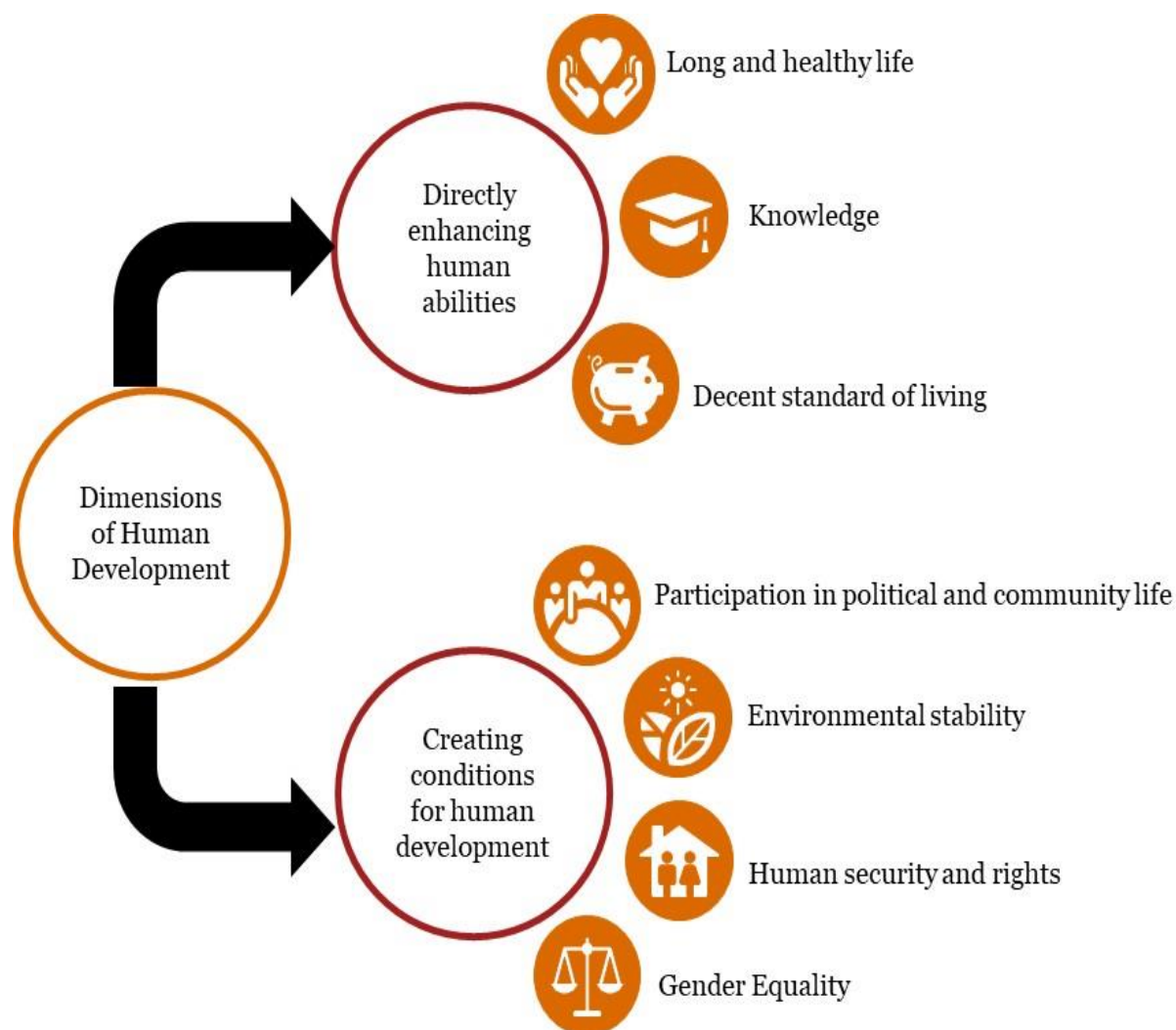
With almost one-third of its population belonging to SC, Punjab has the largest proportion of SCs in its total population, across the country. In comparison to SCs across the country, SCs in Punjab have much better performance on human development. The State performs better than national averages in most of these indicators. Punjab also boasts of one of the lowest poverty rates in the country.

Going beyond equal opportunities and access to education and healthcare, the environment also plays a significant role in determining the quality of life. Environmental concerns relating to ground water levels have grown in the State, with almost ~80% blocks being categorized as 'over-exploited'.

6.1 Introduction

Understanding the progress of an economy requires moving beyond the basic indicators of growth and looking at the ultimate outcome of development. It is essential to understand the quality of life individuals lead to gauge the true extent of progress. Thus, human development is a key indicator of the economy's progress and well-being. As defined by United Nations Development Programme, human development has various dimensions which include directly enhancing human abilities and creating opportunities for human development, as presented in Figure 92. The focus of this chapter is to review the progress made in various dimensions of human development.

Figure 92: Dimensions of human development

Source: <http://hdr.undp.org/en/content/what-human-development>

The scope of human development has now expanded further to sustainable development. Going beyond ensuring that progress in the economy allows all humans the freedom to live a life they value; sustainable development goals aim to ensure that the progress can be enjoyed by future generations too. The first section of the chapter reviews Punjab's progress on achieving the Sustainable Development Goals, as assessed under Niti Aayog's Sustainable Development Index 2019-20.

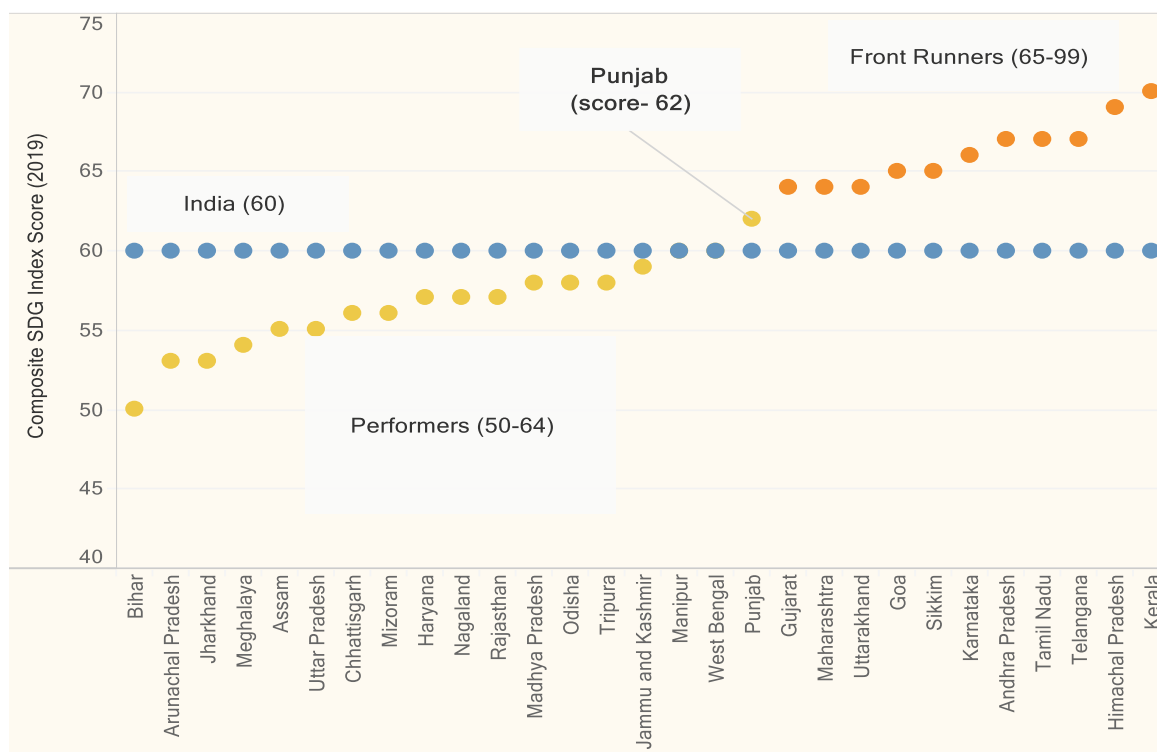
6.2 Sustainable development goals

The focus on human development has gained further importance with adoption of 17 Sustainable Development Goals (SDGs) by member countries of the United Nations. These goals are a global call to end poverty, protect the planet and ensure that all people enjoy peace and prosperity by 2030. A total of 244 indicators across domains of growth and development, spanning the various goals, have been identified to assess the progress of the nations in achieving these goals.

Punjab's Performance on Niti Aayog's SDG Index

Punjab continues to be a 'Performer' state on Niti Aayog's SDG Index 2019-20 (Figure 93). At the national level, Niti Aayog has developed the SDG India Index, comprising of 100 indicators spanning across 15 of the 17 SDGs to assess the performance of all states (except for few states, 16 goals) and the country in achieving these targets. With a score of 62, Punjab has recorded an improvement from its score over the baseline report⁴⁶, continuing to be above the national average as presented in Figure 93. In comparison, the all India score on the same Index is 60. Despite the improvement, Punjab has slipped ranks from 9 in the baseline report to 11 in the 2019-20 report, out of 28 States⁴⁷. This indicates that improvement in Punjab has been relatively slower, against other states like Uttar Pradesh, where the composite SDG index score improved from 42 to 55. Other states like Sikkim and Karnataka have been successful in rising from being a 'Performer' state to 'Front Runner', indicating potential for Punjab to grow as well.

Figure 93: Punjab's score on Niti Aayog's SDG Index (2019-20) vis-a-vis other states and national average

Source: Niti Aayog SDG India Index Report 2019-20

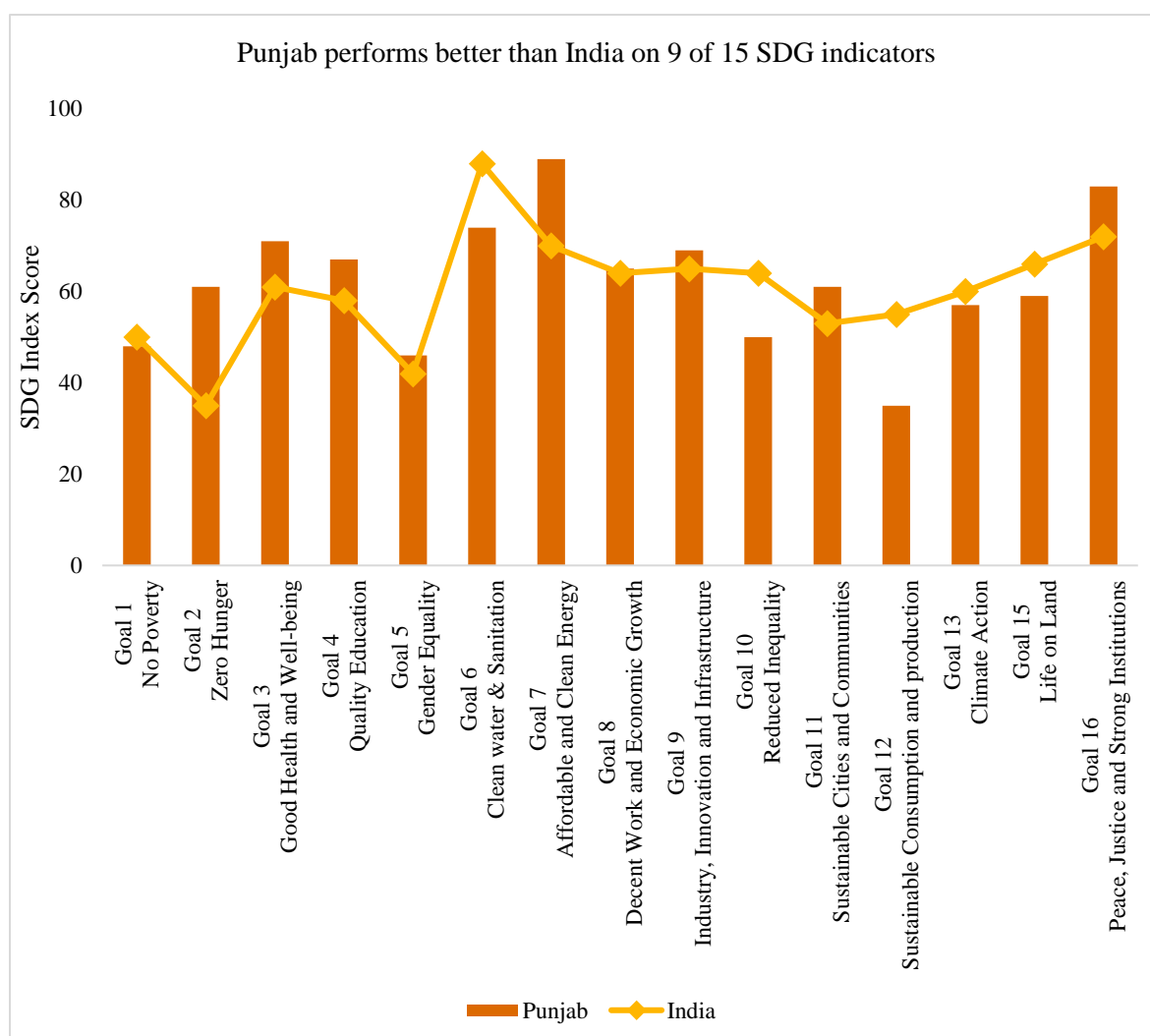
46 With significant expansion and revisions from the baseline index, scores of states are not strictly comparable over the two periods

47 Telangana has been removed to ensure data consistency

Looking at individual goals, Punjab’s performance on 9 indicators has been relatively better than the national average. Figure 94 gives a presentation of Punjab’s score vis-à-vis national average on all 15 indicators. Punjab’s efforts in targeting hunger, upgrading healthcare, education services and high investments in governance initiatives is evident by the strong performance of the State on these parameters. Low proportion of malnourished children and high agricultural yield have helped the State to address hunger as well as, continue to be the bread basket of the country.

On the health front, the well-developed health infrastructure (both, physical and human) is a major strength of Punjab. The State has the potential to grow into becoming a major destination for health tourism, especially amongst the Non-Resident Indians. In the health sector, some improvements needs to be made on maternal care indicators, as highlighted in the following section. In the education sector, Punjab boasts of one of the most well-developed educational infrastructure. The State also has been bringing students to school and ensuring that they stay there, as presented by low drop-out rates and high transition rates of Punjab, vis-à-vis other states. With 100% houses electrified and majority using clean cooking fuels, **Punjab is amongst the top 5 states on SDG 7: Clean and Affordable Energy.**

Figure 94: Punjab's performance on individual SDGs vis-a-vis India

Source: Niti Aayog SDG India Index Report 2019-20

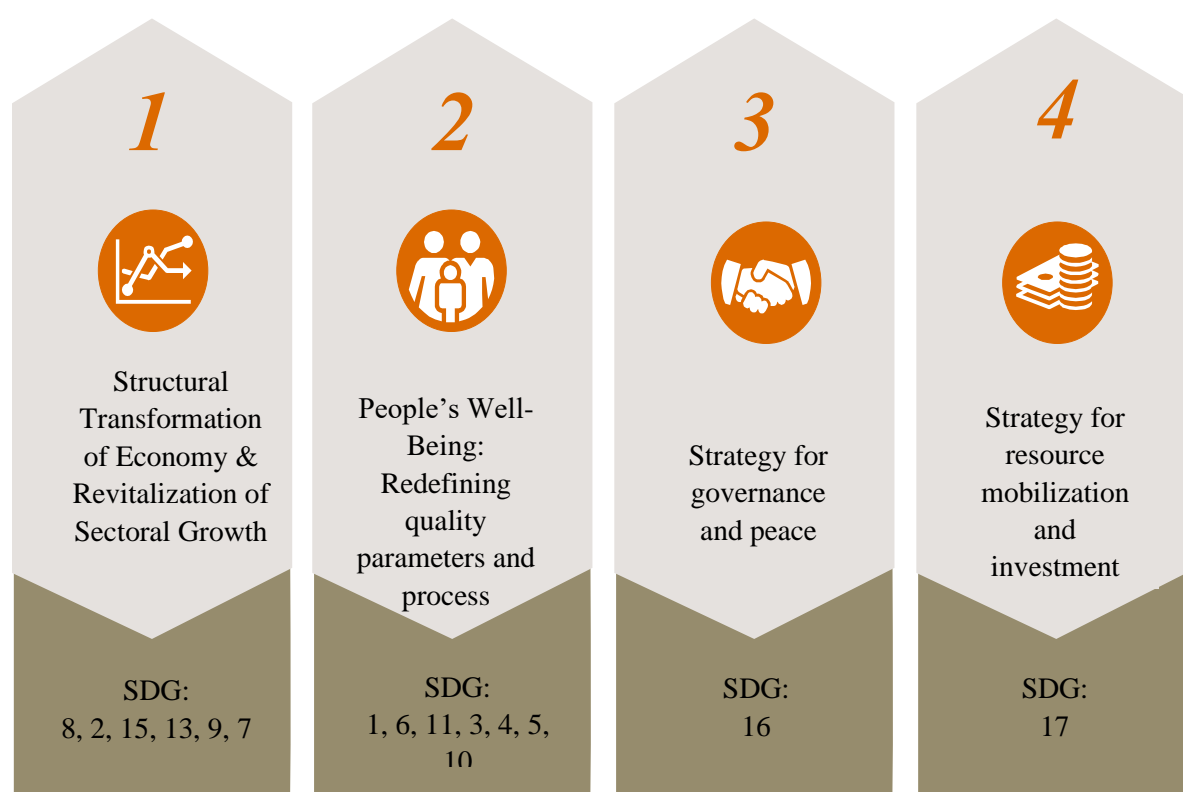
Punjab has one of the lowest poverty rates in the country, yet the State is experiencing deteriorating score on SDG 1: No Poverty. The concern lies in the relatively low performance of the State on other aspects of poverty, like provision of employment under MGNREGA and maternity benefits. Punjab also scores relatively lower on SDG 6: Clean water & Sanitation and SDG 12: Sustainable Consumption and Production, majorly due to over-exploitation of ground water in the State.

It is interesting to note that, ‘Gender Equality’ and ‘Reducing Inequality’ are two such goals where states across the country are performing poorly. Punjab is however slightly better than majority of the States but there is scope for improvement. The State has shown the highest improvement in sex ratio, as highlighted in Chapter 1. However, the State’s performance on the ‘Life on Land’ goal is relatively poor. This can be attributed to the low forest cover in the State. As of 2017-18, forest cover in the State was only 5% of the total geographical area. Intensive and extensive agriculture model of development in post Green Revolution period may be one of the major reasons for low level of forest cover in the State.

Punjab’s progress on implementing SDG framework

With growing adoption of the SDGs across the globe and country, Punjab government has incorporated these goals in the Vision document for 2030. Understanding the rising inequalities in the State, the government’s approach towards a highly developed and equitable economy includes *‘prioritising goals, overcoming the limitation of segmented and compartmentalised administrative setup and non-holistic policy prescriptions.’* The 17 SDGs have been categorized under 4 pillars (as presented in Figure 95) which includes three elements, **socially-just growth, redistributive sustainable development and productive engagement of citizens.**

Figure 95: Categorization of SDGs under 4 pillars

The government has set up milestones and targets to be achieved by 2030 against each of these goals and identified defined indicators to assess the progress. The Planning Department has been

designated as the nodal department for overseeing the work regarding SDGs in the State and will be responsible for monitoring, implementation and generating information and delivering reports regarding SDGs. A separate task force has been set up, under the Finance Minister and steering committee has been constituted under the Chief Secretary of the State. Further, respective departments have been identified which will work on implementation of SDGs at the grass root level. As one goal may be related to multiple departments, a nodal department has been assigned for each goal.

Reorienting Schemes in tune with SDGs:

All planned schemes have been reoriented as per SDGs and targets to be achieved in time bound manner. Planning department has asked each of the departments responsible to work on the SDGs to prepare a Four-Year Strategic Action Plan (2019-23) and Annual Action Plan (2019- 20) on these lines. Intensive bilateral meetings by Planning Department with respective departments were conducted to finalize the plans. The plans of departments are in process of approval by the Steering Committee constituted under Finance Minister. To further strengthen the adoption of SDGs in Punjab, the State has also signed on an MoU with UNDP to set up a Sustainable Development Goals Coordination Centre (SDGCC) in the Planning Department.

Setting up of Monitoring & Evaluation Unit:

To further strengthen the function of Planning department of the State to undertake monitoring and evaluation of the implementation of policies a separate division has been set up. The Data Analysis and Monitoring & Evaluation Division will monitor and evaluate the implementation of programmes and initiatives, including the identification of the needed resources to strengthen the probability of success and scope of delivery. The Division would interact with the Directorate of Statistics (ESO) and all other administrative Departments of the state government to provide data as per their requirements. The data will be analysed with the aim of making new policies and amending old policies. Monitoring and evaluation for all government schemes being implemented in the State would inter-alia be the focus of this division.

6.3 Healthcare and nutrition

Healthcare is one of the factors that directly impact the quality of life and human development status of any economy. SDG 3 aims at ensuring healthy lives and promote well-being for all at all ages. Punjab government has been a front runner with regards to the State's performance on health indicators.

With a score of 71, the State's rank on Niti Aayog's SDG 3: Good Health and Well-being Index, is 6th out of 29 states for 2019-20. Additionally, Punjab with a score of 0.63 ranks 5th out of 18 big states, on the Public Health aspect of the Good Governance Index, launched by the Ministry of Personnel, Public Grievances & Pensions. This aspect of the index measures various child and mother healthcare indicators, and availability of health infrastructure.

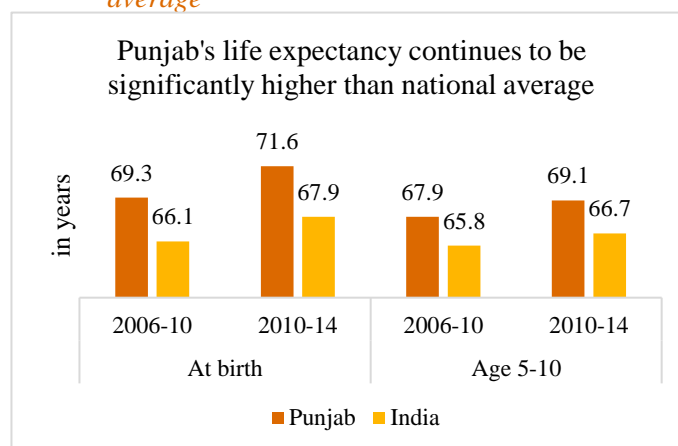
Punjab ranks 5th, on the Public Health aspect of the Good Governance Index of MoS (PP)

Punjab's performance on key health outcomes

Life Expectancy

Life expectancy is most important yardstick to judge the quality and well-being of the people. Life expectancy (at birth and at ages 5-10 years) in Punjab has been the highest amongst all states in India. Life expectancy, at birth, in Punjab improved by over 2 years between 2006-10 and 2010-14 from 69.3 to 71.6 years, while life expectancy, at age 5-10, improved from 67.9 to 69.1 years during the same period, as presented in Figure 96. It is also evident that Punjab has much higher life expectancy than at the national level. In line with the national trends, female life expectancy (73.8 years) is higher than male life expectancy (69.7 years) for the period 2010-14. The State has consistently performed better than the national level on life expectancy indicators, given the relatively higher per-capita income in the state allowing people to be able to provide for their healthcare needs.

Figure 96: Life expectancy in Punjab, vis-a-vis national average

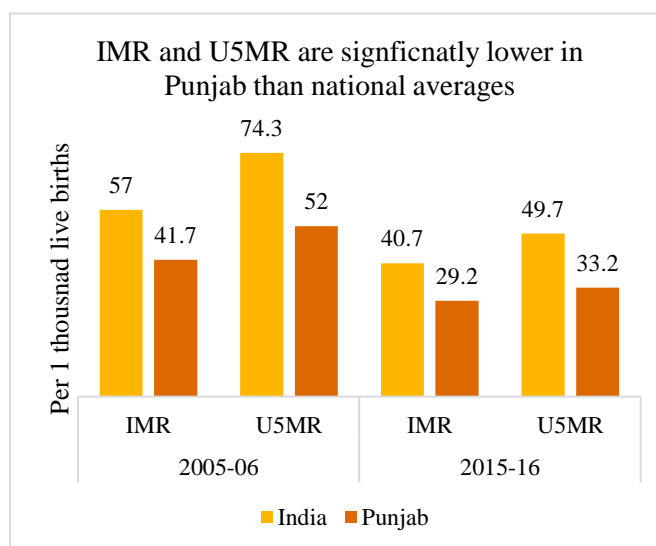
Source: Niti Aayog State Statistics

Child Health

Punjab's strong performance in life expectancy is in tandem with the State's performance on child well-being indicators. Punjab continues to have a significantly lower Infant Mortality Rate (IMR) and Under 5 Mortality Rate (U5MR), in comparison to the national averages. As per NFHS 2015-16, the IMR and U5MR in Punjab stood at 29.2 and 33.2 per thousand live births respectively. In comparison, the same at national level stood at 40.7 and 49.7 respectively, as presented in Figure 97.

Punjab ranked 10th in IMR and 11th in U5MR out of 28 States as per estimates in NFHS 2015-16. Better performing states like Kerala, Tamil Nadu and Maharashtra (presented in Table 38) indicate scope for the State to improve on these indicators. SRS Bulletin for 2017 highlights that Punjab has closed on the gap from these states, with improvement in its IMR to 21⁴⁸. In the neighbouring state of Haryana, the IMR in 2017 was 30.

Figure 97: Punjab's IMR and U5MR vis-a-vis national average

Source: NFHS 2005-06 and NFHS 2015-16

⁴⁸ SRS and NFHS are not strictly comparable.

Table 38: Punjab's performance on IMR and U5MR vis-a-vis other selective states

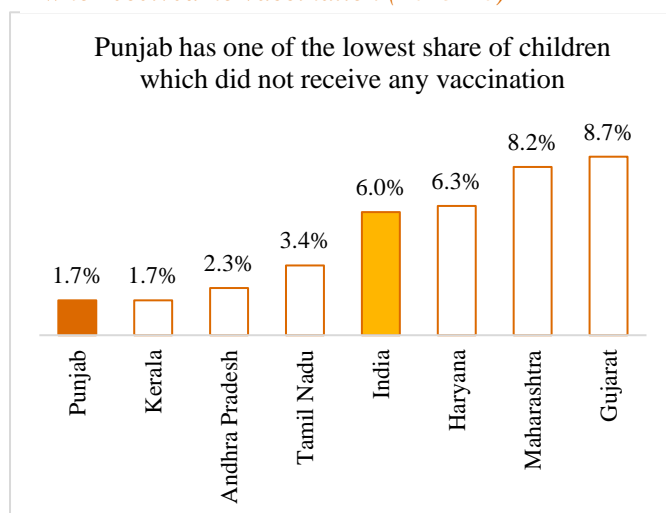
	IMR		U5MR
	2015-16	2017	2015-16
Punjab	29.2	21	33.2
Haryana	32.8	30	41.1
Gujarat	34.2	30	43.5
Maharashtra	23.7	19	28.7
Andhra Pradesh	34.9	32	40.8
Kerala	5.6	10	7.1
Tamil Nadu	20.2	16	26.8

Source: NFHS 2015-16 and SRS Bulletin 2019

Immunization is essential for ensuring a healthy life for children and bringing down child mortality rates. Punjab has made significant progress in ensuring immunization of children in the State. The proportion of children aged 12 to 23 months which did not receive any vaccination fell to 1.7% in 2015-16 from 6.6% in 2005-06. As presented in Figure 98, this is significantly lower than most states and less than one-third of the national average. **Punjab and Kerala are joint toppers on this aspect.**

Only 1.7% children in Punjab did not receive any immunization, which is less than one-third of the national average (6%)

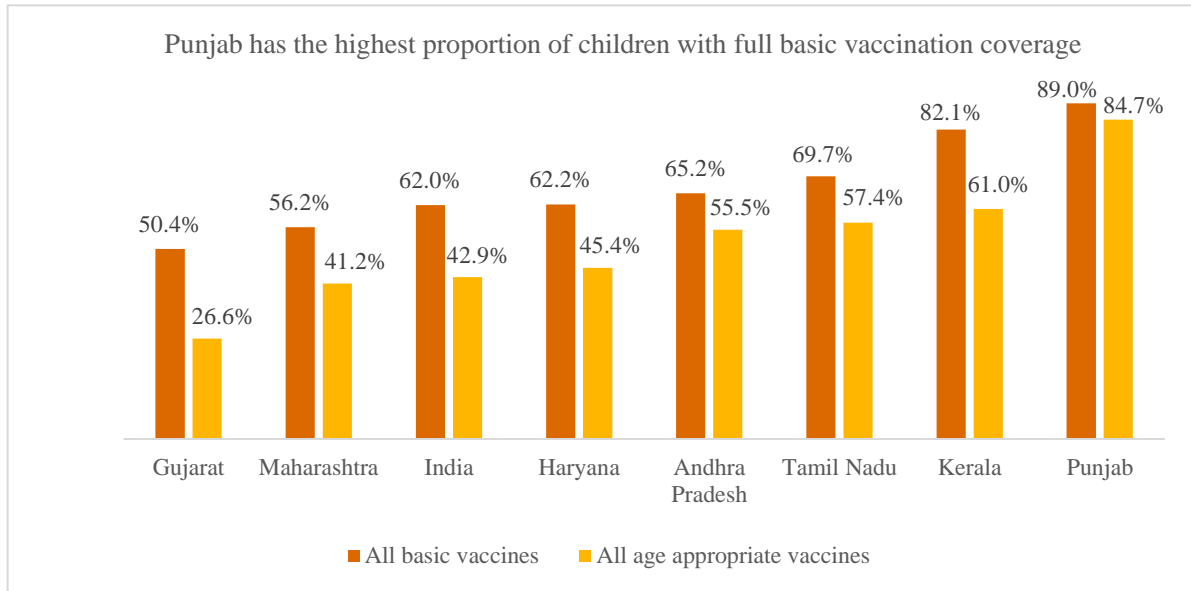
Figure 98: Percentage of children age 12-23 months who received no vaccination (2015-16)

Source: NFHS 2015-16

The full immunization coverage in the State has also witnessed a significant improvement. The proportion of children (aged 12 to 23 months) which received all basic vaccinations (BCG, DPT, Hepatitis B and Polio) stood at 89% in 2015-16, rising from 60.1% in 2005-06. Again, the state's performance continues to be higher than national average. **In fact, Punjab has the highest proportion of children with full basic vaccination coverage, amongst states. Punjab is also the leading state when it comes to ensuring that not only are children vaccinated, but they are vaccinated at the right time.** 84.7% of the children received vaccination at appropriate ages in Punjab, against 42.9% at the national level (Figure 99).

Figure 99: Percentage of children aged 12-23 months who received all basic vaccines (2015-16)

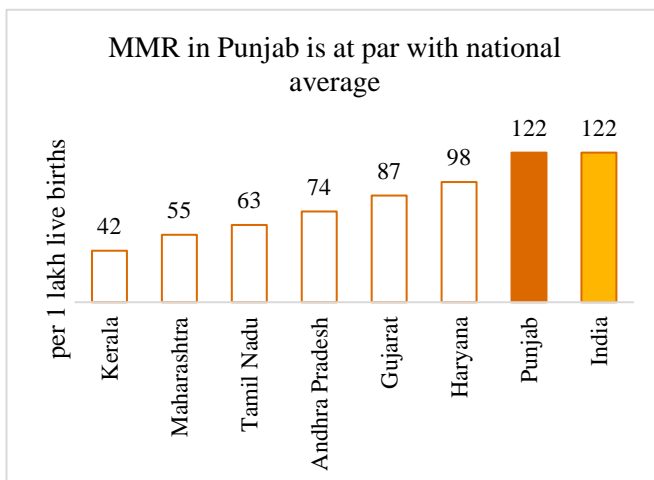
Source: NFHS 2015-16

Maternal Healthcare

Punjab’s strong performance on child healthcare indicators is not reflected in the maternal healthcare indicators of the State. The performance of Punjab on a variety of maternal healthcare indicators, though stronger than (or at par with) the national average, continues to be behind other states. Maternal Mortality Rate (MMR) is the primary indicator of health care facilities in any economy. The latest estimates for MMR, available for the period 2015-17, indicates that MMR in Punjab stands at 122 per lac live births, at par with the national average. MMR in Kerala (between 2015-17) stood at 42 per lac live births, the lowest across the country. This highlights that Punjab has scope to improve on the maternal health front.

Between 2010-12 and 2015-17, MMR declined by 33 points in Punjab.

Figure 100: MMR in Punjab and other select states (2015-17)

Source: SRS Bulletin on MMR

Punjab’s performance on providing ante-natal care to expecting mothers fares much better than the national average. Estimates for 2015-16 NFHS highlight that 30.7% of all expecting mothers received all forms of recommended ante-natal care, against 20.9% of expecting mothers at the national level (Table 39). Almost all (97.1%) expecting mothers received at least one ante-natal visit. The Pradhan Mantri Surikshit Matritva Abhiyan (PMSMA) is being implemented in the state to provide at least one antenatal checkup to all expectant mothers in the 2nd or 3rd trimester. PMSMA has helped various beneficiaries access such services which were earlier inaccessible. The state has also shown great improvement

in the proportion of expecting mothers which are receiving two or more tetanus injections, rising from 83.8% in 2005-06 to 89% in 2015-16.

Table 39: Maternal care indicators (2015-16)

<i>Out of percentage of expecting mothers</i>				
	Received all recommended types of antenatal care (%)	Births delivered in a health facility (%)	Deliveries assisted by health personnel (%)	Deliveries with a postnatal check-up
Punjab	30.7	90.5	94.1	90.9
India	20.9	78.9	81.4	69
Haryana	19.5	80.4	84.6	73.4
Gujarat	30.7	88.5	87.1	70.7
Maharashtra	32.4	90.3	91.1	82.1
Andhra Pradesh	43.9	91.5	92.1	85.5
Kerala	61.2	99.8	99.9	89.3
Tamil Nadu	45.0	98.9	99.2	87.1

Source: NFHS 2015-16

Another factor which plays a significant role in ensuring quality maternal health is professional assistance during deliveries. During the five years preceding the NFHS-4 (2015-16) survey, 90.5% deliveries in Punjab were in a health facility and 94.1% were assisted by a skilled health personnel (Table 39). This is significantly higher than the national average. However, again states like Kerala and Tamil Nadu with almost 100% of expecting mothers undergoing institutional deliveries shows that Punjab has a some gap to cover before achieving better maternal healthcare indicators. **Latest available data from HMIS shows that 98.4% of deliveries in Punjab have been institutional, showing significant improvement in a span of 3 years.** The focus should be on creating awareness in the State about the benefits of ante-natal care and professional assistance during delivery, to ensure that more expecting mothers access these facilities.

Punjab has the 2nd highest proportion of new mothers that receive post-natal care, across all states

Punjab has the second-highest proportion of new mothers that receive post-natal care, across all states. Estimates from NFHS 2015-16 highlight that 91% of deliveries in Punjab were followed up by post-natal checkups for the new mother (Table 39).

Punjab has one of the lowest average out-of-pocket expenditure per delivery in public health facilities

Table 40: Average out-of-pocket expenditure per delivery in public health facility (In Rs.)

States	Urban	Rural	Total
Punjab	1576	2043	1890
India	3913	2946	3197
Haryana	2371	1160	1569
Gujarat	2331	2020	2136
Andhra Pradesh	2339	2316	2322
Maharashtra	3331	3758	3578
Tamil Nadu	2556	2649	2609
Kerala	6848	6944	6901

Source: NFHS 2015-16

that the mental and physical health of the mother is considered before any decision about raising a family. Contraception not only plays a role in family planning, but various modern methods of contraception, also prevents transmission of various Sexually Transmitted Diseases (STDs). While contraception is still not being used by a significant proportion of population in the country, Punjab is a front runner in adoption of contraceptives. Figure 101 presents the proportion of population which is *not* currently using contraceptives. It is evident that Punjab has significantly lower proportion of population not currently using contraception.

Health Infrastructure

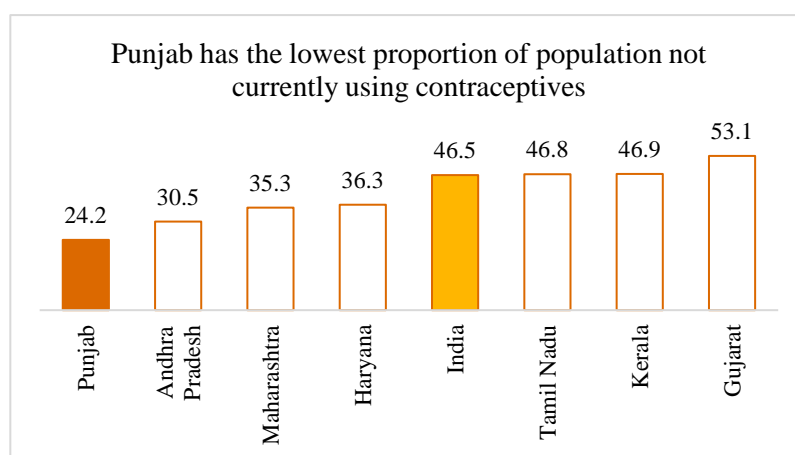
Health infrastructure plays a key role in provision of healthcare facilities in an economy. Punjab has made significant progress in providing its residents with better health facilities. In terms of physical infrastructure, population served per medical institution stood at 7,909 in 2019. Similarly, population served per bed is 1,657 in 2019, against 1,222 in 2015. On average, a medical institute serves a radius of 2.68 kms. However, there exists dispersion between districts. While SBS Nagar serves 5150 individuals per institute, the same is 11336 (more than two times) in SAS Nagar. Similarly, 837 individuals are served per bed in Faridkot and on the other extreme 3244 (almost four times) in

It is interesting to note that Punjab has one of the lowest average out-of-pocket expenditure per delivery in public health facilities. As per NFHS 2015-16, a leading reason stated by individuals across the country, for not delivering in a health facility, is the high costs involved, especially amongst individuals in rural areas. Punjab fares much better than the national level and other comparable states with significantly lower costs for institutional deliveries, in both rural and urban areas (Table 40).

Use of Contraception

Family planning plays a key role in the health status of women and mothers. It is essential

Figure 101: Proportion of population not currently using any form of contraception (%)

Source: NFHS 2015-16

Ludhiana. The high population and limited land space in Ludhiana and Mohali are key constraints to expanding physical health infrastructure in the city.

In sync with physical infrastructure, the population served per doctor has also improved over the years. In 2019, each doctor served 585 individuals, improving from 1083 individuals per doctor in 2015. On the contrary, the population served per nurse has witnessed a sharp rise in 2019. In 2019, a nurse served 1755 individuals against 444 in 2015. The district wise disparity is observed in terms of human health infrastructure as well. While one doctor in Tarn Taran caters to over 12000 individuals, the same is less than 500 in Faridkot. On the same lines, one nurse serves over 7800 individuals in Pathankot, against 202 in Patiala.

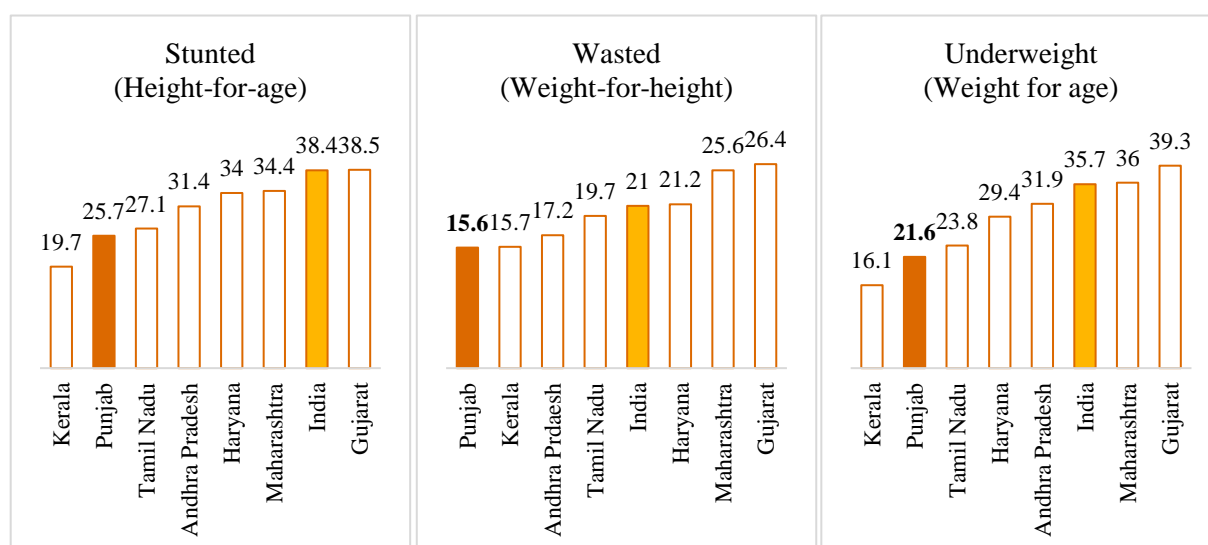
Nutritional Status

Child Nutrition

Poor child nutrition is a key challenge facing all developing economies. Poverty and lack of food security are two key reasons which has led to millions of children across the globe (and across the country) to be stunted, underweight and wasted. Poor nutritional status not only affects the physical development, but also the mental development of children. SDG 1 and 2 aim at making the world poverty and hunger free to ensure that children across the globe are free of the curse of malnutrition.

Punjab's performance on the three anthropometric indices (stunted, wasted and underweight, for children below the age of 5 years) is amongst the best across all states and significantly higher than national average. Figure 102 highlights the proportion of children under 5 years of age who are stunted, wasted and underweight in Punjab vis-à-vis select states and national average. It is evident that children in Punjab are better nourished than children from other states. Within the 10 years between 2005-06 and 2015-16, the State has made great improvement in bringing children out of concerns of malnutrition, especially stunting. However, in sync with the national trends, proportion of wasted children has witnessed a rise. This requires focused action on health initiatives that look at all round physical development of children in Punjab.

Figure 102: Proportion of children under the age of 5, who are stunted, wasted and underweight in Punjab vis-a-vis other select states

Source: NFHS 2015-16

The state has also been successful in bringing down the incidence of anemia amongst children. Between 2005-06 and 2015-16, the percentage of children age 6-59 months classified as having anemia has declined to 56.6% from 66.4%. The state witnessed a sharp drop in proportion of children with moderate and severe anemia. The State continues to be well below the national average in the proportion

of children with anemia (Table 41). However, in spite of the significant improvement, more than half the children in the state continue to be anemic.

Table 41: Indicators related to anemia and breastfeeding amongst children (2015-16)

	Punjab	India
Proportion of children with		
Any form of anemia (6 to 59 months)	56.6	58.5
Ever breastfed (among children born in the past 2 years)	94.5	95
Median duration (months) of breastfeeding among last-born children born in the last three years		
Any breastfeeding	25.3	29.6
Exclusive breastfeeding	2.6	2.9
Predominantly breastfeeding	5.5	5.8

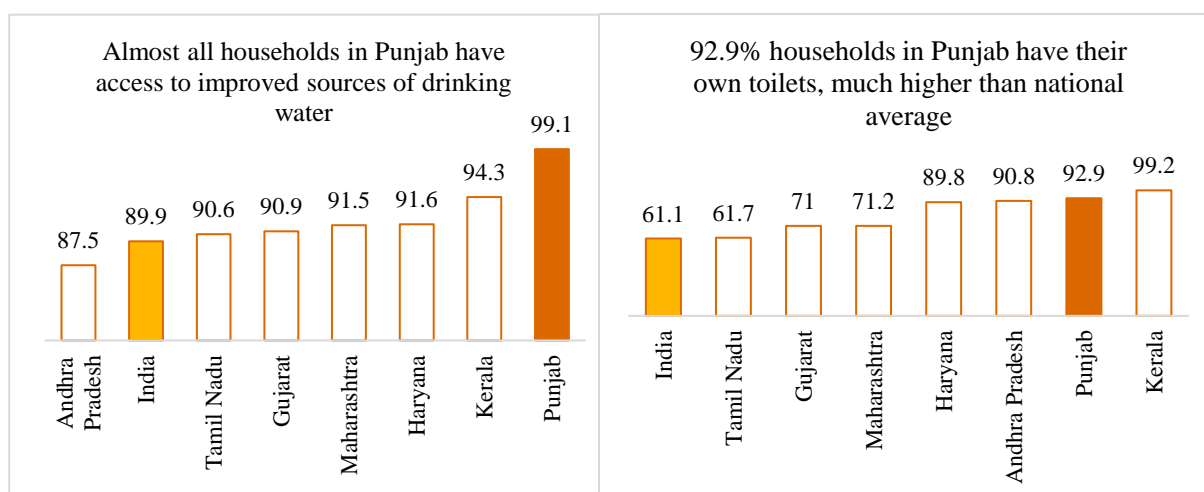
Source: NFHS 2015-16

In context of breast feeding, Punjab's performance is at par with national trends. Among children born in the past two years, 94.5% were ever breast-fed, against 95% at national level. The median duration of breastfeeding among last-born children born in the last three years is lower than national averages (Table 41). **Latest available HMIS data (up to December 2019) highlights that 80.2% of new-born children were breast fed within 1 hour of birth.**

Water Supply and Sanitation

Clean water supply and appropriate sanitation facilities are imperative to ensure good health. SDG 6: Clean Water and Sanitation, aims at ensuring availability and sustainable management of water and sanitation for all. The close relation of this goal with a variety of goals like Good Health and Well-Being (Goal 3) and Quality Education (Goal 4) makes the fulfillment of this goal imperative for fulfillment of other goals.

Figure 103: Proportion of households that have improved drinking water and toilets

Source: NFHS 2015-16

Punjab has been successful in providing quality access to improved drinking water source. Almost all households (99.1%) in Punjab have access to improved sources of drinking, as estimated by NFHS 2015-16, (Figure 103). In comparison, at all-India level only 89.9% households have access to improved sources of drinking water. Disaggregation by main source of drinking water highlights that 66.9% households have piped water into the dwelling as main source of drinking water. It is evident that Punjab has made significant progress in access to clean water supply to all its households.

On the aspect of sanitation, Punjab is again amongst the front runner. 92.9% households in Punjab have a toilet, while only 61.1% of households at all India level do, as presented in Figure 103. Punjab is the fourth state to be declared open defecation free (in both rural and urban areas). However, as mentioned above not all households have a toilet. In near future Punjab is expected to cover all households with toilet facilities and compete with states like Kerala where 99.2 % households have toilets.

Various government initiatives in health sector

Ayushman Bharat-Sarbat Sehat Bima Yojana (AB-SSBY)

“Sarbat Sehat Bima Yojana” (SSBY) is a flagship State Health Insurance Programme to provide annual health cover of Rs. 5.00 lac per family to over 75% population of Punjab i.e., 45.89 lac families, which is nearly three times the 14.86 lac families covered under Ayushman Bharat, a Government of India Scheme (AB-PMJAY). Further, SSBY provides both secondary and tertiary care treatment unlike its predecessor Bhagat Puran Singh Sehat Bima Yojana that provided an annual health cover of Rs. 50,000 per family for secondary care treatments only. An outlay of Rs. 250.00 crore was proposed during the 2019-20 budget. The scheme came into operation in August 2019, in collaboration with the Ayushman Bharat Scheme.

Annual health cover of Rs. 5.00 lakh per family to over 75% population of Punjab i.e., 45.89 lakh families

National Viral Hepatitis Control Programme (NVHCP)

Punjab is the first state to initiate screening & treatment of Hepatitis C under Mukh Mantri Punjab Hepatitis C relief Fund (MMPHCRF) as a state initiative. Based on Punjab model Government of India developed National Viral Hepatitis Control Programme (NVHCP). The Key points under the programme are as follows:

- Free drugs worth Rs. 73.00 crore have been provided to hepatitis C patients by the state from state funds.
- From initiation of the programme, till December 2019, more than 1,10,000 persons have been screened and more than 76,000 patients have been put on treatment with cure rate of 93.30%.

Health and Wellness Centers Punjab

Aiming to deliver healthcare services to patients at their doorsteps especially in rural areas Government of Punjab is converting all the 2650 sub centers of the state into Health & Wellness Centers (HWC) in a phased manner. Till date, 1365 HWCs have been operationalized in the state. 925 community health officers have already been recruited for these centers. All essential medicines and 6 diagnostic tests like Hb test, Blood sugar test, pregnancy testing kit, urine albumin test, sputum test and malaria slides are being made available in adequate quantity at these centers to support the expanded range of services and to provide medicines for chronic illnesses close to communities so that people do not have to travel long distances to get medicines.

The burden of non-communicable diseases like hypertension, diabetes and cancers is on the rise in the state. These centers will help in early detection basic management appropriate referrals and long term follow up. A total 2,02,235 individuals are taking treatment for hypertension and 1,29,784 for diabetes at health and wellness centers. Wellness activities like yoga sessions and creation for herbal gardens are being carried out to HWCs to include healthy lifestyles in the community.

Integrated Disease Surveillance Programme

Integrated Disease Surveillance Programme (IDSP) was launched in Punjab on 12 June 2007, for early reporting of communicable diseases, their outbreak identification and effective timely response. The State has network of State Surveillance Unit and District Surveillance Units in all 22 districts with identified 3,230 sub centers (S-Form), 2,172 units in medical institutions (P-Form) and 796 laboratories (L-Form) as reporting units for disease surveillance. State Referral Lab Network has been established in GMC Amritsar, Faridkot, Patiala to provide access to diagnostic facilities for epidemic prone diseases during outbreaks. All the 22 District Microbiology Labs have been established to provide facility for disease identification at district level. All these labs are performing culture sensitivity and serology tests free of cost.

Rashtriya Bal Swasthya Karyakaram (RBSK)

Rashtriya Bal Swasthya Karyakaram is an initiative aimed at early identification & early intervention for children from birth to 18 years to cover 4 Ds i.e. Defect at birth, Deficiencies, Diseases and Development Delays including disability for selected 31 diseases. Any child suffering from any one of selected 31 diseases under 4Ds and referred by Mobile Health Team is treated free of cost at all Government, Government medical colleges in the Punjab State and PGI Chandigarh. Children suffering from Rheumatic Heart Disease and Congenital Heart Disease (RHD/CHD) are also treated free of cost at super specialty hospitals.

Supplementary Nutrition Programme

The following six services are being provided to the children of age group 6 months to 6 years and women of age group of 15 to 45 years at Anganwadi level:

1. Supplementary Nutrition;
2. Immunization;
3. Health Check-up;
4. Nutrition and Health Education;
5. Referral Services and
6. Pre-School Education.

Under this scheme, a budget provision of Rs. 140.00 crore has been made for the financial year 2019-20.

Scheme for Adolescent Girls (SAG) (Earlier Name: Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls (RGSEA))

This scheme is centrally sponsored scheme is being implemented by Ministry of Women & Child Development in 6 districts namely, Faridkot, Gurdaspur, Hoshiarpur, Jalandhar, Mansa and Patiala of Punjab State. This scheme has been formulated by merging Kishori Shakti Yojana and Nutrition Programme for Adolescent Girls (NPAG). This scheme is being started in 200 districts of the country as a pilot project.

Pradhan Mantri Surakshit Matritva Abhiyaan (PMSMA)

Under the scheme, free ante-natal checkup is provided to pregnant women on the 9th of every month. This is to ensure that every pregnant woman receives at least one ANC in her second and third trimester by a specialist. PMSMA was launched in state in the month of June 2016 starting with 6 districts with the objective to provide quality ANC to every pregnant woman. It gradually increased to 17 districts in July and to all 22 districts in August & September 2016. The progress of the scheme is highlighted in Table 42.

Table 42: Progress made under Pradhan Mantri Surakshit Matritva Abhiyan (PMSMA)

Year	Total number of pregnant women Received Antenatal care under PMSMA	Total Number of high-risk pregnancies identified	Proportion
Up to Jan 2020	92398	14880	16.1%

Poshan Abhiyaan (National Nutrition Mission: NNM)

In order to address the prevalence of malnutrition, Government of India has approved setting-up of National Nutrition Mission (NNM) and to roll it out in a phased manner with aim to achieve improvement in nutritional status of children from 0-6 years, pregnant women and lactating mothers. A budget provision of Rs. 10,661.96 lac was made for the year 2019-20.

Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana

This is a centrally sponsored scheme and is being implemented in all districts of the State since 2018. The main objective of the scheme is to uplift the nutritional and health status of pregnant ladies and nursing mothers and infants. Under this scheme, a budget provision of Rs. 33.14 crore has been made for the year 2019-20.

National Programme for Prevention and Control of Cancer, Diabetes, Cardiovascular Diseases & Stroke (NPCSCS)

NPCSDS Programme is being implemented in all the 22 districts of the State under which early diagnosis and treatment of four diseases i.e. cancer, diabetes, cardiovascular disease and stroke is available. Under the programme, 8 'Stroke Ready Units' are already operational, and 5 more districts hospitals will be made functional. Two 50 bedded each, Tertiary Cancer Care Centres (TCCC) are established at Fazilka and Hoshiarpur. The establishment process of TCCC, Fazilka has been started by the Punjab Health Systems Corporation. Government of India has also approved State Cancer Institute (SCI) at Government Medical College, Amritsar. The establishment process of SCI has also been started by Punjab Health Systems Corporation, Mohali.

Mukh Mantri Punjab Cancer Raahat Kosh

It is a cashless scheme under which financial assistance up to Rs.1.50 lac shall be provided for the treatment to each cancer patient. All those cancer patients who are resident of the Punjab State shall be eligible under this scheme. Till date financial assistance of Rs. 770.00 crore has been sanctioned to 59,157 cancer patients.

Punjab State AIDS Control Society

Blood Transfusion Services

Access to safe blood is mandated by law and is the primary responsibility of National AIDS Control Organisation (NACO). The specific objective of the blood transfusion services (BTS) is to have access to safe and quality blood and blood components through network of 116 Blood Banks (46 NACO supported blood banks/Government, 6 Military, 64 Private) which includes 67 Blood Component Separation Units. Out of 67 BCSU, 20 are in Government Sector.

Basic Services Division

A total number of 11,84,030 patients were tested in Integrated Counselling & Testing Centres (ICTCs) from April 2018 to March 2019. Out of these 8,131 were detected positive; commutative HIV positivity being 0.69%. There were 320 ANC mothers positive during the current year (up to March 2019) and 85 known positive ANC. Total live births were 357 and MB pair given to 320. Total number of ICTCs operational in state up to March 2019 are 943.

Counselling and testing activity is being carried out in 9 Central jails of Punjab and extensive field HIV testing through mobile ICTC. 36,499 clients have been tested from April 2018 to March 2019 out of which 789 have been detected positive. F-ICTC has been established in 174 OOAT centres of Punjab. ANM and Staff Nurses at PHC level have been trained by TISS SAKSHAM on HIV & Syphilis testing.

Care Support & Treatment (CST)

The main objective of Care Support & Treatment is to provide comprehensive package of Care Support & Treatment to person living with HIV/AIDS (PLHIV). In Punjab, currently there are 9 (8 ART and 1 ART Plus) fully functional ART Centers and 4 facility integrated ART Centres. 7,992 new PLHIV were registered at ART Centres/FI-ART Centres of Punjab from April 2018 to March 2019. Out of these 7188 PLHIV are initiated on ART and total 6226 PLHIV are currently alive and on ART.

Initiatives to control Sexually Transmitted Diseases (STDs)

Sexually Transmitted Diseases (STDs) and Reproductive Tract Infections (RTIs) are important public health problems. Individuals with Sexually Transmitted Infections (STI) & Reproductive Tract Infections (RTI) have significantly higher chance of acquiring and transmitting HIV infection.

STI & RTIs are more prevalent in females as compared to males because of anatomical difference. Complete treatment is must to save them from infertility, menstrual disorders and other complications. STI/ RTI clinics are functional in all district hospitals and few of sub-district health facilities where free lab tests and drug kits for different diseases are made available for complete treatment of patients and their partners also. Free counselling services are also provided at above facilities. Special care is provided to ANC cases. Presently 100% coverage of ANC cases for testing and timely treatment is also being done to make state free of congenital & neonatal syphilis.

Function of clinics is reviewed by review meetings and methods to improve work performance are also discussed & implemented in year 2018-19. The number of STI/RTI Clinics which were 23 in 2009-10, has now been increased to 31 in 2018-19 at district/sub-districts hospitals and Government Medical Colleges.

Targeted Interventions for High Risk Group Population: Program is implemented through NGOs and provides services pertaining to Behaviour Change Communication, Condom promotion, STI care, referrals to HIV testing and Anti Retro viral Treatment, Harm Reduction including Opioid Substitution Treatment for HRGs and Bridge populations. At present, 54 targetted interventions and 2 Link Worker Schemes (LWS) are operational in the state covering 11426 Female Sex Workers (FSWs), 2857 Men having Sex with Men (MSMs), 12982 Injecting Drug Users (IDUs), 50884 Migrants, 20854 Truckers.

Similarly, OST program is being implemented at 23 health care facilities in the public health setting and 6 in NGO setting. Sublingual Buprenorphine and Methadone is being provided to the IDUs as part of harm reduction intervention. At present, 25132 IDUs initiated on treatment at OST Centres.

Drug Control: Punjab State Board for De-addiction and Rehabilitation

Table 43: Number of OPD and IPD patients at de-addiction centres

Year	OPD	IPD	
2012	13680	3841	The Punjab State Board for De-addiction and Rehabilitation has been constituted under the chairmanship of the Chief Minister, Punjab which will supervise the work relating to drug de-addiction and rehabilitation in the state. The Board includes eminent medical professionals and prominent civil society representatives. Similarly, in each district, a drug de-addiction and rehabilitation
2013	24031	6624	
2014	202756	6328	
2015	114482	11019	
2016	70398	4370	
2017	108767	8348	
2018	212067	10884	
2019 (Till October)	167463	15404	

society has been constituted under the Chairmanship of Deputy Commissioner of the respective Districts. Civil Surgeon, Psychiatrist, District Social Security Officer and SSP as other members to supervise these efforts. The status of OPD and IPD patients of de-addiction is presented in Table 43.

OOAT Programme

To tackle the issue of growing drug addiction, Punjab Government has initiated the Out-Patient Opioid Assisted Treatment (OOAT) program in pilot phase in 3 districts (Amritsar, Moga and Tarn Taran) on 26 October 2017. The program was further extended to other districts on 17 May 2018. The department has followed a need based approach, under which only people with severe problems are being admitted in the indoor facilities, while most of the rest patients are treated in OPD facility. Apart from the de-addiction treatment, other services like HIV testing, TB treatment, STI services and ART for PLHIV drug dependents are available, with the help of PSACS and NHM. For avoiding duplicity and keeping track of patients and better follow up, a central registry system has been developed and UID numbers are being assigned to each patient for future reference. The secrecy of the patients is being maintained at all levels in the system.

Presently 193 OOAT clinics are functional in the State where 1,07,352 registered patients are being monitored continuously by the Psychiatrists through central registry system. Registered patients are living with the family members in the society instead of hospital environment and are carrying out their regular jobs. Government has taken new initiative to provide take-home medicines to the patients which gives a convenient environment for treatment of patients.

6.4 Education attainment

Education is the stepping-stone towards human development and quality life, opening doors to better opportunities to learn and grow. SDG 4 – ‘Quality Education’ aims to ensure inclusive and equitable quality education and promoting life-long learning opportunities for all. The Punjab Government has been dedicated towards providing a conducive learning environment in the State. The State government aims to bring a qualitative improvement in school education and promote the Right to Education (2011) in letter and spirit. Punjab boasts of a strong educational infrastructure and outcome indicators.

With a score of 67 on SDG4 (Quality Education) of the Niti Aayog’s SDG Index 2019-20, Punjab is ahead of the national average (India scores a 58 on this component) and has shown significant improvement over its score in the baseline report. Punjab with a score of 0.8 ranks 2nd out of 18 big states, on the Human Resource Development aspect of the Good Governance Index, launched by the Ministry of Personnel, Public Grievances & Pensions. This aspect of the index measures various aspects of education (outcome and gender parity indicators) and skill development.

Punjab ranks 2nd, on the Human Resource Development aspect of the Good Governance Index of MoS (PP)

Literacy rate

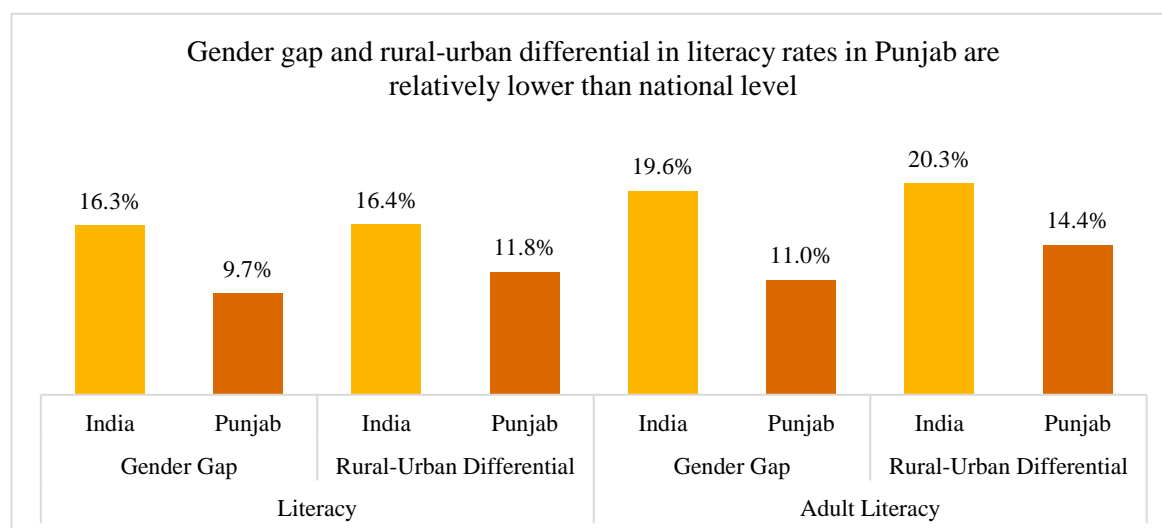
Punjab has made significant progress in improving the literacy levels in the State. Literacy rate is the primary indicator of the education level of an economy. Punjab has made significant progress in improving its literacy rates over the years. As per Census 2011, Punjab has a literacy rate of 75.84% growing from 34.12% in 1971, indicating an improvement of more than 10 percentage points every decade (on average). In contrast, the national literacy rate in 2011 stood at 72.99%, rising from 34.45% in 1971. However, the state needs to catch up with top ranking states like Kerala (94%) and Maharashtra (82.34%). As per National Sample Survey (2014) the literacy rate in Punjab has risen to 80%. PLFS Report indicates further improvement, with literacy rates in Punjab rising to 82.2%⁴⁹.

Literacy rates for males is at par with the national trends as per Census 2011, with a rate of 80.5% in Punjab and 80.9% at national level. In contrast, females in Punjab perform much better than females at the national level. **The literacy rate for females in Punjab is 70.7%, significantly higher than the literacy rate of 64.7% for females at national level.** It is evident that there exists a gender gap between literacy rates of men and women. However, the strong performance of females in Punjab has helped in reducing the gender gap in the state vis-a-vis national averages, as presented in Figure 104. Recent data, as reported in PLFS 2017-18, indicates that gender gap has reduced further to 7.7 percentage points (Males: 85.9% and Females: 78.2%).

⁴⁹ PLFS and Census are not strictly comparable

The differential in rural-urban literacy rates in the State follows the national trend with the urban sector performing better. Although, as in the case of gender gap, the rural-urban differential is much smaller in Punjab (Figure 104). This has been contributed by the high literacy rates in rural Punjab vis-à-vis rural India. Literacy rate for rural Punjab is 71.4% against 67.8% for India. On the contrary, the performance of urban sector in Punjab is marginally lower than urban India. Literacy rates in urban sectors for India is 84.2%, against 83.2% in Punjab. The rural urban differential in literacy rates has also declined to 7.9 percentage points, as reported in PLFS 2017-18.

Figure 104: Gender Gap and Rural-Urban differential in literacy rates in Punjab and India (2011)

Source: Census 2011

Punjab's performance on adult literacy rate mirrors the trends observed in literacy rates in the State. Adult literacy is defined for the population that is aged 15 years or above. Census 2011 highlights that adult literacy rate in Punjab was 73%, higher than the national average of 69.3%. The gender disparity and rural-urban differential is evident in terms of adult literacy also, although the gap is much lesser at Punjab level (Figure 104). Males and urban areas record a higher adult literacy rate.

Other Outcome Indicators

Enrollment Ratios

The enactment of Right To Free and Compulsory Education Act (2009) and the subsequent adoption of the Act by Punjab Government in 2011 aims to provide universal access to education to all children between the age group of 6 to 14 years. Consequently, the Punjab Government also aims to achieve 100% Gross Enrollment Ratio (GER) and 100% Net Enrollment Ratio (NER) in the education sector.

The latest available estimates for GER for 2018-19 for Punjab indicate that the State is close to achieving the target of 100% GER at primary, upper primary and secondary levels of education. For estimates of NER for 2018-19 indicate that the state still has some way to go before achieving the 100% target (Table 44).

Table 44: Enrollment ratios for different levels of education (2018-19)

Level of Education	GER	NER
Primary	93.6	89.0
Upper Primary	91.5	85.2
Secondary	92.8	55.9
High Secondary	76.2	44.3

Source: Department of School Education, Punjab

The estimates for 2017-18 for GER in Punjab across all stages of education highlights that Punjab is doing relatively better than the national average. Table 45 provides a comparison of GER in Punjab vis-à-vis the national average and other select states. Punjab's GER at all levels of education is better than bigger states like Gujarat and Andhra Pradesh.

Table 45: GER across different levels of education in Punjab and other select states (in %)

States	Primary Education		Upper Primary Education		Secondary Education		Higher Secondary Education		Higher Education	
	2005-06	2017-18	2005-06	2017-18	2013-14	2017-18	2013-14	2017-18	2010-11	2017-18
Punjab	65.3	96.2	55.0	95.0	86.4	88.9	71.8	70.6	19.4	30.3
India	103.8	94.2	59.2	90.9	76.6	79.4	52.2	56.5	19.4	25.8
Andhra Pradesh	96.8	85.6	74.3	83.9	75.2	79.3	60.3	47.3	28.4	30.9
Gujarat	100.3	94.6	49.9	94.6	74.5	77.1	48.5	46.5	21.3	20.1
Haryana	57.9	97.9	41.5	96.7	86.2	92.9	69.6	59.4	24.1	28.7
Kerala	76.2	95.3	77.1	93.4	102.5	97.4	87.6	79.1	21.9	36.2
Maharashtra	96.8	97.4	80.7	98.2	85.6	92.7	58.8	71.2	27.6	31.1
Tamil Nadu	118.6	97.8	106.5	84.6	92.5	86.9	75.9	82.5	32.9	48.6

Source: DISE Report Card (2017-18) and All India Survey on Higher Education (2017-18) Department of Higher Education, MHRD

Looking at individual levels of education, Punjab has been successful in showing a great improvement in its GER at the primary and upper primary level. Over a span of 12 years (between 2005-06 and 2017-18), the State has raised the GER to reach close to the target of 100%. Punjab's GER (for 2017-18) at secondary and higher secondary level has been maintained around the same value. At the higher education level, Punjab has shown significant improvement over the last 8 years, raising GER from 19.4% to 30.3%. Overall, GER in Punjab has risen over time.

NER in Punjab has been at par with national averages for primary to secondary levels of education as per estimates for 2016-17 (Table 46). NER, an age adjusted measure of enrollment, is

believed to be a better estimate of enrolment ratios as it takes into account whether the student is enrolled in an age appropriate class or not. Punjab has been able to significantly improve its NER at all levels of education, to bring it close to the national averages. Consistent with trends in GER, the NER at primary and secondary levels has risen to reach near the 100% target. The estimates for 2018-19 (Table 44) highlight further improvement in the State's NER towards achieving the target.

Table 46: NER across different levels of education in Punjab and other select states

in %	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary	
	2005-06	2017-18	2005-06	2017-18	2013-14	2017-18	2013-14	2017-18
Punjab	51.8	78.2	37.7	66.7	47.5	50.4	37.9	39.4
India	84.5	82.5	43.1	72.6	45.6	52.1	30.4	32.6
Andhra Pradesh	75.3	70.3	53.0	60.9	43.6	48.4	37.6	29.0
Gujarat	78.9	82.5	36.6	71.0	44.9	49.1	28.4	29.5
Haryana	38.1	77.6	20.3	72.8	46.2	54.8	36.4	32.3
Kerala	-	86.5	58.5	80.0	73.8	74.9	57.5	60.9
Maharashtra	-	86.4	57.1	79.4	56.3	62.5	35.6	44.7
Tamil Nadu	93.9	86.0	77.3	69.3	61.6	62.4	51.4	56.9

Note: '-' indicates unavailability of data

Source: DISE Report Card (for respective years)

Drop-out Rates

Table 47: Drop-out rates at different levels of education in Punjab (2018-19)

Level of Education	Drop-out rates
Primary	1.5
Upper Primary	2.3
Secondary	5.7
Higher Secondary	9.0

Source: Department of School Education, Punjab

Punjab has made great improvement in reducing the drop-out rates across different levels of education, especially at the primary level. Drop-out rates in Punjab at primary level reduced from 8.9% in 2005-06 to 1.5% in 2018-19.

Drop-out rates measures the proportion of students failing to complete a particular level of education or not enrolling for the next level. The low drop-out rates are an indication of the success of Punjab government at not only bringing to children to school but also ensuring that they remain there. The state aims to reduce drop-out rates to zero at all education levels.

Comparison with national level trends highlights that Punjab has significantly lower drop-out rates, as presented in Table 48, except at higher secondary education level. However, Punjab has some distance to cover to achieve the zero drop-out rate target

Table 48: Drop-out Rates across different levels of education in Punjab and other select states (2016-17)

in %	Primary	Upper Primary	Secondary	Higher Secondary
Punjab	2.8	2.9	8.6	6.0
India	6.4	5.7	19.9	6.0
Andhra Pradesh	1.9	0.9	-	-
Gujarat	1.0	6.5	24.1	6.6
Haryana	-	-	12.2	3.3
Kerala	0.1	-	12.8	2.1
Maharashtra	0.7	1.2	11.3	2.9
Tamil Nadu	0.5	1.3	10.0	3.8

Note: '-' indicates unavailability of data

Source: DISE Report Card (2016-17)

Transition Rates

Transition rates in Punjab indicate that majority of the students' progress to the next level of education in the State. As of 2018-19, transition rate stood at 95.9% for primary to upper primary level, and 91.9% for upper primary to secondary level. Comparing with the national average indicates that Punjab's performance is relatively better (Table 49). The focus of the government to provide quality universal education may be attributed to more and more students continuing education.

Table 49: Transition Rates across different levels of education in Punjab and other select states (2016-17), in %

	Primary to Upper Primary	Elementary to Secondary	Secondary to Higher Secondary
Punjab	95.7	94.3	85.7
India	88.6	90.3	66.4
Andhra Pradesh	97.2	97.8	-
Gujarat	97.7	84.2	60.0
Haryana	99.5	97.8	76.4
Kerala	100.0	100.0	75.9
Maharashtra	99.2	98.5	83.5
Tamil Nadu	98.6	96.8	83.3

Note: '-' indicates unavailability of data; Source: DISE Report Card (2016-17)

Transition rates in Punjab have been higher than the national average, especially in terms of transition rate from secondary to higher secondary. This is evident from the high enrolment ratios and significantly lower drop-out rates in the State.

Learning Outcomes

Punjab has shown great improvement in ensuring access to education at all levels of education, especially elementary education (primary and upper primary). The state's performance on various outcome indicators like enrollment ratios, transition and drop-out rates has been significantly better than national average, especially at primary level. Punjab is on the verge of achieving 100% GER at primary and upper-primary level. Going beyond, it is essential that once the children are in school, they learn. Learning outcomes indicate the ability of students to be able to understand and inculcate the course material.

To improve the learning levels of students particularly at primary stage of schooling, a state flagship Learning Enhancement Program 'Padho Punjab Padhao Punjab (PPPP)' was launched in 2017 in all government schools from classes I to VIII to ensure age and grade appropriate levels of learning of students in a time bound manner. A snapshot of improvement in learning during 2018-19 through PPPP programme as against the set targets is reflected in Table 50.

Table 50: Class Wise Percentages of Achieved Targets (2018-19)

Class	Baseline Result (%) (August 2018)	Post Test Result (%) (February 2019)	Progress (%)
First	16	82	66
Second	28	80	52
Third	35	77	42
Fourth	37	76	39
Fifth	48	82	34
Total	35	79	44

Source: SCERT, Punjab

The learning levels targeted to be achieved for different subjects in classes I to V were determined by the Department of School Education. The overall percentage of targets achieved by students from class I-V in the Base-line Test conducted in August 2018 was just 35%, which under PPPP went up to 79% in End-line Test held in February 2019.

The PPPP has been extended to 9th and 10th classes and thereafter to 11th and 12th classes. The impact of "Padho Punjab Padhao Punjab" project is visible from the Punjab School Board's results for the session 2018-19 (Table 51).

Table 51: Padho Punjab Padhao Punjab Evaluation Results (Punjab School Board results: 2018-19)

Subject	Class	Baseline (%)	End line (%)	Progress (%)
Math		52.8	77.2	+24.4
Science	Upper Primary	41.3	66.2	+24.
English	(VI to VIII)	85	94	+9
S.St.		48.2	69.7	+21.5
Math	IX	37.5	74.3	+36.2

Subject	Class	Baseline (%)	End line (%)	Progress (%)
Math	X	45.0	80.0	+35.0
English	IX-X	48.8	68	+19.2
S.St.	IX-X	51.0	75.1	+24.1
Science	IX	40.5	64.6	+24.1
Science	X	41.9	67.1	+25.2

Source: SCERT, Punjab

Table 52: Punjab School Education Board Results (2018-19)

Class	Private Schools	Government Schools	
X	79.5%	88.2%	A comparison of results of government and private school also suggests an improvement in the quality of government schools (Table 52).
XII	83.7%	88.1%	

Source: SCERT, Punjab

Education Infrastructure

The section talks about the human and physical infrastructure of education sector in Punjab.

Punjab is amongst the top performer on majority of school infrastructure indicators (Table 53). Most of the schools in Punjab (in excess of 90%) are equipped with basic necessities like building, boundary wall, drinking water, electricity and playground. Almost all schools are easily approachable with all-weather roads. Punjab has also made great significant progress in ensuring that schools in the state are equipped with modern technologies like computers. Over 3/4th schools in the state have computers, against only 29.57% at national level.

Table 53: Punjab's performance on infrastructure related indicators vis-a-vis other select states (2017-18)

	%age of schools with						
	Building	Boundary wall	Approachable by all-weather road	Water Facility	Electric Facility	Playground	Computer
Punjab	99.9	98.0	99.6	99.7	99.6	89.4	75.6
Andhra Pradesh	99.5	63.1	93.5	97.2	93.5	56.9	32.8
Gujarat	100.0	93.9	99.3	100.0	99.9	81.1	72.8
Haryana	99.7	97.7	97.9	99.9	99.2	86.2	50.1
Kerala	99.9	84.6	97.3	99.6	98.0	74.4	95.6
Maharashtra	99.7	82.9	97.5	98.6	94.7	87.8	68.8
Tamil Nadu	100.0	81.7	98.6	99.2	99.6	78.8	58.5

	%age of schools with						
	Building	Boundary wall	Approachable by all-weather road	Water Facility	Electric Facility	Playground	Computer
All India	98.8	65.4	86.9	95.8	67.6	62.1	29.6

Source: DISE (2017-18)

Availability of adequate physical infrastructure helps in building an environment conducive to learning and development. **Punjab has made significant progress in ensuring availability of adequate infrastructure, as presented in Table 54.** Further, as of 2017-18, Punjab had 33 colleges per lac of population, translating to an average 576 enrollment per college. In contrast, at all India level, there are 28 colleges per lac of population.

Table 54: Number of educational institutes in Punjab

Type of Educational Institute	2000	2010	2019
Primary/ Junior Basic School	13076	13950	13895
Middle/ Senior Basic School	2534	3792	5234
Senior Secondary Schools	1189	NA	5159
University	5	6	16*
Arts, Science, Commerce, Home Science Colleges	204	234	276*
Engineering, Technology and Architecture Colleges	16	84	103*
Medical Colleges	6	8	9*
High/Post Basic Schools	2199	NA	4524
Polytechnic Institutions	20	86	136*
Technical Industrial Art & Craft Schools	119	112	349*
Teacher Training Colleges	22	NA	186*

Note: * indicates data is for the year 2016

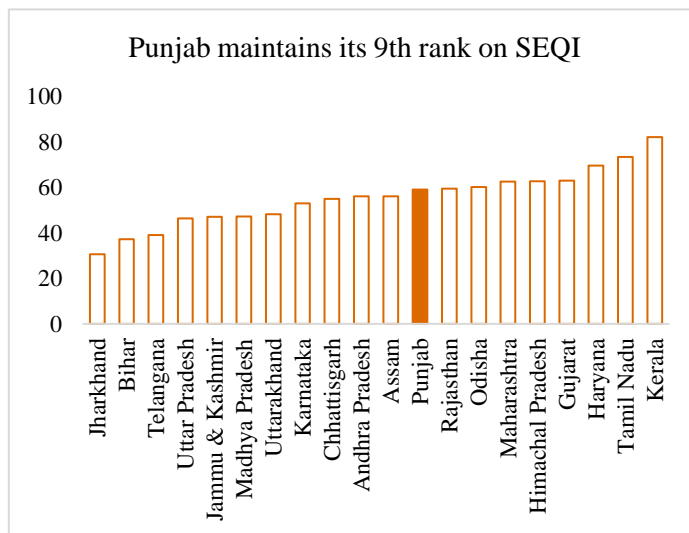
Source: Department of School Education, Punjab and Economics and Statistical Organisation, Punjab

For the year 2019, Pupil Teacher Ratio in Punjab stood at 21:1 at the primary level and 22:1 at the upper primary level, which is significantly better than the recommended level (30:1). The biggest human infrastructure in the education sector is the teaching staff. Pupil Teacher Ratio (PTR) measures the average number of pupils per teacher in a school during an academic year. The RTE Act prescribes that the PTR should be 30:1 and 35:1, at the primary and upper primary level, respectively. **Almost 80% of primary schools in Punjab have a PTR have a lower than 30:1, while only 5.4% schools have a PTR greater than 50.** At all India level, 70% of primary schools have a PTR of less than 30 and 11.4% schools have a PTR greater than 40. Further assessment by DISE (2017-18) highlights that, only 0.94% schools in Punjab are single-teacher schools, ranking the state 4th out of 29 states. PTR at secondary and higher secondary levels in Punjab stands at 12:1 and 23: 1 respectively.

Performance of Schools

With a learning-based focus, the School Education Quality index (SEI), developed by Niti Aayog, evaluates the performance of states and Union Territories (UTs) in the school education sector. The index aims to help states and UTs identify opportunities for improvement and areas that need

Figure 105: Score of Punjab and other states on SEI (2016-17)

Source: SEI 2019

government intervention. The index includes 30 different indicators categorized into two categories and 4 domains:

Category 1: Outcomes

- Domain 1: Learning Outcomes
- Domain 2: Access Outcomes
- Domain 3: Infrastructure & Facilities for Outcomes
- Domain 4: Equity Outcomes

Category 2: Governance Processes Aiding Outcomes

With the focus on learning, almost 50% weight has been assigned to learning outcomes, reinstating the importance of children gaining tangible outcomes.

Punjab has maintained its 9th rank on the index in 2015-16 and 2016-17, with a score of 50.74 and 59.06 respectively (Figure 105). In tandem with most states, Punjab's performance on Category 2 is better than its performance on Category 1. Between 2015-16 and 2016-17, Punjab's rank on Category 2 improved from 14 to 10, while it declined from 6 to 7 on Category 1.

Various government initiatives in education sector

School Education

Smart Schools

Availability of infrastructure in schools such as adequate number of classrooms, playground, parks, science and ICT labs, toilets, all teachers has a direct impact on the quality and performance of schools. Rural area schools have, by and large, lesser infrastructure in comparison to urban area schools while they cater to comparatively larger proportion of students in the State. Various reports on the status of education across different habitations reveals that the performance of students in urban area schools is better than those who study in rural area schools, and such difference is more pronounced in backward and difficult areas like border and Kandi, Bet areas. This difference can largely be ascribed to the difference in the infrastructure and other educational facilities particularly the availability of teachers in such schools.

In this backdrop, the State has been converting government schools into smart schools across the State with special focus on the rural area schools. These schools are being developed as model schools in which state of the art facilities are provided to impart quality education. These schools are being provided facilities like smart classrooms, solar energy, good sports facilities, etc. In order to enhance the quality of teaching-learning; schools are being provided green boards and proper furniture for

students. More than 5000 government primary, middle, high and senior secondary schools have been converted into smart schools.

Box 19: Status of rural education in Punjab

Focusing only on the rural sector, the Annual Status of Education Report (ASER) provides estimates of children's schooling status and basic learning levels for each state and rural district in India. The focus of the survey is on basic learning, instead of checking grade-appropriate competencies. Punjab's performance on ASER surveys indicates that students in Punjab do better (than national level trends) at the most basic tests like recognizing numbers and letter. But in absolute terms, there is scope for improvement. Students are unable to perform harder tasks like reading words or subtracting. The proportion of children, across classes 1, 3, 5 and 8 that can perform various basic arithmetic and reading tasks in Punjab (vis-à-vis India) is highlighted below.

Table 55: Results of ASER Survey (2018) for Punjab and India

%age of students who can read	Not even letter		Letter		Word		Standard I text		Standard II text	
	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India
Class 1	25	42.7	41.1	32.6	23.7	13.7	5	5.2	5.3	5.8
Class 3	7.1	12.1	15.5	22.6	19	20.8	19.1	17.3	39.4	27.2
Class 5	2.4	5.9	5.9	11.7	7	13	13.2	19.1	71.6	50.3
Class 8	1.9	1.9	3.7	5.3	2.8	6.7	6.5	13.2	85.1	72.8
%age of students who can	Not even 1-9		Recognize Numbers				Can subtract		Can divide	
			1-9		10-99					
	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India	Punjab	India
Class 1	15	35.7	28.1	37.1	47.2	21.3	8.1	3.9	1.8	2
Class 3	2.4	7.6	12.6	26.9	35.3	37.5	38.8	19.6	10.9	8.5
Class 5	1.1	3.3	3.2	13.8	18.4	30.5	24.3	24.5	53	27.8
Class 8	0.9	1.1	3.3	5.6	13.2	27.3	20.2	22.1	62.4	43.9

Note: Cells in bold indicate better performance by Punjab as compared to India

Source: ASER Survey (2018)

The survey further highlights that most schools in rural Punjab provide for basic amenities to the students. As of 2018, 82.7% schools have drinking water facility, 89.5% schools have toilet facility (with 83.9% schools with separate toilets for females) and 99.6% of schools have electricity connection. In contrast, only 74.8% in rural schools across India have drinking water facility, 74.2% have toilets (with only 66.4% schools with separate toilets for females) and 75% of schools have electricity facilities. It is clear that rural schools in Punjab have better infrastructure facilities in comparison than national trends.

Approximately 6855 smart classrooms in govt schools are being set up in different schools of the state where education will be provided with the help of modern ICT tools such as projector, stick/micro PC,

speaker, writing-cum-projection white board etc. E content for pre-primary and classes I-X has already been prepared and being sent to the schools. The State has made a policy of Smart Schools which is available at www.ssapunjab.org.

English as a medium of instruction

With an aim of improving English language communication skills and help the students keep abreast of worldwide developments, the Department introduced option of English medium in more than 6000 Primary, Middle, High and Senior Secondary government schools. At present nearly 2 lac students have opted English as medium of instruction in these schools.

Launch of Pre-Primary Schooling

The State of Punjab has launched pre-primary classes for students of age group 3-6 in all Government Primary Schools since 14th November 2017. Approximately 2.50 lac students are enrolled in schools in the pre-primary sections in the session 2019-20. Child friendly material in the form of story books, story cards, flash cards etc. has been prepared and circulated to all schools. E-Content has been prepared according to the prescribed syllabus to create interest and to enhance the learning. Trainings for pre-primary teachers and school head teachers have been organized at block level throughout the state to acquaint them with the concept and contents related to pre-primary curriculum.

Separate Cadre for Border Areas

As it has been observed in Punjab, that many posts of teachers in backward and difficult areas normally remain vacant. Even though the State has sought to fill posts in such areas on priority basis, yet after some time teachers get transferred to places of their preference around more developed areas for different reasons. The State of Punjab has created a separate cadre of teachers for border areas in order to address the shortage of teachers in border areas. The teachers once recruited or opted for these districts will remain in these districts only. In recent post, Department of School Education has recruited 3582 Master cadre teachers and most of them have been posted in Amritsar, Gurdaspur, Ferozepur, Fazilka, Tarn Taran and Pathankot districts.

Creation of Exclusive Cadre for School Administrator

There are evidences that some schools perform better than others because of the leadership of the principal or headmaster. Department has notified Exclusive Cadre of Educational Administrators vide notification dated 07.06.2018. Provision has been made for direct recruitment of officers of senior level. Recruitment for 2797 posts of 154 Principals, 672 Headmasters, 38 BPEOs, 375 Centre Head Teachers (CHT) and 1558 Head Teachers (HT) has been completed. Recruitment of Principals, Headmasters and BPEOs is done by PPSC and for CHTs and HTs it is done by the Department itself.

Parho Punjab, Parhao Punjab

Taking serious note of the unsatisfactory learning levels of students particularly at primary stage of schooling, the State of Punjab launched, the state flagship Learning Enhancement Program 'Padho Punjab Padhao Punjab' (PPPP) in all government schools from classes 1st to 8th to ensure age and class appropriate levels of learning of students in a time bound manner in 2017. The programme focuses on enhancement of creativity of the brilliant students and emphasizes to strengthen their capabilities. It also puts stress upon educating each child with the thrust on their understandings of concept instead of merely learning. Under this programme the students' learning is assessed and they are put into different groups as per their learning levels. Teachers have been trained to use activity-based teaching learning techniques to improve the learning levels of the students and to move students to the next higher level of learning in a time bound manner. It is heartening to note that the students learning levels have started improving through the Learning Enhancement Programme PPPP, as discussed in the section 'Learning Outcomes'.

E-governance in the working of the Department

To expedite the completion of teachers' service-related matters without any delay in a transparent way, the department has initiated the process of inducting e-governance dispensing with the necessity to apply through papers and by visiting offices personally. Virtually all data related to schools, students and teachers are computerized and uploaded on e-Punjab portal on the website of the Department. Special instructions have been given to officers at the Head Quarter and districts not to demand any information from schools if it is already available on portal. Various service matters of teachers like their leaves, transfer and grievance redressal are done online.

IT interventions and e-Governance initiatives undertaken

1. Online School Management System "ePunjabSchool".
2. **e-office:** For tracking of Diary/Dak and File Movements.
3. **GIS Mapping of schools:** GIS coordinates of all Government Schools have been collected and mapped on online system.
4. **Unification of portals:** All portals and websites of dept. of school education have been clubbed into single portal.
5. **Mobile Applications:** School Login, Staff Login, Mobile Biometric Attendance System, My office, MDM Monitoring.
6. Biometric Attendance system has been implemented in 1000 schools across in Punjab on pilot basis. An amount of Rs. 5.63 crores has been approved under the budget. It will be introduced in all the schools across the state in the year 2019-20.
7. Following Software have been introduced during last one year:
 - Online Leave Management System
 - Online ACR submissions
 - Online tracking of Disciplinary Actions of employees
 - Online Medical Bills and Service Books
 - No dak is being collected from schools
 - Mid-Day Meal Register is done away with
 - Online clearance of extension in service
 - Online pension clearance
 - Online Assessment of students
 - Online attendance of students

Recruitments

The Department has been making efforts to fill all posts of teachers and school heads through direct and promotion method on regular basis. If all posts of teachers in schools are filled, the problem of frequent transfers and skewed deployment of teachers in different areas would vanish. About 3278 master cadre, 1337 ETT cardres, 60 C&V cadres, 61 clerks, 7 library restorer, 3 SLAS and 156 teachers were recruited in meritorious school. As many as 129 class IV teachers have been recruited during the year 2018-19. 161 ETT teachers (backlog of 103 physically handicapped & 58 freedom

fighter) have been recruited during the year 2019-20. In recent post, Department of School Education has recruited 3582 Master Cadre teachers and most of them have been posted in Amritsar, Gurdaspur, Ferozepur, Fazilka, Tarn Taran and Pathankot districts.

Rationalization Policy

Because of variations in enrolment in schools over the years, the deployment of teachers needs to be reviewed from time to time in order to utilize the services of teachers optimally. Rationalization policy for deployment of teachers was proposed by the department and same has been approved by CMM in the meeting held on 02.01.2019. The rationalization policy is available at www.ssapunjab.org.

Teacher Transfer Policy

With the objective of deployment of human resources in an optimal, fair and transparent manner and to protect academic interests of students and to maximize job satisfaction amongst employees of education department, a policy was prepared and approved from Government & the Cabinet. A software has been prepared to do transfers of teachers on-line. Transfer policy has been implemented and online applications were invited for transfers in 2019-20. Transfers of teachers have been done on-line as per policy this year. The transfer policy is available at www.ssapunjab.org.

Regularizations of Teachers

Approximately 9,000 teachers have been regularized working under different societies. Department has also regularized the services of teachers recruited under 5178 recruitment process.

Grading of Schools

In order to increase the competition among schools, Department of School Education of Punjab has graded all the Senior Secondary and High Schools. Grading of schools is being done on the parameters such as: annual result of students; infrastructure of school; co-curricular activities; attendance of students; involvement of SMC and public in school. There has been a very good response among the teachers and this initiative of the Department has created a healthy competition among the schools. Department has also identified the best school in the block, district and in the State. The policy of grading of school is available at www.ssapunjab.org. The parameters for grading of schools are:

Table 56: Parameters for grading of schools

Sr. No.	Parameters	Marks
1	Annual results of students	50
2	Infrastructure of school	20
3	Co-curricular activities	15
4	Attendance of students	10
5	Involvement of SMC/Public	5

Samagra Shiksha Abhiyan

From the year 2018-19, the centrally sponsored schemes of Sarva Shiksha Abhiyan, Rashtriya Madhayamik Shiksha Abhiyan (RMSA) and Teacher Education (TE) have been subsumed into single Integrated Scheme of school education which is named as “Samagra Shiksha Abhiyan”. The objective of the scheme is to achieve 100% terms of school access, enrolments of children of age group 4-18

years, retention and zero dropout. Quality education and enhanced learning outcomes are also thrust area of this scheme. Two new schemes were launched during 2019-20, namely, “Samagraha Shiksha Abhiyan (Elementary)” and “Samagraha Shiksha Abhiyan (Secondary)” with an outlay of Rs. 750.00 crore and Rs. 323.00 crore. A few of the activities being under Samagra Shiksha Abhiyan are as follows:

1. Free Uniforms for all girls and SC/ST/BPL boys studying in classes 1st to 8th in Government schools.
2. Free Textbooks for non-SC students of classes 1st to 8th in government and government aided schools.
3. Special training for out of school children in age group 6-14 years for mainstreaming them into regular schools.
4. 3800 smart classrooms are being established in Government primary, middle, high and senior secondary schools.

Attendance scholarship to handicapped girl students in the rural areas

In order to uplift the status of the disabled girls in the rural areas and to make them self-reliant, incentives in the form of Attendance Scholarships are provided to the handicapped girl students in rural areas to cover the partial cost of uniform & books etc. Under this scheme, a budget provision of Rs. 58.00 lac was proposed for the year 2019-20.

Higher Education

Rashtriya Uchchar Shiksha Abhiyan (RUSA)

RUSA envisages to improve the standards of higher education. Under Phase 2 of this scheme Punjab has been allocated Rs.174.00 crore. The details of grants are as follows:

1. Guru Nanak Dev University Amritsar has been sanctioned Rs.100.00 crore for Enhancing Quality and Excellence. The agriculture research and innovation centre and the department of sports science and medicine will collaborate with Cornell University and South Florida University, USA respectively for establishment of entrepreneurship and employability hubs.
2. Punjabi University Patiala has been sanctioned Rs. 50.00 crore for research, innovation and quality improvement. The University proposes to undertake research in Phytopharmaceuticals, Functional Foods, Nanotechnology, Bio resource utilisation, Agro Waste Management, New Drug Development and Toxicity Testing.
3. To increase access in Higher Education, a new Model Degree College is being opened in the aspirational district of Moga.
4. Rs. 7.00 crore have been sanctioned for faculty improvement programs to be undertaken by GNDU Amritsar under aegis of RUSA.

Construction of New Colleges

To enhance the accessibility of Higher Education Government has proposed 27 Degree colleges at different subdivisions of Punjab. The State has released Rs. 32.50 crore for the construction of 11 of these colleges.

Bebe Nanki College for girls at Sultanpur Lodhi

In commemoration of the 550th Birth Anniversary of Shri Guru Nanak Dev ji, a Government College at village Fattu Dyinga has been opened. It has been handed over to Guru Nanak Dev University to be run as constituent college.

Upgradation of libraries of Guru Nanak Dev University, Amritsar and Punjabi University, Patiala into E-libraries

In compliance of the announcement made by the Honourable Chief Minister of Punjab regarding upgradation of libraries in the two state Universities into digital libraries, a provision of Rs. 10.00 crore has been sanctioned.

Technical Education

Chief Minister Scholarship Scheme

The scheme has been implemented for the benefit of meritorious students studying in Government Polytechnic Colleges. As a result of this the Polytechnic Colleges have been able to attract meritorious students and the admission status has also improved by 39% approximately.

Scholarship has helped increase admissions to polytechnic colleges by 39%

Provision of free-Wifi facility

A MoU has been signed between Department of Technical Education & Industrial Training and Reliance Jio Infocom Ltd. to provide all campuses of government promoted Engineering colleges, Government Polytechnic College and Government Industrial Training Institutes with Wifi facility free of cost.

Establishment of Guru Gobind Singh Institute of Skills

After registration of 42 acres of land at Sri Chamkaur Sahib, the Sri Guru Gobind Singh Institute of Skills was inaugurated by the Honourable Chief Minister, Punjab on 6th March 2019. The process for hiring IIT Roopnagar as consultant has been initiated by IKGPTU, Kapurthala.

Setting up laboratories

In order to enable overseas placement and improve the communication skills of the youth of Punjab, setting up of 4 laboratories in Patiala, Ludhiana, Bathinda & Jalandhar with an annual capacity of 100 candidates at each lab has been proposed. This will be undertaken in collaboration with British Council.

Establishment of Industrial Training Institutes (ITIs)

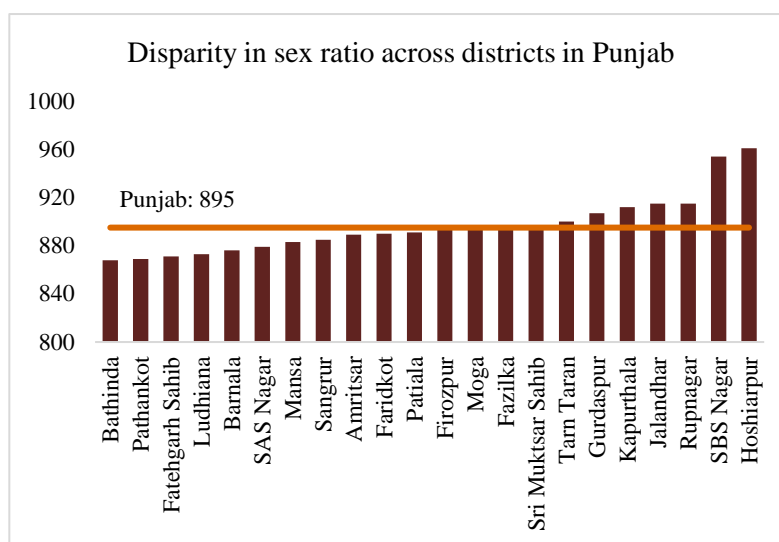
The Government plans to establish 15 new Industrial Training Institutes (ITIs) with an initial outlay of Rs. 15.00 crore. Further, Government Industrial Training Institute, Ropar is proposed to be upgraded into Model ITI and Government Polytechnics into Centres of Excellence. Adding to this, new Government Polytechnics have been proposed to be established in districts where no Government Polytechnics exist and an allocation of Rs. 7.00 crore has been provided in the budget for 2019-20 towards the same.

6.5 Women empowerment

For a balanced development of any economy, the women in the society need to be empowered. Historically, women have been subjected to discrimination across all domains of life, from education to healthcare to household decision making to employment. And despite significant progress, women continue to be the 'weaker sex', across the globe. It needs to be understood that an equal status is not merely a basic human right, but also essential for a sustainable development. SDG 5 which aims at achieving gender equality and empowering all women and girls, reinstates the need for women to be given their due place in the world. Majority of Indian states fall in the 'Aspirant' category for SDG 5 on Niti Aayog's SDG Index. Kerala and Sikkim are the only two states in the 'Performer' category.

Punjab has previously been under the radar for high incidence of female feticide and infanticide, and other forms of discrimination against women. **However, the State has made significant progress in empowering the women in Punjab.** To further curb the practice of female feticide, the Bebe Nanki Laadli Beti Kalyan Scheme is being implemented in the State since 2011-12. The scheme has been providing financial assistance to families so that the ‘financial burden’ of raising daughters is not a concern. As highlighted in Chapter 1, Punjab has shown the highest improvement in sex ratio between 2005-07 and 2015-17, raising the sex ratio in the state to be at par with the national average. However, district level differences continue to exist, ranging from 868 in Bathinda to 961 in Hoshiarpur, as highlighted in Figure 106.

Figure 106: District wise sex ratio in Punjab (2011)

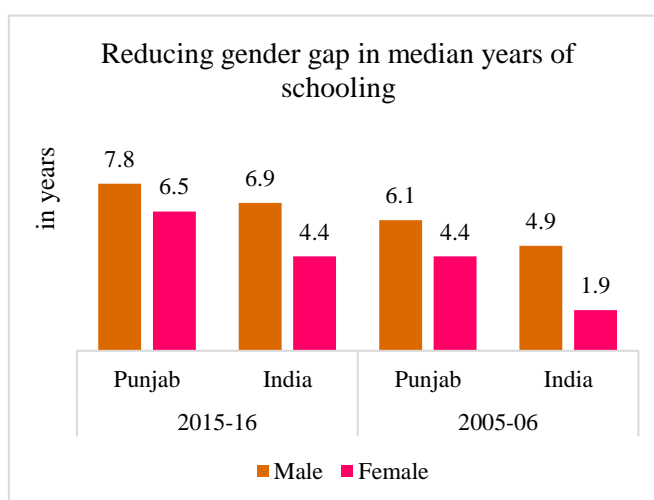
Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Educational indicators for females

Literacy rates for female in Punjab stood at 70.7%, as per Census 2011 (Rural women: 65.8% and Urban women: 79.2%), significantly higher than the national average of 64.7%. Yet, in sync with the national trends, literacy rate for females continues to be lower than males. The gender gap in literacy rates was 9.7 percentage points as recorded in the Census of 2011. However, Punjab has made significant progress in increasing literacy of women. Between 2001 and 2011, the literacy rate for women increased from 63.5% to the latest estimate of 70.7%, reducing the gender gap from 11.9% to 9.7%.

It is well known that educating a man makes him capable, while educating a woman makes the entire family capable. The first step to ensuring equality for women is by providing them access to education and ensuring that females come to schools and colleges. Apart from literacy rates, formal education plays a significant role in improving the status of women in the society. Mirroring national trends, the median years of schooling for females continues to be lower than that for males, as presented in Figure 107.

Figure 107: Median years of schooling, gender wise

Source: NFHS 2015-16 and 2005-06

Nevertheless, significant progress has been made over the years. With improvement in median years of schooling for Punjabi females from 4.4 years in 2005-06 to 6.5 years in 2015-16, the gender gap has reduced to 1.3 years.

Table 57: GER and NER for Punjab, gender wise (2018-19), in %

	Level of education	Male	Female
GER	Primary	91.1	96.9
	Upper Primary	86.4	98.6
	Secondary	89.3	97.4
	High Secondary	73.9	79.1
NER	Primary	86.0	92.9
	Upper Primary	79.6	93.0
	Secondary	50.7	61.0
	High Secondary	40.5	49.2

Source: Department of School Education, Punjab

GER and NER for females in Punjab has been higher than males at all levels of education, as presented in Table 57.

This trend has been witnessed at the national level also, with females having a higher GER and NER (Table 58). However, GER and NER for females in Punjab has been higher than the females at all India level. This indicates significant progress made in Punjab in ensuring that women are being enrolled in education at all levels. Further, the Gender Parity Index (GPI), which is measured as the proportion of female GER to male GER is in excess of 1, at all levels of education. In comparison to national trends, Punjab records a higher or at par GPI than all India (Table 59).

Table 58: GER and NER at all levels of education for Punjab and India, gender wise (2017-18)

GER										
	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary		Higher	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Punjab	97.1	99.3	93.7	101.4	86.9	91.3	71.1	72.7	27.6	33.6
India	94.0	95.4	86.9	95.9	78.5	80.6	54.9	57.0	26.3	25.4

NER									
	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary		
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Female
Punjab	80.36	82.0	69.33	73.1	49.48	55.0	40.58	43.2	
India	82.43	83.7	69.49	76.7	51.05	53.2	30.53	33.1	

Source: DISE Report Card (2017-18) and All India Survey on Higher Education (2017-18) Department of Higher Education, MHRD

Table 59: Gender Parity Index at all levels of education (2016-17)

	Primary	Upper Primary	Secondary	Higher Secondary	Higher Education*
Punjab	1.05	1.10	1.01	1.00	1.22
India	1.02	1.10	1.02	1.02	0.97

*- Data for GPI for higher education is for 2017-18
Source: DISE and AISHE

Punjab has been successful in ensuring that not only girls come to schools but continue to remain there. Drop-out rates for females in Punjab is lower than males for all levels of education from primary to higher secondary. The difference becomes significant as the level of education advances. At primary level, drop-out rate for males is 1.5, against 1.4 for females, indicating a gap of 0.1. In contrast, the drop-out rate amongst males at higher secondary level is 9.87, while that for females is 8.05, a gap of 1.82. To further ensure that females continue to study even at the higher levels, Punjab Government has initiated the Mai Bhago Vidya Scheme. A budget provision of Rs.60 crore has been proposed for the year 2019-20 to cover 2,00,000 beneficiaries. Under the scheme, girls student in classes 9th to 12th are provided with bicycles so that transportation and travel costs should not be a hinderance in educating the girl child. The low drop-out rates have resulted in females having a transition rate from primary to upper primary to be higher than males (Males: 95.3 and Females: 96.5).

Females perform better than males in both outcome and learning indicators, in education attainment.

The better performance of females in Punjab continues in learning outcomes also. Females perform better than males in almost all subjects, across class 3, 5, 8 and 10, as highlighted in Table 60. The gap in scores grows as the level of education advances. However, the relatively poor performance of both genders can be observed in mathematics.

Table 60: Score of Punjabi students in National Achievement Survey, gender wise

Class	Subject	Male	Female
Class 3	EVS	57	58
	Language	63	64
	Maths	56	56
Class 5	EVS	51	52
	Language	52	54
	Maths	46	47
Class 8	Language	52	56
	Maths	31	32
	Science	37	37
	Social Science	34	35
Class 10	Maths	32	34

Class	Subject	Male	Female
	Science	34	36
	Social Science	37	39
	English	36	38
	Modern Indian Language	48	52

Source: National Achievement Survey (2017)

Health indicators for females

Punjab has been a front runner when it comes to healthcare and that is reflected in the high life expectancy in the State. Consistent with national trends, females in Punjab have a higher life expectancy than males. Further, the life expectancy of females in Punjab is significantly higher than that for females at all-India level. For the period 2010-14, life expectancy (at birth) for Punjabi females was 73.8 years, against 69.7 years for men. In comparison, the all India life expectancy for females is 69.6 years and for males is 66.4 years

However, the indicators for maternal care indicate that Punjab, although higher than national average, is behind other large states, as discussed above. MMR, the primary indicator of maternity healthcare, for Punjab is at par with national average of 122 per lac live births. In comparison states like Kerala record an MMR of 42 per lac live births. The slow improvement in MMR over the years has left Punjab behind, while other states have paced ahead. As presented in Table 39, Punjab has progressed ahead of national average in providing expectant mothers with ante-natal care and ensuring that deliveries are assisted with medical professionals. However, the significantly better performance of other states highlights that Punjab has scope to improve even further. Nevertheless, Punjab has the second-highest proportion (91%) of new mothers that receive post-natal care, across all states.

Employment Scenario of female population

While women perform better than men in educational and learning outcomes, this does not translate to employment opportunities for them. Consistent with national trends, women in Punjab report a lower worker-population ratio (WPR) and higher unemployment rate (UR) than men, as discussed in Chapter 1. The situation is relatively graver in Punjab. Not only Punjabi females have a lower WPR and higher UR than women at national level, the gap is significantly large between the two genders within the State. Table 61 presents a look into the employment situation for both genders and highlights how women have a poor representation in the labour force. This indicates a wastage of their abilities and learning, which is relatively better than the males, as highlighted by the learning outcomes. The situation is more serious in urban Punjab, where UR for females is more than double, and the WPR is less than 1/5th, than that for males.

Table 61: Worker Participation Rate & Unemployment Rate for males & females in Punjab & India, 2017-18

	Total		Rural		Urban		
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	
Worker Participation Rate	Punjab	69.8	13.7	67.7	12.5	73.1	15.7
	India	71.2	22.0	72.0	23.7	69.3	18.2

	Total		Rural		Urban		
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	
Unemployment Rate	Punjab	6.9	11.7	7.2	10.3	6.5	13.5
	India	6.1	5.6	5.7	3.8	6.9	10.8

Source: Periodic Labour Force Survey, 2017-18

The discrimination against women in the employment sector is also evident in the wage gap between the two genders, especially in the regular salaried workers in rural areas. During April to June 2018, regular salaried women in Punjab earned, on average, Rs. 6753 lesser than men. Interestingly, regular salaried women in urban Punjab, during the same period, on average earned Rs. 1307.14 more than men. Contrary to this, regular salaried females at all India level earned almost 4000 lesser. For casual labour (not engaged in public works) also, the wage gap exists, especially in the rural areas. Females engaged as casual labour in rural Punjab earned Rs. 102 lesser, while those in urban areas earned Rs. 85.22 lesser. The gender wage gap for both forms of employment in Punjab, though large, is lesser than the difference at all India levels, except for regular salaried in the rural areas.

Financial Independence and Entrepreneurship amongst females

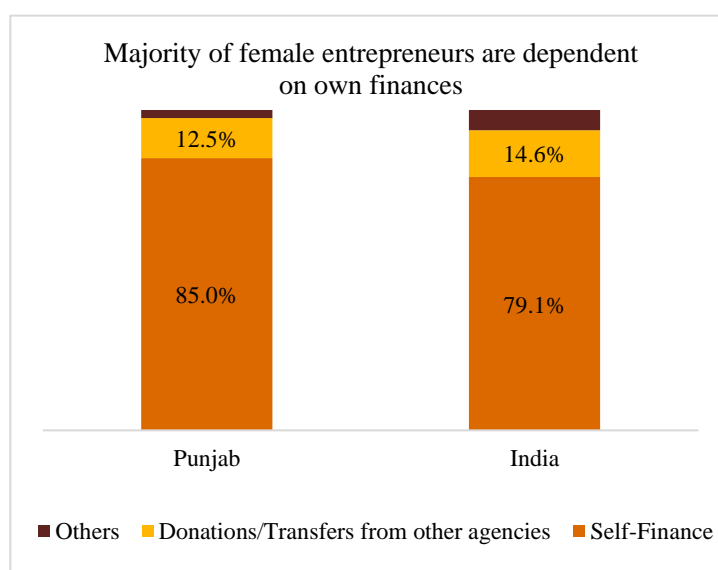
Financial independence and entrepreneurship opportunities are key to ensuring empowerment of women. Punjab, in sync with national trends, has small representation of females in comparison to males in number of bank accounts and amount deposited. As on March 2018, females in Punjab accounted for only 34.8% of accounts and 33.7% of individual deposits in Scheduled Commercial Banks, at par with the national trends. It is evident that financial inclusion of women, across the nation, is a far dream.

Women also have poor representation in entrepreneurial roles. In Punjab, only 20% of proprietary establishments are held by females, against 22% at the national level. Contrasting the national level trends, a larger proportion of females (27%) in rural Punjab are proprietary owners than the national level and lesser in urban areas, as presented in Table 62.

Access to finance is believed to be a major constraint for females to set-up entrepreneurial ventures. Females are heavily dependent on own finances for capital investment. As per estimates of the Sixth Economic Census (2013-14), the situation in Punjab is relatively worse off. 85% of female owned entrepreneurial establishments are mainly financed by their own finances, against 79% at the national level, as presented in Figure 108. The second major source of finance is donations/grants from other agencies.

This dependence on self-finances highlights the missing link between access to finance and entrepreneurial empowerment of women.

Figure 108: Proportion of Establishments under women entrepreneur by Major Source of Finance: 2014

Source: Sixth Economic Census (2013-14), MoSPI, Government of India

Table 62: Distribution of proprietary establishments by gender of owner (2014)

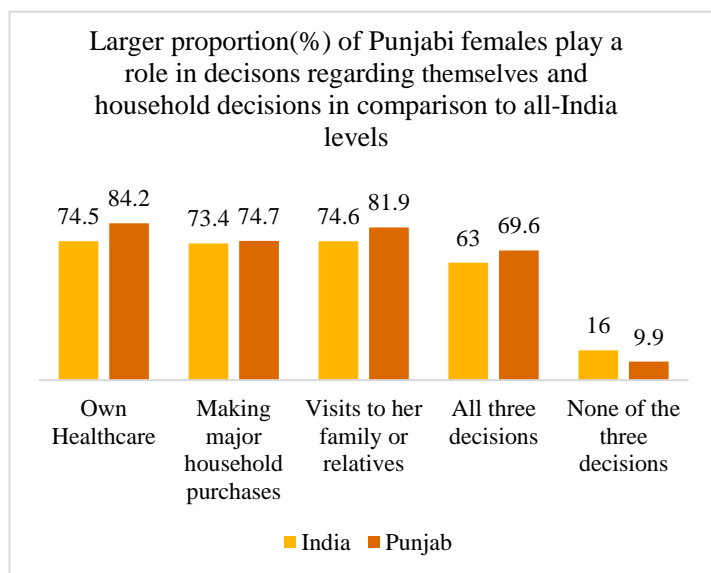
	Rural			Urban			Total		
	Male	Female	% Female	Male	Female	% Female	Male	Female	% Female
Punjab	4199	1581	27%	7311	1347	16%	11510	2928	20%
India	823609	258633	24%	583264	137485	19%	1406873	396118	22%

Source: Sixth Economic Census (2013-14), MoSPI, Government of India

Decision making power of females

Going beyond providing an equal opportunity for women to be educated, employed and be financially included, it is essential women are empowered with the opportunity to take decisions about themselves and for the family. Historically, women have usually been the decision receiver, playing no role in the decision making, even in issues concerning themselves. **Punjab has been doing relatively better in this aspect, as compared to national trends.** As reported during the NFHS 2015-16 survey, a larger proportion of females, either individually or jointly with their husbands, taken decisions concerning their health and other household related issues, as can be observed in Figure 109. Adding to this, over 75% of females in Punjab have

Figure 109: Percentage of women who usually make decisions alone or jointly with her husband

Source: NFHS 2015-16

69.6% of Punjabi females independently or with their husbands take decisions about their health and households, against 63% females at the national level

reported that they alone or jointly with their husband decide how their husband's earnings are used. At the national level, only 70% females report in affirmative to this.

Various government initiatives to empower women

Government is committed to empower the women in the State and various schemes like Awareness Programme for improving Adverse Sex Ratio, Kishori Shakti Yojna, Mai Bhago Vidhya Scheme, Beti Bachao Beti Padhao Scheme and concessional travel facility to women above the age of 60 years in Punjab Roadways and PRTC buses in the State are being implemented.

Distribution of Sterilized Sanitary Pads to Rural Women

There is a need of spreading awareness about the health of the women and empowering them with resources to maintain their good health. The state government has approved a scheme for the Distribution of Sterilized Sanitary Pads to rural women. Under the scheme, all the women in the age group of 16-55 years are to be covered.

Under this scheme an amount of Rs 1.00 crore was approved for the year 2018-19 and 2019-20.

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005

Gender equality is a fundamental human right and is a prerequisite for sustainable development. Goal 5 aims to achieve gender equality by ending all forms of discrimination, violence and harmful practices, including trafficking and sexual exploitation against women and girls. It calls for valuing women's unpaid care and domestic work. In addition, it calls for full and effective participation and equal opportunities for leadership at all levels of decision –making in political, economic and public life for women. Peace, Security, effective governance based on rule of law and upholding principles of equality, human rights and justice are prerequisites for overall development. Cycles of conflict, violence, crime, and exploitation undermine and reverse developments gains. Goal 16 primarily focuses on significantly reducing all forms of violence and promoting the rule of law at the national and international levels to ensure equal access to justice for all. Protection of Women from Domestic Violence Act 2005 ("PWDVA") provides measures for more effective protection of the rights of women guaranteed under the Constitution. It helps those women who are victims of violence of any kind occurring within the family. Under the State Plan Scheme, "Awareness Programme for Domestic Violence Act 2005", the department has organized awareness programme with the assistance of State Legal Service Authority, Police department and NGOs working in the field of Women welfare at all district in the State of Punjab. For the awareness of the Act, pamphlets have been distributed in these programmes. Awareness campaign has also been launched through electronic media like T.V. and Radio etc.

Concessional Travel Facility to Women above the age of 60 years in Punjab Roadways / PRTC buses in the State

In order to increase the mobility among women above 60 years of age. The concessional travelling facility in Punjab Roadways and PRTC buses have been provided on half fare. A budget provision of Rs. 100.00 lac was made for the year 2019-20.

Bebe Nanki Laadli Beti Kalyan Scheme

To improve sex ratio in the State, Bebe Nanki Laadli Beti Kalyan Scheme is being implemented in the State. The main objectives of this scheme are to curb female feticide and to provide better education to girls. Besides this, financial assistance will be provided to the families from time to time so that they are not burdened with the birth of the girl child. Under this scheme, a budget provision of Rs. 40.00 crore has been proposed for the year 2019-20 to cover 20,000 beneficiaries.

National Creche Scheme for children of working mothers

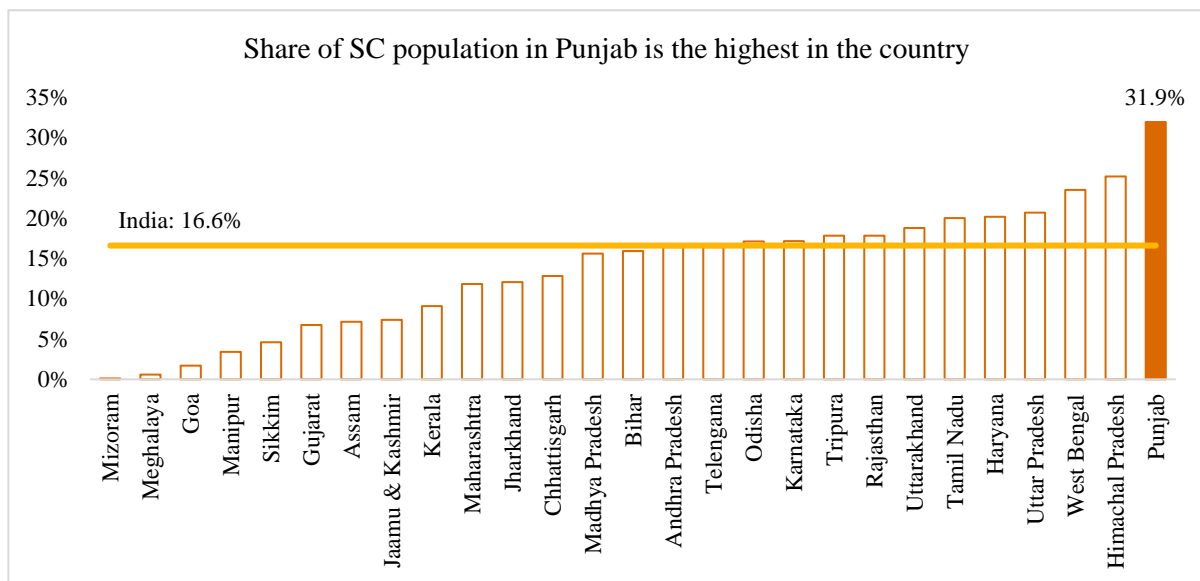
Creche Scheme was implemented by NGO Child Welfare Council and Social Welfare Advisory Board which were running 102 and 112 creches respectively. From 2018, the Social Security Department has taken over these creches as per the instructions of Government of India and 216 creches are functional now. Under this scheme, a budget provision of Rs. 0.80 crore was approved for the year 2018-19. A budget provision of Rs. 3.12 crore has been proposed for the year 2019-20.

6.6 Uplifting of marginalised classes

Punjab is home to largest proportion of Schedule Caste population in the country. As per the Census of 2011, almost one third (31.94%) of the population in Punjab belong to the Scheduled Caste classes (Figure 110), which roughly translates to 4% of the total SC population in the country. SCs, across the country, have been subjected to discrimination and ill-treatment. The Indian Constitution deems all citizens equal. However, the social construct has historically been discriminatory towards Scheduled Castes and Tribes. For a sustainable development of the economy, it is essential that all social classes have opportunities to grow and develop. The SDGs adopted by the United Nation member countries also aim to 'leave no one behind'. Punjab, with a large proportion of this marginalised community has a major role to play in bringing a sustainable development for all.

Share of SC population as a proportion of total population (31.9%) is the highest in Punjab, across all states.

Figure 110: Share of SC population in State's population

Source: Census of India, 2011

Education and health status of SCs in Punjab

Literacy rates amongst the scheduled castes in Punjab, continue to be below the total literacy rate in the state, a phenomenon that is being witnessed at the national level too. As per Census 2011, the literacy rate for SCs was 64.8% (Males: 70.7% and Females: 58.4%). In comparison, the total literacy rate in the State was 75.9% (Males: 80.5% and Females: 70.7%), indicating a gap in attainment of basic literacy levels between the marginalised groups and other social classes. It is evident that the gender gap exists amongst the literacy levels of males and females of scheduled castes. However, the gap is much narrower than national level.

It is interesting to note that while general literacy rates in Punjab are higher than the national average, SCs in the state slightly lag behind SCs at the national level. Census 2011 highlights that literacy rates for SCs in India is 66.1%, against the 64.8% for the SCs in Punjab. A similar trend is witnessed amongst the males, with SC males in India having a literacy rate of 75.2%, against 70.7% amongst SC males in Punjab. However, contrary to the trends, SC females in Punjab have recorded a

higher literacy rate, as can be observed from Table 63. The trends in adult literacy of SC in Punjab mirror the trends of overall literacy rates of SC.

Table 63: Literacy rates amongst Schedule Castes in India and Punjab

Age group	Punjab			India		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
7 & above	64.8%	70.7%	58.4%	66.1%	75.2%	56.5%
15 & above (Adult)	59.4%	66.4%	51.8%	60.4%	71.6%	48.6%

Source: Census of India, 2011

Within the state as well there exists disparity among social classes. NFHS 2015-16 highlights that 86.8% of the SC population aged 6-17 years attended school in 2014-15, against 96% of population belonging to other classes (Not belonging to a scheduled caste, scheduled tribe, or other backward class). To push for higher take up of education amongst SCs, various scholarship schemes for the educational development of SC (and other backward classes) have been provided by the State Government

Schedule Castes in Punjab show better results on health and nutrition indicators relative to SC across the country. National level trends highlight that 42.8% of SC children under age five years are stunted, while 39.1% are underweight and 21.2% are wasted. In contrast, only 29.3% of SC children under age five are stunted, 24.1% are underweight and only 16.9% are wasted in Punjab. A contributing factor to this can be that a larger population of SC children in Punjab receive all basic vaccinations and better access to food. Against 63.2% of children (aged 12 to 23 months) receiving all basic vaccinations at the national level, 89.2% SC children in Punjab received all basic vaccinations, as highlighted in NFHS 2015-16. However, again, SCs in the State continue to lag other social classes in Punjab. Children belonging to other classes (except SC, ST and OBCs) have better results on anthropometric indices. In terms of adult health status, prevalence of hypertension, obesity and high blood sugar levels is relatively lower amongst SC (men and women) in comparison with population (men and women) belonging to other social classes in Punjab.

The take-up of contraception by SC women in the state has also been relatively higher than SC women at all India level and at par with women belonging to other classes within the State. 75.5% of SC women in the state use some form of contraception, against 54.9% at national level and 76.5% of the women from other classes. **Interestingly, a larger proportion (91.1%) of SC women in the state use modern contraceptive methods, in comparison to 86% of women belonging to other classes.** Consistent with other classes, female sterilization and use of condoms/nirodh are the preferred modern methods of contraception with SC females. However, while contraception is more widely accepted amongst the SCs, indicators for maternal care (ante-natal care, institutional delivery and post-natal care) fall behind other classes in the state.

Government initiatives to uplift marginalised classes

The Punjab Scheduled Castes Land Development and Finance Corporation (PSCFC)

The aim of the Corporation is to provide loan and subsidy to poor Scheduled Caste population. During the previous financial year 2018-19 (up to 30.09.2018) Corporation has disbursed the amount of Rs. 2273.70 lac to 3267 beneficiaries. During the current financial year (up to 25 November 2019), Corporation has provided loans amounting to Rs. 41.65 lac to 49 beneficiaries.

The Punjab Backward Classes Land Development and Finance Corporation (BACKFINCO)

The Punjab Backward Classes Land Development and Finance Corporation provide loans to Backward Classes, minorities and Economically Weaker Section for self-employment activities. For Backward Classes annual family income is Rs. 30,000 (irrespective of rural and urban sector with at least 50% of total funding to persons with annual family income up to Rs. 1.50 lac), for economically weaker section whose family income is up to Rs. 1.00 lac and for minority community under Credit Line-1, the income criteria is up to Rs. 98,000 p.a. in rural areas and up to Rs. 1.20 lac p.a. in urban areas (70% disbursement should be for this target group) and Under Credit Line -2, the Income criteria is up to Rs. 6.00 lac in both rural areas and urban areas (30% disbursement is for this target group). Corporation provided loans amounting to Rs. 372.31 lac to 229 beneficiaries during the year 2018-19. During 2019-20 (up to 31 October 2019) disbursement of Rs. 381.56 lac has been made to 227 beneficiaries.

Pradhan Mantri Adarsh Gram Yojana

Under the scheme, a sum of Rs. 30.00 crore has been earmarked for providing basic minimum services like education, health, water supply, sanitation and disposal of sludge water and upgradation of infrastructure facilities in SC concentrated villages.

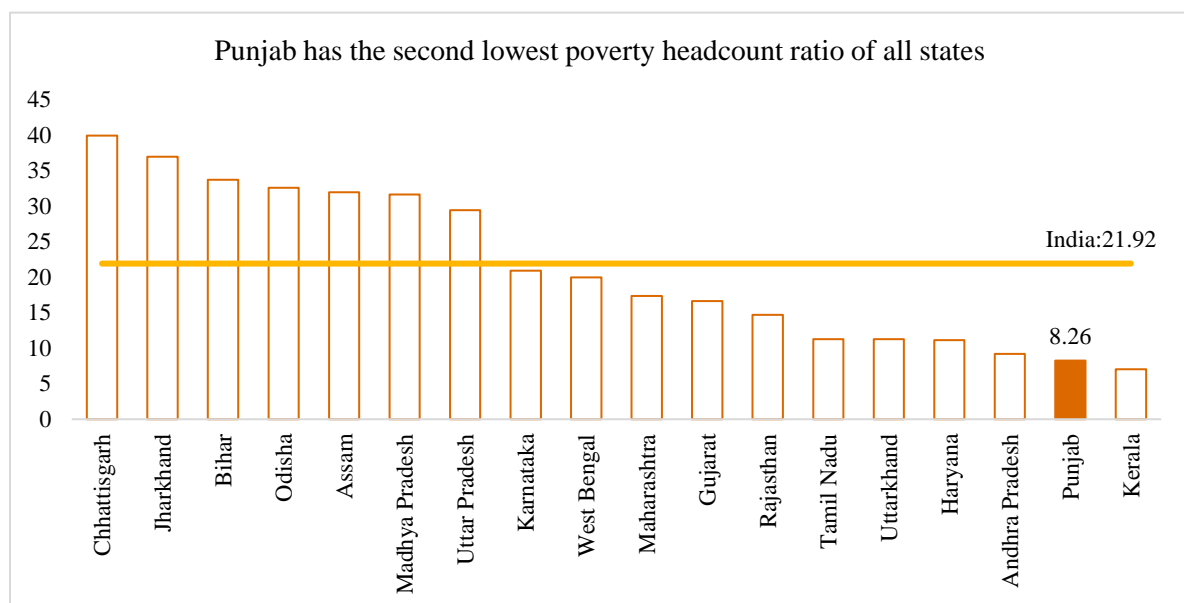
6.7 Poverty

Poverty is a curse that binds every developing economy. It not only is characterised by low income or lack of resources, poverty leads to restricting opportunities of growth and development. It is well known that the poor have lower literacy and education attainment, poorer access to healthcare facilities and face discrimination in the society.

Punjab has the 2nd lowest poverty estimates of all states.

The vicious cycle of poverty ensures that the poor are unable to break away from the shackles of poverty and grow in life. The first goal under the 17 SDGs adopted by United Nation member countries is to end poverty in all forms. Termed as the greatest challenge to humanity, poverty has forced millions of people across the globe to live even without basic human needs.

Figure 111: Poverty Headcount Ratio (2011-12)

Source: RBI Handbook of State Statistics 2011-12

Punjab fares relatively well in poverty estimates. With a headcount ratio (as per Tendulkar estimates-2011-12) of 8.26%, Punjab has the second lowest poverty estimates of all states, as presented in Figure 111. These estimates are based on a poverty line (monthly per-capita expenditure) of Rs. 1054 for rural Punjab and Rs. 1155 for urban Punjab. The headcount ratio in rural areas of Punjab is 7.66% ranking Punjab second out of all states, while that for urban areas is 9.24%, ranking 10th. The relatively better performance in the rural areas is an indication that agricultural income has helped kept the poverty levels in the state low.

Over the years, Punjab's poverty headcount ratio has progressively declined from 22.4% in 1993-94 to 20.9% in 2004-05 to the current levels. Over these years, Punjab has consistently been amongst the top rankers in poverty estimates. The historically earned high agricultural wealth has helped the consumption in the state stay buoyant even as the growth in per-capita income slows down.

The estimation of poverty lines is based on Monthly Per Capita Expenditure. Consumption expenditure is less volatile over time, considered to be measured more reliably than income and hence, offers good estimate of economic well-being. Given the poverty estimates are quite dated, a look at the MPCE can help understand the current poverty scenario. **Focusing on the rural sector, the NABARD All-India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) highlights that Punjab has the highest monthly consumption expenditure per household at Rs. 11707, against a national average of Rs. 6646. The survey further highlights that Punjab not only has the highest monthly consumption expenditure, but also the higher surplus over monthly household income, allowing good savings in the state, as presented in Table 64.**

Table 64: Average Monthly Income and Consumption Expenditure per Household by States in rural areas (In Rupees per month per household)

	Average Monthly Income	Average Consumption Expenditure	Surplus
Punjab	16020	11707	4314
Kerala	15130	11156	3975
Haryana	12072	8646	3426
Himachal Pradesh	11702	8556	3146
Gujarat	10518	7490	3028
Tamil Nadu	9716	7381	2335
Arunachal Pradesh	9877	7722	2155
Maharashtra	8938	6821	2117
Assam	8880	6814	2066
Meghalaya	10061	8242	1819
Chhattisgarh	7272	5607	1665
Odisha	7241	5613	1628
West Bengal	6860	5249	1611
Karnataka	8383	6882	1502

	Average Monthly Income	Average Consumption Expenditure	Surplus
India	8059	6646	1413
Jammu & Kashmir	10747	9343	1404
Goa	10758	9445	1313
Rajasthan	8338	7039	1299
Manipur	9679	8617	1062
Nagaland	10002	8976	1026
Telangana	7811	6813	998
Madhya Pradesh	6632	5675	956
Mizoram	9491	8561	930
Tripura	8612	7980	632
Uttarakhand	8762	8303	459
Uttar Pradesh	6257	5941	315
Sikkim	8560	8246	314
Jharkhand	5854	5544	310
Bihar	6277	6015	262
Andhra Pradesh	5842	5746	95

Source: NAFIS 2016-17

6.8 Environmental challenges

Punjab with a score of 0.55 ranks 6th out of 18 big states, on the Environment aspect of the Good Governance Index, launched by the Ministry of Personnel, Public Grievances & Pensions. This aspect of the index assesses whether a state has an Action Plan for Climate change, along with the change in forest cover in the state.

Punjab ranks 6th, on the Environment aspect of the Good Governance Index of MoS (PP)

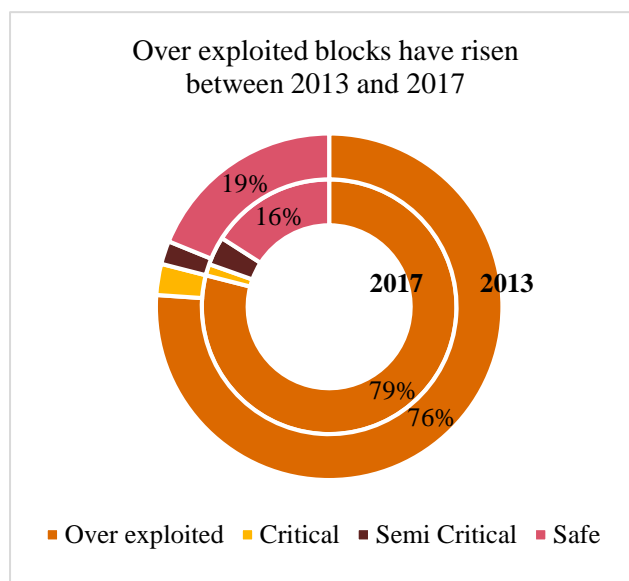
Concerns related to ground water levels

Punjab has been successful in achieving almost 100% net irrigated area, to modernize the agricultural practices in the State. However, this has come with a cost. The state is heavily dependent on ground water resources for irrigation needs of the state. A report by Central Ground Water Board, on the Dynamic Ground Water Resources of India (2017), highlights that over 95% of extracted water in Punjab is for irrigation purposes, the highest across all states. The heavy exploitation of ground water resources has put Punjab in a crisis with indications that the State may soon run out of ground water levels.

The total annual groundwater, at the national level decreased from 447 to 432bcm in 2017, with Uttar Pradesh, Assam and Punjab recording the highest decline. The report by CGWB highlight that one of the most over-exploited regions are concentrated in the north western part of the country including parts of Punjab, Haryana, Delhi and Western Uttar Pradesh where despite presence of many replenishable water resources, the indiscriminate extraction of ground water has led to over exploitation.

Focusing on Punjab, the report highlights that of the 138 blocks assessed, almost 80% (109) blocks have been categorized as ‘Over exploited’, 2 as ‘Critical’, 5 as ‘Semi-Critical’, and 22 as ‘Safe’. In comparison, the assessment for 2013 highlighted that of the 138 assessed blocks, 105 blocks were categorized as ‘Over-exploited’, 4 as ‘Critical’, 3 as ‘Semi-Critical’, and 26 as ‘Safe’. It is evident that the situation has further deteriorated between the two assessment years, with a larger share of assessed blocks being categorized ‘over exploited’ and lesser blocks being marked ‘Safe’, as presented in Figure 112. The deteriorating situation can be further assessed by the fact that stage of ground water extraction has increased from 149% to 166% between 2013 and 2017, and the annual extractable ground water resource decreased from 23.39 to 21.59 bcm.

Figure 112: Categorization of assessed blocks on ground water situation

Source: Dynamic Ground Water Resources of India (2017)

Chapter 7 Public Finance

A stable fiscal scenario is essential to promote sustainable growth of the economy. Punjab's performance on key fiscal indicators has exhibited signs of stability in recent years. Revenue deficit target in 2019-20 (BE) was pegged at 2.0% of GSDP as against 2.3% in 2018-19 (RE). The government is steadfast in achieving revenue surplus just as the state achieved primary surplus in 2017-18 and thereby comply with the targets as prescribed in the Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act, 2003. The primary deficit of Punjab has declined temporarily from 9.5% of GSDP in 2016-17 to 0.3% in both 2018-19 (RE) and 2019-20 (BE) implying that the gross borrowing needs of the State has come down. The fiscal deficit was restricted to 2.6% of GSDP in 2017-18 as against 12.3% in 2016-17. Fiscal deficit in 2018-19 (RE) was 3.4% of GSDP, and the target in 2019-20 (BE) was also set at 3.4%.

Revenue receipts for Punjab have more than doubled between 2011-12 and 2018-19 (RE) with Punjab having one of the highest growth in revenue receipts between 2014-15 and 2018-19 (RE) among the select states such as Andhra Pradesh, Gujarat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Tamil Nadu and Telangana. Revenue receipts as percentage of GSDP was 13.6% in 2018-19 (RE) as compared to 11.3% in 2017-18. SGST and sales tax were the largest contributors towards state's own tax revenue. Revenue from general services and interest receipts account for the bulk of state's own non-tax revenue. Punjab's share of central transfers in revenue receipts has also grown which is due to routing of funds through state treasury, increased allocations recommended by XIV FC and compensation from the Centre to meet shortfall in GST collections relative to protected revenue as per the GST Act 2017. It is worth mentioning that Punjab's share in horizontal distribution of central taxes increased to 1.79% in XV FC report for the year 2020-21.

Government of Punjab is committed towards providing for the developmental needs of the State and thus, developmental expenditure as percentage of total expenditure has witnessed an uptrend since 2017-18.

State's total expenditure has grown at an average annual growth rate of 18.3% between 2012-13 and 2018-19 (RE) and is expected to rise further by 28.2% in 2019-20 (BE). Revenue expenditure accounted for 92.7% of State's total expenditure leaving 5.5% for capital outlay and 1.8% for loans and advances by State government in 2018-19 (RE).

Expenditure on general services, which include establishment expenditure and interest payments, have the largest share in revenue expenditure reflecting the size of the government, whereas the allocation on social and economic services is well-balanced. Within economic services, revenue expenditure is driven by highest allocation towards agriculture and allied activities. Within social services, education, sports, art and culture is the largest contributor. On the other hand, capital outlay has largely been spent on social services specifically on urban development.

A consistently declining trend in outstanding liabilities to GSDP ratio was observed between 2005 and 2014. However, the ratio witnessed a sharp rise in 2017 due to the additional debt burden added by the conversion of cash credit limit gap into long-term loans and take up of UDAY loans. The debt stock composition of the State has undergone a change with the State moving towards more open market borrowings to meet its gross financing needs. Debt sustainability analysis based on an econometric method indicates that although debt is high, State government's debt seems to be sustainable as effective interest rate has been lower than nominal growth rate. Therefore, Punjab, despite its numerous developmental needs and challenges, is on a fiscally prudent path to inclusive growth.

7.1 Overview

Fiscal performance

Punjab is on a sustainable fiscal path as shown in Table 65. In the face of extremely volatile global macroeconomic environment, Punjab has posted growth of 32.8% in revenue receipts and 107.1% in capital outlay as per 2018-19 (RE).

Total revenue receipts in 2019-20 (BE) is estimated to be Rs. 78,509.70 crores posting a growth of 11.5% relative to 2018-19 (RE). On the other hand, State's revenue expenditure is estimated to increase by 9.6% in 2019-20 (BE) reaching Rs. 90,196.96 crores. Revenue Deficit has been targeted at Rs. 11,687.26 crores (2.0% of GSDP). Substantial growth in capital outlay is expected in 2019-20 BE (about 3.7 times of 2018-19 (RE)) which could be financed from increased recovery of loans and advances thus keeping the fiscal deficit at Rs. 19,657.87 crores (3.4% of GSDP) in 2019-20 (BE). Increasing capital outlay aligns with the idea of inclusive growth. Productivity enhancement due to public infrastructure expansion bestows equal benefits to all sections of the society.

Table 65: Summary of key budget heads (in Rs. crore)

Items	2017-18	2018-19 (RE)	2019-20 (BE)
1. Revenue Receipts (2+5)	53,009.59	70,398.92	78,509.70
2. Tax Revenue (3+4)	41,040.19	44,750.72	50,993.62
3. State's Own Tax Revenue	31,495.57	33,073.01	37,674.20
4. Share in Central Taxes	9,544.62	11,677.71	13,319.42
5. Non-Tax Revenue (6+7)	11,969.40	25,648.20	27,516.08
6. State's Own Non-Tax Revenue	4,318.39	9,929.97	9,476.98
7. Grants from Centre	7,651.01	15,718.23	18,039.10
8. Revenue Expenditure	62,464.85	82,317.96	90,196.96
9. of which, Interest Payments	15,333.96	16,311.54	17,669.25
10. Capital Outlay	2,352.08	4,871.57	22,842.06
11. Net Lending (12-13)	686.96	859.30	(14,871.45)
12. Loans & Advances by State Government	760.04	1,602.64	813.73
13. Recovery of Loans & Advances	73.08	743.34	15,685.18
14. Miscellaneous Capital Receipts	0.12	0	0
15. Revenue Deficit (8-1)*	9,455.26 [2.01%]	11,919.04 [2.30%]	11,687.26 [2.02%]
16. Fiscal Deficit (10+11+15-14)*	12,494.18 [2.66%]	17,649.91 [3.41%]	19,657.87 [3.40%]
17. Primary Deficit (16-9)*	(2,839.54) [-0.60%]	1,338.37 [0.26%]	1,988.62 [0.34%]

Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus;
Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

*figures in bracket are as % to GSDP

7.2 Revenue receipts

Composition of Revenue Receipts

Tax revenue has higher share in revenue receipts as compared to that of Non-Tax Revenue (Figure 113). Tax revenue collection in 2018-19 (RE) was Rs. 44,750.72 crores while non-tax revenue collection stood at Rs. 25,648.20 crores.

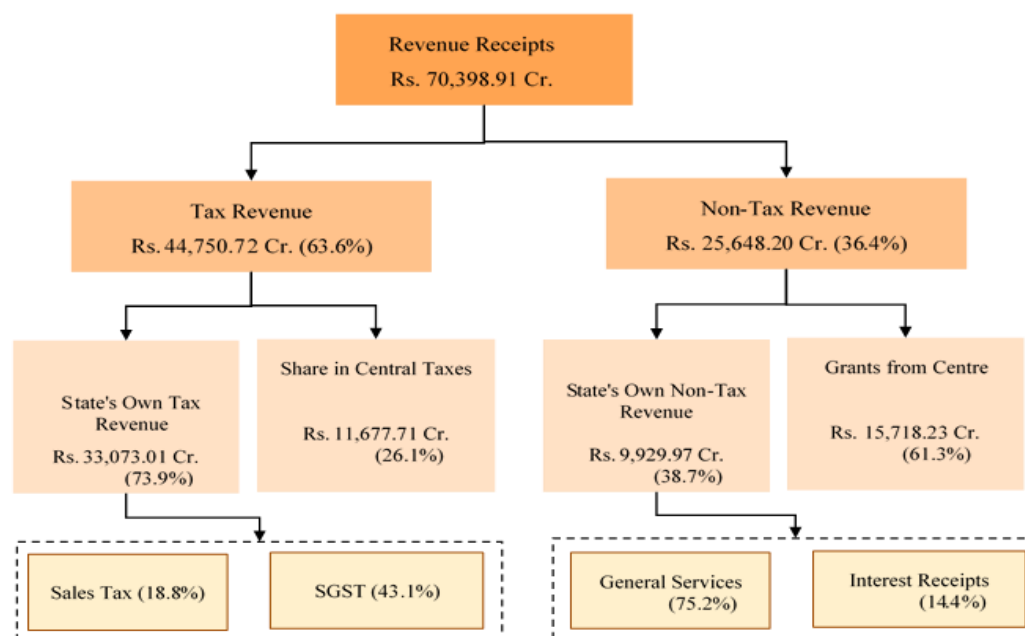
Own tax revenue, which includes taxes on income, property & capital transactions and commodities & services, accounts for majority of State's tax revenue. SGST and sales tax have the largest contribution of 43.1% and 18.8% respectively towards Punjab's own tax revenue in 2018-19 (RE). In the pre-GST regime, sales tax had the largest contribution towards own tax revenue since 2011-12. However, SGST was the major contributor in 2018-19 (RE) and is estimated to remain the same during 2019-20 (BE).

Grants from Centre contribute the bulk of non-tax revenue. Apart from this, general services provided by the State and interest receipts are the primary sources of State's own non-tax revenue in 2018-19 (RE).

State's Own Revenue

State's own revenue collection increased by 20.1% in 2018-19 (RE) over the previous year. State's own revenue stood at Rs. 35,813.96 crores in 2017-18. It increased to Rs. 43,002.98 crores in 2018-19 (RE) and comprised of Rs. 33,073.01 crores of own tax and Rs. 9,929.97 crores of own non-tax (Figure 113). Owing to a significant growth in own non-tax revenue, own revenue as percentage of GSDP increased to 8.3% in 2018-19 (RE) as compared to that of 7.6% in 2017-18.

Figure 113: Composition of Revenue Receipts, 2018-19 (RE), (in Rs. Crores)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

State's Own Tax Revenue

Sales tax, state excise, taxes on vehicles, taxes & duties on electricity and SGST, together accounted for 92.5% of Punjab's own tax collection in 2018-19 (RE) while the rest came from taxes on income and taxes on property & capital transactions. As mentioned previously, SGST and sales tax, in order, are the highest contributors towards Punjab's own tax revenue. SGST collection

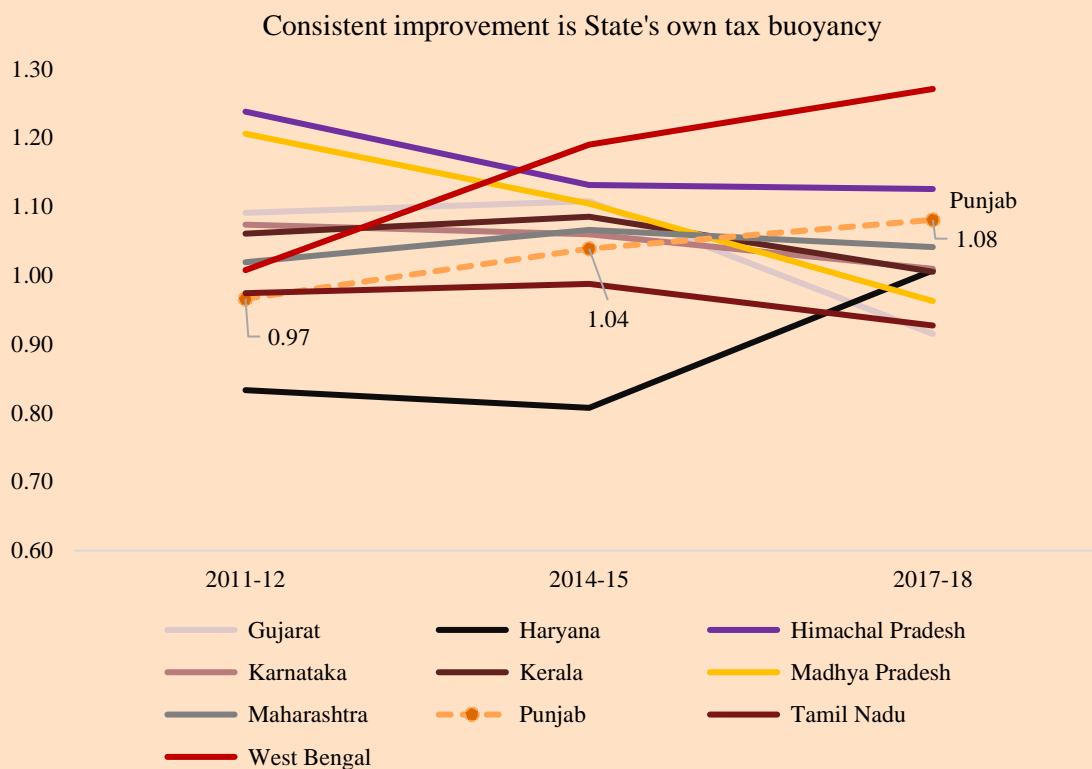
increased by 59.0% in 2018-19 (RE) to Rs. 14,267.60 crores. However, sales tax collection declined by 44.2% in 2018-19 (RE). Its share in state’s own tax revenue has also been declining as it is now restricted to only those commodities that are not covered under GST like petrol, diesel, liquor, etc. The overall growth rate of State’s own tax revenue stood at 5.0% in 2018-19 (RE).

Box 20: Improving tax buoyancy

Punjab has shown gradual but consistent improvement in own tax buoyancy. Tax buoyancy shows percentage change in tax collections from one percent change in GSDP (or the tax base). Figure 114 presents the tax buoyancy of some of the Indian states during the last few years. It can be observed that Punjab’s own tax buoyancy has exhibited consistent rise. Punjab’s tax buoyancy has grown in the last six years from 0.97 in 2011-12 to 1.04 in 2014-15 and eventually to 1.08 in 2017-18. A tax buoyancy of greater than unity signifies that growth in state’s own tax revenue collection has been more than the overall growth of economy (GSDP) or the tax base.

This is remarkable given the macro-economic backdrop in which states are performing.

Figure 114: Tax buoyancy of Punjab vis-a-vis other Indian states

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

State's Own Non-Tax Revenue

Revenue from general services accounted for 75.2% of State's own non-tax revenue in 2018-19 (RE). Punjab's own non-tax revenue stood at Rs. 9,929.97 crores in 2018-19 (RE), having grown at a CAGR of 32.3% since 2011-12. Of this, Rs. 7,468.85 crores came from general services while interest receipts contributed Rs. 1,432.73 crores. Revenue from social and economic services together contributed 10.3% towards own non-tax revenue. Medical and public health from social services is the major revenue generator while that from economic services is road transport.

Punjab has the highest State's own non-tax revenue to GSDP ratio in 2018-19 (RE) among select states

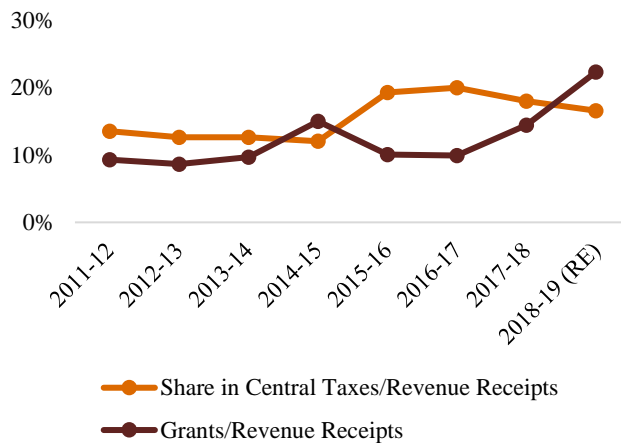
Punjab has the highest own non-tax revenue to GSDP ratio in 2018-19 (RE) among select states⁵⁰. Although Punjab had a relatively lower own non-tax revenue to GSDP ratio of 0.9% in 2012-13, this ratio is estimated to increase to 1.9% in 2018-19 (RE), which is the highest among select states.

Central Transfers

Central Transfers is composed of share in central taxes and grants from centre. With routing of funds for central schemes through state budgets and increased devolution in the 14th FC period, the share of central transfers has witnessed a growth. Punjab's share of central transfers in revenue receipts has increased from 22.9% in 2011-12 to 38.9% in 2018-19 (RE). Rise in transfers enabled the State to spend on developmental needs of its citizenry.

CGST, corporation tax and income tax are the leading contributors towards Punjab's share in central taxes. These three taxes together contributed 88.0% of Punjab's share in central taxes in 2018-19 (RE). CGST had the highest contribution of 34.3%. However, estimates for 2019-20 (BE) show that with a growth rate of 28.2% in 2019-20 (BE), corporation tax is expected to be the highest contribution. Total grants stood at Rs. 15,718.23 crores in 2018-19 (RE). Grants from Centre accounted for 61.3% of State's non-tax revenue in 2018-19 (RE) and are estimated to rise further next year.

Figure 115: Central transfers as percentage of Revenue Receipts

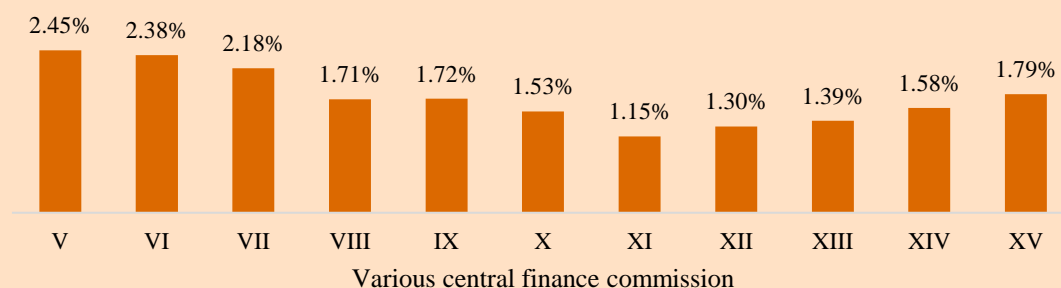
Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

⁵⁰ Throughout the chapter, the set of select states include Andhra Pradesh, Gujarat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Punjab, Tamil Nadu and Telangana, unless otherwise mentioned

Box 21: Central Transfers to Punjab

Punjab's share in horizontal distribution of central taxes had declined from 2.45% in fifth finance commission to 1.15% in XI FC. This has increased to 1.79% in XV FC. This could be due to reduced weights attached to fiscal capacity distance (from 62.5% in 11th FC to 45% in 15th FC).

Figure 116: Punjab's share in horizontal distribution of central taxes

The 14th Finance Commission recognized the responsibility of states towards conservation of environment and climate, which is consistent with sustainable economic development. The Commission added forest cover as one of the devolution criteria. This is intended to compensate States with high forest cover and thus provide ecological benefits for all States but the cost (in terms of lack of economic activity in that area) are only borne by the state concerned. While this is an encouraging development, forest cover does not capture all possible externalities such as wheat and rice production. Punjab plays a vital role in ensuring food security for the entire nation. Punjab contributed about 31% and 38% to total central pool of rice and wheat respectively in 2017-18. A negligible portion of rice produced in the State is consumed locally. Production of rice and wheat over the years has led to groundwater depletion in the State. Nearly 80% of the blocks are in overexploited category in Punjab in 2017. These environmental costs are borne by the State only while benefits (rice and wheat for consumption) are shared by all States.

The 15th Finance Commission introduced a new performance-based criterion – demographic performance, by using a measure of the total fertility rate (TFR). With an emphasis on the need to control population, the Commission awarded those states which have been able to achieve a lower TFR and Punjab is one of them. As mentioned in Chapter 6, Punjab has managed to keep its population growth in check and achieve a fertility rate which is lower than its replacement rate. The share of Punjab's population in India's population declined from 2.49% in 1971 to 2.33% in 2011.

Almost 31.94% of Punjab's population belongs to SC category. The development needs of the State, therefore, are much higher and require substantial governmental support for inclusive growth. Including SC population as a criterion would have helped states with higher population of these marginalized groups with more fiscal resources to address their developmental needs. This is beyond the per capita income distance criterion, which considers differences in ability to provide comparable level of services.

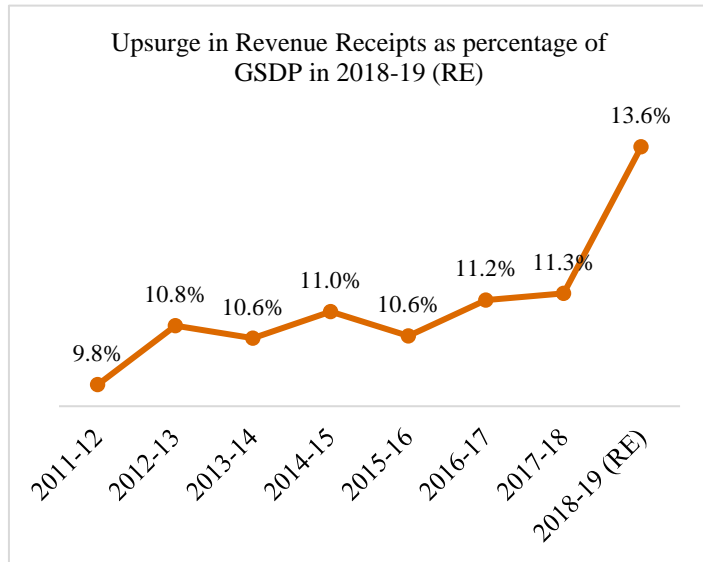
Source: Various Central Finance Commission reports

Trend in Revenue Receipts

Punjab’s revenue receipts as percentage of GSDP witnessed a surge in 2018-19 (RE) over 2017-18 (Figure 117). Revenue receipts as percentage of GSDP has moved between 9.8% to 11.3% during 2011-12 to 2017-18, while that in 2018-19 (RE) increased to 13.6%.

Revenue receipts have more than doubled between 2011-12 and 2018-19 (RE). Revenue receipts for 2018-19 (RE) stood at Rs. 70,398.91 crores with an average annual growth rate of 15.4% between 2012-13 and 2018-19 (RE). Of the total revenue receipts in 2018-19 (RE), 61.1% will be raised through own sources while the remaining will be through central transfers.

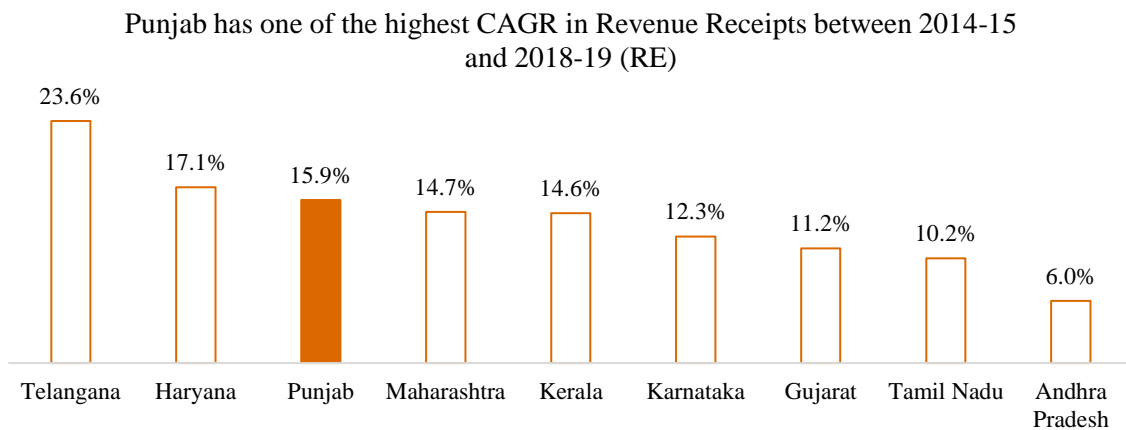
Figure 117: Revenue Receipts as percentage of GSDP for Punjab (2011-12 to 2018-19 (RE))

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Figure 118 indicates that Punjab has one of the highest CAGR of revenue receipts among select states between 2014-15 and 2018-19 (RE). During this period, the CAGR of Punjab’s revenue receipts stood at 15.9%, only next to Telangana and Haryana. The primary contributor towards the

Figure 118: CAGR of Revenue Receipts for Punjab and select states, 2014-15 to 2018-19 (RE)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

high CAGR of Punjab’s revenue receipts is non-tax revenue, which comprises of State’s own non-tax revenue and grants from Centre. Non-tax revenue grew at a CAGR of 30.8% while tax revenue grew at a CAGR of 10.3% during 2014-15 to 2018-19 (RE). Within non-tax revenue, State’s own non-tax revenue and grants from the Centre witnessed CAGR of 36.3% and 27.9% respectively during the same period.

Punjab has one of the highest CAGR in revenue receipts between 2014-15 and 2018-19 (RE) among select states

As per the accounting procedure followed by CAG, GST compensation to the State has been apportioned between State's Own Tax Revenue and Grants from Centre in the ratio of 65:35 for 2018-19 (RE) and 70:30 for 2019-20 (BE) respectively. Therefore, a portion of the tax revenue is now being classified as non-tax revenue, which has restricted the growth rate of tax revenue while raising the same for non-tax revenue. Non-tax revenue in 2018-19 (RE) witnessed an increase of 114.3% over the previous year, with own non-tax revenue rising by 129.9% and Grants from Centre rising by 105.4%.

SDG Indicator 17.1.1 Total government revenue as percentage of GSDP, by source

Table 66: Components of revenue receipts as percentage of GSDP, average for 2014-15 to 2018-19 (RE)

States	SOTR/ GSDP	Share in Central Taxes/ GSDP	SONTR/ GSDP	Grants/ GSDP	Total Revenue Receipts/ GSDP
Andhra Pradesh	6.7%	3.4%	0.8%	3.1%	14.0%
Gujarat	5.8%	1.5%	1.0%	1.2%	9.5%
Haryana	6.6%	1.1%	1.2%	1.1%	9.9%
Karnataka	6.9%	2.2%	0.5%	1.5%	11.1%
Kerala	6.9%	2.2%	1.6%	1.5%	12.1%
Maharashtra	6.6%	1.4%	0.7%	1.1%	9.7%
Punjab	6.7%	2.0%	1.2%	1.8%	11.6%
Tamil Nadu	6.8%	1.7%	0.8%	1.5%	10.8%
Telangana	7.2%	2.0%	1.3%	1.9%	12.4%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Note: SOTR: State's Own Tax Revenue, SONTR: State's Own Non-Tax Revenue

From Table 66, it can be observed that revenue receipts as percentage of GSDP, average for 2014-15 to 2018-19 (RE), stood at 11.6% for Punjab, which is higher than that of states like Gujarat, Haryana, Karnataka, Maharashtra and Tamil Nadu.

Box 22: Impact of Goods and Services Tax on State's finances

The implementation of Goods and Services Tax (GST) from 1st July 2017 subsumed a number of indirect taxes earlier levied by Government of India and various state governments. The taxes levied by Government of Punjab subsumed under GST include value added tax except VAT on petroleum and liquor, central sales tax, purchase tax, luxury tax, entry tax, entertainment tax (except levied by local bodies), advertisement tax, tax on lotteries, betting and gambling, state cesses and surcharges related to supply of goods and services.

As per Goods and Services Tax (Compensation to States) Act, 2017, states have been assured on protected revenue for the period of five years, i.e., till 30th June 2022. Protected revenue is estimated for the period 2017-18 to 2022-23 assuming growth rate of 14% over actual collections against subsumed indirect taxes in 2015-16. Difference between actual State GST and protected revenue is compensated by the Government of India. The compensation to states is financed through a GST Compensation Cess levied by Government of India deposited in a Fund which is also managed by Government of India.

Given the economic slowdown, SGST collection has not grown at the expected rate. As per the Mukherjee 2020, by the year 2022-23, if GST compensation is discontinued, Punjab would have substantial gap in actual SGST and protected revenue. If Government of India discontinues compensation to states, it will have significant impact on state finances. The paper reports that the revenue gap for Punjab would be more than 40% of expected SGST revenue in 2022-23.

Government of Punjab has been taking required measures on tax administration to minimize the impact. As on June 30, 2018, Punjab ranks No. 1 in GSTR-3B and GSTR-1 return filing with 88.18% and 80.70% return filing respectively (as per Memorandum to 15th FC). State Government, in order to facilitate traders having limited computer knowledge in registration, filing of returns and other online GST related tasks, has trained youth as "GST MITRA". Therefore, it would be prudent to increase the compensation period than what was envisioned originally.

Source: Mukherjee, S. (2020). Possible Impact of Withdrawal of GST Compensation Post GST Compensation Period on Indian State Finances (No. 20/291)

7.3 State expenditure

Composition of State's Expenditure

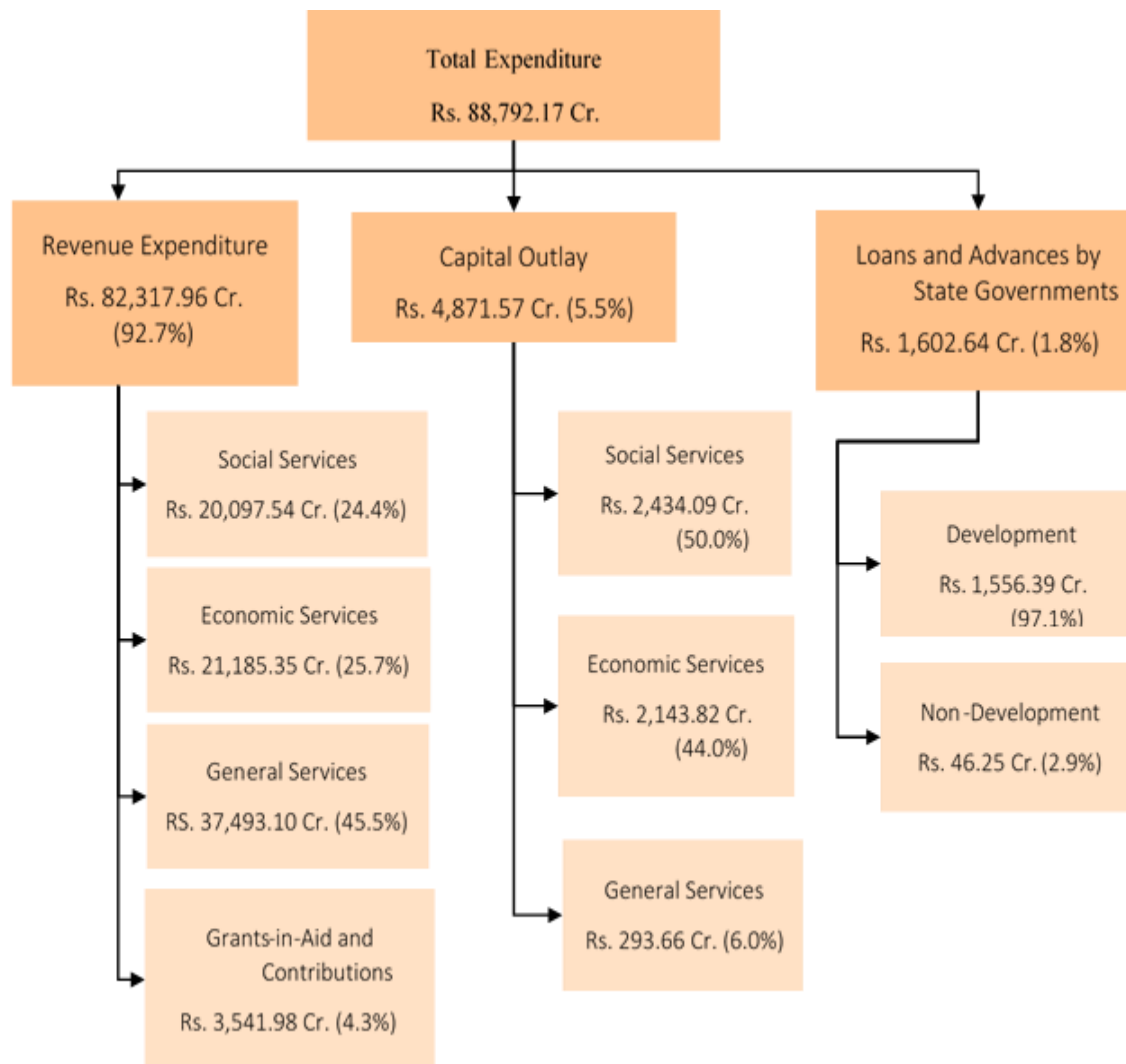
Revenue Expenditure

With a share of 92.7% in 2018-19 (RE), revenue expenditure dominates State's total expenditure (Figure 119). Revenue expenditure, which is composed of expenditure on social, economic and general services as well as grants to local bodies, have more than doubled between 2012-13 and 2018-19 (RE). With an average annual growth rate of 14.2% between 2012-13 and 2018-19 (RE), revenue expenditure stood at Rs. 82,317.96 crores in 2018-19 (RE). The share of revenue expenditure in total expenditure has consistently been more than 92% since 2011-12 (except in 2015-16 and 2016-17). This ratio is, however, estimated to decline to 79.2% in 2019-20 (BE) largely due to substantial growth in capital outlay expected in 2019-20 (BE) (368.9% over 2018-19 (RE)).

Allocation of expenditure on social and economic services is well balanced. With a share of 50.2% in total revenue expenditure, combined allocation towards social and economic services was Rs.

41,282.89 crores in 2018-19(RE). The growth rate of expenditure on social services in 2018-19 (RE) was 29.9% over the previous year while that of expenditure on economic services was 89.2%.

Figure 119: Composition of Total Expenditure, 2018-19 (RE), (in Rs. Crores)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

The rise in allocation towards economic services was driven by a spike in the allocation towards crop husbandry. Energy is another major area of expenditure for Punjab within economic services. Agriculture & allied activities and energy together contributed 80.0% towards economic services expenditure in 2018-19 (RE).

Education, sports, art & culture, medical & public health and social security & welfare are the lead contributors towards social services revenue expenditure in 2018-19 (RE). With the primary objective of channelising the skill and energy of the youth in a positive direction and to keep them away from drug addiction, Punjab has laid special focus on the development of education, sports, art & culture within the state. Also, given the high population of deprived classes within the State, allocation towards welfare of SC, ST and other backward classes has witnessed a growth of 146.1% over the previous year. Allocation for expenditure in social services in 2019-20 (BE) indicate that education, sports, art & culture will continue to be the leading contributor.

Expenditure on general services accounted for 45.5% of revenue expenditure in 2018-19 (RE). Interest payments, pensions and administrative services forms the bulk of general services expenditure and had a share of 41.9% in revenue expenditure in 2018-19 (RE), much higher than that for select states.

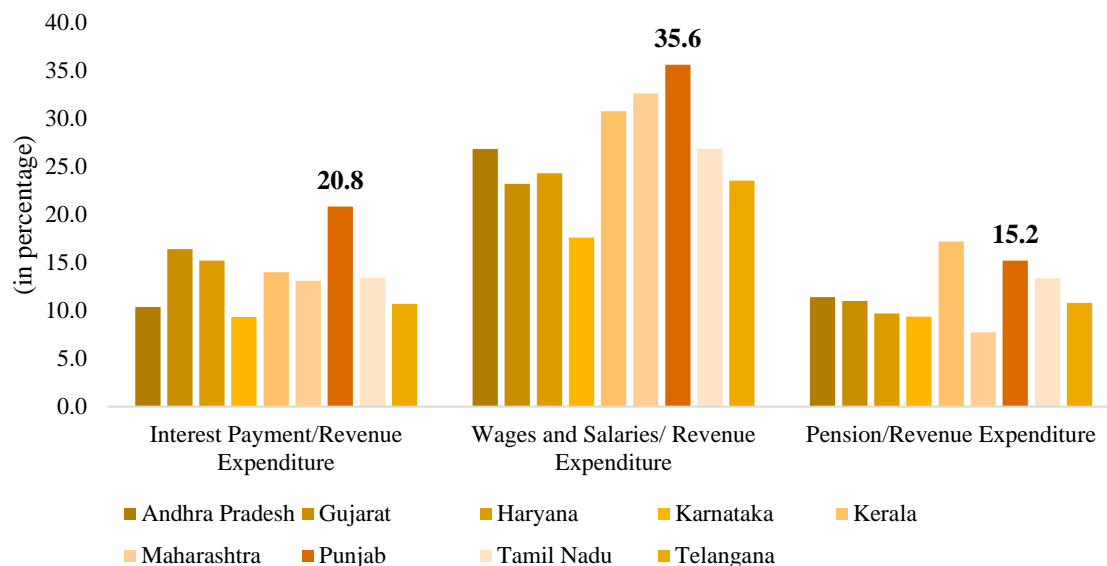
Table 67: Composition of revenue expenditure by functions (figures are as % of total revenue expenditure)

Expenditure head	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)
Social Services	28.0%	28.4%	27.2%	29.5%	29.8%	28.3%	24.8%	24.4%
Education Sports Art and Culture	16.0%	16.8%	15.4%	16.0%	17.1%	15.9%	14.9%	13.5%
Medical and Public Health	4.2%	4.1%	4.1%	4.7%	4.8%	4.8%	4.1%	3.7%
Social Security and Welfare	3.1%	2.6%	2.4%	2.2%	2.0%	1.8%	1.6%	1.2%
Economic Services	19.0%	23.2%	23.1%	19.8%	19.5%	18.5%	17.9%	25.7%
Agriculture and Allied Activities	2.6%	3.2%	3.4%	8.1%	12.4%	10.3%	12.0%	17.8%
Irrigation and Flood Control	3.0%	2.7%	3.2%	2.6%	2.6%	2.3%	1.9%	1.5%
Energy	9.7%	12.8%	11.6%	5.4%	1.0%	3.0%	2.1%	2.9%
Industry and Minerals	0.2%	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	1.9%
General Services	50.8%	47.1%	48.5%	49.4%	49.4%	51.5%	55.2%	45.5%
Interest Payments	19.0%	17.3%	18.8%	19.2%	19.5%	21.1%	24.5%	19.8%
Administrative Services	11.9%	12.2%	12.4%	12.3%	11.8%	12.2%	11.4%	9.6%
Pensions	17.1%	15.1%	15.1%	15.6%	15.6%	15.9%	16.3%	12.5%
Grants	2.3%	1.4%	1.3%	1.3%	1.4%	1.7%	2.1%	4.3%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Figure 120 presents a comparative analysis of Punjab's committed expenditure vis-à-vis select states. The ratio of interest payments and wages and salaries to revenue expenditure is the highest for Punjab among select states. Pension also has a significant share in revenue expenditure, albeit it is not the highest among states.

Figure 120: Committed expenditure of Punjab vis-à-vis select states (average for 2014-15 to 2018-19 (RE))

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Note: Data on wages and salaries for 2015-16 has not been considered due to non-availability of data

Capital outlay

Capital outlay witnessed high growth in 2018-19 (RE) which is expected to continue in 2019-20 (BE) as well. Capital outlay of Punjab stood at Rs. 4,871.57 crores in 2018-19 (RE) with a growth of 107.1% over 2017-18. This high growth rate is due to an upsurge in the allocation of capital outlay on urban development to cater to the needs of the growing urban population in the state. Given the developmental mandate, the combined allocation towards social and economic services is 94.0% (Figure 119) of total capital outlay. Proportion of capital outlay in total expenditure increased from 3.6% in 2017-18 to 5.5% in 2018-19 (RE). In comparison to other select states, there is scope for further expansion of capital outlay. The average ratio of capital outlay to total expenditure for select states stood at 13.2% in 2018-19 (RE).

Capital Outlay is focused on improving social infrastructure of the State. Social services accounted for 50.0% of total capital outlay in 2018-19 (RE) (Table 68). Urban development, education, sports, art & culture, water supply and sanitation are the areas with leading allocation within social services. Their combined contribution stood at 88.3% in 2018-19 (RE). Health infrastructure (medical and public health), which is an essential pillar of human welfare has also witnessed an upsurge in the allocation of expenditure.

Development of transport system, particularly roads and bridges is the major focus-area of expenditure in economic services. With an objective of providing world-class physical infrastructure to facilitate trade and commerce, the allocation towards building of roads & bridges is estimated to be Rs. 912.19 crores or 18.7% of total capital outlay in 2018-19 (RE). Catering to farmer welfare and conservation of ground-water, Punjab has also focused on major and medium irrigation projects and flood control, whose share was 12.4% of capital outlay.

Table 68: Composition of capital outlay by functions (figures are as percentage of total capital outlay)

Expenditure head	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)
Social	24.9%	37.4%	42.3%	25.5%	27.1%	25.0%	39.0%	50.0%
Education								
Sports Art and Culture	9.2%	9.8%	16.2%	4.9%	7.9%	5.1%	3.0%	9.9%
Water Supply and Sanitation	10.0%	11.8%	9.3%	9.5%	10.8%	11.2%	23.0%	8.4%
Urban Development	2.2%	8.7%	7.7%	8.2%	5.8%	4.6%	12.1%	25.8%
Economic	62.8%	54.1%	47.8%	66.4%	64.6%	69.3%	53.4%	44.0%
Rural Development	11.9%	6.4%	5.9%	3.0%	2.9%	3.1%	2.9%	4.8%
Major and Medium Irrigation and Flood Control	18.9%	26.5%	16.4%	21.1%	24.6%	29.1%	13.4%	12.4%
Transport	24.8%	12.0%	17.4%	31.0%	29.1%	31.1%	28.7%	18.7%
General Services	12.3%	8.5%	9.9%	8.1%	8.3%	5.7%	7.6%	6.0%

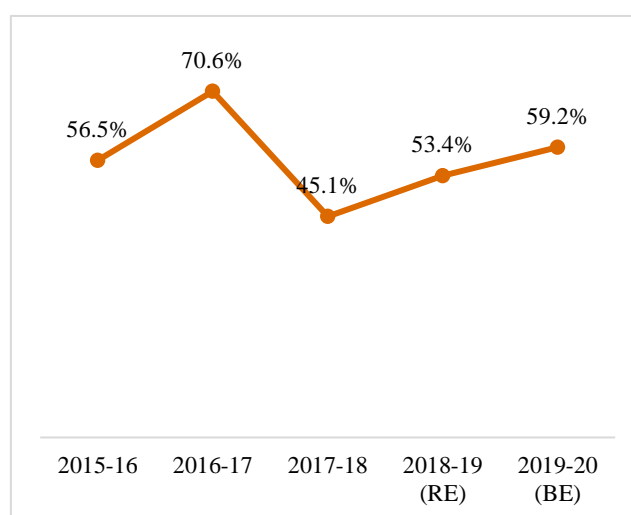
Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Trend in State's Expenditure

Punjab's total expenditure increased by 35.4% in 2018-19 (RE). Punjab's total expenditure stood at Rs. 65,576.98 crores in 2017-18 and reached Rs. 88,792.17 crores in 2018-19 (RE). Estimates for 2019-20 (BE) show that State's expenditure will increase at 28.2% over the previous year.

Figure 121 indicates a rise in allocation towards developmental expenditure. The percentage of developmental expenditure in total expenditure increased from 56.5% in 2015-16 to 59.2% in 2019-20 (BE). However, there was a dip in 2017-18 when the share of developmental expenditure in total expenditure fell to 45.1%. While the revenue expenditure for developmental purpose increased, this was due to a significant decline of capital outlay and loans and advances by the State government for developmental purposes.

Figure 121: Developmental Expenditure as percentage of Total Expenditure

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Thus, despite the fiscal stress, Punjab has been able to lay focus on better delivery of social and economic services with a prime focus on the development of education, sports, art & culture and agriculture & allied activities.

SDG Indicator 1.a.2 Proportion of total government spending on essential services (education, health and social protection)

Table 69: Proportion of total government spending on education, health and social security (average for 2014-15 to 2018-19 (RE))

State	Education	Medical and Public Health	Social Security and Welfare
Andhra Pradesh	13.9%	3.6%	8.2%
Gujarat	15.5%	5.1%	0.7%
Haryana	14.5%	3.7%	6.3%
Karnataka	13.5%	4.1%	4.4%
Kerala	16.8%	5.2%	4.5%
Maharashtra	18.6%	4.3%	1.6%
Punjab	13.3%	3.7%	2.4%
Tamil Nadu	15.2%	3.8%	4.6%
Telangana	10.4%	3.5%	5.0%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Note: Loans and Advances by State Government for social security and welfare have not been considered due to non-availability of data

Table 69 denotes the proportion of total government expenditure on various social services for Punjab vis-à-vis select states. As discussed in the chapter on human development, education infrastructure in Punjab is one of the best in the country. Learning outcomes on the other hand needs to be improved. Punjab performs well on many of the health indicators except maternal mortality rate. Therefore, government spending on health and education may possibly be reviewed to address these challenges.

Box 23: Impact of demographics on State's finances

The share of Punjab's population in India's total population declined from 2.49% in 1971 to 2.33% in 2011. Punjab's share is further expected to decline to 2.07% by 2041. Although this has been an outcome of various family planning initiatives implemented by Govt. of Punjab, the declining share in India's population will have implications in terms of central transfers.

The 15th Finance Commission as well as the previous Finance Commissions have identified population as one of the criteria for determining the share of states in horizontal devolution of central taxes. Over and above the criterion of standalone population, other criteria like income distance, demographic performance and tax effort are scaled by population. Therefore, if the subsequent Finance Commissions also recommend the use of latest population data in determining the inter se share of states, those states which have been able to control their population would be at a disadvantage.

Moreover, as highlighted in Chapter 1, a demographic shift could be observed in Punjab with the population moving towards older age groups. This would require the State to invest heavily in social security measures which may put a strain on the State's finances.

Source: Various Central Finance Commission reports and Union Government Economic Survey, 2018-19

Development Expenditure: Select Indicators

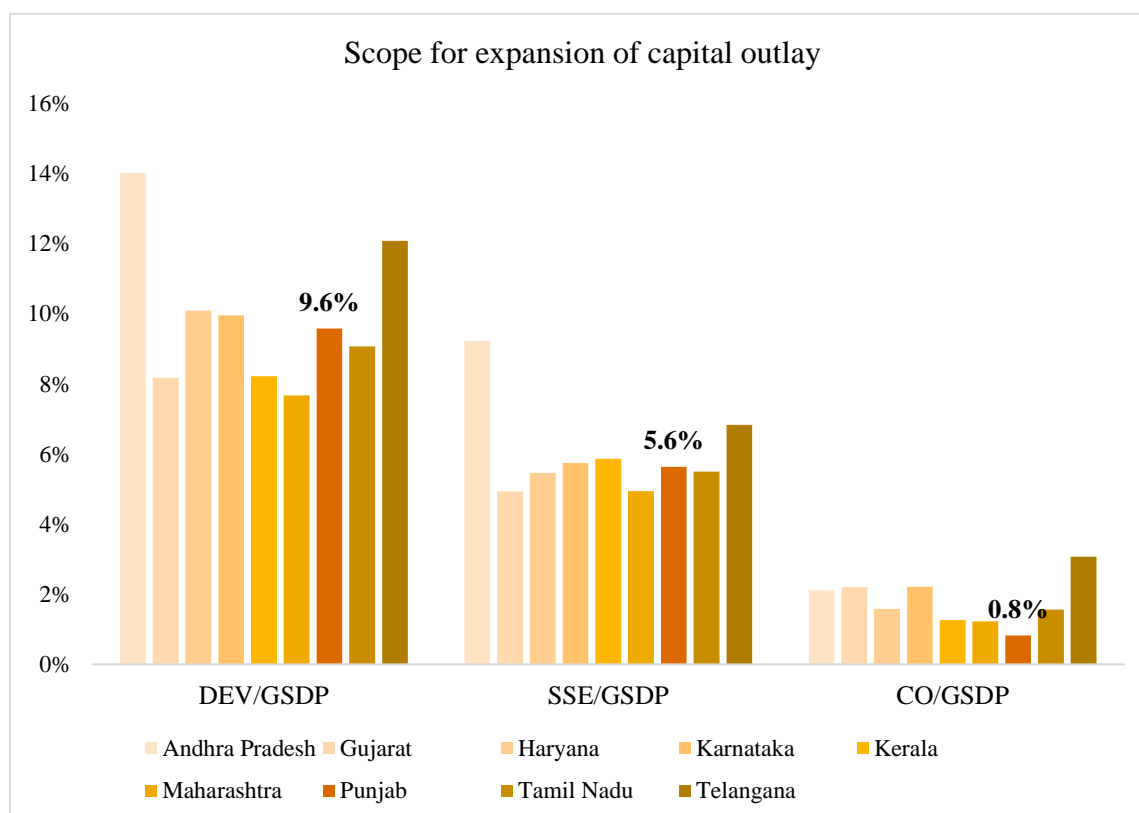
Figure 122 presents the performance of Punjab on development expenditure vis-à-vis select states. The analysis has been done on three parameters: (a) development expenditure⁵¹ as percentage of GSDP, (b) social sector expenditure⁵² as percentage of GSDP and (c) capital outlay as percentage of GSDP. On an average, development expenditure as percentage of GSDP stood at 9.6% for Punjab between 2014-15 and 2018-19 (RE), which is higher than that of states like Gujarat, Kerala, Maharashtra and Tamil Nadu. Similarly, average of social sector expenditure as percentage of GSDP stood at 5.6% for Punjab. However, capital outlay as percentage of GSDP is the least for Punjab among the select states.

This is to be noted that while Punjab shows a sustainable fiscal path, revenue expenditure requirements are more than many other states. However, revenue expenditure should not be accounted as wasteful expenditure.

⁵¹ Development expenditure includes the development components of revenue expenditure, capital outlay and loans and advances by state government

⁵² Social sector expenditure includes expenditure on social services, rural development, and food storage and warehousing (given under revenue expenditure, capital outlay and loans and advances by state government)

Figure 122: Development expenditure of Punjab vis-a-vis select states on select indicators (average for 2014-15 to 2018-19 (RE))

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI and National Accounts Data, MOSPI

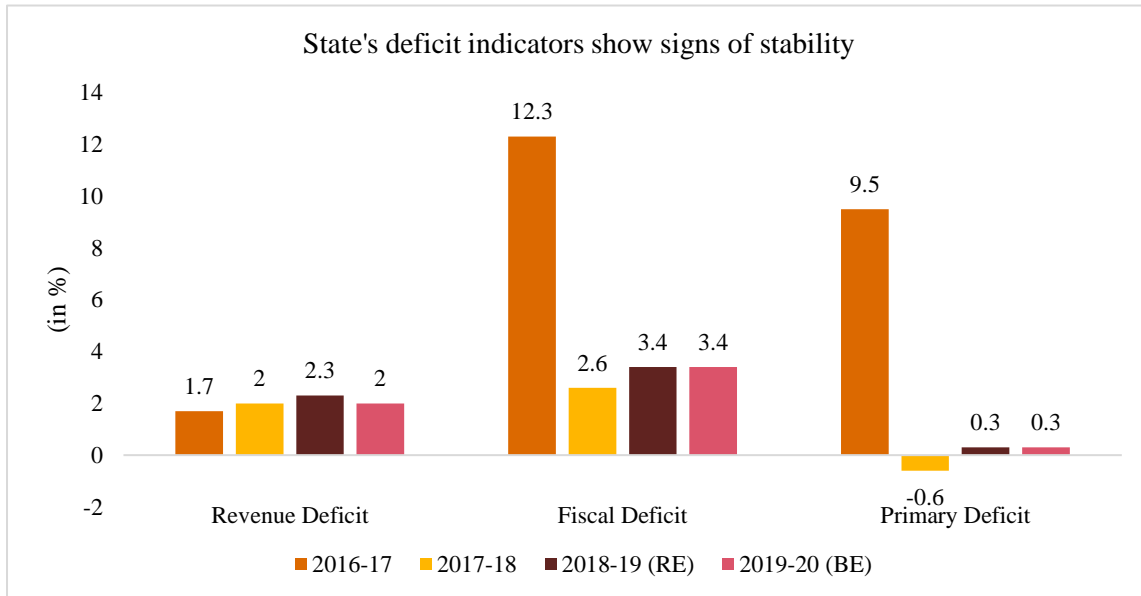
Note: DEV : Development Expenditure SSE: Social Sector Expenditure CO: Capital Outlay

Punjab, over the years, has invested heavily in development of infrastructure which has implications in terms of operation and maintenance expenses and establishment expenses. As shown in Chapter 6, in terms of education and health infrastructure, Punjab performs relatively well on number of schools and health facilities across the State. This requires the State to provide teachers and health workers in schools and hospitals respectively which eventually increases revenue expenditure requirements.

Key fiscal indicators

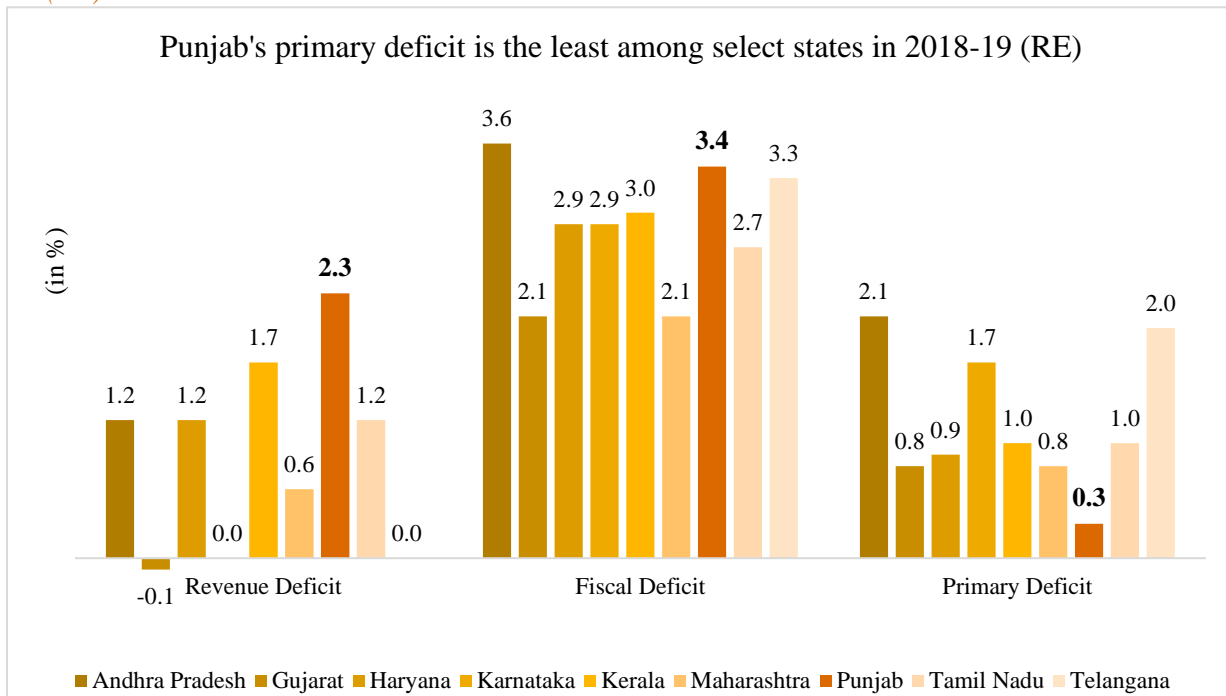
Punjab's performance on deficit indicators over the past years has shown signs of stability (Figure 123). It is estimated that the revenue deficit of Punjab will be restricted to 2.0% of GSDP in 2019-20 (BE) as compared to 2.3% in the previous year. Prudent debt management policies are being implemented to achieve revenue surplus as the State achieved primary surplus in 2017-18. Punjab's fiscal deficit was 2.6% in 2017-18, much lower than 12.3% in the previous year. The government has estimated to restrict the fiscal deficit at 3.4% during the financial year 2019-20 (BE), the same level as in 2018-19 (RE). Although the State is yet to achieve the targets of deficit indicators as prescribed in the Punjab Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act 2003 (Amended 2006), it has made consistent efforts to improve the fiscal situation, without abdicating its responsibilities towards welfare schemes and development works.

Figure 123: Key fiscal indicators of Punjab as percentage of GSDP

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI
 Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus

Figure 124: Deficit indicators of Punjab vis-a-vis other states (as percentage of GSDP) in 2018-19 (RE)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI
 Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus

Punjab's primary deficit as percentage of GSDP is the least among select states in 2018-19 (RE). Figure 124 indicates a relatively higher revenue and fiscal deficit for Punjab as percentage of GSDP vis-à-vis select states during 2018-19 (RE). However, Punjab has the lowest primary deficit (as percentage of GSDP) among select states in 2018-19 (RE). Not only it is lowest amongst these states, it is also declining temporally. When the primary deficit comes down, it implies that gross borrowing requirement of the State has come down so that along with the present generation, the future

generations also bear lesser debt burden. It brings intergenerational equity in the distribution of public resources. It does not make the future generations to carry the burden of present generation.

7.4 Public debt and other liabilities

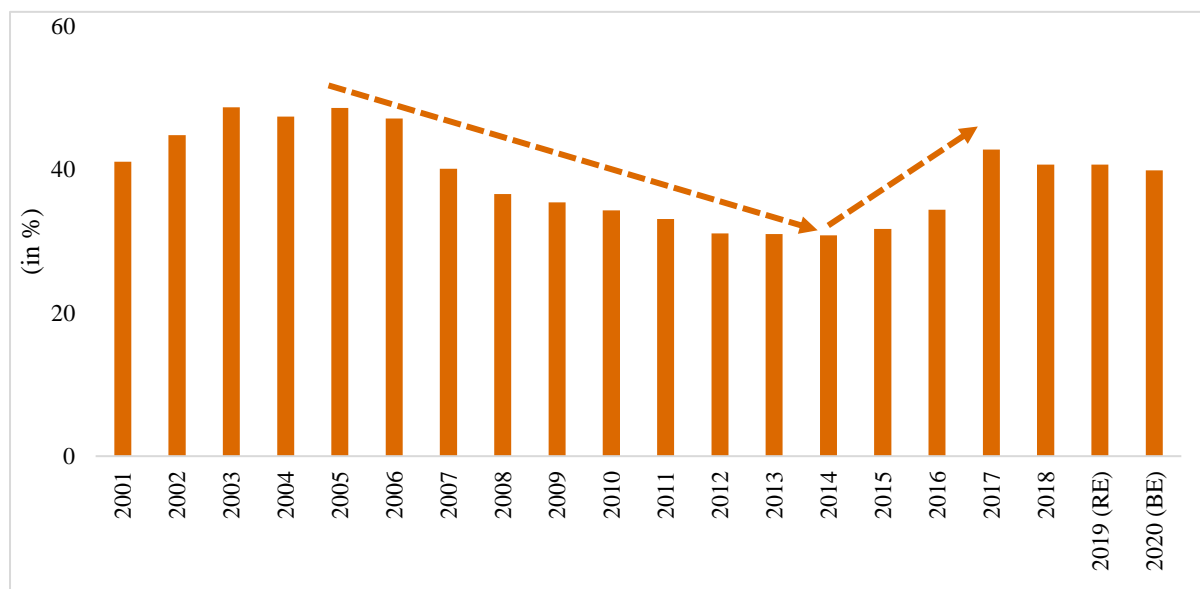
State Liabilities

Total Outstanding Liabilities

Total outstanding liabilities for Punjab stood at Rs. 1,95,174.10 crores as on 31st March 2018. Figure 125 presents State's total outstanding liabilities as percentage of GSDP from 2001 to 2020. A consistently declining trend in outstanding liabilities to GSDP ratio could be observed between 2005 and 2014. There was, however, a sharp rise in the ratio to 42.8% in 2017. This was primarily due to two reasons. Firstly, conversion of cash credit limit gap of Rs. 30,584.11 crores to a long-term loan. As per State's memorandum to 15th FC, this was followed by (a) denial of settlement by GoI, (b) impending procurement season (c) accumulated gap between the outstanding Cash Credit Limit (CCL) and value of stock of food grains, (d) RBI's direction to the funding banks to provide for the mismatch and (e) rejection of the facility of CCL for the year 2016-17 by RBI and Ministry of Finance.

Secondly, extra debt-burden of Rs. 15,628 crores was added by the conversion Punjab State Power Corporation Limited's debt into state debt under scheme UDAY⁵³. This step was undertaken to bring about an operational and financial turnaround of the DISCOM. Total outstanding liabilities declined to 40.7% of GSDP in 2018 and is further expected to decline in 2020 owing to prudent debt management policies implemented by the State.

Figure 125: Punjab's outstanding liabilities as percentage of GSDP (as on end March) (in %)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

The Debt Vulnerability Matrix has been mapped which comprise of Debt Burden (Outstanding liabilities to GSDP ratio) and Interest Burden (Interest Payments to Revenue Receipts ratio). Debt Burden as at end-March 2018 has been considered while the analysis of interest burden has been carried out over a period of 2013-14 to 2017-18.

The index shows that Punjab has high vulnerability with respect to both parameters.

⁵³ Ministry of Power, Government of India (<https://pib.gov.in/newsite/printrelease.aspx?relid=137344>)

Table 70: Debt-Vulnerability matrix

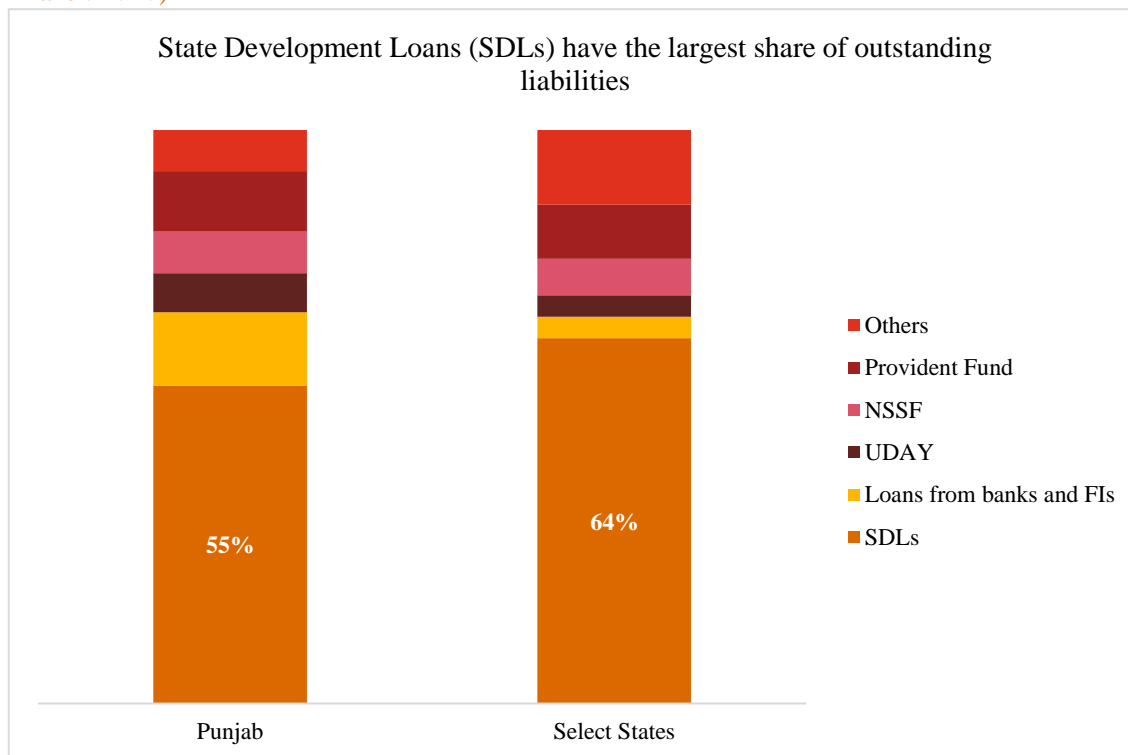
Particulars		Debt Burden (Outstanding Liabilities to GSDP)			
		Very High	High	Medium	Low
		Above 50%	31%-50%	20%-30%	Below 20%
Interest Burden (Interest Payments to Revenue Receipts)	Very High	Above 25%			
	High	16%-25%	Punjab, Kerala, West Bengal	Gujarat, Haryana	
	Medium	10%-15%	Rajasthan, Uttar Pradesh	Andhra Pradesh, Goa, Tamil Nadu	Maharashtra
	Low	Below 10%	Bihar	Jharkhand, Madhya Pradesh, Odisha	Chhattisgarh, Karnataka

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

State Development Loans (SDLs) are projected to form 55% of Punjab's outstanding liabilities as on end March 2020. SDLs are market-oriented instruments for states to mobilise funds from the open market. Their issuance is facilitated by RBI and the rate of interest is determined through auction. Hence, a strong fiscal situation of a state would enable it to borrow loans from the market at a lower interest rate. Figure 126 presents the composition of outstanding liabilities of Punjab vis-à-vis select states as on end March 2020. It can be noted that SDLs, loans from banks and financial institutions and provident fund are the leading contributors towards Punjab's outstanding liabilities. Loans under scheme UDAY also form a significant share of around 7% towards total outstanding liabilities of the State.

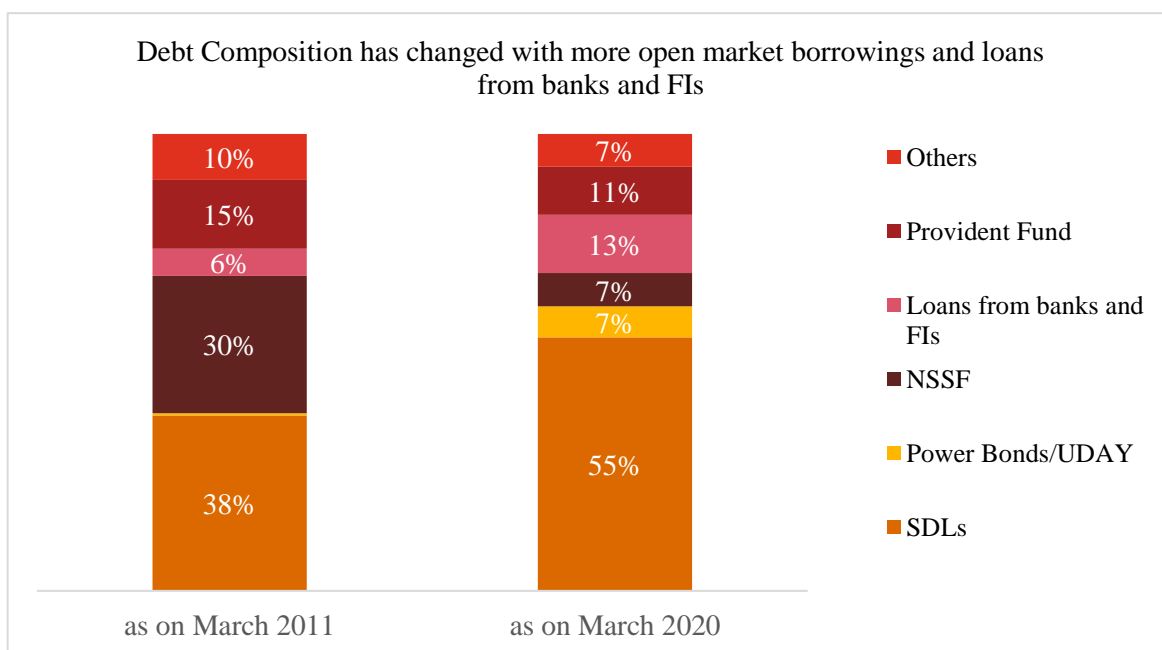
Composition of outstanding liabilities has undergone a change with Punjab moving towards SDLs (open market borrowings) and loans from banks and financial institutions. As represented in Figure 127, SDLs and NSSF (National Small Savings Fund) were the largest contributor to outstanding liabilities as on end-March 2011, contributing 38.4% and 30.1% respectively. However, as on end-March 2020, the share of SDLs increased to 55.5%. Moreover, with the recommendations of 14th Finance Commission of excluding most of the states and UTs from NSSF, the share of NSSF in 2020 has declined to 7.3%.

Figure 126: Composition of outstanding liabilities of Punjab vis-a-vis select states (as at end March 2020)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI
 Others include (a) Compensation and other bonds, (b) WMA from RBI (c) Loans from Centre (d) Reserve Fund (e) Deposits and Advances and (f) Contingency Fund

Figure 127: Change in debt composition of Punjab

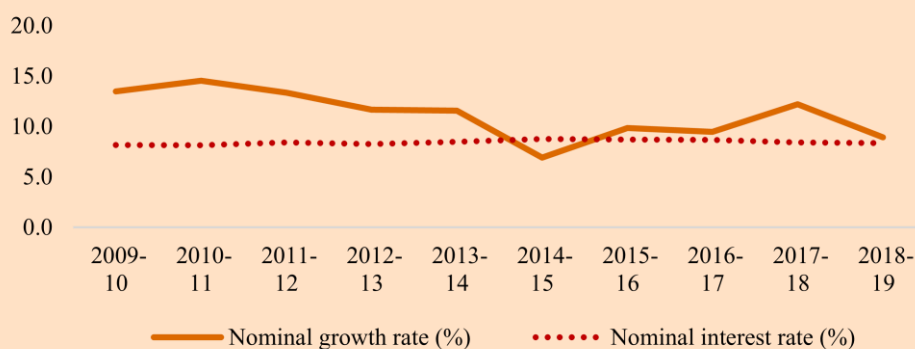
Source: State Finances: A study of Budgets, RBI
 Others include (a) Compensation and other bonds, (b) WMA from RBI (c) Loans from Centre (d) Reserve Fund (e) Deposits and Advances and (f) Contingency Fund

Box 24: An economic analysis of debt sustainability of Punjab

As per Domar's model on debt sustainability, public debt's share of GDP should be decreasing or constant in medium term so that the State does not fall into a debt trap. In the last 10 years, total outstanding liabilities of Punjab as percentage of GSDP (referred here as debt to GSDP ratio) has moved in the range of 30% to 40% (except in 2016-17 due to the impact of CCL gap and UDAY loans).

Domar specifies that to meet the condition of stable or declining debt to GSDP ratio, effective interest rate on government loans should be lower than nominal growth of GSDP. As shown in Figure 128, effective interest rate has been lower than nominal GSDP growth rate except in 2014-15.

Figure 128: Nominal Growth and effective interest rate (%)

Source: *State Finances: A study of Budgets, RBI*

The evolution of public debt has been assessed using data since 2009-10 in context of Punjab. As per Domar, if nominal GSDP growth rate is greater than rate of interest and the primary deficit remains same or keep on declining, then debt stock as % of GDP tends to remain stable at level d^* or keep on declining.

Out of the last 10 years, in nine years, Punjab experienced nominal GSDP growth that was higher than the rate of interest it was paying. Except in 2017-18, Punjab always had a primary deficit. As per Domar condition, under this situation, the debt may get stabilized to:

$d^* = s / (r - g)$ where s is primary balance as percentage of GSDP, r is nominal interest rate and g is nominal growth rate of GSDP.

Based on data for last 10 years (2009-10 to 2018-19), d^* comes to be 20.4% (leaving aside outliers in 2015-16 and 2016-17 when due to CCL gap and UDAY scheme, primary deficit was disproportionately high). Temporally this is lower than 26.6% experienced during 2000-01 to 2008-09. This is an encouraging development in context of stability of debt.

7.5 Public financial management reform initiatives

Integrated Financial Management System (IFMS): IFMS is a State-run financial management system to facilitate sound public financial management for Government of Punjab by establishing an efficient fund flow system as well as a payment-cum-accounting network.

Integration with E-Kuber: E-Kuber is a Core Banking Solution (CBS) for processing of payments and receipts. In e-payment model of E-Kuber, payments are directly processed by RBI, thereby, eliminating the role of Agency Banks and their resulting delays. In e-receipt model of E-Kuber, reporting of Government receipts for various services is made by banks to RBI and a consolidated receipt reporting is made by RBI to the State.

Cyber Treasury Portal: The State has developed a Cyber Treasury Portal (CTP) to facilitate online transactions between citizens & the government for various government services. It is a secured portal available 24x7, via which citizens can pay government tax/fee challan etc. online anytime, anywhere. The portal has been integrated with Payment Gateway of NSDL (PayGov), thereby, providing citizens a facility of payment through approximately 65 banks via internet banking. It has also been integrated with SBI's payment gateway named

Multiple Option Payment System (MOPS) providing the facility of payment to citizens through debit card, credit card and internet banking.

The State has also decided to integrate the CTP with E-Kuber system of RBI, as integration with E-Kuber will streamline the reporting of Government receipts by agency banks. The portal has been operational w.e.f. October 31, 2018.

Public Financial Management System (PFMS): PFMS is the portal developed by Government of India to monitor the disbursement of funds up to the last beneficiary for Centrally Sponsored Schemes (CSS). The State of Punjab has integrated its IFMS with PFMS, for seamless data flow from the State treasury to Government of India in respect of spending of funds under CSS. The State has already mapped 33 out of 38 Centrally Sponsored Schemes for the year 2018-19 in IFMS.

Human Resource Management System (HRMS): The Government of Punjab has adopted the "Manav Sampada", a software developed by NIC for computerization of service records of government employees. The software has been implemented in all the administrative departments of the State, whereby the salary bills of all employees and also their e-service books have been generated on the system.

Pensioners' Database & Mobile App: The State has also created a single electronic database of its pensioners in IFMS. The Government with the availability of pensioners database can correctly estimate its pension burden, expected outcome of policy interventions apart from auto-check of individual pensions.

Vehicle Management System (VMS): VMS is a web-based application for creating a single database of all vehicles owned by the Government in its various departments. It ensures optimal utilization of vehicles especially during the times of disaster, correctly estimating the POL (Petroleum, Oil and Lubricants) and maintenance expenditures and, thereby, helping in proper budgeting. The system has been successfully implemented w.e.f. March 01, 2018.

E-State: E-State is a web-based application for creating a single database of properties (land/buildings) owned by the Government in its various departments. This makes a ready database of infrastructure available with the Government and assisting the Government in making better policy decisions for optimal utilization of the infrastructure.

Chapter 8 Governance

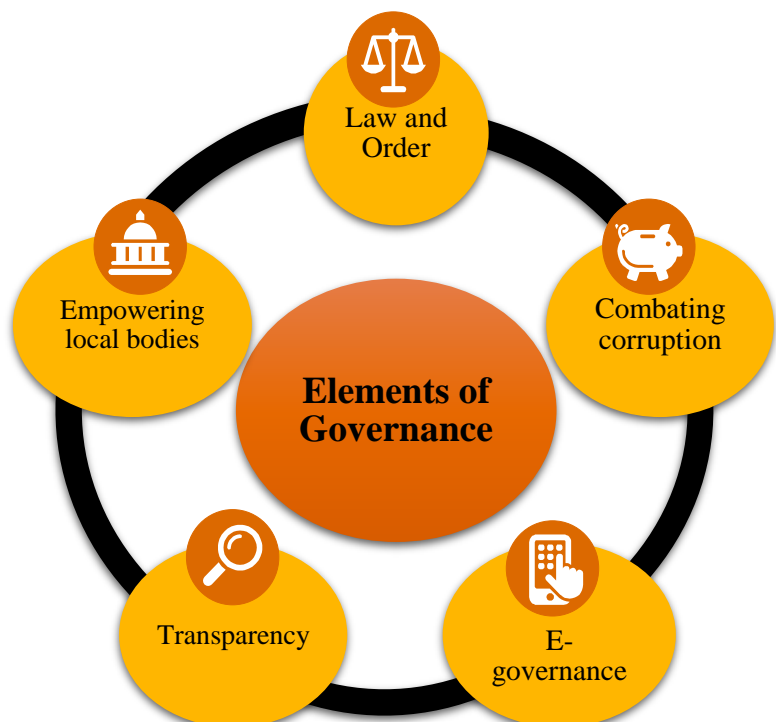
In simple terms, governance refers to the processes, structures including norms and values prevalent which ensures that government remains accountable to citizens, transparent in its operations, responsive to people's needs, maintain rule of law and stability, keep equity and inclusiveness on the agenda, empower all sections of the society, and conduct its operation in participatory manner (UNESCO).

Punjab has adopted varied measures to strengthen governance in the State. Punjab is amongst the top ranking states in India on Sustainable Development Goal 16: Peace, Justice and Strong Institutions (SDG Index, NITI Aayog 2019-20). Some of the steps in that direction include (i) Crime and Criminal Tracking Network & Systems (CCTNS) project to track police complaints, (ii) enactment of a new Lokpal legislation to give power to Lokpal to initiate action on complaints against the bureaucracy at all levels including Chief Minister and the Ministers, (iii) establishment of Governance Ethics and Reforms Commission, (iv) enactment of Punjab Transparency and Accountability in Delivery of Public Services Act, and (v) Punjab Transparency in Public Procurement Act 2019 to enhance transparency. The State has also leveraged Information and Communication Technology (ICT) and introduced various e-governance initiatives with the objective of bringing a paradigm shift in public service delivery and government functioning.

8.1 Introduction

Traditionally, labour, capital, and the productivity are considered as key factors that determine economic growth of countries. However, this necessitates the question of how and why some countries or states have high labour, capital or productivity and others don't. One potential answer to this is that governance architecture play a key role (see Box 25 for a discussion on the empirical literature on this). The reasons are manifold. Governments establish the rule of law, which is critical for enforcing property rights, contracts, patents etc., all of which facilitate entrepreneurship and growth of private enterprise. Governments build trust in the society by being transparent in its operations, building stable monetary system etc. so that markets can flourish. Governments ensure that no one is left behind which promotes social and economic stability. Hence, good governance can facilitate an enabling environment for the economy towards higher orbit of growth. Moreover, it also ensures that the fruits of that growth are equitably distributed among all strata of society.

Figure 129: Elements of Governance

The Constitution of India distinguishes powers and responsibilities between the Union and the states. Seventh schedule of the Constitution lists 66 subjects, which come under the purview of State. Agriculture, food procurement, water supply, land, health and education are few of the State subjects. Citizens have to directly interact with the state and the local governments in relation to these subjects.

Box 25: Does better governance lead to better development outcomes?

Governance is defined as the ‘traditions and institutions by which authority in a country is exercised’ (Kaufmann et al, 1999). This may include the political process that determines how the government is formed (democracy versus one party rule, for example), effectiveness in policy making and administration, and quality of institutions such as the legislature, the judiciary, bureaucracy, media etc. Increasingly in the literature, governance and institutions have come to be seen as having a critical role in growth and development.

For instance, Kaufmann et al (1999) conclude that improved governance positively impacts developmental outcomes. For this, they build a database of ‘governance’ indicators capturing information across six clusters: “Voice and accountability” and “Political instability and violence”, together reflecting the fairness or ease with which the government changes; “Government effectiveness” and “Regulatory burden” capturing the efficacy in government policy making; and “Rule of law” and “Graft” capturing state and citizen trust in institutions. The data within each indicator is based on polls of experts or national surveys of citizens. They then find positive correlations between each of these clusters of governance indicators and development outcomes such as per capita incomes, infant mortality, and adult literacy.

Acemoglu, Johnson, and Robinson (2001; 2002) use a more nuanced instrument to find that in erstwhile European colonies, differences in per capita income of countries could be explained by differences in average mortality rates and density of population at the time of colonization. The latter are used as proxies for the nature of institutions that developed and persisted there. This is because the nature of institutions in the colonies differed based on whether the colonists themselves settled there in large numbers (US, Canada, Australia and New Zealand) or did not – Africa, Central America, the Caribbean and South Asia. In the latter, they tended to develop “extractive” states where property rights were guaranteed only for a few elites and there was unchecked, authoritarian government. In contrast, in areas where they settled themselves, property rights were guaranteed for a broader section of society. High mortality rates and high population densities in the colony at the time of colonisation were indicative of “bad governance”.

Of course, this is not a settled debate. Economists point to examples of high growth being concomitant with bad governance. Japan’s rapid economic growth while practicing crony capitalism in the post World War II period, or New York City’s growth while the city government was seen as a cesspool of corruption in the 19th century are cases in point.

Sources:

Acemoglu, D; J. Robinson, (2008). The Role of Institutions in Growth and Development. Commission on Growth and Development Working Paper no. 10.

Kaufmann, D; A, Kraay; P Zoido Lobaton. (1999). Governance Matters. World Bank Policy Research Working Paper 2196.

Good governance ensures equity and justice, transparency, accountability, responsiveness and broad public participation. This chapter discusses the various elements of governance in the context of Punjab. These elements include: (i) Law and order (ii) Combating corruption (iii) E-governance (iv) Transparency and (v) Empowering local bodies, as presented in Figure 129.

The chapter also throws light on various initiatives undertaken by the State government to ensure robust governance structures and processes.

With a score of 83 on Sustainable Development Goal 16: Peace, Justice and Strong Institutions, on NITI Aayog's SDG Index 2019-20, Punjab is amongst the top-ranking states on this goal. The score at national level is 72. The impact of Punjab government's initiatives in the field of governance is evident by the 6th rank of the State on this goal. The State has one of the lowest number of victims of human trafficking per 1 lac population (by sex age and form of exploitation) and proportion of population subjected to physical psychological or sexual violence, amongst the 29 states.

8.2 Law and order

Ensuring law and order is an important element of good governance. Public order ensures a peaceful and harmonious state of society with the rule of law ensuring equality, fairness and non-arbitrariness within the state. Moreover, violence and disorder undermine economic growth and development leading into a vicious cycle of under-development.

Police and Public order are State subjects under the Seventh Schedule of the Constitution of India. Maintaining public order and preserving the rule of law are indispensable functions of the State with the Police force and the judiciary system acting as principal enforcement agencies. As in 2018, there were 422 police stations spread across the state.

Punjab has one of the highest police strength in India. In Punjab, there are 275 policemen per lac population which is nearly double than All-India average of 134 per lakh population.

Punjab Police rolled out the Crime and Criminal Tracking Network & Systems (CCTNS) project to strengthen its capabilities and meet the contemporary law and order challenges. The objective of this project is to build a nationwide database of crime and criminal records and connect all police stations and their supervisory offices across the country for information sharing while automating day-to-day functions at police stations. Any police officer at any police station can access this database for detailed investigation of a case and arrive at the desired outcome.

All police stations in Punjab have taken a digital leap by adopting CCTNS. All police stations of Punjab have been equipped with computer hardware and are connected with the State Data Centre through internet. Online registration of FIRs and General Diaries have also started through CCTNS. Citizens can download a copy of FIRs lodged by them by entering a valid FIR number.

Box 26: Geographic Information System (GIS) for effective planning

In Punjab, GIS Cell in Economic & Statistical Organisation (ESO), Department of Planning was created on 20 May 2013 for effective application of GIS for spatial planning. The GIS Cell in ESO and Punjab Remote Sensing Centre (PRSC), Ludhiana jointly prepared a Short-Term Action Plan for Punjab GIS after discussions and meetings with various departments of Government of Punjab. This Plan includes the preparation of GIS database on various themes like animal husbandry, census, education, health, SUWIDHA, MPLAD, MGNREGA, water resources and tourism for the whole State. The Plan also includes pilot studies for cadastral mapping, municipal GIS, soil quality, carbon accounting, canal GIS, etc. The preparation of GIS database of all these themes (except cadastral mapping, municipal GIS and carbon accounting) has been completed and the WebGIS of completed themes has also been prepared by GIS Cell, ESO in collaboration with National Centre of Geoinformatics (NCoG), National e-Governance Division and Ministry of Electronics & Information Technology (MeitY), Govt of India. The Punjab GIS portal shall be launched for departments and public soon.

While 13-year-old data (FIRs and General Diaries) from 2005 to 2017 have already been digitized as part of this project, all future data will be uploaded live from now onward⁵⁴. Punjab has also been a leader in the implementation of Interoperable Criminal Justice System (ICJS). ICJS aims to integrate the CCTNS project with the e-courts and e-prisons databases in the first instance and with the other pillars of the criminal justice system - forensics, prosecution, juvenile homes and a nationwide fingerprint data base of criminals in a phased manner. The integration will be achieved by providing access to the judiciary, police and prisons through a desktop dashboard and will facilitate investigations, robust search facility for retrieving criminal data. National Crime & Criminal Data Search across all pillars has also been made available to all police stations under ICJS project.

Punjab is the first state in India to launch a project on community policing –“SAANJH”. Punjab Police believes in the philosophy of community policing and has integrated community with the working of police by launching Saanjh. Saanjh project is an institutionalised set up of 27 Community Police Resource Centres (District Saanjh Kendras), 114 Community Policing Suvidha Centres (Subdivision Saanjh Kendras) and 363 Police Station Outreach Centres (Police Station Saanjh Kendras) in the State. Every Saanjh Kendra is run by a police-public

committee comprising of police officers, ex-officio members representing government departments such as health, education, women and child welfare etc. and representatives from amongst principals of colleges, professionals and NGOs. These Saanjh Kendras are responsible for providing 20 civil services of Punjab Police to the citizens, which are time bound under Right To Service Act, 2011⁵⁵. Citizens from any part of the state may approach the nearest Saanjh Kendra for availing services from any police station in the State including remote locations. The Saanjh portal also enables citizens to download FIRs, track status of their complaints and search for information on missing/kidnapped persons, stolen or lost items, arrested/wanted persons, etc. Office of Chief Minister of Punjab regularly monitors the citizen services pendency of public services from Saanjh Kendras and the pendency has been reduced thus ensuring time bound delivery of citizen services to the residents of Punjab.

⁵⁴ http://punjab.gov.in/key-initiative?view=show&pp_id=27187 as viewed on 30 January 2020

⁵⁵ <http://www.punjabpolice.gov.in/rtData.aspx> as assessed on 30 January 2020

Punjab has been a leading State in the country in the implementation of ePrisons project which has been implemented in all the jails of the State. The scope of this project is to computerize and integrate all the activities related to prison and prisoner management in the prison. This application suite provides vital information about the inmates in the prisons in real time environment to the prison officials and other entities, involved in criminal justice system. It facilitates online visit request and grievance redressal as well.

ePrisons application suite, developed by NIC, is a cloud based product designed with easy-to-use Graphical User Interface (GUI) and embedded with a comprehensive security features. Currently, Custody Certificate Module is being implemented in the jails of the State as per the orders of Hon'ble High Court.

8.3 Combating corruption

Eliminating corruption is not only an ethical imperative but also an economic and a social one. Corruption adversely impacts the economy as it interferes with the rule of law, impeding private enterprise, and wastes taxpayer's money. In addition, corruption undermines policies and programs that aim to reduce poverty. Thus, combating corruption is at the heart of United Nation's Sustainable Development Goals.

A new Lokpal legislation replacing Punjab Lokpal Act, 1996 to be enacted which would give power to Lokpal to initiate action on complaints against the Chief Minister, the Ministers and the bureaucracy at all levels (and not be a recommendatory body).

The Vigilance Bureau is the main investigating wing of the Vigilance Department, Government of Punjab which controls anti-corruption measures and probity in public life. The Vigilance Bureau has taken various preventive as well as punitive measures to curb corruption which includes registration of criminal misconduct cases, enquiries, investigation, raids, confiscation of property, prosecution of criminals, arrests, etc. The details of cases registered with the Vigilance Bureau in 2019 (up to 31 December 2019) are as follows⁵⁶:

1. **Vigilance enquiries:** 13 vigilance enquiries were registered against Gazetted officers, 22 against Non-Gazetted officers and 6 against private persons for their alleged involvement in various acts of corruption.
2. **A total of 226 cases were registered with the Vigilance department**, out of which 21 were against Gazetted Officers, 160 against Non-Gazetted Officers and 44 against private persons. In contrast, 293 cases were registered in 2018.
3. **Trap cases:** 165 trap cases have been instituted, out of which 13 were against Gazetted Officers, 134 against Non-Gazetted Officers and 18 against private persons.
4. **Registration of criminal misconduct cases:** 57 criminal misconduct cases have been registered in 2019 against 7 Gazetted Officers, 24 Non-Gazetted Officers and 26 private persons. The number of such cases registered 2018 were 107.

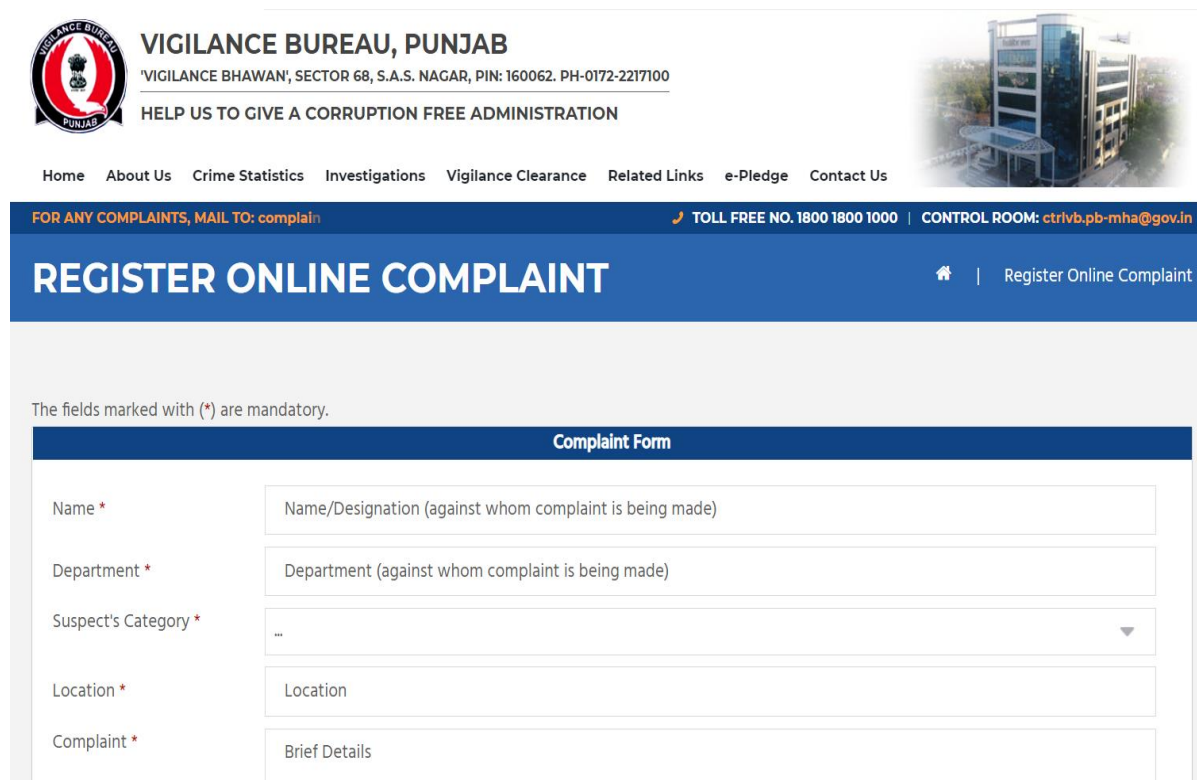
⁵⁶ http://vigilancebureau.punjab.gov.in/crime_statistics.php, as accessed on 22 January 2020

5. **Disproportionate asset cases:** 3 cases have been registered, 1 against Gazetted officers and 2 against Non-Gazetted officers, where an individual's net economic assets significantly exceeded the assets he or she should possess after accounting for all sources of legal income.
6. **Conviction Rate:** The conviction rate in 2019 has been 35% as against 42% in 2017 and 35% in 2018. 42 cases resulted in conviction, out of which 5 were against Gazetted officers, 31 against Non-Gazetted officers and 6 against private persons.

Punjab Governance Ethics and Reforms Commission has been setup to examine, and give its recommendations on all proposals received from departments/boards/corporations projects worth more than Rs. 50 crore.

Within the first month of 2020 (up to 20 January), 11 cases have been registered of which 9 are Trap cases while 2 are for charges against criminal misconduct.

Figure 130: Online Complaint portal of Vigilance Bureau

VIGILANCE BUREAU, PUNJAB
 'VIGILANCE BHAWAN', SECTOR 68, S.A.S. NAGAR, PIN: 160062. PH-0172-2217100
 HELP US TO GIVE A CORRUPTION FREE ADMINISTRATION

Home About Us Crime Statistics Investigations Vigilance Clearance Related Links e-Pledge Contact Us

FOR ANY COMPLAINTS, MAIL TO: complain@vigilance.gov.in | TOLL FREE NO. 1800 1800 1000 | CONTROL ROOM: ctrlvb.pb-mha@gov.in

REGISTER ONLINE COMPLAINT

Register Online Complaint

The fields marked with (*) are mandatory.

Complaint Form

Name *	Name/Designation (against whom complaint is being made)
Department *	Department (against whom complaint is being made)
Suspect's Category *	...
Location *	Location
Complaint *	Brief Details

In order to ease the procedure of lodging complaints against instances of corruption by public servants, the Vigilance Bureau has introduced an online complaint portal. Citizens can fill the complaint form online and seek services from the Vigilance Department without revealing their identity publicly. The portal also enables them to track the status of their complaints.

8.4 E-governance

E-governance implies integration of Information and Communication Technology (ICT) in the day-to-day functioning of the Government. It allows easier interaction between the government and various stakeholders (citizens, business entities, government departments and agencies, employees) and facilitates the government in improving its service delivery level. It also increases public participation, tackling corruption and improves transparency.

The Department of Governance Reforms is the nodal agency of Government of Punjab for executing various e-governance initiatives within the State. Punjab is committed towards upgrading the

government machinery with the adoption of ICT, with the aim to enhance collaboration between the Government and the governed. The Department of Governance Reforms with the help of its implementing agencies - Punjab State e-Governance Society (PSeGS), District e-governance Society (DeGS) and State e-governance Mission Team (SeMT), is responsible for carrying out various e-governance projects in different departments of the Government.

Punjab has emerged as one of the leading state in the country to implement e-Governance initiatives in every sphere of governance. With the objective of bringing a paradigm shift in public service delivery and Government functioning, various e-governance projects have been implemented. A list of various e-governance projects implemented by the Government of Punjab are presented in Table 71.

Table 71: List of e-governance initiatives by Government of Punjab

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
Public Service Delivery	Unification of Sewa Kendras	<ul style="list-style-type: none"> To integrate all channels of public service delivery in order to avoid confusion among citizens as to which service can be availed from which department To bring uniformity across the state in service delivery mechanism 253 public services of various departments available under single window to citizens Estimated 50,000 citizens visiting Sewa Kendras for public services
Online Services Delivery/ Mobile Governance	E-Sewa /M-Sewa	<ul style="list-style-type: none"> To make citizen services available online for convenience of citizens Computerisation of high-volume citizen services Availability of citizen services on Mobile Application (M-Sewa)
Reforms within government departments	e-Office Implementation	<ul style="list-style-type: none"> To improve efficiency, consistency and effectiveness of government responses To reduce turnaround time and to meet the demands of the citizens charter To provide for effective resource management to improve the quality of administration Successful implementation of e-Office in all the departments of the State from 1st November onwards including office of Chief Minister and office of Chief Secretary, Punjab

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
Establishment of Core IT Infrastructure	State Data Center Punjab Wide Area Network	<ul style="list-style-type: none"> • Core Infrastructure to consolidate services, applications and infrastructure to provide efficient electronic delivery of G2G, G2C and G2B services • Central Repository of the State, secure data storage, online delivery of services, citizen information/services portal, state intranet portal, disaster recovery, remote management, service integration, etc. • Punjab Wide Area network to connect all Government offices has been established till block level in the State • State of the art Punjab State Data Center has been established and 80 State departments applications are operational in it • Cloud based services are being facilitated by Department of Governance Reforms and vendor empanelment has been completed by the department. Many departments have started using cloud-based services through vendors empaneled by DGR.
Facilitation to Businesses	e-Labour portal Invest Punjab	<ul style="list-style-type: none"> • Fully operational online platform for industries and workers operating in the state to avail multiple services offered by the Labour Department under various labour laws with complete ease • Online portal for construction workers registrations • Fully operational Business First (Invest Punjab) portal. State has introduced a new digital interface i.e. the Invest Punjab-Business First portal for end to end investor facilitation and transparent governance. This is an initiative to enhance Ease of Doing Business in the State and to offer a variety of regulatory clearances & fiscal incentives on a single digital interactive platform
Reform within government departments	Human Resource Management System (HRMS)	<ul style="list-style-type: none"> • To digitise the process of salary disbursement of government employees and contractual employees • Basic detail entry is complete for 370276 employees and service books have been verified for 352,662 employees

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
		<ul style="list-style-type: none"> • Critical modules like salary, leave , property returns have already been developed under HRMS
Reform within government departments	Vehicle Management System(VMS)	<ul style="list-style-type: none"> • To gather the information about state government vehicles along with fuel and maintenance expenses
Reform within government departments	Integrated Workflow Document Management System (IWDMS) and Integrated Financial Management System (IFMS)	<ul style="list-style-type: none"> • To provide a multilingual and automated solution for document management and workflow management • To reduce paperwork and ensure better monitoring and transparency in government functioning • The project has been made live from 16th March 2015 and is currently into the Operation & Maintenance Phase till 2020
Digitisation	Land Records	<ul style="list-style-type: none"> • To digitise the process of entering and storing land records • 100% digitisation of land records of rural villages of Punjab has been accomplished • National Generic Document Registration System (NGDRS) – an end-to-end workflow enabled configurable document, including Property Registration System which can be used by registration agencies has been implemented in the State
Reform within government departments	Biometric Attendance System (BAS)	<ul style="list-style-type: none"> • To record daily attendance of government employees through biometric attendance device which are installed in the office premises
Reform at local government level	Local Government	<ul style="list-style-type: none"> • To leverage ICT for sustained improvement in delivery of municipal services to citizens • To create a platform where information related to municipal administration would be readily available for effective decision-making

Source: Department of Governance Reforms & Public Grievances

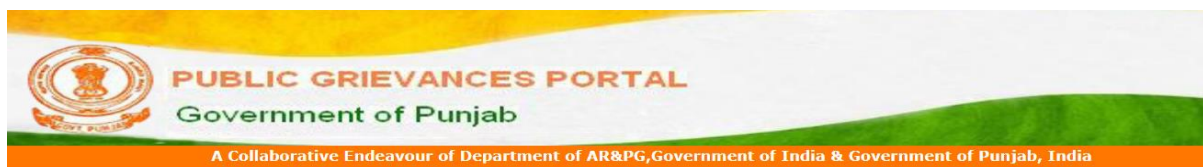
Box 27: Unified data platform for data dissemination

In light of the vision and direction of Hon'ble Chief Minister of Punjab, an Open Government Data Platform (punjab.data.gov.in) is being developed by Economic and Statistical Organisation, Punjab through Ministry of Electronic and Information Technology (MeitY), Govt. of India and its NIC state level unit of Punjab. It is being developed as per National Data Sharing and Accessibility Policy, 2012 of Govt. of India. The data portal will facilitate various stakeholders to have easy access to data of all the government departments. Initially, data of 'Statistical Abstract of Punjab', which is one of the most important and voluminous document containing key datasets will be uploaded on this portal on time series basis for every year since reorganization of the State. Some of the other main sectors for which data will be uploaded are agriculture, water and sanitation, education, finance, governance and administration, housing, health and family welfare, labour and employment, transport, travel and tourism, etc. In the subsequent phases, efforts will also be made to disseminate the most important datasets of line departments on this unified data portal. In this regard, the Economic & Statistical Organisation (ESO) will act as the nodal department and will provide technical assistance to all the line departments to prepare their datasets in standardised

Disposal of grievances in the State

PB-PGRAMS: Punjab Public Grievance Redressal and Monitoring System is a portal developed in collaboration of Government of India and Government of Punjab to accept grievances from aggrieved citizens. Citizens can lodge their grievances against all Government offices including Chief Minister's Office and Chief Secretary's Office. This portal is up and running 24x7 and citizens can also submit reminder/clarification on their grievances along with tracking the status of action taken upon them.

Figure 131: Public Grievances Portal of Government of Punjab

Login for Public Grievance Officers
(For official use)
Username: <input type="text"/>
Password <input type="password"/>
<input type="button" value="Login"/>

For Citizens
Lodge Grievance
Lodge Reminder/Clarification
View Action Status
Click here if you wish to change your grievance password
Contact Details of Public Grievance Officers

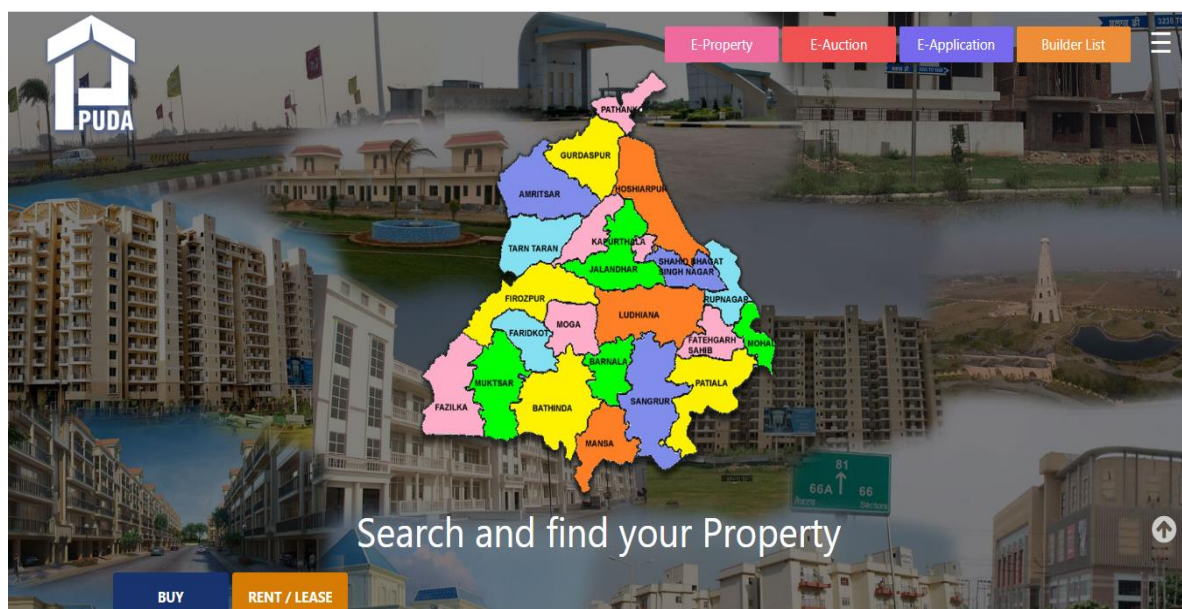
E-governance activities in Department of Housing and Urban Development

With a focus on e-governance the following activities were undertaken during the first 4 months of financial year 2019-20 (up to 31 July 2019):

1. Digitization of master plan maps to enable people to get e-approval of CLUs
2. Launch of a unique mobile App to check unauthorized constructions.

3. Launch of PUDA 360, an e-properties module to facilitate online property transactions, thus bringing greater efficiency and transparency in the functioning of Punjab Urban Planning & Development Authority (PUDA).
4. Launch of a new web portal of the Housing Department for issuance of electronic Change of Land Use

Figure 132: Website of PUDA 360 - an e-online portal for property transactions

8.5 Transparency

Transparency enhances communication between the government and its citizens and builds public trust. Delivery of public services is the primary objective of any government and this is executed by spending public resources. Thus, information on how public business is carried out must be easily available to the public. Moreover, transparency induces a sense of accountability in government officials and enables effective participation from the public in the governance process thereby allowing good and just governance.

Government of Punjab is focused on bringing about greater transparency and efficiency in its day-to-day functioning. With an aim to prevent corruption and increase transparency in the delivery of public services, Government of Punjab enacted 'The Punjab Transparency & Accountability in Delivery of Public Service Act' in 2018. This Act enabled backend computerization of public services, mandatory online receipt of service requests and delivery of services in a stipulated time frame. The government also drafted 'The Punjab Transparency in Public Procurement Act, 2019' to ensure transparency during the bidding process for government tenders. This would foster an environment of healthy competition and put in place a mechanism to prevent corrupt practices.

Enacted two new acts:

- Punjab Transparency and Accountability in Delivery of Public Services (including electronic service delivery) Act.
- Punjab Transparency in Public Procurement Act 2019.

E-procurement initiative has been introduced to simplify government procurement and make the process more transparent. It is an integrated system which cover all aspects of procurement - indent of tender, tender preparation, bidding, bid evaluation and award of contract. The portal of e-procurement

displays detailed information on all tenders floated by various departments of the Government. Government e-Procurement System of NIC (GePNIC) has been fully implemented in all the departments of the State for procurement purposes. Punjab has also been using the Government e-Marketplace (GeM), which is a government-run e-commerce portal. It is a one-stop portal to facilitate and enable easy online procurement of the consumer goods and services that are needed by various government departments and PSUs.

Punjab maintains transparency in litigation management. Website of High Court of Punjab is an open platform which makes information on litigation easily available to citizens. Litigation data is updated on a regular basis. Litigants can view daily cause list (schedule of cases) and know about the status and judgement of a case by providing some basic details related to the case. A display board further presents real-time case proceeding information. Citizens can also enter their grievance/feedback and track its status on the ‘Citizen Corner’ portal of the website.

8.6 Decentralisation: empowering local bodies

In a vast and diverse nation as India, strengthening of local government and their collaboration with the State as well as the National Government is imperative for efficient delivery of public services. Local bodies can be empowered by greater decentralization and devolution of the 3Fs – funds, functions and functionaries which makes them self-reliable financially, politically and administratively.

The State Government has devolved all 18 functions to Urban Local Bodies (ULBs) and 13 functions to Panchayati Raj Institutions (PRIs) as per the Constitution of India. The 11th and 12th schedule of the Constitution of India lists out 29 and 18 functions respectively to be devolved to PRIs and ULBs. The list of various functions as devolved to the local bodies have been summarised below:

Table 72: Status of devolution of functions to local bodies

Local Body	List of Functions
Panchayati Raj Institutions	1) Animal Husbandry, Dairying & Poultry 2) Rural Housing 3) Drinking Water 4) Education including Primary & Secondary Schools 5) Libraries 6) Cultural Activities 7) Markets and Fairs 8) Health & Sanitation 9) Family Health 10) Women and Child Development 11) Social Welfare 12) Welfare of the Weaker sections 13) Maintenance for the Community System
Urban Local Bodies	1) Urban planning including town planning 2) Regulation of land use and construction of buildings 3) Planning for economic and social development 4) Roads and bridges 5) Water supply 6) Public health, sanitation, conservancy and solid waste management 7) Fire service 8) Urban forestry 10) Slum improvement 11) Urban poverty alleviation 12) Provision of urban amenities and facilities 13) Promotion of cultural, educational and aesthetic aspects 14) Burials and burial grounds; cremations, cremation grounds and electric crematoriums 15) Cattle ponds 16) Registration of births and deaths 17) Public amenities

Local Body	List of Functions
9) Safeguarding the interests of weaker sections of society	18) Slaughterhouses and tanneries

Source: Memorandum to 15th Finance Commission, Government of Punjab

During the first 4 months of 2019-20, the following steps have been undertaken to further strengthen the e-governance initiatives at municipality level:

- Official Websites for all 167 ULBs have been created for providing information about government services.
- Facility of online application for new water and sewer connection along with online Billing and collection.
- Online collection of Property Tax to facilitate citizens to pay from anywhere and anytime and improving transparency and accountability in the functioning of the ULBs.
- Online Application for Fire NOC & Trade License under ease of doing business.
- Mobile Application for citizens and employees for handling Public Grievances.
- Double Entry Accounting system has been rolled out in pilot towns to increase transparency and accountability.

Reservation of women in urban local bodies has been raised from 33 % to 50%.

ਅਧਿਆਇ 1 ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ

205-239

1.1 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ	206
1.2 ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	207
1.3 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਲਾਈ	214
1.4 ਮਹਿੰਗਾਈ	217
1.5 ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ	222

ਅਧਿਆਇ 2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ

241-246

2.1 ਭੂਮਿਕਾ	242
2.2 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	242
2.3 ਰੁਜ਼ਗਾਰ	244
2.4 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ	244
2.5 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ	245
2.6 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਥ	256
2.7 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ	266
2.8 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫਾਇਲ	271
2.9 ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	274

ਅਧਿਆਇ 3 ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ

277-300

3.1 ਭੂਮਿਕਾ	277
3.2 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	278
3.3 ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਸੂਚਕ ਅੰਕ	280
3.4 ਰੁਜ਼ਗਾਰ	281
3.5 ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ	283
3.6 ਚੋਣਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ	285
3.7 ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ-ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਸੈਕਟਰ	293
3.8 ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਅਕਾਰ ਅਧਾਰਤ ਵਰਗੀਕਰਨ	295
3.9 ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	298

ਅਧਿਆਇ 4 ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ

301-322

4.1 ਭੂਮਿਕਾ	302
4.2 ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ	306
4.3 ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ	308
4.4 ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ	313
4.5 ਟੈਲੀਕਾਮ	317
4.6 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	318
4.7 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਹਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	321

ਅਧਿਆਇ 5 ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ	323-341
5.1 ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ	323
5.2 ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿੱਤ	334
5.3 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ	337
5.4 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੁਧਾਰ	340
ਅਧਿਆਇ 6 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ	343-398
6.1 ਭੂਮਿਕਾ	344
6.2 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼	345
6.3 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ	349
6.4 ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ	365
6.5 ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ	383
6.6 ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ	392
6.7 ਗਰੀਬੀ	395
6.8 ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਚਣੌਤੀਆਂ	397
ਅਧਿਆਇ 7 ਲੋਕ ਵਿੱਤ	399-423
7.1 ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ	400
7.2 ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	402
7.3 ਰਾਜ ਦਾ ਖਰਚ	409
7.4 ਜਨਤਕ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ	418
7.5 ਜਨਤਕ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੁਧਾਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	421
ਅਧਿਆਇ 8 ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ	425-439
8.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	425
8.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ	428
8.3 ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ	430
8.4 ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ	432
8.5 ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ	437
8.6 ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ	438
ਅਨੁਲੱਗ	i-iv

ਅਧਿਆਇ 1: ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ

ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧਾ ਦਰ 2019-20 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਮੱਧਮ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਜਮ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮੰਦੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ 7% ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 25% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀਐਸਵੀਏ) ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਅੱਗੇ ਚੱਲੀਏ ਤਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ, ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦਾ-ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਹਰੀ ਹੈ-ਵਾਧੇ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 2018-19 ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਸਲੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ 'ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ' ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਸ਼ੂ-ਪਨ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗ ਸੈਕਟਰ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਵਿੱਚ 25% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 5% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 2019-20, ਦੌਰਾਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਧੀਮਾਪਣ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਖੇਤਰ (ਜੋ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਦੇ 13% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ) 1.8% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਉਸਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ ਧੀਮੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਹਰੀ ਖੇਤਰ ਹੈ। 2019-20 ਵਿੱਚ, ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਅਤੇ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਭਲਾਈ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ 1.24 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਥ ਸਾਲ 2015-16 ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫੈਮਲੀ ਹੈਲਥ ਸਰਵੇ (ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ) ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜੋ ਕਿ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ "ਸੰਪਤੀ" ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਰਮੌਰ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ (62%) ਹੈ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਵੀ ਹੈ।

ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦਮ -ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਘੱਟ ਪਰ ਸੁਧਰ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਰ (ਐਲਐਫਪੀਆਰ) ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ। ਵਿੱਤੀ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਕਰਨਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਹਤ ਮਿਲੇਗੀ।

1.1 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ

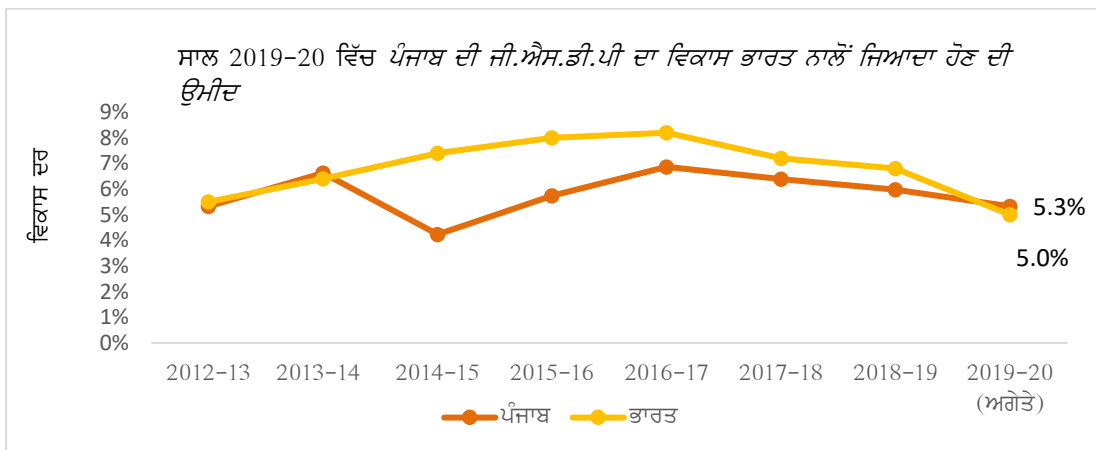
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੱਧਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਰਾਜ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨ (ਸਥਿਰ 2011-12 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ) ਉਸੇ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 1 ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ ਰਾਜ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ 2018-19 (ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 5.98% ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਇਹ 5.33% ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਐਸਡੀਪੀ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 ਦੇ ਦੌਰਾਨ 6.06% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਨਰਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਪਰ, 2019-20 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 5.33% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ 5% ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ.) ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸੇ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ, ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ, 2019-20 ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਾਧਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਨਰਮੀ, ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 5.54% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 ਵਿਚ 5.09% ਦੇ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 1: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੀਡੀਪੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਐਮ.ਓ.ਐਸ.ਪੀ.ਆਈ., ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

1.2 ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ (ਟੇਬਲ 1)। ਪਿਛਲੇ 5 ਸਾਲਾਂ (ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20(ਅਗੇਤੇ)) ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤਨ 46.4% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਐਸਵੀਏ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 46.2% ਤੋਂ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ 46.7% ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਰਣੀ 1: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ, ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)				ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)				ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ
	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 0 (ਅਗੇਤੇ)	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 0 (ਅਗੇਤੇ)	2017-18
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	1.7%	4.6%	2.3%	2.3%	29.2%	29.0%	28.7%	28.1%	26.0%
ਉਦਯੋਗ	4.9%	6.0%	5.8%	4.0%	24.6%	24.7%	25.1%	25.2%	33.1%
ਸੇਵਾਵਾਂ	7.3%	6.8%	7.1%	7.0%	46.1%	46.2%	46.2%	46.7%	40.9%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ, ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ 2017-18

ਫਿਰ ਵੀ, ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ(ਵਲਯੂ ਐਡਿਡ) ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 28.1% ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। 1960-1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਕਸ 1 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 1: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਕ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿਚ 1.4 ਯੂਨਿਟਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦ ਵਿਚ 1.77 ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਤਰ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਹੀ ਹੈ। 1960 ਅਤੇ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਤਕ, ਇਹ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ - ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਵਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 12% ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 18% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਹਿੱਸਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 7% ਅਤੇ 12% ਸੀ।¹ ਇਹ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ 16% ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖੇਤਰ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ 44% ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 29% ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ 26% ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 2)

ਬਾਕਸ .2: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਢਾਂਚਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰਾ ਸਾਰਣੀ 2 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵੀਏ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2019-2020 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 16.58% ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਲ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ (44.14%) ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਨੇ 2019-20 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵੀਏ ਦਾ 55.3% ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 31.04% ਹਿੱਸਾ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

¹ Data for 2017-18, available in Agriculture Statistics at a Glance, 2018

ਇੱਕ ਵਿਪਰੀਤ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੋ) ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 28.1% ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੇਵਲ 26% ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉੱਨਤ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਉਪਕਰਣ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਹਿੰਗੇ ਐਚ.ਵਾਈ.ਵੀ ਬੀਜ ਅਤੇ ਖਾਦ ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਿਰਤੀ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2019-20 (ਅਗੇਤੋ) ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 46.7% ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 40.9% ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 2: ਖੇਤਰਵਾਰ ਜੀ.ਵੀ.ਏ 2019-20 (ਅਗੇਤੋ) ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਵੰਡ (2017-18)

	ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ (2017-18)	ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ (2019-20)
ਪੰਜਾਬ		
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	26.0%	28.1%
ਉਦਯੋਗ	33.1%	25.2%
ਸੇਵਾਵਾਂ	40.9%	46.7%
ਭਾਰਤ		
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	44.1%	16.5%
ਉਦਯੋਗ	24.8%	28.3%
ਸੇਵਾਵਾਂ	31.0%	55.3%

ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ., ਮੌਸਮੀ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਈਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ (ਨਾਫੀਸ) 2016-17 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਸਤਨ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ (23,133 ਰੁਪਏ) ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਫ਼ਾਸਲੇ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ (18,946 ਰੁਪਏ) (ਨਾਬਾਰਡ, 2018)² ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੀ ਆਮ ਧਾਰਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਰਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਕੁੱਲ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 3)

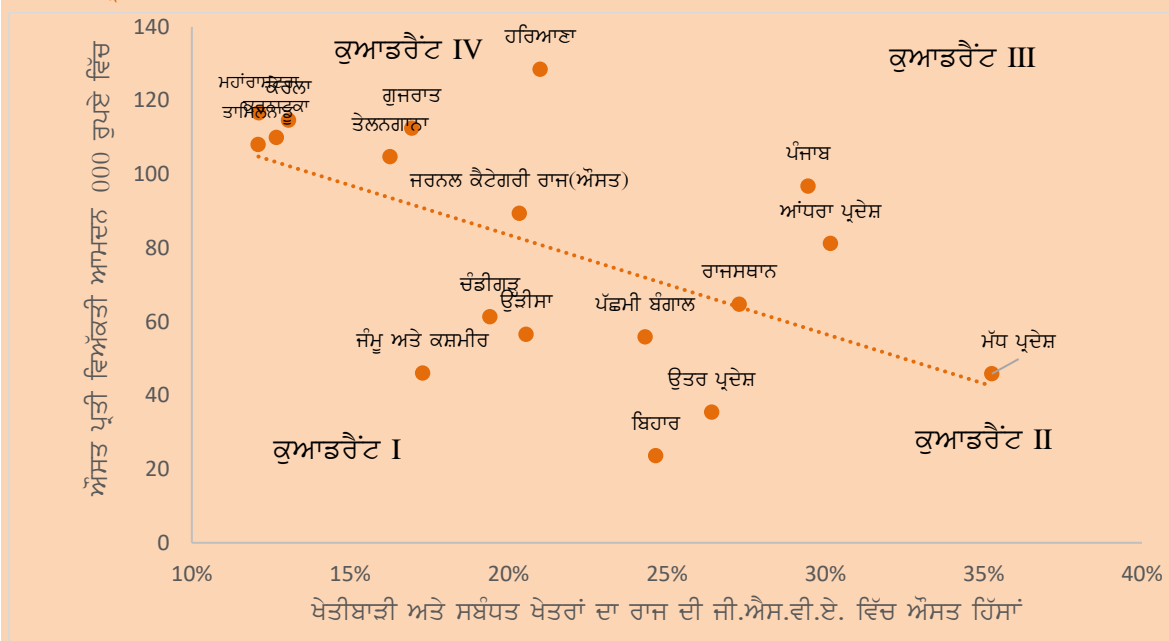
ਬਾਕਸ .3: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ 2 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਔਸਤ ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਮ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਾਂ ਲਈ 2011-12 ਤੋਂ 2016-17 ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

²NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਰਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 2 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਕੁਆਡਰੈਂਟ III ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਰਾਜ ਹਨ (ਅਰਥਾਤ, ਉਹ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਆਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ)। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵੀਏ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿਖਰ ਦੇ 7 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 2: ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ (2011-12 ਤੋਂ 2016-17)

ਨੋਟ: ਗੋਆ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਜੀਐਸਵੀਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ (2011-12) ਤੇ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 ਸਾਧਨ: ਮੌਸਮੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ।

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਅਨਿਯਮਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ (2018-19 ਅਤੇ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ)) ਵਿੱਚ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵੀਏ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 2017-18 ਦੇ 4.6% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2.3% 'ਤੇ ਆ ਗਈ (ਸਾਰਣੀ 3)। ਇਹ ਮੰਦੀ ਫਸਲੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜੀਵੀਏ ਨੇ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇਖੀ। 2018-19 ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਘਟਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਭਾਵਤ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਖਪਤਕਾਰ ਮੁੱਲ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (ਸੀਪੀਆਈ) ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਸੀ-ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦੋਂਕਿ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ 2018-19 ਵਿੱਚ ਘਟੀ, ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ, ਝਾੜ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੜੋਤ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ 3 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2000 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਰਕਬਾ ਅਤੇ ਝਾੜ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ

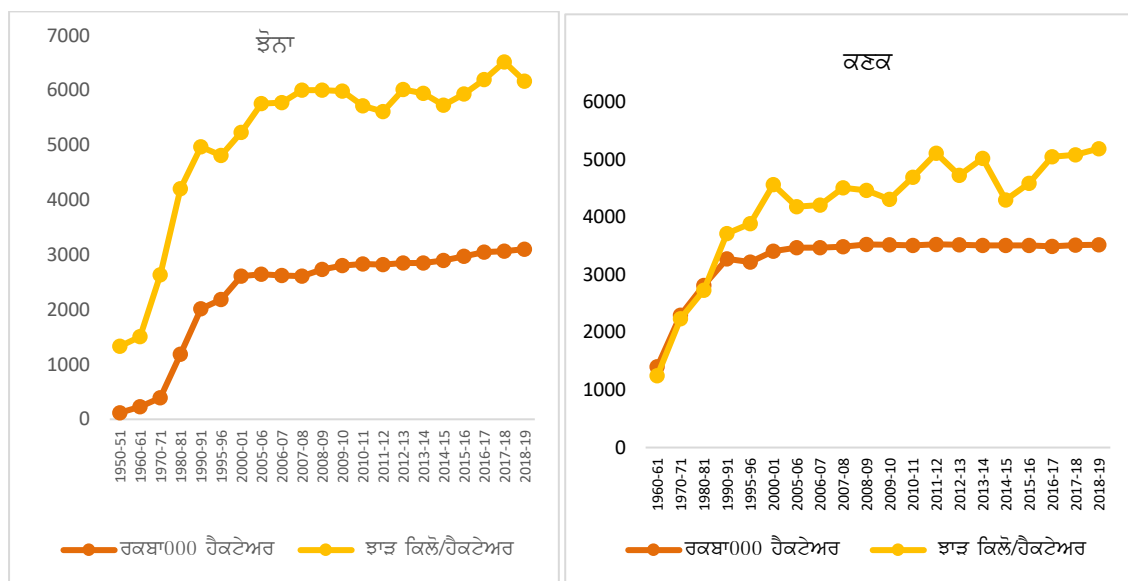
ਪਿਛੋਕੜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 4) ਸੰਭਾਵਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 3: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਅਗੇਤੋਂ)

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)				ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			
	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੋਂ)	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੋਂ)
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	1.7%	4.6%	2.3%	2.3%	29.2%	29.0%	28.7%	28.1%
ਖੇਤੀਬਾੜੀ	0.5%	3.4%	-0.3%	-0.2%	17.8%	16.8%	16.3%	15.5%
ਪਸ਼ੂਪੰਨ	4.6%	7.2%	7.5%	6.9%	8.6%	9.8%	10.0%	10.4%
ਜੰਗਲਾਤ ਉਤਪਾਦਨ	0.3%	3.7%	2.5%	2.1%	2.5%	2.2%	2.1%	2.0%
ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ	6.4%	3.4%	0.3%	2.5%	0.3%	0.3%	0.3%	0.3%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ।

ਚਿੱਤਰ 3: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਰਕਬਾ ਅਤੇ ਝਾੜ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ-ਜੋ ਆਸ਼ਾਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ.ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪਨ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 2019-20 ਵਿੱਚ 10.4% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 3 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮੀ

ਪਸ਼ੂ ਪਨ ਖੇਤਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

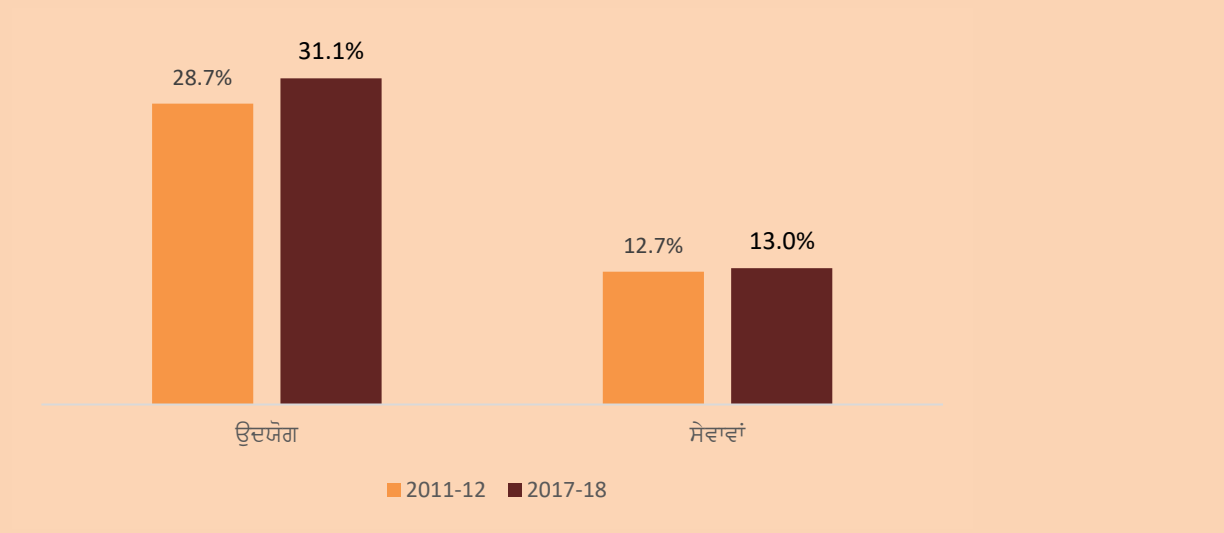
ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕਸ .4: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਧਾ

ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਗ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਜਿਸ ਸਾਲ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਡੀਪੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਪੂੰਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਵੀ ਭਵਿੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ, ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ 29.5% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ (ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ.) 13.12% ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕਟਰ-ਵਾਰ ਦੇਖਣਾ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ(ਚਿੱਤਰ 4)। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਉੱਚਤਮ ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ. ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ, ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨੇ 2011-12 ਅਤੇ 2017-18 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 4: ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤ- ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ

ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿਚ 1.8% ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਘੱਟ ਕੇ 4% ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 4)। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ, ਰਾਜ ਵਸਤਰ, ਉੱਨੀ ਨਿਟਵੇਅਰ ਅਤੇ ਖੇਡ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕਲਸਟਰ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ (ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਆਟੋ ਪਾਰਟਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ)

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਪਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. 2.4% ਮੱਧਮ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵੀ ਮੱਧਮ ਰਹੀ, ਪਰ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 5% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਰਣਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਰ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਊਰਜਾ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 4: ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20)

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)				ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			
	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੋ)	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੋ)
ਉਦਯੋਗ	4.9%	6.0%	5.8%	4.0%	24.6%	24.7%	25.1%	25.2%
ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ	5.4%	5.9%	5.6%	1.8%	14.2%	13.7%	13.8%	13.5%
ਬਿਜਲੀ ਗੈਸ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ	10.1%	9.1%	7.0%	6.0%	3.5%	4.4%	4.7%	5.0%
ਉਸਾਰੀ	1.5%	4.8%	5.6%	2.4%	6.9%	6.6%	6.5%	6.4%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ

ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 46% ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 2012-13 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿੱਚਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ 7% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 2018-19 ਵਿੱਚ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ 7.1% ਹੋ ਗਿਆ (ਸਾਰਣੀ 5)। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਗੇਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੈਕਟਰ 46% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ 7% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ 2012-13 ਤੋਂ (ਔਸਤਨ) 6% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ (ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) 6% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੈ।

ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀਐਸਵੀਏ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 11% ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਰਾਹੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ, 'ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ' ਹੁਣ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 9% ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧ ਰਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਖਾਸਕਰ ਕੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ 50% ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀ ਆਮਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਮੈਡੀਕਲ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਜ਼ਿਲ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮਜ਼ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਲੰਧਰ, ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੈਡੀਕਲ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 5: ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20)

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)				ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			
	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੇ)	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2017-18 (ਪੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੇ)
ਸੇਵਾਵਾਂ	7.3%	6.8%	7.1%	7.0%	46.1%	46.2%	46.2%	46.7%
ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ , ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	7.7%	7.1%	6.8%	7.2%	10.9%	10.7%	10.7%	10.8%
ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ਼, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	7.1%	5.4%	6.0%	6.4%	5.5%	5.2%	5.1%	5.1%
ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	4.2%	5.2%	5.6%	5.1%	5.4%	5.0%	5.0%	5.0%
ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਸੇਵਾਵਾਂ	6.9%	7.1%	7.3%	7.6%	9.3%	9.2%	9.2%	9.2%
ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	7.0%	7.0%	5.7%	6.2%	5.2%	5.1%	4.9%	4.9%
ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ	9.5%	7.9%	9.1%	8.0%	9.9%	11.0%	11.3%	11.7%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

1.3 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਲਾਈ

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੂਚਕ 8.1.1 ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲ ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. (ਮੌਜੂਦਾ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) 1,85,282 ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 7.63 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਔਸਤਨ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. 15440 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ (ਜੋ ਕਿ ਐਨ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ), ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 1,66,830 ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ 1.24 ਗੁਣਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 1,35,050 ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਉੱਚ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 1,66,830 ਰੁਪਏ ਹੈ।

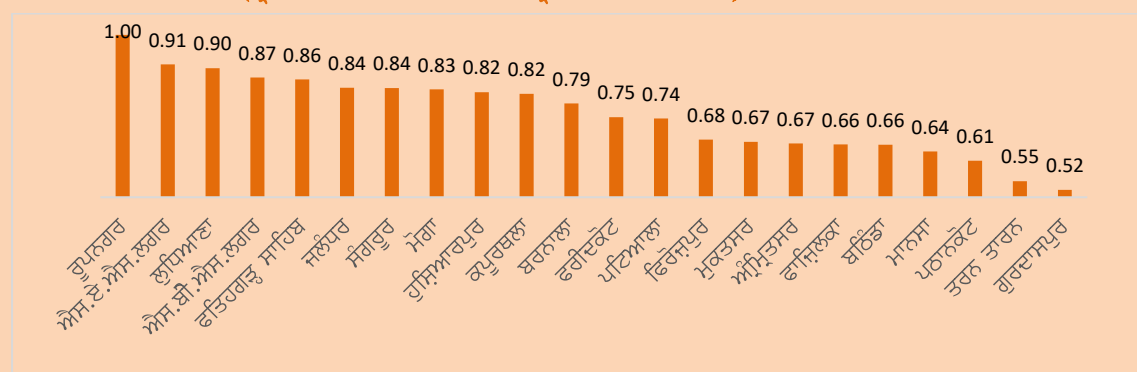
ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਰੁਝਾਨ

ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ ਰੂਪਨਗਰ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2016-17 ਤੱਕ, ਰੂਪਨਗਰ ਨੇ 169,725 ਰੁਪਏ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਨੇ 154,310 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ 152,332 ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਨਗਰ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁੱਲ ਜੋੜ (ਜੀ.ਡੀ.ਵੀ.ਏ.) ਦਾ 30% ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹਨ, ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਜੀ.ਡੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 29% ਅਤੇ 27% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਤਣਾਅ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 5 ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਜੀਆਈਐਸ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਚਿੱਤਰ 5 ਵਿੱਚ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 2016-17 ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਰੂਪ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਰੂਪ ਨਗਰ ਦੀ 2016-17 ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਾ 52 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 5: ਉੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਸਾਲ 2016-17 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ (ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵੇਰੀਏਬਲਜ਼ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ 0.49 (0.5 ਤੋਂ ਘੱਟ) ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

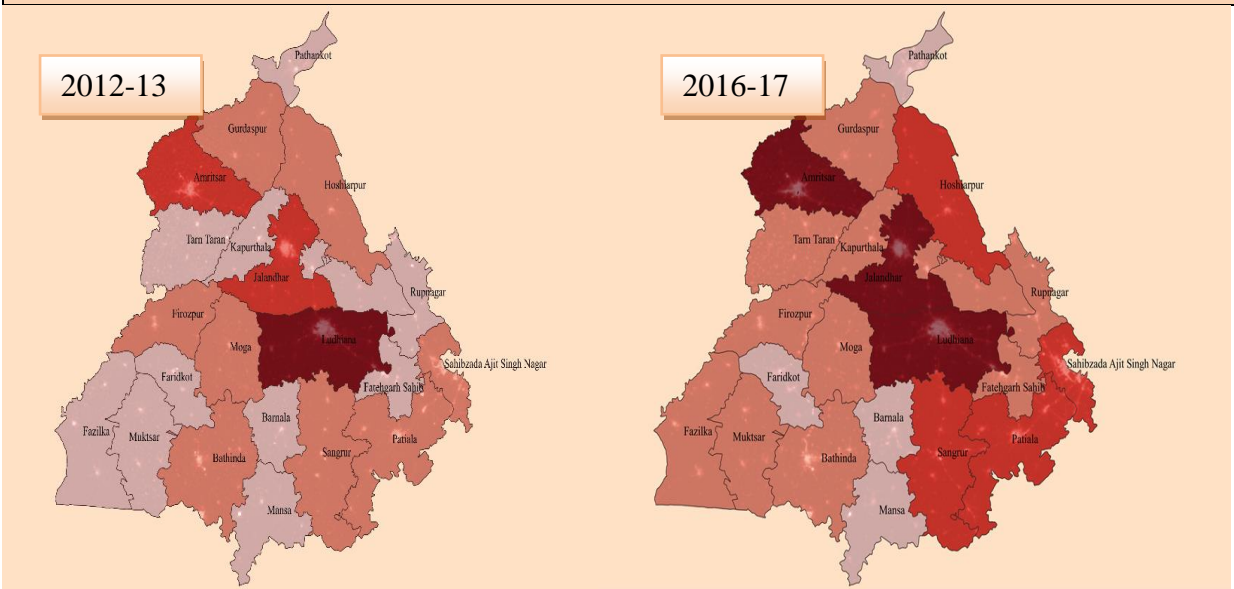
ਨਾਈਟ ਲਾਈਟਸ ਡੈਟਾ ਬੇਸ ਤੋਂ ਨੀਤੀਗਤ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀਡੀਡੀਪੀ ਅਤੇ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਾਰ ਮੈਪਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾਰਕ ਸ਼ੇਡ ਉੱਚ ਜੀਡੀਪੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਪੈਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਜੀਡੀਡੀਪੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਡੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਾਲ 2012-13 ਵਿੱਚ 0.82 ਅਤੇ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ 0.86 ਹੈ। ਇਹ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਜੀ.ਡੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2016-17 ਜਿਸ ਦਾ ਡਾਟਾ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਦਿਲਚਸਪ ਇਨਸਾਈਟ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ:-

1. ਅੰਮਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਸੰਗਰੂਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਉਚ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਜੀਡੀਡੀਪੀ ਵਿੱਚ 44.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ 43.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਉਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ (ਘੱਟ ਹਲਕੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਸਤੇ 24.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 26.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਵਧੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਜਾਂ ਉਚ ਜੀਡੀਡੀਪੀ ਖੇਤਰ ਸਨ। (ਜੋ ਆਇਤਾਕਾਰ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ) ਪਰ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ (ਆਇਤਾਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ) ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ 26.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੇਵਲ 6.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਸਾਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਜਿਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਚਾਲਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਇਹ ਸਾਲ 2016-17 ਲਈ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ)। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ (ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ) ਦੀ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਤੀਬਰਤਾ 14.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉੱਚ ਨਾਈਟ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 6.9% ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ :- ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਥੇ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਨ ਵਰਗੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਈਟ ਲਾਈਟ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਨਿੱਜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਫੈਮਿਲੀ ਹੈਲਥ ਸਰਵੇ (ਐੱਨ.ਐੱਫ.ਐੱਚ.ਐੱਸ.) ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. 2015-16 (ਸਾਰਣੀ 6) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੰਜ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 6: ਪੰਜ ਅਮੀਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ

ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ	ਵੈਲਥ ਕੁਆਨਟਾਇਲ				
	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ	ਦੂਸਰਾ	ਵਿਚਲਾ	ਚੌਥਾ	ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ
ਪੰਜਾਬ	0.6	3.7	11.8	21.9	62
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	4.6	15.3	32.5	29.9	17.7
ਗੁਜਰਾਤ	8.7	16.8	21.1	24.1	29.4
ਹਰਿਆਣਾ	1.7	7.3	17.4	26.5	47.1
ਕਰਨਾਟਕਾ	6.3	19.9	26.7	26.7	20.5
ਕੇਰਲਾ	0.3	2.2	13.3	35.8	48.5
ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	9.2	16	22.5	26.4	25.9
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	3.5	14.7	27.5	31.6	22.7
ਤੇਲੇਗਾਨਾ	6.3	17.2	25.9	27.4	23.2

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. 2015-16 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ(ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਜਾਂ ਕਾਰ ਤੱਕ ਦੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਟਾਇਲਟ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ) ਇਹ ਅੰਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਵੈਲਥ ਕੁਇੰਟਲਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਧਾਰਣ (ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ) ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅੰਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਰੇਕ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜ ਬਰਾਬਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

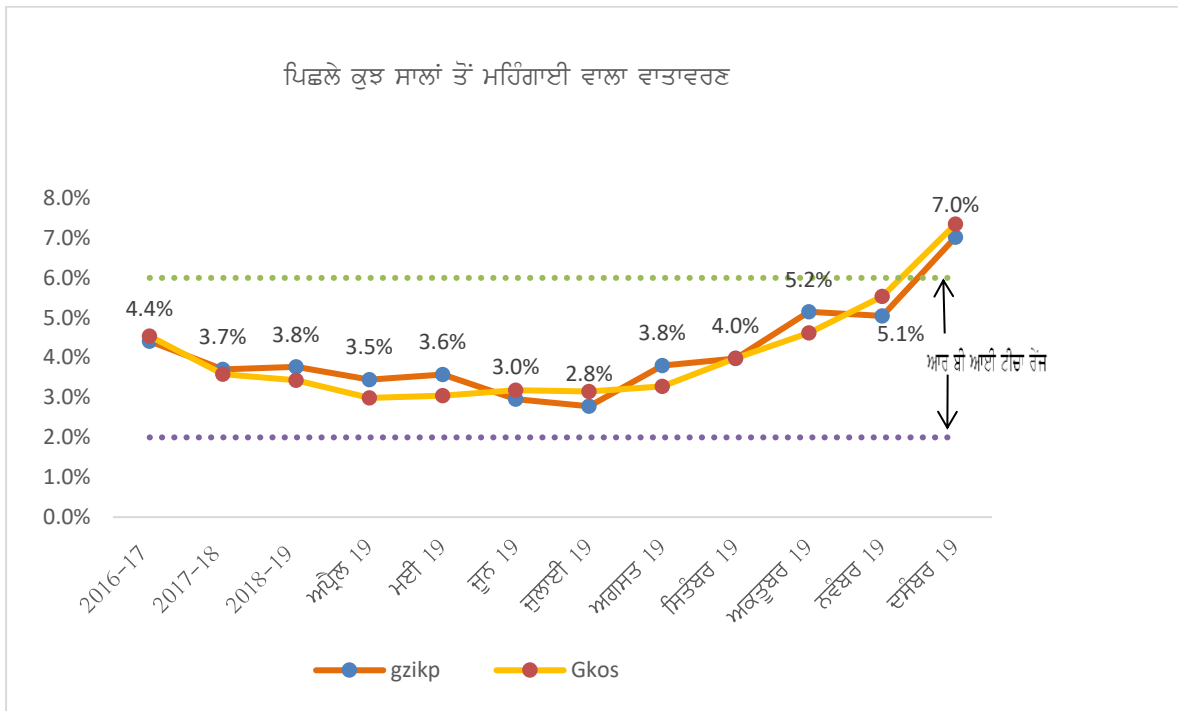
1.4 ਮਹਿੰਗਾਈ

ਮਹਿੰਗਾਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਆਮਦਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਅਨੁਕੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਬੀਆਈ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੀ ਰੇਂਜ 2% ਤੋਂ 6% ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦਾ ਘੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜੇ ਪਿਛਲੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਖਰੇਵਾਂਪਣ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 6)। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਗਸਤ 2019 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖਾਸ-ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ (ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 2019) ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਦਸੰਬਰ 2019 ਵਿੱਚ ਆਰਬੀਆਈ ਦੇ 6% ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 6: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ (ਜਨਰਲ ਉਪਭੋਗਤਾ ਭਾਅ ਸੂਚਕ ਅੰਕ)

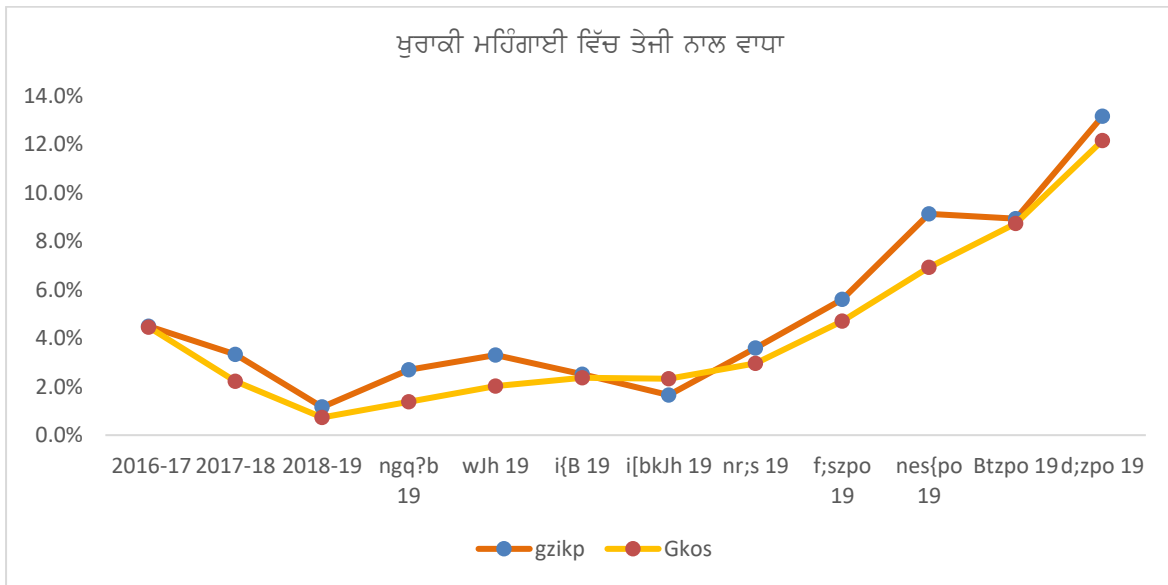

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕ ਮਹਿੰਗਾਈ

ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕੌਮੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੇਖ ਉਲਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 7)। ਦਸੰਬਰ, 2019 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ 13.2% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਖੁਰਾਕ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੈਮਾਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਸੰਬਰ 2019 ਵਿੱਚ 68% ਵੱਧ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 2019 ਤੱਕ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਮੀਟ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ (ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਹੈ।

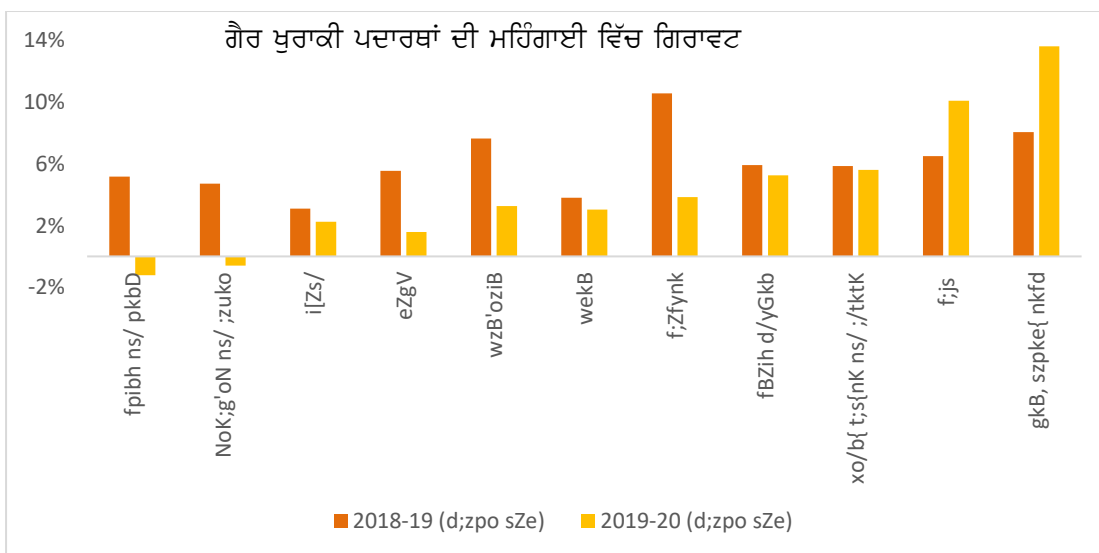
ਚਿੱਤਰ 7: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਾਨ, ਤੰਬਾਕੂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 8)। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ‘ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ’ ਅਤੇ ‘ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ’ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਘਟੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਰੁਝਾਨ ਸਿਹਤ (10.1%) ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ (5.6%) ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਯੁਕਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ।

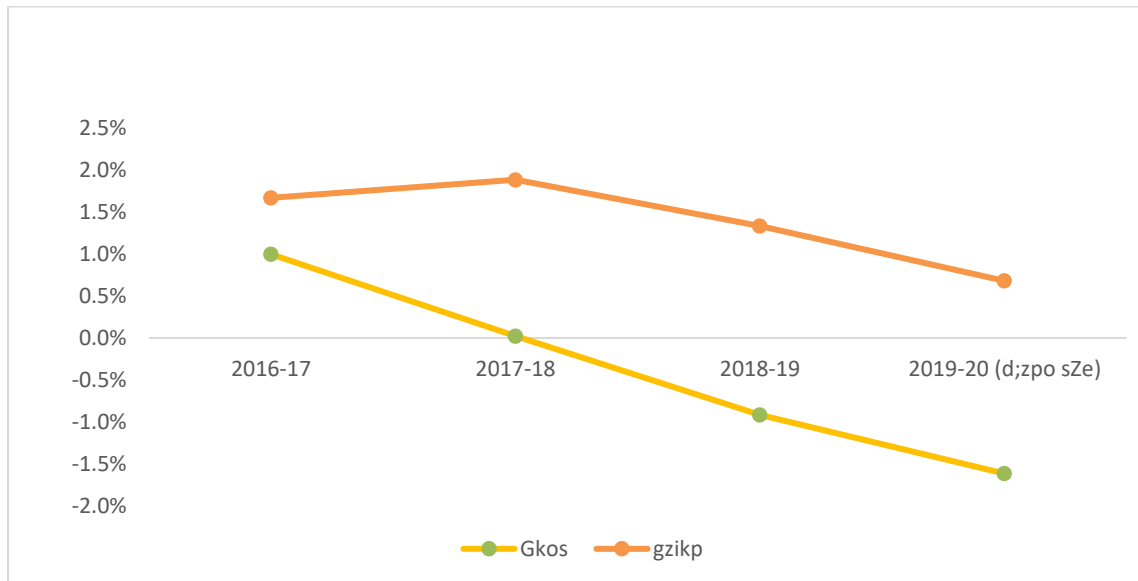
ਚਿੱਤਰ 8: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਿੰਨਤਾ

ਚਿੱਤਰ 9: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾਤੀ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਅੰਤਰ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

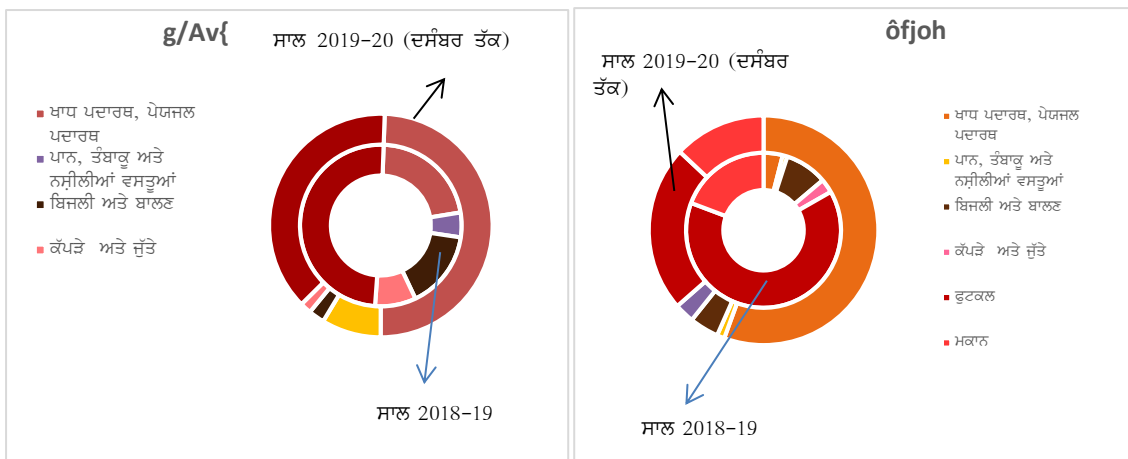
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਰ ਇਹ ਫਰਕ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਤੋਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਪਛਾੜਦਿਆਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ ਪਲਟਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 9)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 (ਦਸੰਬਰ 2019 ਤਕ) ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਪਾਨ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦਸੰਬਰ 2019 ਤੱਕ ਪੇਂਡੂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਔਸਤ 18.1% ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ 3.4% ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਦਾਲਾਂ, ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਕਨਫੈਕਸ਼ਨਰੀ, ਅੰਡੇ, ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ

ਸਾਲ 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਫੁਟਕਲ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉੱਚ ਭਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚਲੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਿਜੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਸਾਮਾਨ, ਘਰੇਲੂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਫੁਟਕਲ ਵਸਤੂਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੁਟਕਲ ਮਾਲ ਨੇ ਵੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਵੱਧ ਰਹੀ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 10)। ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਸਮੁੱਚੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 15 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਫੁਟਕਲ ਉਤਪਾਦ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦ ਹਨ ਭਾਵ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 40% ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 25%। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 2019-20 ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਅਵਧੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 2018-19 ਵਿੱਚ 4% (ਦਸੰਬਰ ਤਕ) ਤੋਂ 9% ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪਾਨ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਊਸਿੰਗ ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 10: ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਦਸੰਬਰ, 2013 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 2013 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਆਟਾ ਦਾਲ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਐਕਟ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਕੀਮ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਖਰੀਦ ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਭੰਡਾਰਨ 423 ਸਮਰਪਿਤ ਡੀਸੀਪੀ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਸਾਲਾ ਵੰਡ ਮਾਡਲ ਤਹਿਤ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ 17186 ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ (ਫੇਅਰ ਪ੍ਰਾਈਸ ਸ਼ਾਪਸ) ਰਾਹੀਂ 2 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 30 ਕਿਲੋ ਸੀਲਬੰਦ ਬੈਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਜੀਹ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 5 ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਅੰਨਾ ਅੰਨਤੋਂਦਿਆ ਯੋਜਨਾ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 35 ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 141.45 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ 8.70 ਲੱਖ ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਕਣਕ ਵੰਡਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲੀ ਕਣਕ 36.21 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (ਲਗਭਗ 139.95 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਵੰਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਖੁਰਾਕ, ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ (<http://www.foodsuppld.gov.in>)। 99.27% ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨੰਬਰ ਨਾਲ ਸੀਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲਾ ਰਾਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ, ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰਾਂ/ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵਿਜ਼ੀਲੈਂਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਵਿਧੀ-ਅੰਦਰੂਨੀ, ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਖੁਰਾਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ - ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਟੇਟ ਐਂਪਲੋਕਸ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਈ-ਮਿਸ਼ਨ ਟੀਮ (ਐਸ.ਪੀ.ਈ.ਐਮ.ਟੀ) ਦਾ ਗਠਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਸ.ਏ. ਅਧੀਨ ਅਨਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਟੀ.ਪੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ, ਐਫ.ਪੀ.ਐਸ. ਦਾ ਸਵੈਚਾਲਨ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਚੇਨ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਈ-ਪੋਸ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਕਣਕ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ 1515 ਈ-ਪੋਸ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਤਸਦੀਕ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਹੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ।

ਸਾਰਣੀ 7: ਸਾਲ 2014-15 ਤੋਂ 2019-2020 ਤੱਕ ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵੇਰਵੇ

ਵਸਤੂਆਂ	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ						
ਕਣਕ (ਮੀ.ਟਨ)	573440 (ਜੂਨ 2014- ਮਾਰਚ 2015)	648512	731484	848521.47	746517.85	427172.005 (10.2.2020 ਤੱਕ)
ਦਾਲ (ਮੀ. ਟਨ)	18754	9039	8650	-	-	-

ਸਾਧਨ: ਖੁਰਾਕ, ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ।

1.5 ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

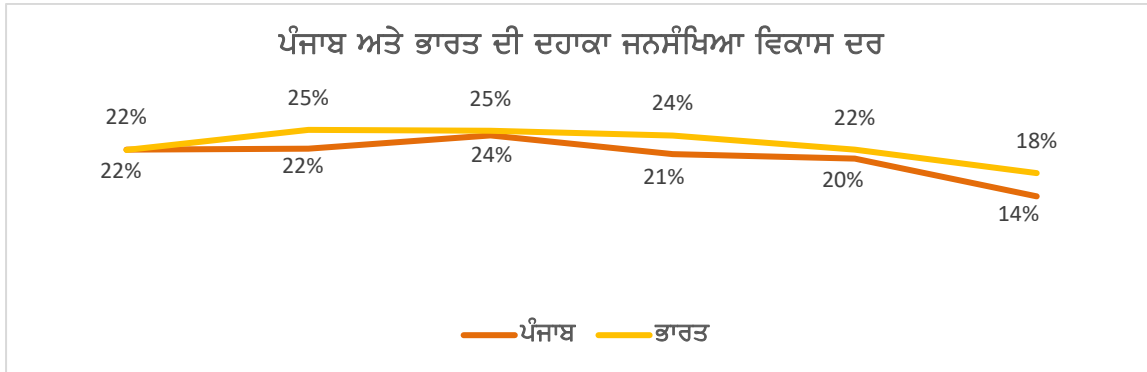
ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲਾ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆਂ ਤਬਦੀਲੀ, ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਨਸੰਖਿਅਕ ਲਾਭ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਰ ਅਤੇ ਜਣਨ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਅਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨਮ ਦਰ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2001 ਤੋਂ 2011 ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਅਬਾਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 1.8% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.4% ਸੀ। (ਚਿੱਤਰ 11) ਜਣਨ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ

ਪੰਜਾਬ ਦੇਵਾਂ ਦੀ 1971 ਵਿੱਚ ਜਣਨ ਦਰ 5.2 ਸੀ। ਸਾਲ 2017 ਤੱਕ, ਇਹ ਦਰ ਭਾਰਤ ਲਈ 2.2 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1.6 ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਪਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਣਨ ਦਰ 2.1% ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੌਤ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, 2011 ਅਤੇ 2017 ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 11: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਅਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ ਦੀ ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਹੈਂਡਬੁੱਕ

ਇਹਨਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਮਰ ਵਰਗ, ਅਰਥਾਤ, 15 ਤੋਂ 64 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ 12 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 1991 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2017 ਤੱਕ, ਉਮਰ-ਲਿੰਗ ਪਿਰਾਮਿਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰ ਜ਼ੀਰੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ 10 ਤੋਂ 24 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਤੇ 15 ਤੋਂ 29 ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਤਬਦੀਲੀ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਤੇਜ਼ ਹੈ।

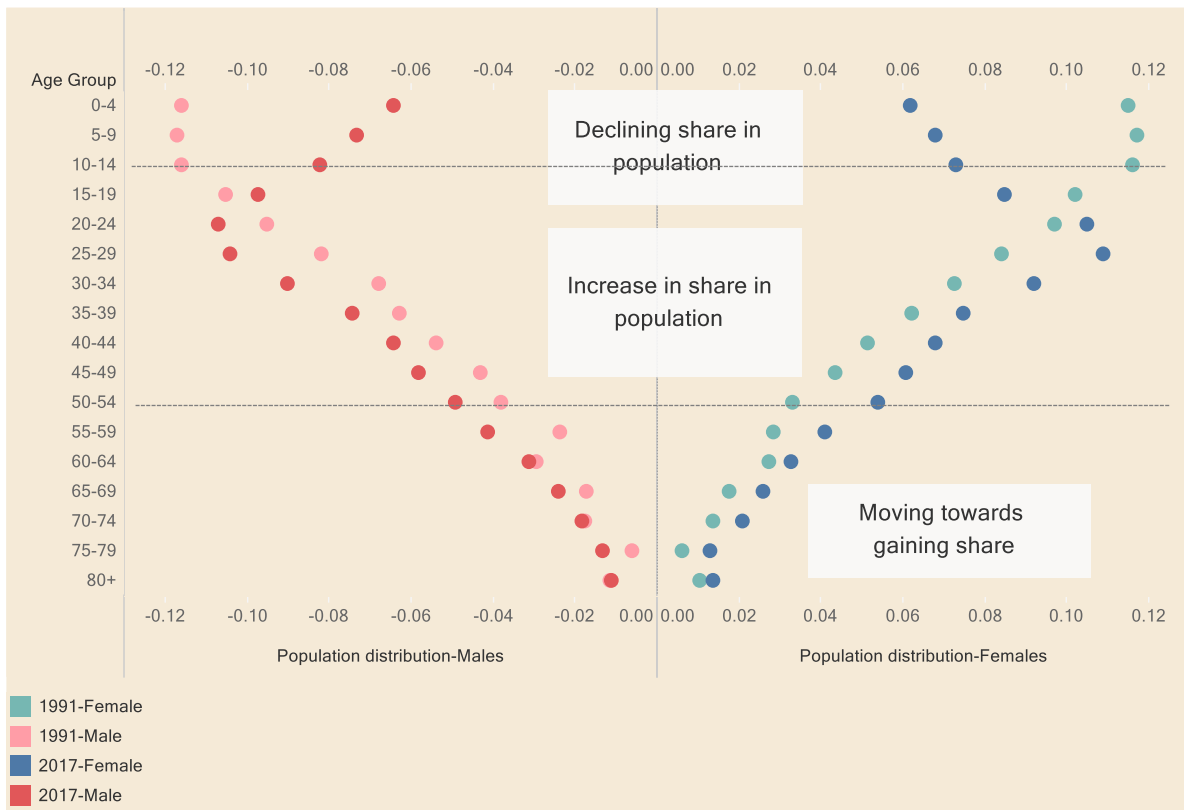
ਸਾਰਣੀ 8 ਇਹ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਮਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ (15 ਤੋਂ 64 ਸਾਲ) ਦੇ 60.1% ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2017 ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 71.8% ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਵੱਡੇ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਭਾਵ, 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਉਮਰ) ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 8: ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਮਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ

	ਉਮਰ(ਸਾਲ)	1991	2011	2017
ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਮਰ	15 ਤੋਂ 64	60.10%	67.70%	71.80%
ਨੌਜਵਾਨ	15 ਤੋਂ 29	28.30%	29.10%	30.40%
ਅਗਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਦਮ	5 ਤੋਂ 14	23.30%	17.90%	14.80%
ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ	65 ਤੋਂ ਵੱਧ	5.00%	6.70%	7.10%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 1991 ਅਤੇ 2011; ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ 2017

ਚਿੱਤਰ 12: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 1991 ਅਤੇ 2011; ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ 2017

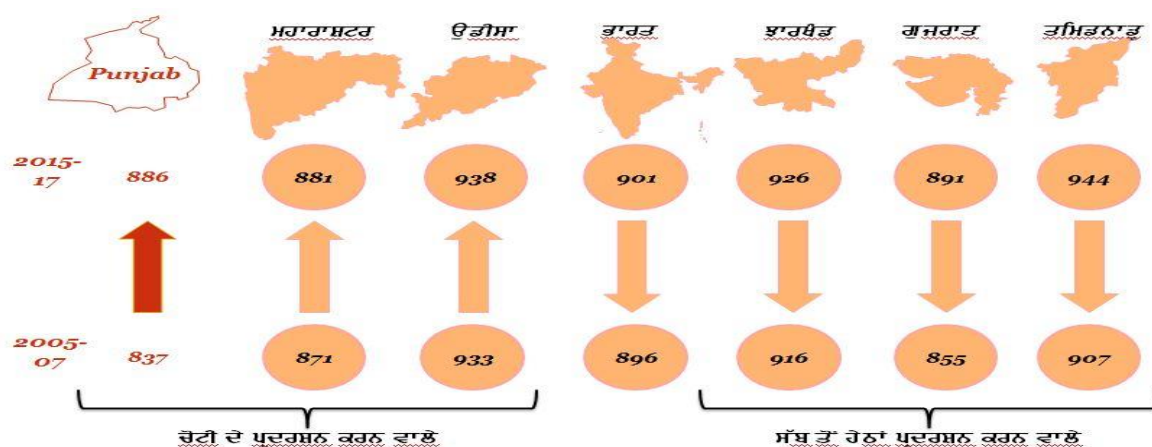
ਇਹ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਮਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਲਾਭਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜਾ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵੱਧ ਰਹੀ ਨਿਰਭਰ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਹਿਲਕਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੀਮਤ ਵਿੱਤੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 7 : ਪਬਲਿਕ ਵਿੱਤ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਖਰਚਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਕਦਮਿਆਂ ਲਈ ਚੇਤਨ ਪਹੁੰਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਇੱਕ ਆਈ.ਐਮ.ਐਫ. ਸਟਾਫ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਵਧਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁਨਰ ਇਕ ਮੰਚ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਵਧਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸੰਮਲਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ

ਉਤਪਾਦਨ (ਆਸਟ੍ਰੀ ਈਟੀ ਏਐਲ, ਐਨ.ਡੀ)³ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧੀਮਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਮਾਨਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿੰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 2005-07 ਤੋਂ 2015-17 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 2005-07 ਵਿੱਚ 837 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2015-17 ਵਿੱਚ 886 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 2005-07 ਵਿੱਚ 901 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2015-17 ਵਿੱਚ 896 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਹੋਰ 18 ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿਛੇ 49 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 13 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 10 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਚੇਖੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

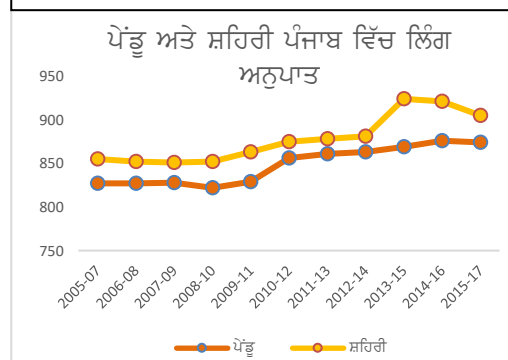
ਚਿੱਤਰ 13: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਸਾਧਨ: ਸੈਂਪਲ ਪੰਜੀਕਰਣ ਸਰਵੇ

ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 14 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਾਖਰਤਾ, ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸਖਤ ਮੈਡੀਕਲ ਨਿਯਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਉੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2005-07 ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ (2008-10 ਵਿੱਚ ਇਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਅਤੇ 2014-16 ਵਿੱਚ 876 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਾਲ 2015-17 ਵਿੱਚ, ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ

ਚਿੱਤਰ 14: ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਸਾਧਨ: ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਦਾ, ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ

³ <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/SDN/2018/SDN1806.ashx>

874 ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2005-07 ਅਤੇ 2013-15 ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਯੂ-ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

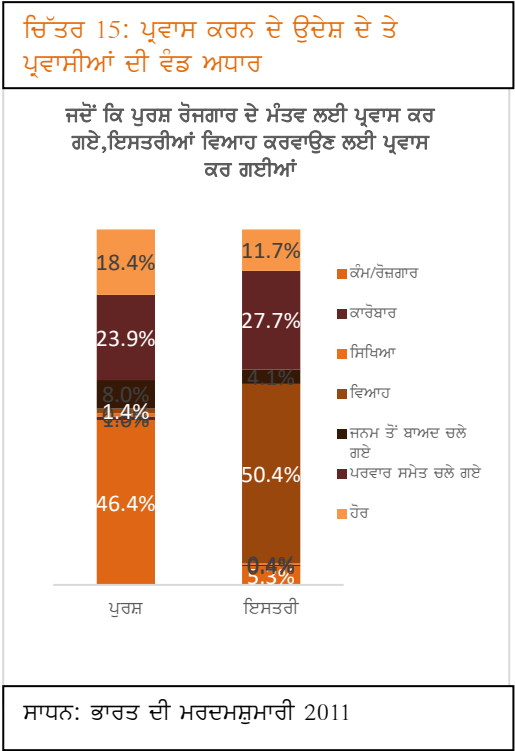
ਪ੍ਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ 24 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੇ (24,88,299) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ 5.3% ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਅੱਠਵੇਂ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 55.2% ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵਸ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਲਿੰਗਵਾਰ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਕੰਮ/ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 15 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 26.1% ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਯੂ.ਪੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਜੀ ਕਾਮੇ ਜਾਂ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ

ਮਾੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਹਰਿਆਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ

ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਉੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਮਾਰਕੀਟ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਰਦ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ

ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਰੁਝਾਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ (ਖ਼ਾਸਕਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ) ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਧੀਆ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵੱਲ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਆਕਰਿਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕਸ 4 ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪਸੰਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੁਣ ਤਰਜੀਹ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰਵੇਖਣ 2016-17 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੋਂ ਭੇਜੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਕਮ ਦਾ 7.7% ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ।

ਬਾਕਸ 6: ਬਿਹਤਰ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼

ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਖਾਸਕਰ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਕਸਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਨੈਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਮਾਪਦੰਡ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵੱਧ ਰਹੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2019 ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਬਿਓਰੋ (31 ਦਸੰਬਰ ਤੱਕ) ਦੇ ਕੁੱਲ 269534 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 85% ਸਿੱਖਿਅਤ (ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਅਤੇ 91% ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ / ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਸਥਿਰਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ (ਖਾਸਕਰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ) ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਸ ਲਈ ਪੈਸਾ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਕੇਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)।

ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮਾਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੱਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਹਿਤ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਨਿਰਭਰ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 23.94 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਲਈ 1656.67 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 1200.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ 16,06,958 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ 912.85 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ (ਆਈ.ਜੀ.ਐਨ.ਓ.ਏ.ਪੀ.ਐਸ)

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 54 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 51.17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ 1,14,585 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ

ਦਸੰਬਰ 1990 ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਸਾਲ 1 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ (ਆਈਡੀਓਪੀ) ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਬਿਰਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਘੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਜ਼ੁਰਗ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ) ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ 60 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਪੀਆਰਟੀਸੀ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਸ ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।
2. ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਓਪੀਡੀ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ।
3. ਬਿਜਲੀ / ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ।
4. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਲਾਭ।

ਤੇਜ਼ਾਬ ਪੀੜਤ ਯੋਜਨਾ, 2017 ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਜੂਨ 2017 ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧੀਵਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਡਾਕਟਰੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਨੈਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀ (ਪੂਰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ) ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 (i) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਾਹਜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੀੜਤ ਨੂੰ 8,000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ।

ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

“ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ” ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 279.53 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 254.39 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਕੇ 4,42,783 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਧਵਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 7.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 7.32 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚ ਕਰਦਿਆਂ 17,693 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਆਸ਼ਰਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਆਸ਼ਰਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ 120 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 1,51,768 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮ

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ 26 ਨਵੰਬਰ 2010 ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮ (ਆਈ.ਸੀ.ਪੀ.ਐਸ.), ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਪਾਂਸਰ

ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਮੌਜੂਦਾ 15 ਹੋਮਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨਿਆਂ (ਬਾਲ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ) ਐਕਟ, 2000 ਅਤੇ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛਤਰੀ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 20.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (40% ਸਟੇਟ ਸ਼ੇਅਰ ਅਤੇ 60% ਸੈਂਟਰ ਸ਼ੇਅਰ) ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 11.73 ਕਰੋੜ ਖਰਚ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਏ ਹਨ।

ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਕੀਮ (ਆਈਸੀਡੀਐਸ)

ਇਹ ਸਕੀਮ 1975 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਦੇ 155 ਆਈ.ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਬਲਾਕਾਂ (146 ਦਿਹਾਤੀ ਅਤੇ 9 ਸ਼ਹਿਰੀ) ਵਿੱਚ 27,314 ਆਂਗਣਵਾੜੀ ਕੇਂਦਰ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਲਈ 593.28 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ 150 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 140 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 1,93,282 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਾਹਜ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 4 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 2.57 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ 5357 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖਰਚੇ ਗਏ।

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2016

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ “ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2016” (ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਐਕਟ) ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਖਾਲੀ ਪਈਆਂ 794 ਅਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ 581 ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਰਿਜਨਲ ਸਪਾਈਨਲ ਇੰਜਰੀ ਸੈਂਟਰ, ਮੁਹਾਲੀ (ਆਰ.ਐਸ.ਆਈ.ਸੀ.)

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਸਮਾਨ ਅਵਸਰਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ) ਐਕਟ, 1995 ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਰਿਜਨਲ ਸਪਾਈਨਲ ਇੰਜਰੀ ਸੈਂਟਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਕਟਰ -70, ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਰਿਜਨਲ ਸਪਾਈਨਲ ਇੰਜਰੀ ਸੈਂਟਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਰਾਉਂਡ ਫਲੋਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੈਂਟਰ ਅਪੰਗ, ਬੋਲੇ, ਗੂੰਗੇ, ਨੇਤਰਹੀਣ, ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਾਹਜ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਾਹਜ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਡੀਕਲ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ, 2019-20 ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ 200 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨੇਤਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ

“ਨੇਤਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ” ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਨੇਤਰਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੀਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਪੀਆਰਟੀਸੀ

ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਆਇਤੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 ਲਈ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਜਟ ਵਿਚ 10.40 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਕਲਾਂਗ ਦਿਵਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪੁਰਸਕਾਰ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਕਲਾਂਗ ਦਿਵਸ ਹਰ ਸਾਲ 3 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ, ਇੱਕ ਖੇਡ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਨਜੀਓ/ਕਰਮਚਾਰੀ/ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਜਟ ਵਿਚ 10.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 9.20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 10.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬਜਟ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਪਾਹਜਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਐਕਟ, 2016 (ਐਸ.ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.ਏ.) ਯੋਜਨਾ

ਅਪਾਹਜਤਾ ਐਕਟ, 2016 ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਕੀਮ 100% ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੀਮ ਹੈ। ਰੁਕਾਵਟ ਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਪਾਹਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਾਜਗਾਰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿਤ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ, ਸਰਵਜਨਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਇਮਾਰਤਾਂ/ਆਵਾਜਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ 9.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 114.21 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸੀ।

5.5 ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

2015-16 ਤੋਂ 2017-18 ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰੁਝਾਨ ਸੀ। ਤਾਜ਼ਾ ਪੀਰੀਅਡ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ (ਪੀ.ਐੱਲ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.) 2017-18 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 15+ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਦਰ (ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ.) 46.5 % ਅਤੇ 15+ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ (ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ.) 42.9% ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 9⁴ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 2015-16⁵ ਦੀ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਘੱਟ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੋਪਰਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਰਗੇ ਸਿਹਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ 2015-16 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

⁴ Both indicators have been measured for individuals who are 15 years or older.

⁵ Data for 2015-16 has been sources from employment -unemployment survey (Labour Bureau, Chandigarh). These data basis are not strictly comparable.

ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ (ਯੂ.ਆਰ) ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 9 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ (15 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮਾਪੀ ਗਈ) 7.7% ਰਹੀ ਜੋ ਕਿ 6% ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। 2015-16 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 9: ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%) 15 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਲਈ

	ਪੰਜਾਬ		ਭਾਰਤ	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੇਟ(15+)	42.7	46.5	52.4	49.8
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ(15+)	40.2	42.9	50.5	46.8
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ(15+)	5.8	7.7	3.7	6

ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ., 2017-18 ਅਤੇ ਈਯੂਐਸ 2015-16

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ: ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਿਹਤਰ ਰਹੇ ਹਨ। 2017-18 ਤੱਕ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 7.6% ਅਤੇ 7.7% ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਖੇ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਪੇਂਡੂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਧ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 10 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

2015-16 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ., ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, । ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਵਾਧੇ ਦੀ ਗਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਰਫ 1.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ 2017-18 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ ਨੂੰ ਪਛਾੜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 10: ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%)—ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ-15 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਲਈ

ਪੰਜਾਬ	ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੋਟ	43	44.5	41.9	49.6
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	40.6	41.1	39.3	45.8
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	5.7	7.6	6.2	7.7

ਭਾਰਤ	ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੋਟ	55.8	50.7	43.7	47.6
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	53.9	48.1	41.8	43.9
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	3.4	5.3	4.4	7.7

ਸਾਧਨ: ਪੀਐਲਐਫਐਸ, 2017-18 ਅਤੇ ਈਯੂਐਸ 2015-16

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ: ਪੁਰਸ਼-ਔਰਤਾਂ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਐਲਐਫਪੀਆਰ ਅਤੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ-11 ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐੱਸ. 2017-18 ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ 15.5% ਦੇ ਐਲ.ਐੱਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਐਲ.ਐੱਫ.ਪੀ.ਆਰ. 74.9% ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ 5 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਫਰਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 2015-16 ਅਤੇ 2017-18 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਵਿੱਚ 4.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ 1.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 11 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 11: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%) - ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ

	ਪੁਰਸ਼		ਇਸਤਰੀ	
	2015-16	2017-18	2015-16	2017-18
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੋਟ	71.5	74.9	11.6	15.5
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	68.7	69.8	9.4	13.7
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	3.9	6.9	18.7	11.7

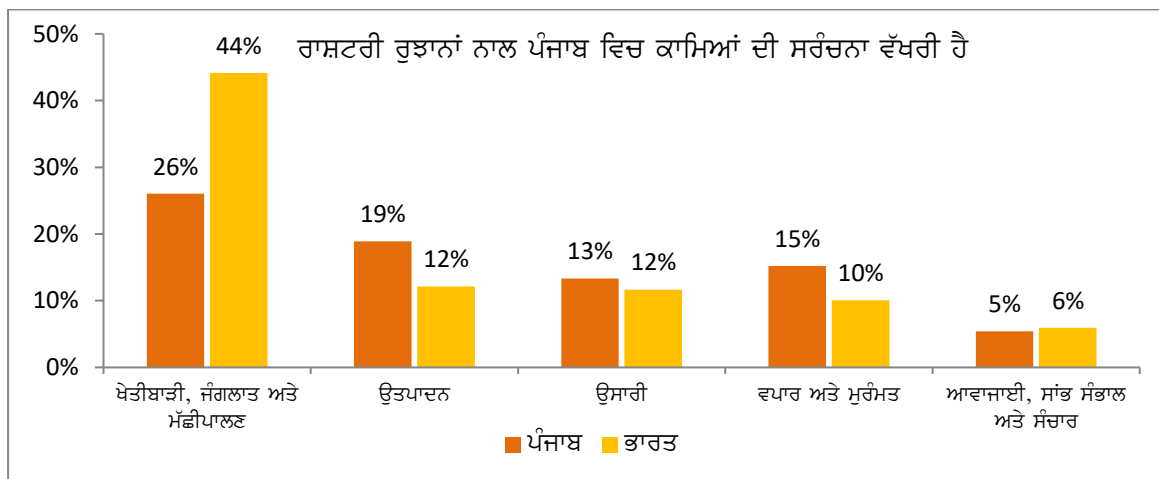
ਸਾਧਨ: ਪੀਐਲਐਫਐਸ, 2017-18 ਅਤੇ ਈਯੂਐਸ 2015-16

5.6 ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ

ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐੱਸ. 2017-18 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਹਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 26% ਕਾਮੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਮਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨੁਪਾਤ (19%) ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਤੀਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ (15%) ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹਨ, ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਪਾਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 26% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 44% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਮੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਮਾਣ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ, ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੱਗੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਉਸਾਰੀ ਖੇਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 16)।

ਚਿੱਤਰ 16: ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ

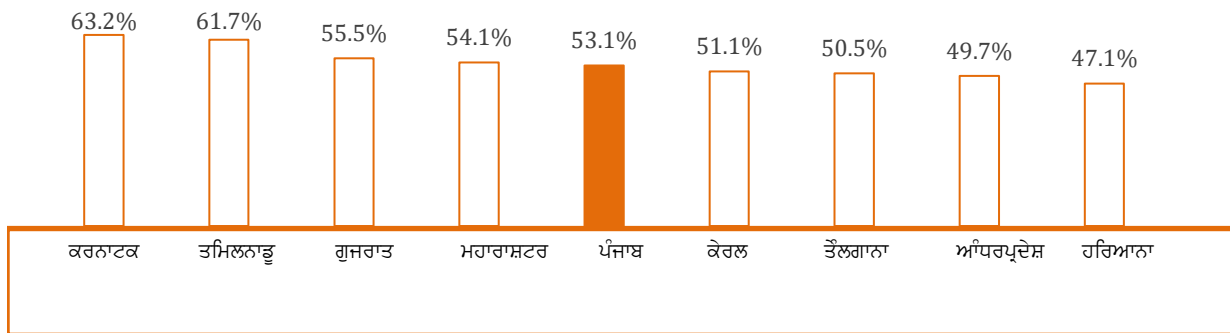
ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ. 2017-18

ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿੰਗਵਾਰ ਵੰਡ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਚੌਥਾਈ (22.6%) ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 25.7% ਇਸਤਰੀ ਕਾਮਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਿਹਾਰ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ।

5.7 ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਮੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 17) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 53% ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੈ - ਅਰਥਾਤ, ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਸਮਝੌਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 17: ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (% ਵਿੱਚ)

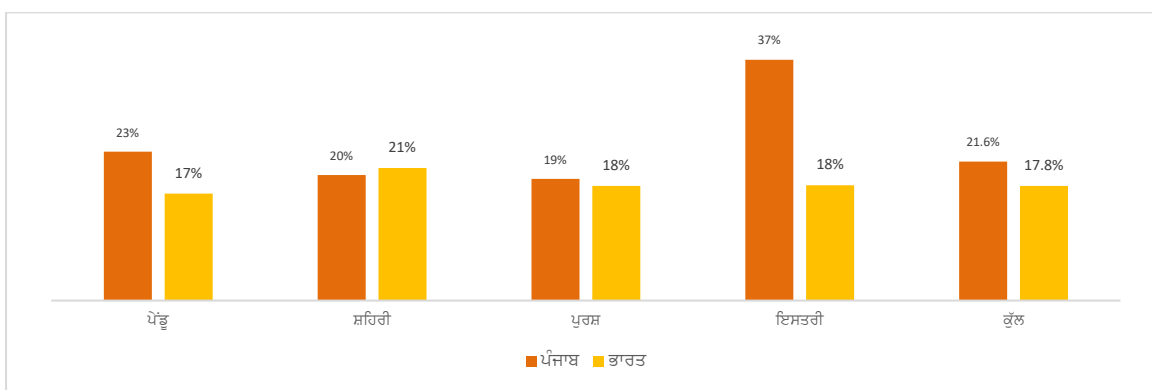

ਸਾਧਨ: ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18

5.8 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (15-29 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ) ਇੱਕ ਵਧ ਰਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੱਕ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ 21.6% ਸੀ। (ਚਿੱਤਰ 18) ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 17.8% ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 18 ਇਹ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਆਈ ਟੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 18: ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (2017-18)

ਸਾਧਨ: ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਵਰਗੇ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ

ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ‘ਅਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ’ ਵਰਗੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਓਲਾ ਅਤੇ ਉਬਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕੈਬ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ‘ਘਰ ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ’ ਸਕੀਮਾਂ ਤਹਿਤ ਮੈਗਾ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਡਰਾਈਵ / ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

5.9 ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਖਾਸ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 2019 (ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ) ਦੌਰਾਨ, ਸਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁੱਲ 63019 ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 7324 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੈਕੇਂਸੀ ਐਕਟ, 1959 ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। 2019-20 ਦੇ ਪਹਿਲੇ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ (1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ 31 ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਤੱਕ), ਵਿਭਾਗ ਨੇ 536 ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਕੈਂਪ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ 18218 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ) ਅਤੇ 121 ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਿਆਂ (ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ 117380 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ) ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (ਡੀ.ਬੀ.ਈ.ਈ.)

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 2018 ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਬਿਊਰੋ (ਡੀ.ਬੀ.ਈ.ਈ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡੀ.ਬੀ.ਈ. ਈ. ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾਵਾਂ ਲਈ, ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਵਨ-ਸਟਾੱਪ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਰਾਜ ਡੀਬੀਈਈ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮੇਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਯਮਤ ਇੰਟਰਫੇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ;
2. ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਰੀਅਰ ਕਾਊਂਸਲਿੰਗ;
3. ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ;
4. ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ;
5. ਮਾਈਕਰੋ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਲਈ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ;
6. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਲੱਭਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਡੀ.ਬੀ.ਈ.ਈ. ਦੇ ਅਧੀਨ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਵਿਧਾ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੌਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁਨਰ, ਕਾਊਂਸਲਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ) ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ, 8 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਭਾਵ ਬਠਿੰਡਾ, ਰੂਪਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮੋਗਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਭਰਤੀ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੂਹਕ ਕਾਊਂਸਲਿੰਗ ਸੈਸ਼ਨ

1 ਮਈ 2019 ਅਤੇ 20 ਮਈ 2019 ਤੋਂ, ਰਾਜ ਵਿਚ 219431 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੂਹਕ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੋਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੋਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਸੰਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਅਤੇ 30 ਦਸੰਬਰ 2019 ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ, ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਨੌਜਵਾਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ / ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਸਨ:

III ਕੋਰਸ:	25
IV ਕੋਰਸ:	21
V ਕੋਰਸ:	25
III ਐਸਐਸਟੀਸੀ:	05
IV ਐਸਐਸਟੀਸੀ:	05

ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 4 ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਫੌਜ ਵਿੱਚ 2 ਅਤੇ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਵਿੱਚ 2) ਵਜੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। iii ਕੋਰਸ ਤੋਂ, 22 ਲੇਡੀ ਕੈਡਿਟਾਂ ਨੇ ਏ.ਐਫ.ਸੀ.ਏ.ਟੀ. / ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ.ਈ. ਲਿਖਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। 22 ਇਸਤਰੀ ਕੈਡਿਟਸ ਨਵੰਬਰ 2019 ਅਤੇ ਫਰਵਰੀ 2020 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੀਮਾ ਬਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣਗੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੋਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੋਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੈਡਿਟਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਮੁਖੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਡਿਫੈਂਸ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਬਣਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬੌਧਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ 30 ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, 48 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, 17 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਐਨ.ਡੀ.ਏ., 16 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਅਤੇ 4 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਯੁਵਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਸੀ-ਪਾਈਟ)

19 ਅਗਸਤ 2019 ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਯੁਵਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਸੀ-ਪਾਈਟ), ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਕਿਰਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਪੇਂਡੂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼, ਸੈਂਟਰਲ ਪੈਰਾ ਮਿਲਟਰੀ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪੂਰਵ-ਭਰਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ 14 ਸੀ-ਪਾਈਟ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 4 ਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਅਤੇ 10 ਅਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ 12-ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਕੈਪਸੂਲ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 (30 ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਤੱਕ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

ਸਾਰਣੀ 12: ਸਾਲ 2019-20 (ਅਕਤੂਬਰ, 2019 ਤੱਕ) ਦੌਰਾਨ ਸੀ-ਪਾਇਟ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ

ਸਾਲ ਸਿਖਿਅਤ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਕੋਰਸਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ

	ਆਰਮੀ/ਪੀ ਐਮ ਐਫ	ਆਰਮੀ/ਪੀ ਐਮ ਐਫ	ਜੇ ਸੀ ਬੀ	ਮਧੁਮੱਖੀ ਪਾਲਣ
2019-20	4936	46	64	30

ਘਰ-ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ

ਮੈਗਾ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਡ੍ਰਾਇਵ / ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ “ਘਰ-ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ” ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਡੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆੱਨਲਾਈਨ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਮੰਗੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮੇਲਾ 21 ਅਗਸਤ 2017 ਤੋਂ 3 ਸਤੰਬਰ 2017 ਤੱਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ 9533 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 13177 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਚ 2017 ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 2017 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਾ 20 ਫਰਵਰੀ 2018 ਤੋਂ 8 ਮਾਰਚ 2017 ਤੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ., ਪੌਲੀਟੈਕਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੰਗਲ ਟ੍ਰੇਡ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁੱਲ 7378 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਾ 12 ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੋਂ 22 ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੱਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਲੇ ਦੌਰਾਨ, ਚੁਣੇ ਗਏ 6863 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 6230 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟਲਿਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੱਕ 6231 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਘਰ-ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪੋਰਟਲ (www.ghargharrozgar.punjab.gov.in) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਫਰਵਰੀ 2018 ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਇੰਟਰਐਕਟਿਵ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ

“ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ” ਯੋਜਨਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ / ਉੱਦਮੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਟੈਕਸੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਾਂ ਤੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜਾਮਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਜ਼ਾ ਮੋਤਨ ਦੀ ਮਿਆਦ 5 ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ / ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਭਾਗ (ਡੀ.ਈ.ਜੀ.ਟੀ.), ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਡੀਈਜੀਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਟੈਕਸੀ ਆਪ੍ਰੋਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਓਲਾ ਅਤੇ ਉਬਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 2018 ਅਤੇ 2019 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਸਾਰਣੀ 13: ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ

ਸਮਾਂ	ਓਲਾ	ਉਬਰ
ਅਪ੍ਰੈਲ, 2018 ਤੋਂ ਮਾਰਚ, 2019	11135	7746
ਅਪ੍ਰੈਲ, 2019 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ, 2019	27105	8527

ਕੁੱਲ: 5451

ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ

ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਚਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। 2019-20 (30 ਨਵੰਬਰ 2019 ਤੱਕ) ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਸਾਰਣੀ 14: ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ: **ਸਕੀਮ ਦਾ ਨਾਮ** **ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ**

	ਸਿਖਿਅਤ	ਅਣ-ਸਿਖਿਅਤ	ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ	ਨਿਯੁਕਤੀ	
1	ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਉਪਧਿਆਇ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਯੋਜਨਾ	1439	907	1190	740
2	ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਰਬਨ ਲਾਇਵਲੀਹੁੱਡ ਮਿਸ਼ਨ	9300	4212	4367	841
3	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ	16431	8069	11580	4790

ਉਪਰੋਕਤ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਸਾਰਣੀ 15: ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਟੀਚੇ

ਲੜੀ ਨੰ: **ਸਕੀਮ ਦਾ ਨਾਮ** **ਕੁੱਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ**

	ਸਿਖਿਅਤ	ਪਲੇਸਡ	
1	ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਉਪਧਿਆਇ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਯੋਜਨਾ	13865	10400
2	ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਰਬਨ ਲਾਇਵਲੀਹੁੱਡ ਮਿਸ਼ਨ	12500	12500
3	ਪੰਜਾਬ ਹੈਰੀਟੇਜ ਅਤੇ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਬੋਰਡ	4000	2800

ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਬਹੁ-ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ: ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈਆਂ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ 60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ 5 ਬਹੁ-ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿਹਤ ਸੈਕਟਰ ਹੁਨਰ ਕੇਂਦਰ: ਸਿਹਤ ਸੈਕਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉੱਤਮ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ 3 ਸਿਹਤ ਖੇਤਰ ਹੁਨਰ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੇਂਡੂ ਹੁਨਰ ਕੇਂਦਰ: ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ/ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਖੇ 198 ਪੇਂਡੂ ਹੁਨਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ / ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਖਲਾਈ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਨੂੰ 78 ਪੇਂਡੂ ਹੁਨਰ ਕੇਂਦਰ ਅਲਾਟ / ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 2: ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨਾਜ ਪਟਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਖੇਤਰ ਦਾ 1.53 ਫੀਸਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 25.53 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 35.45 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤੇ ਉਚ ਤਕਨੀਕੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) (2019-20) ਦਾ 28.1 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ 26 ਫੀਸਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ (2017-18) ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਝਾੜ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਨਾਬਾਰਡ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਸਿਕ ਔਸਤ ਆਮਦਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਥਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :-

1. ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੰਚਾਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ 99 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ।
2. ਮੁਫਤ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਉਚ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ
4. ਸੰਦ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਉਪਲਬਧਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕ, ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੀਜ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
5. ਸਟੋਰੇਜ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਉਚ ਵਿਕਸਤ ਤਾਣਾਬਾਣਾ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਉਚਿਤ ਮੰਡੀਕਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ:

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਨਿਘਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਸੁੰਗੋੜ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਹੋਰ ਉਚਿਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਦੋ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. **ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ :** ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਘਟਦੀ ਝਾੜ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿ ਮੁਫਤ ਬਿਜਲੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਝੋਨੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਪੰਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਗਬਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਥਾਨ:** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਪਨ ਖੇਤਰ ਇਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਵੀ ਹੈ।

2.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ, ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਨਾਜ ਟੋਕਰੀ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਝੋਨੇ ਦਾ 25% ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ 30% ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ 30% ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਕਤੀ ਸਰਵੇਖਣ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ) 2017-18 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੇ ਕੌਮੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਨਾਜ ਪਟਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 12 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਰਕਬਾ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਣਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 18 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸੂਬੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਵਲ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ 12 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਝੋਨੇ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦਾ 7 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਪੂਲ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨਾਂਸ਼ਿਅਲ ਇੰਨਕਲਿਓਸ਼ਨ ਸਰਵੇ (NAFIS) ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ।

2.2 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ 28.1% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2011-12 ਦੁਰਾਨ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਦੇ 30.1% ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਅਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਪੁਟਸ ਦੇ ਕੇ (ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਖਾਦ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ

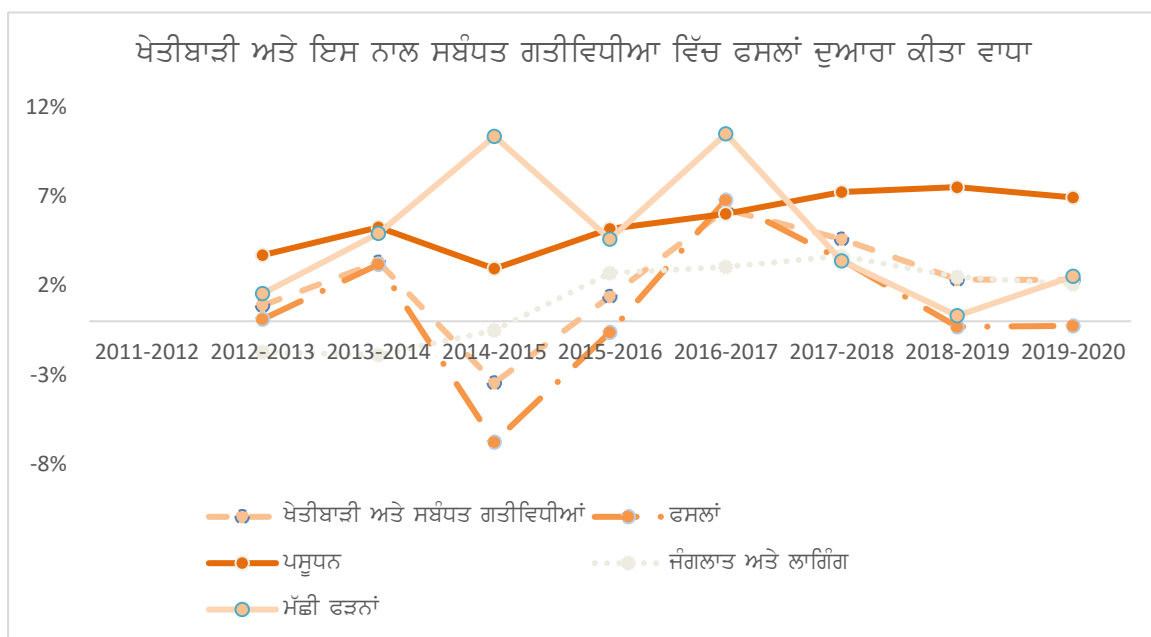
gzikp ftZu M'B/ ns/
eDe dk ;G s'A tX/o/
MkV

ਖੇਤਰ) ਇਸਦੀ ਖਪਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 2.3% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦਰ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰ 2.2% ਨਾਲੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਫਸਲੀ ਪਾਲਣ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਮੰਦੀ ਕਾਰਨ ਵਾਧਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਫਸਲੀਕਰਨ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ.) ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ 15 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਫਸਲੀ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਹਲਚਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 19)। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜਾਓ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫਸਲੀ ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 0.3 ਫੀਸਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 0.2 ਫੀਸਦ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਇੰਨਪੁਟਸ ਉਪਰ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 19: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

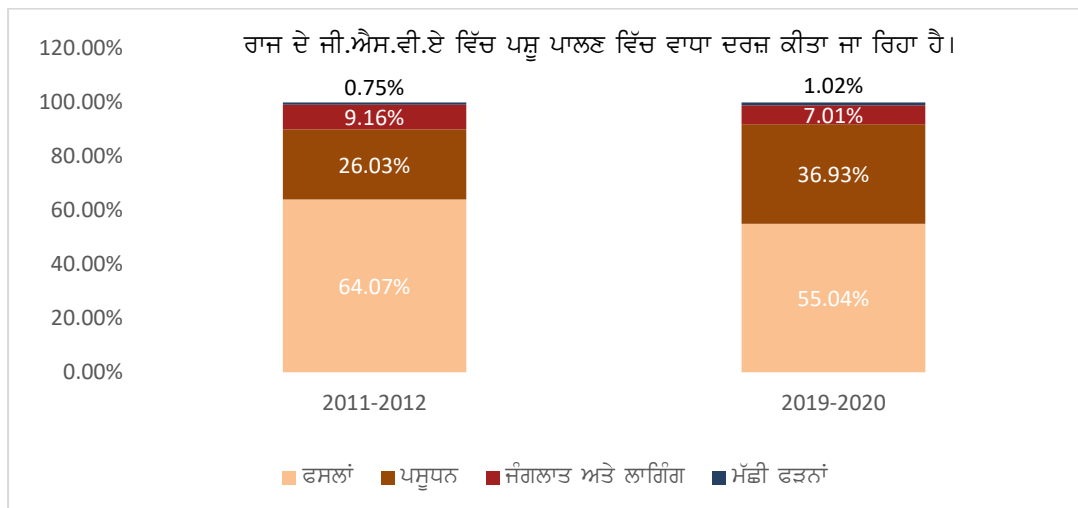
ਸਾਧਨ :- ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਾਤਾਵਾਵਰਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਘੱਟ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 ਦਰਮਿਆਨ 5.4% ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 6.9% ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਇਹ ਰੋਚਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਖੇਤੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂਧਨ ਸੈਕਟਰ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 26.03% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 36.93% ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 20: ਖੇਤੀ ਉਪ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ) ਇਹ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਫਾਰਮ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 20 : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸਬ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ :- ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

2.3 ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਕਤੀ ਸਰਵੇਖਣ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ) 2017-18 ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 15 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ 44.14 ਫੀਸਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 26 ਫੀਸਦ ਕਾਮਿਆਂ (ਯੂਜ਼ਅਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਐਂਡ ਸਬਸਿਡੀ ਆਰ ਸਟੇਟਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ) ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ 62 ਹੈਕਟੇਅਰ ਇਕ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 8.71 ਹੈਕਟੇਅਰ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਕ ਟਰੈਕਟਰ ਹੈ। (ਗੁਲਾਟੀ, ਰਾਏ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ 2017)⁶

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੁਲ ਪੇਂਡੂ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ 40.68 ਫੀਸਦ ਕਾਮਾ ਸ਼ਕਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 40.70 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 40.57 ਫੀਸਦ ਹੈ।

2.4 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ

ਰਾਜ ਦੀ ਉਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ 7.31 ਫੀਸਦ ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਇੰਡਸਟਰੀ)। ਇਹ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਥਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਐਮ.ਓ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਈ., 2019)⁷। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ 2016-17 ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ (ਖਾਦ-ਖੁਰਾਕ, ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਉਤਪਾਦ, ਚੱਮੜਾ

⁶ Gulati, A., Roy, R., & Hussain, S. (2017). Getting Punjab Agriculture Back on High Growth Path: Sources, Drivers and Policy Lessons. ICRIER.

⁷ Ministry of Food Processing Industries, (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਉਤਪਾਦ) ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਦਾ 44 ਫੀਸਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਕਾਮਾ ਸ਼ਕਤੀ 46 ਫੀਸਦ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਮੌਸਮੀ)⁸। ਆਧਿਆਏ 3 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਵੰਟਾਦਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.5 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ

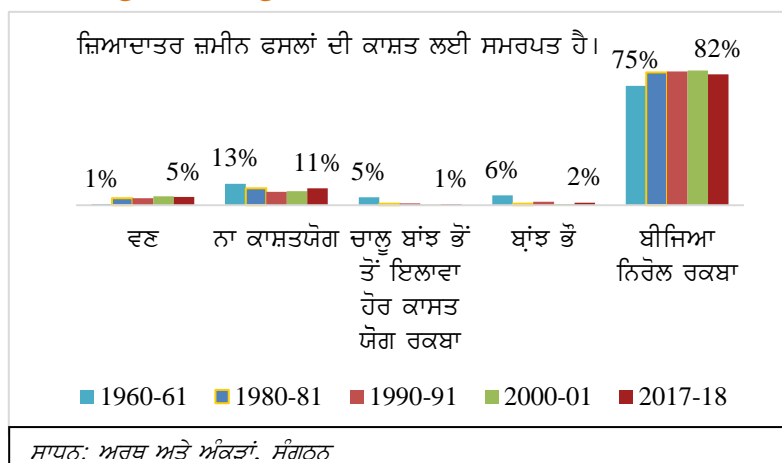
ਫਸਲੀਕਰਨ

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

ਚਿੱਤਰ 21: ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਨਮੂਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਲ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧੇਰੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਸਲੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ-21)

ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ 41.2 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਰਥਾਤ ਕੁਲ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਖੇਤਰ ਦਾ 82 ਫੀਸਦ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। 1960-61 ਵਿਚ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ, ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਜੋ ਕਿ ਬੰਜਰ

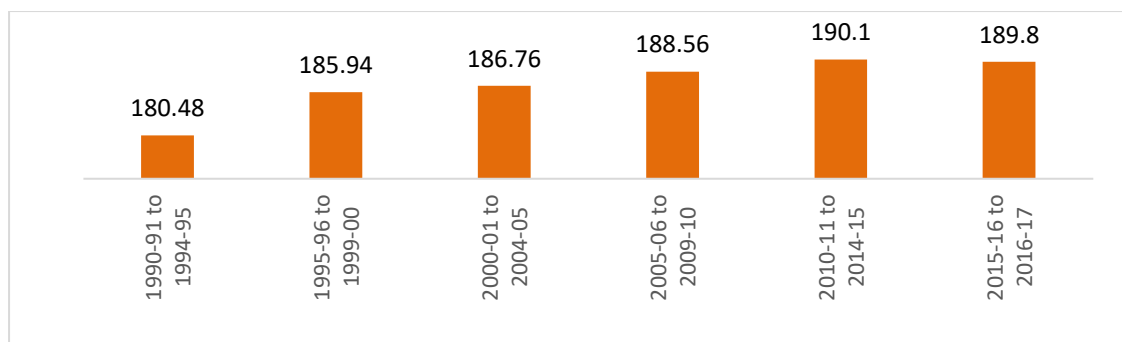
ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਉਹ 6 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 5 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 1 ਫੀਸਦ ਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 1960-61 ਅਤੇ 2017-18 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ 2010-11 ਤੋਂ 2014-15 ਦਰਮਿਆਨ 190 ਤੋਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ-22) ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ, ਕੁਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਬੀਜੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਔਸਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਰਕਬਾ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਕਾਸ਼ਤਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਚ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1990-91 ਤੋਂ 1994-95 ਦੌਰਾਨ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ 180 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਸਾਲ 2010-11 ਤੋਂ 2014-15 ਦੌਰਾਨ 190 ਫੀਸਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 1990-91 ਵਿਚ 130.01 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ 2014-15 ਵਿਚ 141.55 ਫੀਸਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸੇ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਬੀਜਣ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਚੱਕਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

⁸ MoSPI. (n.d.). Annual Survey of Industries 2016-17. Industrial Statistics Wing, Data Processing Division, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

ਚਿੱਤਰ 22 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਸਤ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ (ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਔਸਤ) (ਫੀਸਦ % ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ :- ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਪੁਸਤਿਕਾ-ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮੂਨਾ

ਫਸਲੀ ਤਰਤੀਬ

ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਰਕਬੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 93 ਫੀਸਦ ਖੇਤਰ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਿਲਕੇ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੇ 5.14 ਫੀਸਦ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਰਕਬੇ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੱਗਭਗ 1 ਫੀਸਦ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਣਕ-ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਮਦਨ (ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੀਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਾਲਾਂ, ਮੱਕੀ, ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ-16)

ਸਾਰਣੀ-16 : ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਫਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ

ਫਸਲਾਂ	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2018-19
ਝੋਨਾ	4H8#	6H9#	17H5#	26H9#	31H3#	39H6#
ਮੱਕੀ	6H9#	9H8#	5H6#	2H5#	2H1#	1H4#
ਬਾਜਰਾ	2H69#	3H7#	1#	0H2#	0H1#	0#
ਕਣਕ	27H3#	40H5#	41H6#	43H6#	43H1#	44H9#
ਜੌਂ	1H4#	1#	0H9#	0H5#	0H3#	0H1#
ਦਾਲਾਂ	19H1#	7H3#	5#	1H9#	0H7#	0H4#
ਤੇਲ ਬੀਜ	3H9#	5H2#	3H7#	1H5#	1H1#	0H5#
ਗੰਨਾ	2H8#	2H3#	1#	1H3#	1H8#	1H2#
ਕਪਾਹ	9H4#	7#	9H6#	9H3#	7H6#	5H1#
ਸਬਜ਼ੀਆਂ	1H2#	0H9#	1H1#	0H7#	1H3#	3H3#
ਫਲ	0H6#	0H6#	0H4#	0H8#	0H5#	1H1#
ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ	17H7#	14H8#	12H6#	10H8#	10H1#	2H4#

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜ

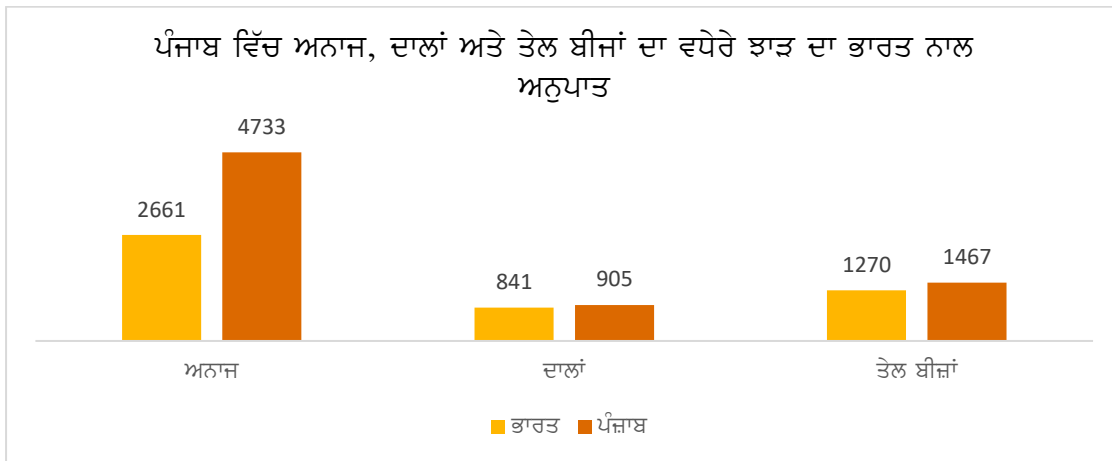
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਫ਼ਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਕਾਰਨ ਯਕੀਨੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਫ਼ਸਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਲ 78.3 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ 40 ਫੀਸਦ ਝੋਨਾ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਤੇ 45 ਫੀਸਦ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕੀਤੇ ਫ਼ਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਫ਼ਸਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਖੋਂ ਗੈਰ ਮਾਫਕ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਾਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ-17 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ

ਫ਼ਸਲਾਂ	ਖੇਤਰਫਲ (000 ਹੈਕਟੇਅਰ)			ਉਤਪਾਦਨ (000 ਮੀਟਰਕ ਟਨ)		
	2017-18	2018-19	ਬਦਲਾਅ(%)	2017-18	2018-19	ਬਦਲਾਅ(%)
ਅਨਾਜ	6732.3	6769.8	0.56%	31693	31535	-0.50%
ਸੀਰੀਅਲ	6701.4	6739.9	0.57%	31666	31507	-0.50%
ਚਾਵਲ	3064	3103	1.27%	13377	12822	-4.15%
ਕਣਕ	3512	3520	0.23%	17830	18262	2.42%
ਮੱਕੀ	115	109	-5.22%	427	396	-7.26%
ਦਾਲ	30.9	29.8	-3.56%	27	28	3.70%
ਛੋਲੇ	1.9	1.9	0.00%	2	3	50.00%
ਹੋਰ ਦਾਲਾਂ	29	27	-6.90%	25	25	0.00%
ਤੇਲ ਬੀਜ	40.6	39.7	-2.22%	60.8	59.6	-1.97%
ਮੂੰਗਫਲੀ	1	1	0.00%	2.5	2.6	4.00%
ਹੋਰ ਤੇਲ ਬੀਜ	39.6	38.7	-2.27%	58.3	57	-2.23%
ਗੰਨਾ	97	95	-2.06%	8078	7774	-3.76%
ਕਪਾਹ	291	268	-7.90%	1283	1223	-4.68%
ਕੁੱਲ ਬੀਜੀਆ ਖੇਤਰਫਲ	7825	7830	0.06%	41114.8	40591.6	-1.27%

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 23: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਝਾੜ 2017-18(ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰਾਂ ਵਿਚ)

ਸਾਧਨ : ਪੇਂਟਬੁਕ ਆਫ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ, 2018

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ, ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਚਿੱਤਰ-23 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਝਾੜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਝਾੜ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 18)। ਇਹ ਉੱਚ ਉਪਜ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬੀਜ, ਖਾਦ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਝਾੜ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਹ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੈ (ਅਧਿਆਏ 1 ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ)। ਤੇਲਬੀਜ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਬਾਕਸ-7)

ਸਾਰਣੀ 18 :- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਝਾੜ (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

;kb	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2010-11	2018-19
uktb	1009	1765	2733	3229	3506	3828	4132
eDe	1244	2237	2730	3715	4563	4693	5188
wZeh	1135	1555	1602	1784	2793	3707	3625
rzBk	33956	40442	49739	55369	60844	70059	81828
egkj	269	371	309	463	430	641	776

ਬਾਕਸ 7: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ

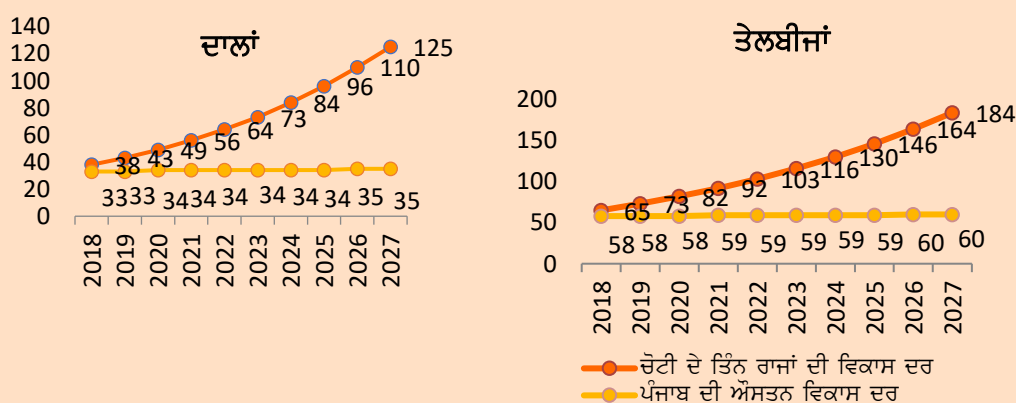
ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੇ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 16)। ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 1960-61 ਵਿੱਚ 19.1% ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 0.4% ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 3.9% ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 0.5% ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਆਮਦਨੀ ਵਜੋਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਹੈ। ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੁੰਗੜ ਰਹੇ ਖੇਤਰ ਕਾਰਨ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 1960-61 ਵਿੱਚ 7,09,000 ਟਨ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 27,700 ਟਨ ਰਿਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 1,21,000 ਟਨ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 59,600 ਟਨ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਇੰਨੈਲੀਜੈਂਸ ਅਤੇ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਾਮਦ ਦੀ ਕੀਮਤ 28,523.18 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 393.75 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਔਸਤਨ ਝਾੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ (ਚਿੱਤਰ 23), ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਘਰੇਲੂ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਖਰੀਦੀਕਰਨ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਕਰਨ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇਲ ਬੀਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਹਨ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਚੋਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਤਪਾਦਕ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਸਾਲ 2022-23 ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਔਸਤਨ ਸਾਲ 1990-91 ਅਤੇ 2016-17 ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ (ਚਿੱਤਰ 24)।

ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਦਾਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਔਸਤ ਵਾਧੇ (14% ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ 12% ਤੇਲ ਬੀਜ) ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ 2009-18 ਦਾ ਔਸਤ ਆਯਾਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾਲਾਂ ਦੇ 621.33 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ 5221.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲ 2027 ਤੱਕ ਬੱਚਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਲ 818 ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 24 : ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ (ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟਨ ਵਿੱਚ) ਦਾ ਵਾਧੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ

ਸਾਧਨ : ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧਾਰਿਤ ਉਤਪਾਦਨ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਹੈਂਡਬੁੱਕ 2019, ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ਼

ਬਾਗਬਾਨੀ

ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਅਧੀਨ ਰਕਬਾ ਤਕਰੀਬਨ ਉਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ-19) ਪੰਜਾਬ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਲਵਾਯੂ ਜ਼ੋਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਨੂੰ, ਸਿੱਠਾ ਸੰਤਰਾ, ਅਮਰੂਦ, ਨਾਸ਼ਪਤੀ, ਲੀਚੀ, ਅੰਬ ਅਤੇ ਆੜੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਛਿਲਕਾ ਆਧਾਰਤ ਅਨਾਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਉਚ ਕੀਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਬਾਗਬਾਨੀ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਆਮਦਨ ਛਿਲਕੇ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਟਾਰੀ ਵਿਖੇ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ ਆਫ ਹਾਰਟੀਕਲਚਰ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ 100 ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਫਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਰਿਸਰਚ (ਆਈ ਸੀ ਏ ਆਰ) ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੁੰਗਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਬਾਦਲ (ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਟਾਹਲੀਵਾਲਾ ਜੱਟਾਂ (ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ) ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਖੱਟੇ ਰਸ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਮਿਲਖਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਿਲਖਾਂ ਲਗਭਗ 38.011 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ 8,035 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 19 :- ਬਾਗਬਾਨੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਝਾੜ

ਫਸਲ	ਖੇਤਰ (ਹੈਕਟੇਅਰ)			ਉਤਪਾਦਨ (ਐਮਟੀ)			ਉਪਜ (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ / ਹੈਕਟੇਅਰ)		
	2017-18	2018-19	ਬਦਲਾਅ (%)	2017-18	2018-19	ਬਦਲਾਅ (%)	2017-18	2018-19	ਬਦਲਾਅ (%)
ਫਲ	83660	86774	4#	1784589	1856845	4#	21332	21399	0H31#
ਕਿਨੂੰ	51649	53359	3#	1208423	1254328	4#	23397	23507	0H47#
ਸੰਤਰਾ									
ਅਤੇ	3003	3080	3#	25087	25761	3#	8354	8364	0H12#
ਮਾਲਟਾ									
ਨਿੰਬੂ	985	1102	12#	7623	8541	12#	7739	7751	0H16#
ਲੀਚੀ	2708	2899	7#	43958	47130	7#	16233	16257	0H15#
ਅਮਰੂਦ	8692	9172	6#	195597	206777	6#	22506	22544	0H17#
ਨਾਸ਼ਪਤੀ	3165	3332	5#	72779	76668	5#	22995	23010	0H07#
ਆੜੂ	1897	1954	3#	33852	34893	3#	17845	17857	0H07#
ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ	289	315	9#	5114	5590	9#	17697	17747	0H28#
ਅੰਗੂਰ	287	289	1#	8229	8261	0#	28674	28584	-0H31#
ਬੇਰ	1516	1636	8#	25436	27503	8#	16779	16811	0H19#
ਆਂਵਲਾ	560	605	8#	7698	8286	8#	13746	13697	-0H36#
ਕੇਲਾ	91	93	2#	5273	5388	2#	57943	57940	-0H01#
ਅੰਬ	6896	7007	2#	116515	118455	2#	16896	16905	0H05#

ਸਾਧਨ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਕਿਨੂੰ, ਅਮਰੂਦ ਅਤੇ ਅੰਬ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਕੇਲਿਆਂ (57940 ਕਿਲੋ ਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰ), ਅਮਰੂਦ (28584 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਹੈਕਟੇਅਰ) ਅਤੇ ਕਿਨੂੰ (23,507

ਕਿ.ਗ੍ਰਾ./ਹੈਕ.) ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ 12 ਫੀਸਦ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਲੂ-ਬਖਾਰੇ ਦਾ 9 ਫੀਸਦ ਅਤੇ ਆਂਵਲਾ ਅਤੇ ਬੇਰ ਦਾ 8 ਫੀਸਦ ਉਤਪਾਦਕ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

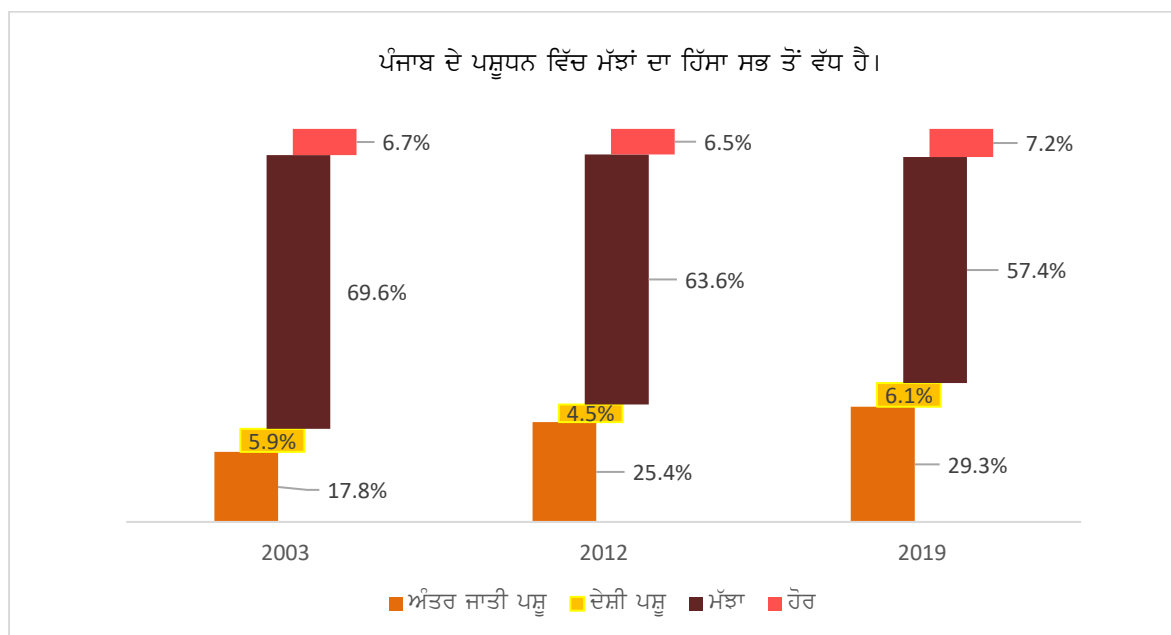
ਪਸ਼ੂ-ਧਨ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ 36.93 ਫੀਸਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ (ਜੀ.ਵੀ.ਏ) ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 7.5% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਫਸਲੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜਾਓ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 ਵਿਚ ਲਗਭਗ 7.5 ਫੀਸਦੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਖੇਤਰ ਨੇ ਫਸਲੀ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ 5.40 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 0.8 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਕੁਦਰਤੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਘੱਟ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਰਸਾਤ, ਭੂਮੀ ਵੰਨਗੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਵਾਧੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਸਲੀਕਰਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਕਿੱਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ/ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ (2012-13) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ, ਉਤਪਾਦਨ, ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ. ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਤੋਂ 5,303 ਰੁਪਏ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਹਰਿਆਣਾ 6,089 ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੁੱਲ ਔਸਤ ਮਾਸਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 91.6 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕੇਵਲ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਗਣਨਾ-2019 ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਦਾ 1.3 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ (57.4ਫੀਸਦੀ) ਮੱਝਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ-25) ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2012 ਵਿਚ 25.4 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2019 ਵਿਚ 29.3 ਫੀਸਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਚ-ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2018-19 (ਐਨ.ਡੀ.ਡੀ.ਬੀ.)⁹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਾਮ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਪੋਲਟਰੀ ਵਿੱਚ 2.1 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 25: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

⁹ National Dairy Development Board. (nd). Per capita availability of Milk by States. Available at <https://www.nddb.coop/information/stats/percapitavail>

ਸਾਧਨ:- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਪਸ਼ੂ-ਪਨ ਗਣਨਾ

ਸਾਰਣੀ-20: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਅੰਡੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ

ਸਾਲ	ਆਉਟਪੁੱਟ			ਵਾਧਾ		
	ਦੁੱਧ (000 ਟਨ)	ਮੀਟ (000 ਟਨ)	ਅੰਡੇ (ਲੱਖ)	ਦੁੱਧ (%)	ਮੀਟ (%)	ਅੰਡੇ (%)
2012-13	9724	212	37911			
2013-14	10011	235	43376	3#	10H8#	14H4#
2014-15	10351	237	42642	3H4#	0H9#	-1H7#
2015-16	10774	250	44218	4H1#	5H5#	3H7#
2016-17	11282	249	47826	4H7#	-0H4#	8H2#
2017-18	11855	276	52250	5H1#	10H8#	9H3#
2018-19	12599	231	55909	6H3#	-16H3#	7#

ਸਾਧਨ:- ਮੁੱਢਲੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਅੰਕੜੇ, 2019

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 5.1 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 6.3 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਅੰਡੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 9.3 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੀਟ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ 2018-19 ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 10.8 ਫੀਸਦੀ ਵਾਧੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 16.3 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ 2018-19 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਅੰਡੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 4.4 ਫੀਸਦੀ 1.9 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 6.8 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2016-17 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ (ਚਾਲੂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) 11.6 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੀਟ ਅਤੇ ਮੀਟ-ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ 12.3 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਅਤੇ ਪੋਲਟਰੀ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ 12.4 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਸ਼ੂਪਨ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ

ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੀਟ ਅਤੇ ਅੰਡਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਊ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਡੇਅਰੀ ਸੂਬੇ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ 39,54,384 ਮਸਨੂਈ ਵੀਰਜ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ 1367 ਵੈਟਰਨਰੀ ਹਸਪਤਾਲ, 1489 ਸਥਾਈ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੀਰਜ ਧਾਰਨ ਯੂਨਿਟ, 22 ਪੋਲੀਕਲੀਨਿਕ, 1423 ਵੈਟਰਨਰੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ 2,010 ਵੈਟਰਨਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ 5619 ਪਸ਼ੂਪਨ ਪਿੰਡੇ ਇੱਕ ਵੈਟਰਨਰੀ ਸੰਸਥਾ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਰਾਮਪੁਰਾਫੂਲ ਵਿਖੇ ਵੈਟਰਨਰੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵੈਟਰਨਰੀ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬ ਵੈਟਰਨਰੀ ਟੀਕਾ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਜੀ.ਐਮ.ਪੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਬਿਮਾਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਪਸ਼ੂਆ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਭਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ੀ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਗੋਕੂਲ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵੀ ਆਰੰਭੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਕੇਂਦਰ ਰੋਣੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਮੱਤੇਵਾੜਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਮ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਦੋ ਆਈ.ਐਸ.ਓ ਸਰਟੀਫਾਇਡ ਵੀਰਜ ਬੈਕਾਂ ਨੂੰ ਐਲੀਟ ਬੱਲਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬੱਲਦ ਮਦਰ ਫਾਰਮਾਂ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਕੁੱਲੇਮਾਜ਼ਰਾ (ਪਟਿਆਲਾ), ਕੋਟਕਪੁਰਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ), ਮੱਤੇਵਾੜਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿੱਖੇ ਤਿੰਨ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਫਾਰਮ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਭੇਡ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਫਾਰਮ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਭੇਡ ਪਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਸਲੀ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੈਟਰਨਰੀ ਟੀਕਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਪੋਲਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਈ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਤਪਾਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ / ਵਾਇਰਲ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ 162.98 ਲੱਖ ਖੁਰਾਕਾਂ ਅਤੇ 21120 ਮਿਲੀ ਲੀਟਰ ਐਂਟੀਜਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਰਾਜ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰੀ ਮਿਲਕਿੰਗ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾ ਕੁਲੀਨ ਦੁਪਾਰੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2000-01 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪਸ਼ੂ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ ਵਿਖੇ ਉਤਰੀ ਖੇਤਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਐਨ.ਆਰ.ਡੀ.ਡੀ.ਐਲ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਨਿਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੈਫਰਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

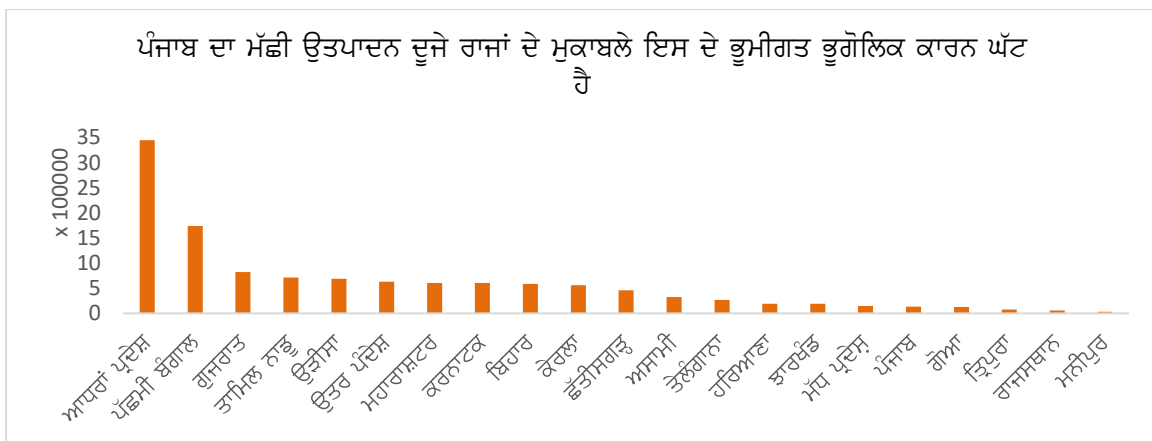
ਭਾਰਤ (2012-13) ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ ਉਤਪਾਦਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਉੱਪਰ ਅਨੁਮਾਨਤ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਤ 3,561 ਰੁਪਏ

ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ 82.9 ਫੀਸਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 77 ਫੀਸਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਫ਼ਸਲ ਉਤਪਾਦਨ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ¹⁰ ਦਾ 0.08 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਸਥਾਈ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ

ਭੂਮੀਗਤ ਭੂਗੋਲਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ 26 ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਲ 2017-18 ਲਈ ਰਾਜ-ਮੁਤਾਬਕ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਟੀ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੂਲ ਵਾਧੇ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) (ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ 1.02 ਫੀਸਦੀ) ਵਿਚਲਾ ਸੀਮਤ ਯੋਗਦਾਨ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2017-18 ਦਰਮਿਆਨ ਸਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ 4.77 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ 2.52 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 26 : ਸਾਲ 2017-18(ਆਰਜੀ) ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਟਨਾਂ ਵਿਚ

ਸਾਧਨ:- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਅੰਕੜੇ, ਇਕ ਝਲਕ, 2018

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਪਲਬੱਧ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ 6.7 ਟਨ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਲ ਸਰੋਤਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ¹¹ ਦਾ ਔਸਤ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ 2.1 ਟਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਿਰਫ਼ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ 9.5 ਟਨ ਮੱਛੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮਾਨਸਾ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 38,655,12

¹⁰ Statistical Abstract of Punjab

¹¹ Landlocked states include Arunachal Pradesh, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu & Kashmir, Jharkhand, Madhya Pradesh, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Telangana, Tripura, Uttar Pradesh and Uttarakhand

ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 2,494.99 ਲੱਖ ਪੂੰਗ ਮੱਛੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 1187.50 ਲੱਖ ਪੂੰਗ ਮੱਛੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਤੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 1307.49 ਲੱਖ ਨਿੱਜੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 6254 ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਰੁਜਗਾਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ਾ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 393.97 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਹੋਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ

ਮੱਛੀ ਪਾਲਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ 410 ਏਕੜ ਸ਼ੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 248 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ 14-15 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ 520 ਟਨ ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 4.79 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਈਨਾਖੇੜਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਫਾਰਮ-ਕਮ-ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਮਿੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਫੀਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰੂਪਨਗਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਨੀਲੇ ਇਨਕਲਾਬ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਖੇ 6 ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਮਿੱਲਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਸਿਆਰਪੁਰ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਰ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ. ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 5 ਹੋਰ ਮਿੱਲਾਂ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਨਵੀਨੀਕਰਣ

ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੀਮਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਉੱਚ-ਘਣਤਾ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਫ ਬਾਇਓ-ਫਲੋਕ ਫਿਸ਼ ਕਲਚਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਗਏ ਮਾਈਕਰੋਬਜ਼ ਨਾਲ ਮੱਛੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਮਲ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ 2 ਲਾਭ ਹਨ (ੳ) ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ (ਅ) ਫੀਡ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਕਮੀ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

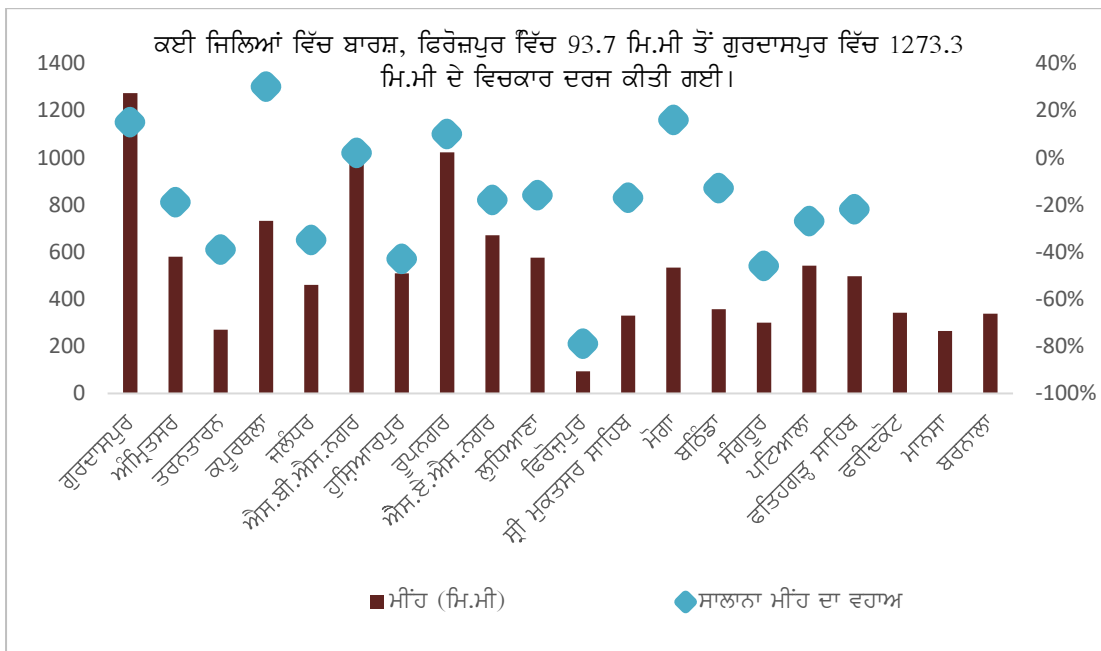
ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੀ-ਸਰਕੂਲੇਟਰੀ ਐਕੂਆਕਲਚਰ ਸਿਸਟਮ (RAS) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਨਡੋਰ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੁਆਰਾ ਵਧੇਰੇ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

2.6 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤੱਥ

ਬਰਸਾਤ

ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿੰਚਾਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਉੱਪਰ ਸੀਮਤ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਾਰਨ ਬਰਸਾਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਧੇ, ਨਹਿਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਬਰਸਾਤ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2017 ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ 493.0 ਮਿ.ਮੀ. ਬਰਸਾਤ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ 93.7 ਮਿ.ਮੀ. ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ 1273.3 ਮਿ.ਮੀ. ਬਰਸਾਤ ਹੋਈ। ਚਿੱਤਰ 27 ਵਿਚ ਸਾਲ 2017 ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਔਸਤ ਮੁੱਕਮਲ ਅਸਲ ਬਰਸਾਤ ਅਤੇ ਆਮ ਬਰਸਾਤ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 1951 ਤੋਂ 2000 ਤੱਕ ਬਰਸਾਤੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ)

ਚਿੱਤਰ 27: ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਮੁਤਾਬਕ ਔਸਤ ਸਾਲਨਾ ਬਰਸਾਤ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ 2017 (ਫੀਸਦੀ %)

ਸਾਧਨ :- ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ, 2018-19, ਭਾਰਤੀ ਮੌਸਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਭਾਗ।

ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੂਬੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਹੜ੍ਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹੜ੍ਹ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜੇਮਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੜੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (ਗੁਲਾਟੀ, ਰਾਇ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ, 2017)। ਸਾਲ 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਨਿਯਮਿਤ ਬਰਸਾਤ ਕਾਰਨ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਨੁਕਸਾਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 2,46,000 ਰੁਪਏ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰ ਕੁੱਲ ਫ਼ਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਵਲ 0.02 ਫੀਸਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਲ 2019 ਵਿਚ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ-2019 ਦੌਰਾਨ ਹੜਾਂ ਅਤੇ ਹਾਇਡਰੋ-ਮੀਟਿਰੋਲੋਜੀਕਲ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਕੁੱਲ 1.51 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਹੈ (ਡੀ.ਏ.ਸੀ ਅਤੇ ਐਫ.ਸੀ,2019)¹²।

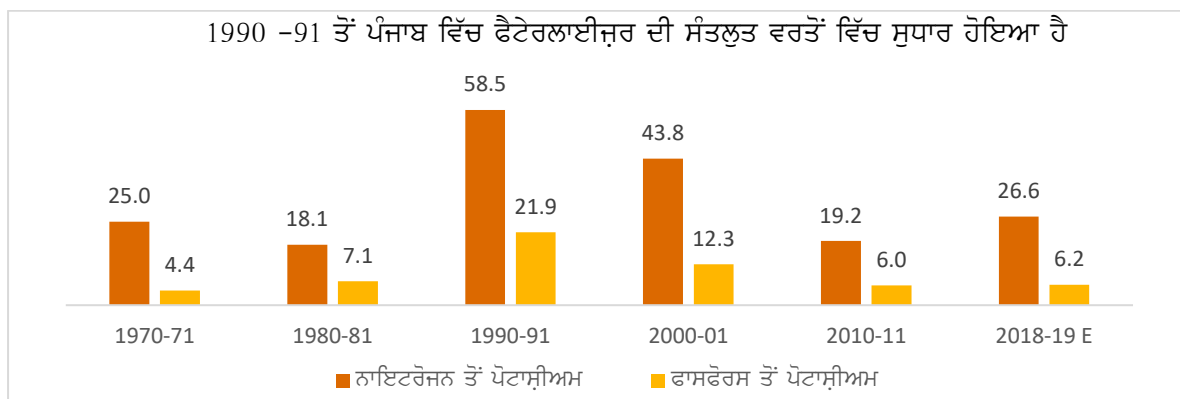
ਸੰਦ-ਸਾਧਨ

¹² DAC&FW. (2019). Farm sector news. Agricultural Situation in India, VOL. LXXVI No 9, Dec 2019. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. Available at <https://eands.dacnet.nic.in/PDF/December2019.pdf>.

ਖਾਦ

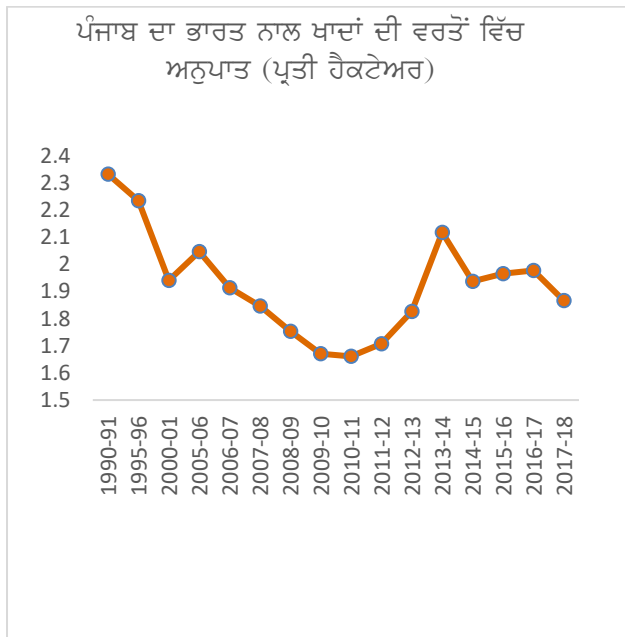
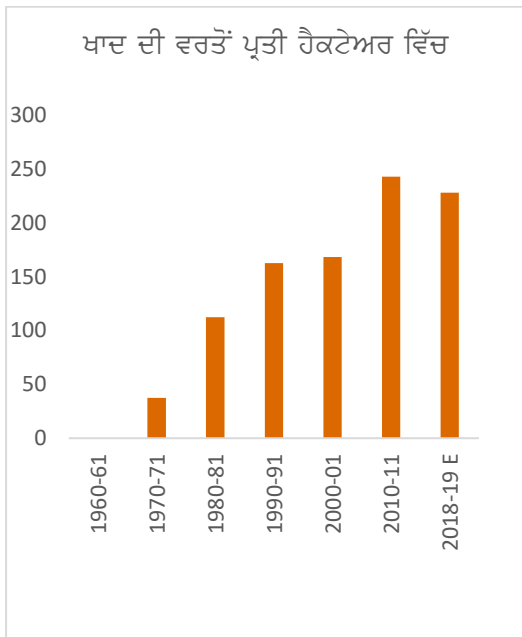
ਪੰਜਾਬ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਭਾਂਵੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਹਰੇ ਇਨਕਾਲਬ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਰੰਭਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਰਤੋਂ 1970-71 ਵਿਚ 37.5 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1990-91 ਵਿਚ 162.6 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਅਤੇ 2010-11 ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ 243 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਉਚਾਈ ਤੋਂ 228 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। 1990-91 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਸੀ। ਸਾਲ 2010-11 ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 1.67 ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 29 ਵਿਚ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਯੂ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਬਣਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਾਲ ਜਿਸ ਲਈ ਡਾਟਾ ਸੂਬਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾਤ 1.77 ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 28 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਤੋਂ ਪੌਟਾਸ਼ੀਅਮ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਫਾਸਫੋਰਸ ਤੋਂ ਪੌਟਾਸ਼ੀਅਮ ਵਰਤੋਂ

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 29: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

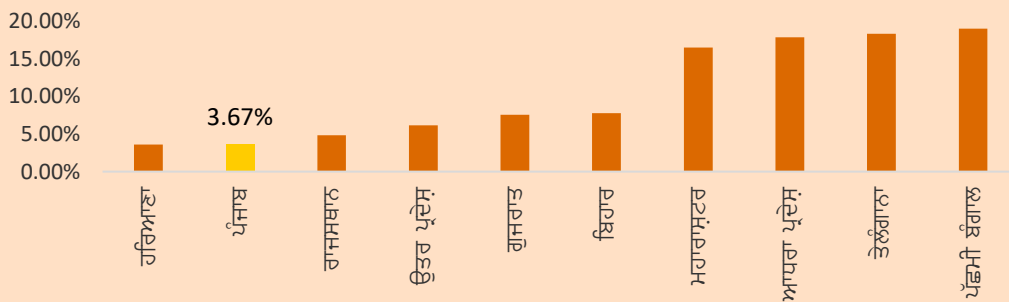
ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਝਲਕ-2018

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ, ਫਾਸਫੋਰਸ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ (ਐਨ.ਪੀ.ਕੇ.) ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਪਾਤ 4:2:1 ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਯੂਰੀਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਖਾਦ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 2017-18 ਵਿੱਚ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪਾਤ 6.1: 2.4:1 ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਾਲ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪਾਤ 28.8 : 6.9:1 ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਲ 1990-91 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 58.5 :21.9:1 ਸੀ (ਚਿੱਤਰ 28) ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ।

ਬਾਕਸ 8 : ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼

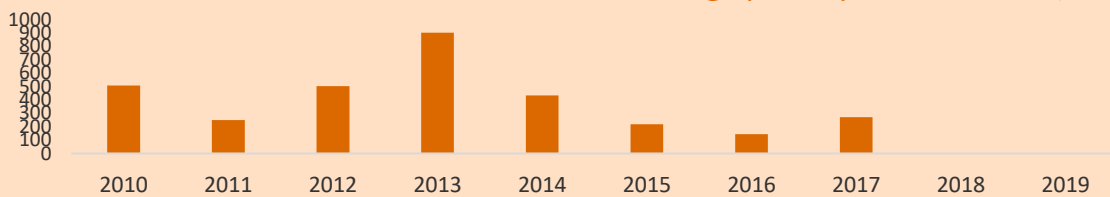
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਰਲਾ ਰਕਬਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਗਭਗ 5% ਖੇਤਰਫਲ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 21)। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਸ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੰਗਲਾਤ ਸਰਵੇਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਰਕਬੇ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ 67% ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 30)। ਸਾਲ 2015 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਔਸਤਨ 21.7% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ 33% ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ (70% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਕੈਨੋਪੀ ਘਣਤਾ)। ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ (56%) ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੋਪੀ ਘਣਤਾ 10 ਤੋਂ 40% ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ (ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਤ ਸਰਵੇਖਣ, 2019 ਅਨੁਸਾਰ)।

ਚਿੱਤਰ 30 : ਕੁੱਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਹੇਠਲੇ 10 ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਾ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। 1980 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 801 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ 26% (ਈ-ਗ੍ਰੀਨ ਵਾਚ, 2020) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਵੱਡਾ ਮੋੜ 2009 ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ 676 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 31)।

ਚਿੱਤਰ 31 : ਸਾਲ 2010 ਅਤੇ 2019 ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ (ਹੈਕਟੇਅਰ)

ਸਾਧਨ : ਈ-ਗ੍ਰੀਨ ਵਾਚ, 2020

ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮੁਆਵਜੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਈ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਵਰਣ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੰਗਲਾਤ ਸੰਭਾਲ ਐਕਟ (ਐਫ ਸੀ ਏ) 1980 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਲਈ ਵਣ-ਮੁਆਵਜਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਣ-ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਪਭੋਗਤਾ ਏਜੇਂਸੀ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜੰਗਲਾਤ ਕਵਰ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਜੰਗਲਾ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਣ-ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਐਫ.ਏ.ਓ), ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ ਸਮਾਰਟ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖੋਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ (ਐਫ.ਏ.ਓ 2013 ਮੁਤਾਬਕ)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਵਣ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਐਫ.ਏ.ਓ) ਨੇ ਐਗਰੋ ਫਾਰੈਸਟਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਬੰਧਤ ਨੀਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

- ਸਥਾਨਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵਨਸਪਤੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਾਫੀ ਲੰਬਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਇਜ਼ਹੀਆਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਓ ਜੋ ਪੈਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀ, 2014 ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਗਰੰਟੀ ਯੋਜਨਾ (ਐਮ ਜੀ ਐਨ ਐਨ ਆਰ ਈ ਜੀ ਐਸੀ), ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਜਲਘਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਨ ਆਰ ਐਲ ਐਮ) ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ।
- ਬਿਹਤਰ ਨੀਤੀਗਤ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਵਿਭਾਗੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ, ਭੌਂ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ, ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਰੈਗੂਲੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹਲ।
- ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ: ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੱਕੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੋਰ ਖੇਤੀ ਜਿਣਸਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Sources:

Forest Survey of India. (2019). India State of Forest Report 2019. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. Available at <http://fsi.nic.in/isfr-volume-i>.

e-Green Watch (2020). Integrated e-Governance Portal for Automation, Streamlining & Effective Management of Processes related to Plantation & Other Forestry Works. Available at

http://egreenwatch.nic.in/FCAProjects/Public/Rpt_State_Wise_Count_FCA_projects.aspx?id=28

FAO (2013). Climate Smart Agriculture Sourcebook. Available at <http://www.fao.org/3/i3325e/i3325e.pdf>

Buttoud G., (2013). Advancing Agroforestry on the Policy Agenda A guide for decision-makers. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Available at <http://www.fao.org/3/a-i3182e.pdf>

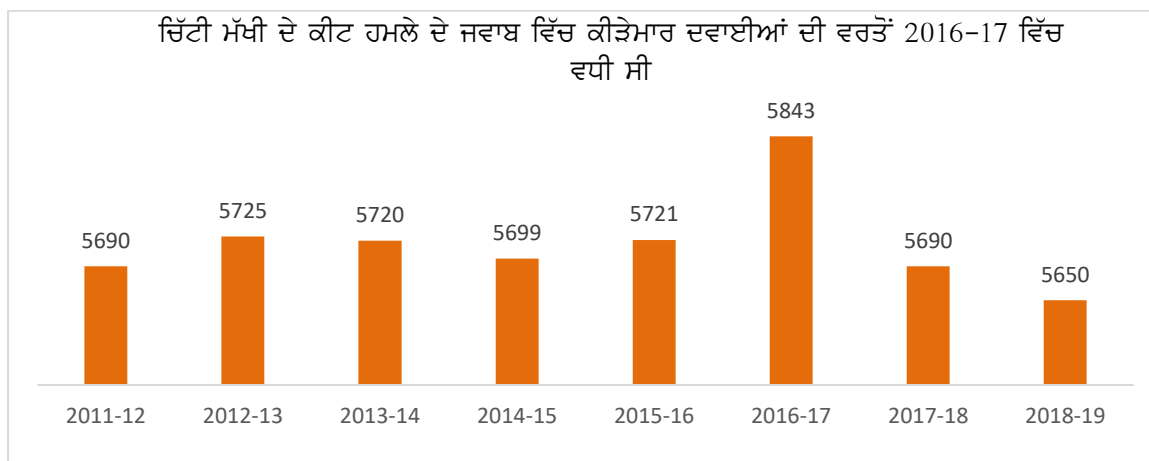
Department of Agriculture & Cooperation. (2014). National Agroforestry Policy. Ministry of Agriculture.

Available at http://agricoop.gov.in/sites/default/files/National_agroforestry_policy_2014.pdf.

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜਮ ਆਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ -32) ਸਾਲ 2000-01 ਵਿਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6970 ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਇਹ ਵਰਤੋਂ 5717 ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਭਾਵਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਹਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ (5843 ਮੀ.ਟਨ) ਫਸਲਾਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 0.7% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਘੱਟੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 32: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ, ਮੀਟਰਿਕ ਟਨਾਂ ਵਿਚ

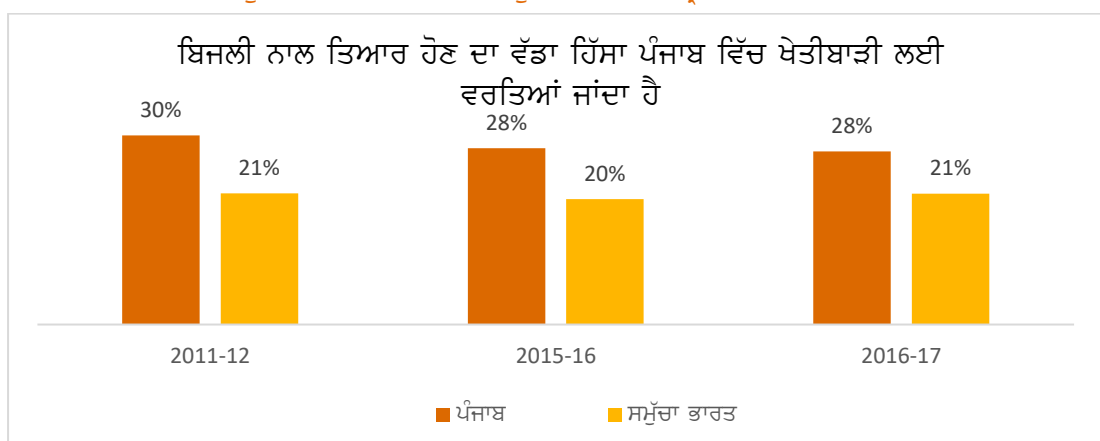

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਊਰਜਾ

ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਮੀਟਰ ਰਹਿਤ ਬਿਜਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ 6 ਫੀਸਦੀ ਵਧ ਕੇ 12196 ਗੀਗਾਵਾਟ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ 28 ਫੀਸਦ ਵੇਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ 21 ਫੀਸਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿਚ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 30 ਫੀਸਦ ਵਰਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਪੱਖੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਵੇਚੀ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 33: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੇਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ

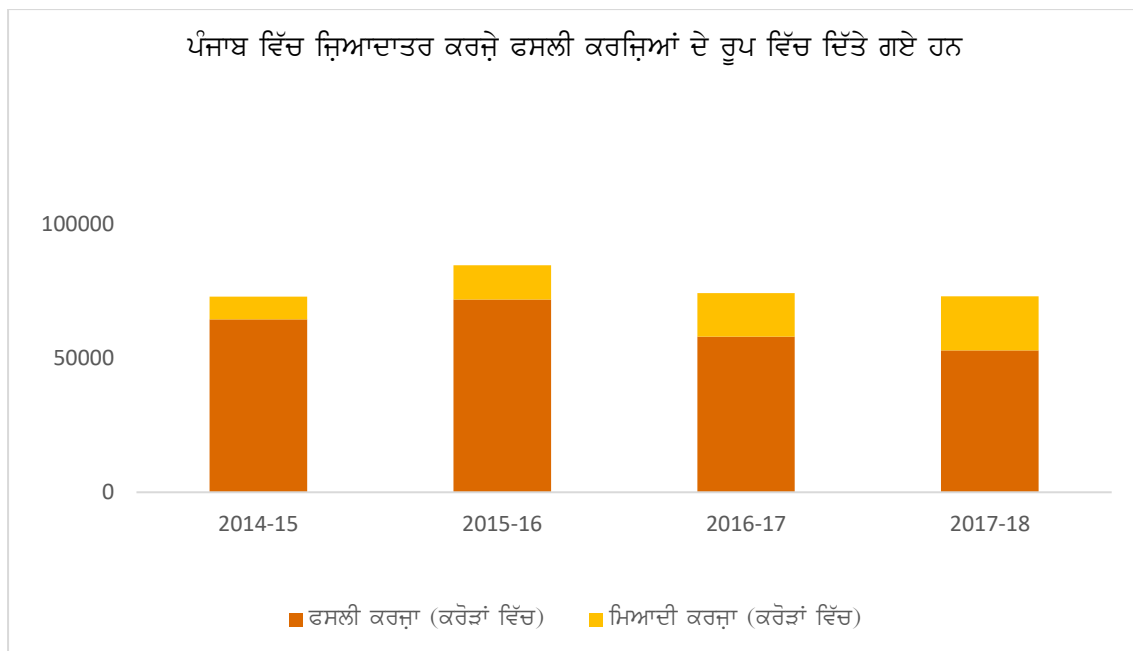
ਸਾਧਨ: ਵਿੱਭਿਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਣੀ ਬਚਾਓ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉ ਸਕੀਮ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਖੇਤੀ ਫੀਡਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਸਹਿਭਾਗੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਖਪਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਿਜਲੀ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਪੰਪਸੈਟ, ਆਟੋ-ਸਟਾਰਟਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਪਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਬਿਜਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। (ਗਿੱਲ 2019)¹³

ਕਰਜ਼ਾ

(ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ., 2012-13) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਸਤਾਂ ਤੇ 53.2% ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ ਅਰਥਾਤ 51.9 ਫੀਸਦ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ 2016-17 ਅਤੇ 2017-18 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਗਿਰਾਵਟ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਰਜ਼ੇ 'ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ੇ' ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਇਕ ਫਸਲ ਦੇ ਵਿੱਤ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪੂੰਜੀਗਤ ਕਰਜ਼ੇ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮਿਆਦੀ ਕਰਜ਼ ਕੁਲ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ 27 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 34: ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੰਡੇ ਗਏ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ੇ

ਸਾਧਨ: ਵਿੰਡਿਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ

¹³ Gill, B. (2019). Saving Punjab's groundwater, one agricultural pump at a time. Available at <https://www.teriin.org/article/saving-punjab-groundwater-one-agricultural-pump-time>

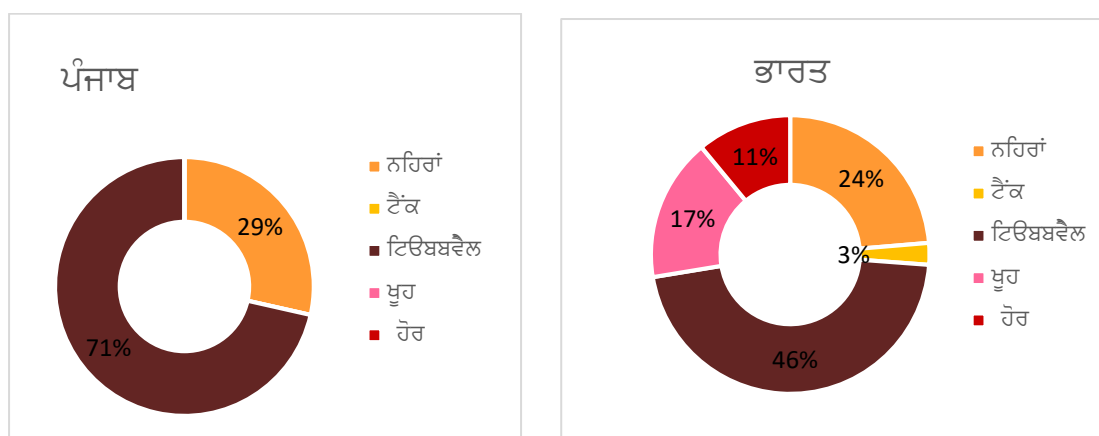
ਸਿੰਚਾਈ

ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਚਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਫ਼ਸਲੀ ਰਕਬੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਫ਼ਸਲੀ ਰਕਬਾ ਹੀ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਸੀ। (ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, 2019)¹⁴। ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 35) ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਚਿੱਤਰ 36)

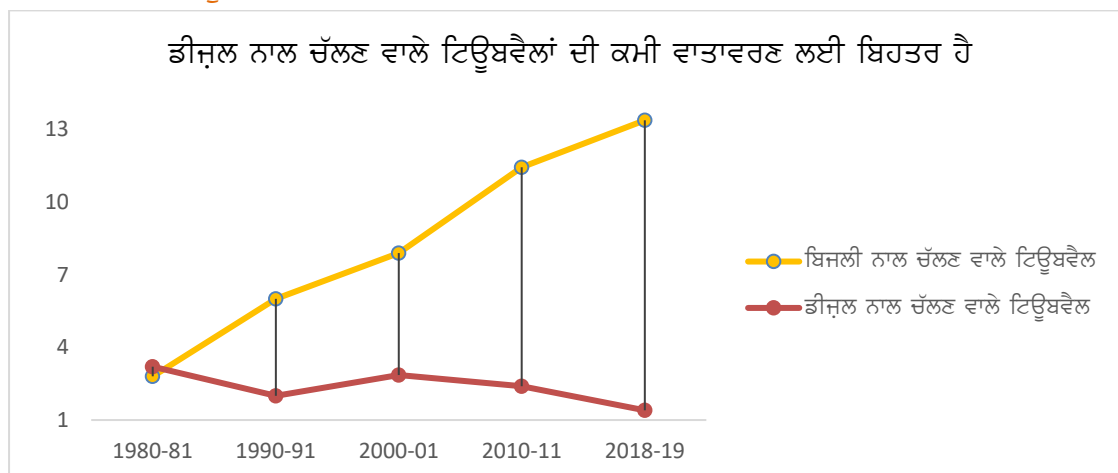
ਸਾਲ 2000-01 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10.73 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 14.76 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ 7.88 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 13.36 ਲੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਪਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਨਿਕਾਸੀ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਮਾਫਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਚਿੱਤਰ 35: ਸਿੰਚਾਈ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਨ 2014-15

ਸਾਧਨ: ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਈਯਰ ਬੁੱਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ

ਚਿੱਤਰ 36 : ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

¹⁴ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare (2019). Pocket Book of Agricultural Statistics, 2018.

ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖਪਤ ਸਾਲਾਨਾ ਕੱਢਣਯੋਗ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਭਰ ਦੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 138 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, 2 ਬਲਾਕ ਨਾਜੁਕ ਸਨ, 5 ਅਰਧ-ਨਾਜੁਕ ਸਨ ਅਤੇ 22 ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੀ। (ਜਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਤਰਾਲਾ, 2019)¹⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਡਿਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਲਈ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਪੰਪਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੱਧਰ ਕਾਰਨ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਅੱਲਗ-ਥੱਲਗ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛਿੜਕਾਅ ਅਤੇ ਤੁਪਕਾ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੀ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਹੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਘੱਟ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਗਭਗ 48,281 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਕੁੱਲ ਰਕਬੇ ਦੇ 0.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਰਥਾਤ (i) “ਹਰ ਖੇਤ ਕੋ ਪਾਣੀ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਬਹਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, (ii) “ਪ੍ਰਤੀ ਬੂੰਦ ਵਧੇਰੇ ਫਸਲ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। (iii) “ਵਾਟਰਸ਼ੈਡ” ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਨਮੀ ਦਾ ਬਚਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ (iv) “ਮਗਨਰੇਗਾ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ/ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੀਚਾਰਜ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਤ ਕਮੀ ਹਰ ਸਾਲ 14974.37 ਐਮ ਸੀ ਐਮ (ਮਿਲੀਅਨ ਕਿਊਬਿਕ ਮੀਟਰ) ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ /11949.052 ਐਮ ਸੀ ਐਮ ਦੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੀਚਾਰਜ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਸਲ (2324.814 ਐਮ ਸੀ ਐਮ) “ਹਰ ਖੇਤ ਕੋ ਪਾਣੀ” ਵਾਟਰਸ਼ੈਡ (527.774 ਐਮ ਸੀ ਐਮ) ਅਤੇ ਮਗਨਰੇਗਾ (172.728 ਐਮ ਸੀ ਐਮ)¹⁶ “ਪ੍ਰਤੀ ਬੂੰਦ ਜਿਆਦਾ ਫਸਲ” ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

¹⁵ Ministry of Jal Shakti (2019). Report on the Dynamic Ground water resources of India, 2017. Available at <http://cgwb.gov.in/GW-Assessment/GWRA-2017-National-Compilation.pdf>

¹⁶ State Irrigation Plan, PMKSY 2017

ਬਾਕਸ 9: ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਐਕਟ

ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਕਿਲੋ ਸਠੀ ਚਾਵਲ ਉਗਾਉਣ ਲਈ 4500 ਲੀਟਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਬਿਜਾਈ ਅੱਧੇ-ਜੂਨ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1500-2000 ਲੀਟਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2008 ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ 10 ਮਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਨੀਰੀ ਬੀਜਣ ਅਤੇ 10 ਜੂਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝੋਨਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਆਇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2008 ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮਈ ਤਕ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਵੀ ਝੋਨਾ ਲਗਿਆ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। 10 ਜੂਨ ਤਕ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਸਿਰਫ 22 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2007 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ 42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਲ 2009 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਾਨੂੰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਜਾਈ ਕੀਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਨਰਸਰੀ ਜਾਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਖਰਚੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਇਹ ਐਕਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ 10,000/- ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਮਿਤੀ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2009 ਦਾ ਉਹ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੌਨਸੂਨ ਆਮ ਨਾਲੋਂ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਮੱਧਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। (ਗੁਲਾਟੀ, ਰਾਇ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ 2017) ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ 2000-01 ਤੋਂ 2008-09 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਦਰ 9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, 2008-09 ਤੋਂ 2012-13 ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਸਿਰਫ 0.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ 0.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਟਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਨੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਘਣਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਬੱਚਤ ਨੂੰ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ, ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ, ਮੱਖੀ ਪਾਲਣ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ 4.50 ਲੱਖ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ 14.75 ਲੱਖ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਰਣੀ 21 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟਰੈਕਟਰਾਂ, ਡਿਸਕ ਹੈਰੋਜ਼ ਦੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 21: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂਕਰਣ (000 ਵਿਚ)

	2000-01	2018-19
ਟਰੈਕਟਰ	395	450H2
ਡਿਸਕ-ਹੈਰੋ	255	262H5
ਬੀਜ ਅਤੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ	180	141H5
ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਿਤ)	2H9	7H98
ਕੰਬਾਈਨ ਹਾਰਵੈਸਟਰ (ਟਰੈਕਟਰ ਚਾਲਕ)	5H1	4H2
ਥਰੈਸ਼ਰ	285	88
ਟਿਊਬਵੈਲ	1062	1475H7

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ

ਝੋਨੇ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਪਰਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਪਰਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ, ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ 62 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 2018 ਵਿਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 269.38 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 262.84 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 273.80 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ 240 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕੀਮ “ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ” ਲਈ ਲਗਭਗ 11,900 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣ ਨਿਜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 16,450 ਮੁਢਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ।

2.7 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

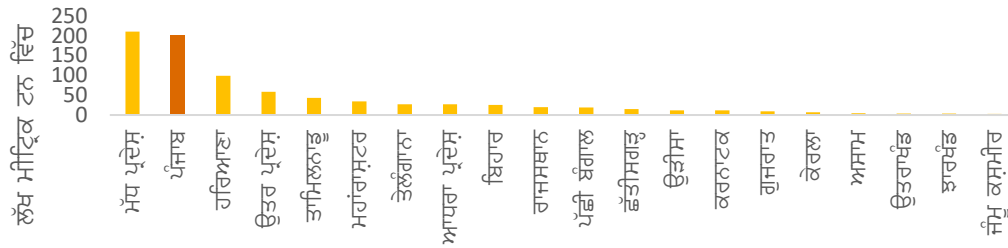
ਸਟੋਰੇਜ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਦੂਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੰਡਾਰਨ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਨੂੰ ਫੂਡ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਫ ਸੀ ਆਈ) ਰਾਜ ਵੇਅਰਹਾਊਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਐਸ ਡਬਲਿਊ ਸੀ) ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵੇਅਰਹਾਊਸ (ਗੁਦਾਮ) ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਸੀ ਡਬਲਿਊ ਸੀ) ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 201.43 ਲੱਖ ਮੀਟਰਿਕ ਟਨ ਦੀ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਲਗਭਗ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ 210.73 ਲੱਖ ਮੀਟਰਿਕ ਟਨ ਦੀ ਭੰਡਾਰਨ ਸਮੱਰਥਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। (ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, 2019)¹⁷। ਮਾਰਚ 2018 ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 672 ਕੋਲਡ ਸਟੋਰੇਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨਾਲ 22 ਲੱਖ ਮੀਟ੍ਰਕ ਟਨ ਕੋਲਡ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ 6 ਫੀਸਦ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 37: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ

¹⁷ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare (2019). Agricultural Statistics at a Glance 2018.

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਦੂਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ, 2018

ਬਾਕਸ 10: ਪੰਜਾਬ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਐਕਟ, 2013

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਮਾਡਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸ ਅਤੇ ਲਾਈਵਸਟਾਕ ਕੰਟਰੈਕਟ ਫਾਰਮਿੰਗ (ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫੈਸੀਲੀਟੇਸ਼ਨ) ਐਕਟ 2018 ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਪੰਜਾਬ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਐਕਟ 2013 ਹੈ। ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਮੱਕਸਦ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ ਲਈ ਮੰਡੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ: ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਕੰਟਰੈਕਟ ਫਾਰਮਿੰਗ (ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਐਂਡ ਫੈਸਿਲੀਟੇਸ਼ਨ) ਬੋਰਡ ਦੇ ਗਠਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੀਸਾਂ ਦੇ ਵਸੂਲਣ, ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਠੇਕੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀਆਂ (ਏ.ਪੀ.ਐਮ.ਸੀ) ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੀਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਵੱਖਰੀ ਲਾਗੂ ਕਰਤਾ ਏਜੰਸੀ (ਪੰਜਾਬ ਕੰਟਰਲਕਟ ਫਾਰਮਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ) ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਕਰੀ, ਖਰੀਦ, ਸਟੋਰੇਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰੋਡਕਟ ਮਾਰਕਿਟ ਐਕਟ, 1961 ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹਲ ਕਿ ਕੰਟਰੈਕਟ ਫਾਰਮਿੰਗ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਏ.ਪੀ.ਐਮ.ਸੀ ਫੀਸਾਂ ਅਤੇ ਸੈਸਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ (ਦੂਜਾ ਸੋਧ) ਐਕਟ, 2017 ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀ ਖਰੀਦ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਠੇਕੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਏ.ਪੀ.ਐਮ.ਸੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ: ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਹਰੇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਜਿਸਟਰਿੰਗ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਥਾਨਕ "ਰਜਿਸਟਰਿੰਗ ਅਥਾਰਟੀ" ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹਲ, ਜੋ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਵਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁਲੇਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਇਗੀ: ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਔਸਤ ਕੁਆਲਟੀ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਕੀਮਤ ਤੇ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖਰੀਦਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰੀਦਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਕਿਸੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਏਗੀ, ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਨਿਰਪੱਖ ਔਸਤਨ ਕੁਆਲਟੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਪੂਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖਰੀਦਦਾਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਕਾਏ ਤੇ ਵਿਆਜ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਫਾਰਮਰ ਪ੍ਰੋਡਿਫਰਸਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਐਫ ਪੀ ਓ) / ਫਾਰਮਰ ਪ੍ਰੋਡਿਫਰਸਰ ਕੰਪਨੀਆਂ (ਐਫ ਪੀ ਸੀ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਐਫਪੀਓਜ / ਐਫਪੀਸੀ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹਕਰਨ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਚੁੱਪ ਹੈ।

ਬੀਮਾ: ਮਾਡਲ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਠੋਕੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨਜ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਕਵਰ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਕੰਟਰੈਕਟ ਫਾਰਮਿੰਗ ਐਕਟ, 2013 ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫਸਲੀ ਬੀਮੇ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਨ, ਐਫ ਪੀ ਓ ਅਤੇ ਐਫ ਪੀ ਸੀ ਨੂੰ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਵਿੱਟ ਮੱਦਦਗਾਰ ਹੋਣਗੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2015 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 424 ਨਿਯਮਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 150 ਮੁੱਖ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ 274 ਉਪ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦੁਗਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, 2017)¹⁸। ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, 2004 ਦੁਆਰਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ 80 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਡੀ 116 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰਫਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦਲਵਾਇ ਕਮੇਟੀ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੁਗਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, 2017) ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉਦੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੜਕ ਸੰਪਰਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਾਧੂ ਨਿਯਮਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ 93 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

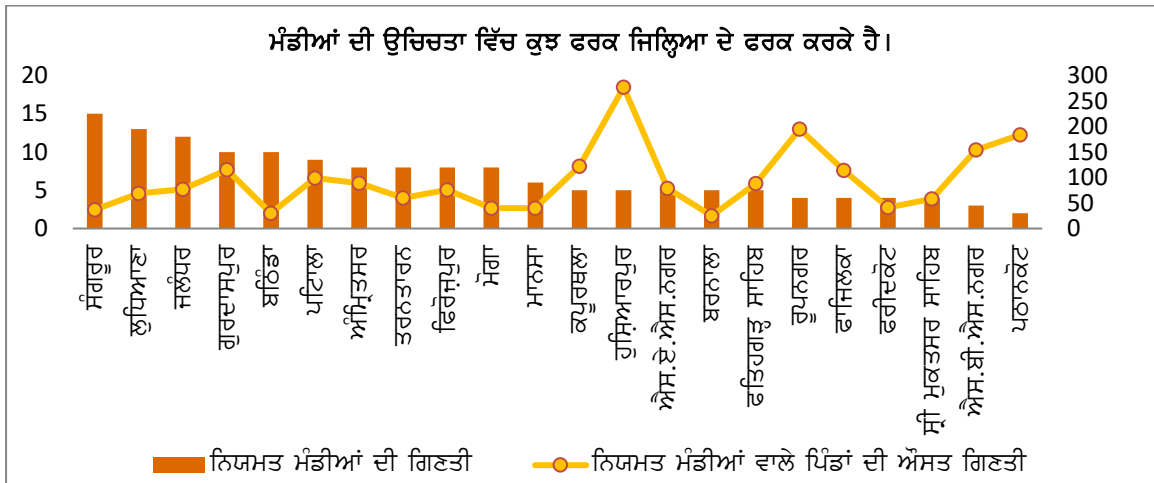
ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1390 ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ 488 ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸਾਨ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚੂਨ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਠੋਕਾ ਫਾਰਮਿੰਗ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਵਿਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਅੰਤਰ-ਜ਼ਿਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ 15 ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਔਸਤਨ 37 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

¹⁸ Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IV, “Post-production interventions: Agricultural Marketing”. Available at <http://farmer.gov.in/imagedefault/DFI/DFI%20Volume%204.pdf>

ਵਿਚ 277 ਪਿੰਡਾਂ ਪਿੱਛੇ 5 ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ। ਔਸਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਯਮਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਡੀ 81 ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਚਿੱਤਰ 38: ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਮਾਰਕੀਟ (e-NAM) ਦੀ ਮੰਡੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 11) ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਅਲੱਗ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। (ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਮਾਡਲ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਕਸ 10 ਦੇਖੋ)

ਖਰੀਦ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ 66.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਚੌਲਾਂ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿਚੋਂ 12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧਤ ਹਿੱਸਾ ਲਗਭਗ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 38 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 31 ਦਸੰਬਰ 2019 ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ, 2018-19 ਵਿਚ 35.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਣਕ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ 25.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬਾਕਸ 11: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀ

ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਮਾਰਕੀਟ (ਪੰਜੀਕਰਨ ਈ.ਨੈਮ) ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ ਮੰਡੀਕਰਣ ਮਾਰਕੀਟ ਲਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆੜਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਨਲਾਈਨ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਤੈਅ ਕੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਰੀਦਦਾਰ ਖਰੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਕ ਵਾਰ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਵਾਜਬ ਮੁੱਲ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਤਪਾਦ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਕੀਟ ਸਕੈਂਡਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆੜਤੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਕੀਟ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਈ-ਨੇਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ:-

- 1) **ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ:** ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਆਨਲਾਈਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆੜਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨਾ ਜਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 2) **ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ:** ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਸਿੱਧੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆੜਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪ੍ਰਖੇਪੇ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਜ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।
- 3) **ਵੱਡੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ:** ਇਸ ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਖਾਸਕਰ ਇਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਈ-ਨੇਮ ਇਕ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 19 ਮੰਡੀਆਂ ਪੋਰਟਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਬਾਸਮਤੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨੂ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ 18 ਹੋਰ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਟਰੇਡਿੰਗ ਪੋਰਟਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਸੱਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਸਮਤੀ, ਮੱਕੀ, ਆਲੂ, ਕਿਨੂੰ, ਕਪਾਹ, ਮਟਰ (ਹਰਾ) ਅਤੇ ਮੂੰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਈ-ਨੇਮ ਅਧੀਨ 3,495 ਕਿਸਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ 3,323 ਆੜਤੀ ਅਤੇ 533 ਵਪਾਰੀ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 22: ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦ

ਸਾਲ	ਝੋਨੇ			ਕਣਕ		
	ਉਤਪਾਦਨ (000 ਟਨ)	ਖਰੀਦ (000 ਟਨ)	ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	ਉਤਪਾਦਨ (000 ਟਨ)	ਖਰੀਦ (000 ਟਨ)	ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ
1980-81	4850	4432	91.4%	7677	4270	55.6%
1990-91	9710	7882	81.2%	12159	7109	58.5%
2000-01	13735	11057	80.5%	15551	9698	62.4%
2010-11	16148	13136	81.3%	16472	10278	62.4%
2017-18	19965	17972	90%	17830	11834	66.4%

2018-19

(ਆਰਜ਼ੀ)	19136	17027	89%	18262	17281	94.6%
---------	-------	-------	-----	-------	-------	-------

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਐਕਤਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਸਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਸਥਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਪਲਾਈ ਲੜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਿਆਨ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਹੁਨਰ, ਜੋਖਮ ਅਤੇ ਖੇਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਰਾਜ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ (ਐਸ ਏ ਯੂ), ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰ (ਕੇ ਵੀ ਕੇ), ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਨਿੱਜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

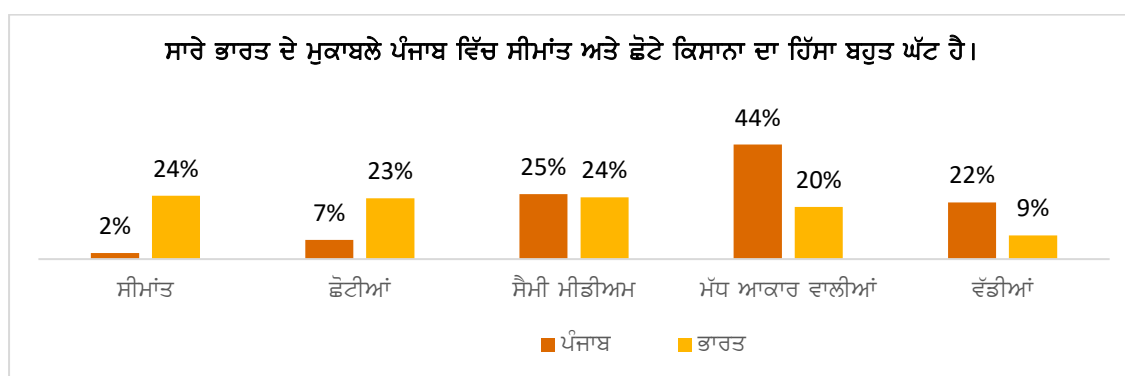
ਵਿਸਥਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੀਆ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਿੱਛੇ 753 ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜੋਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 1162 ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਰਫ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਝਾਰਖੰਡ ਦੇ ਗੈਰ-ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਵਰਕਰ 750 ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜੋਤਾਂ ਦੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਧ ਹੈ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੁਗਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮੇਟੀ, 2017)¹⁹

2.8 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ

ਭੂਮੀ

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ (ਚਿੱਤਰ 38 ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ 39) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਤ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 69 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜੋਤਾਂ ਸੀਮਾਂਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ (ਇੱਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ), ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਹ ਮਹਿਜ਼ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਜੋਤਾਂ (10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ 1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

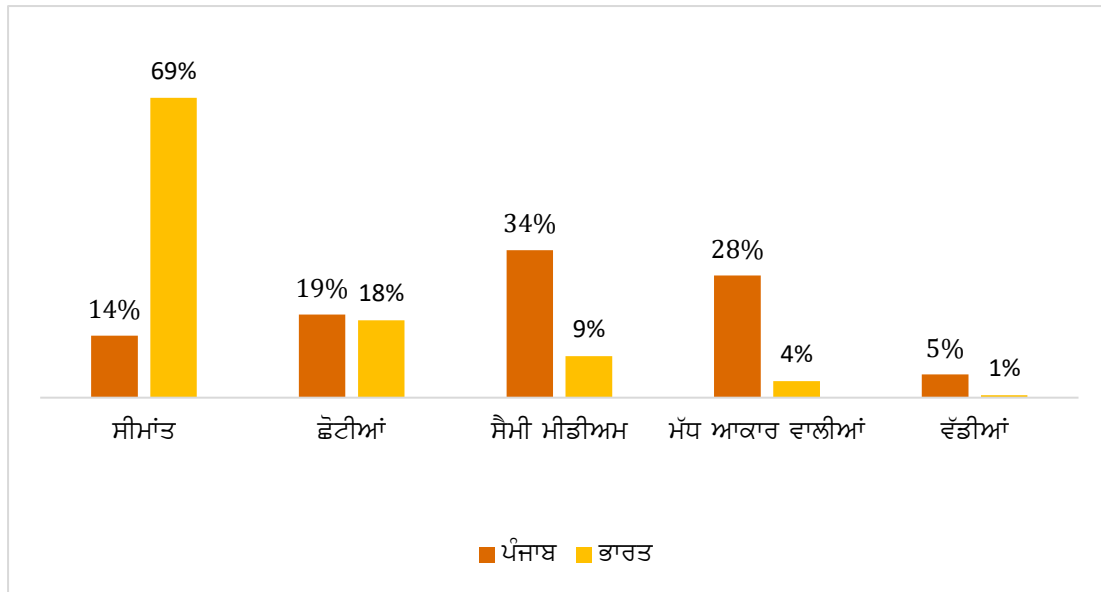
ਚਿੱਤਰ 39: ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਲਡਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੁਆਰਾ

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਣਨਾ, 2015-16

¹⁹ Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IX, "Empowering the Farmers through Extension and Knowledge Dissemination". Available at <http://farmer.gov.in/imagedefault/DFI/DFI%20Volume%2011.pdf>

ਚਿੱਤਰ 40: ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਲਡਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੁਆਰਾ

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਣਨਾ, 2015-16

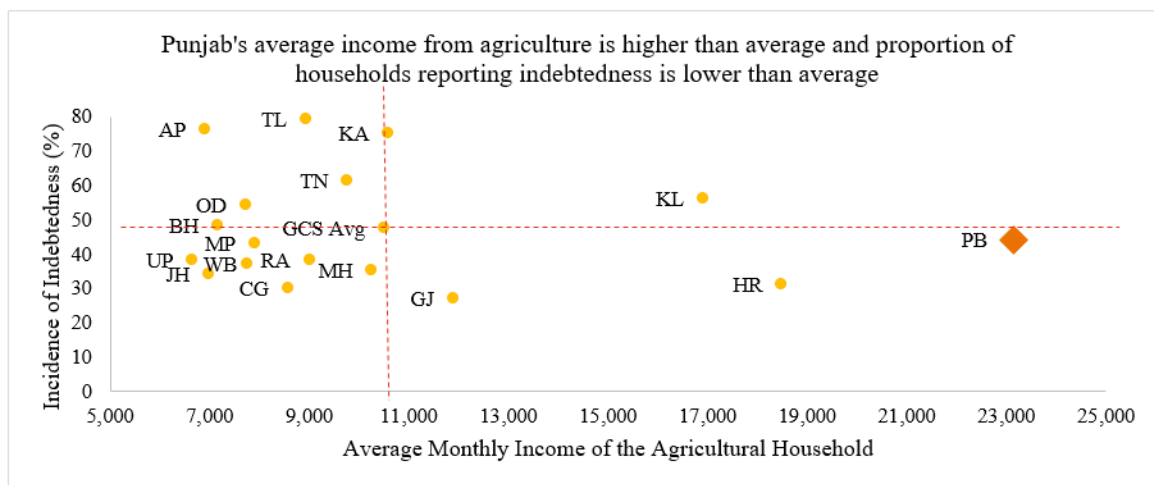
ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ(ਨਾਫੀਸ) ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਕ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਨਾਬਾਰਡ, 2018)²⁰। ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ (23,133 ਰੁ:) ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਿਆਣਾ (18,496 ਰੁ:) ਅਤੇ ਕੇਰਲ (16,927 ਰੁ:) ਨੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮਦਨ ਦਰ ਦਰਸਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 41 ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਰਾਜ ਹਨ (ਭਾਵ ਉਹ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਔਸਤਨ ਆਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜਨਰਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਔਸਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।)

²⁰ NABARD (2018). All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

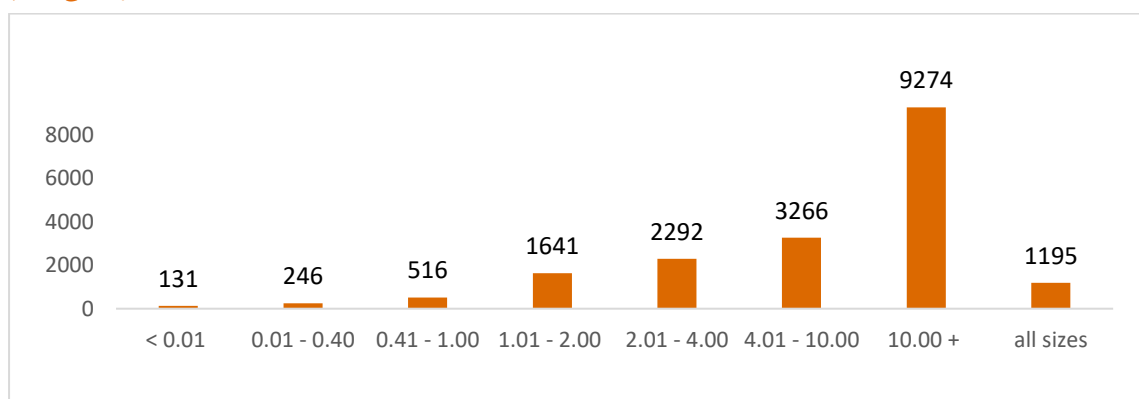
ਚਿੱਤਰ 41: ਔਸਤਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ

ਸਾਧਨ: ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨੈਂਸੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ 2016-17

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਸਰਵੇਖਣ 2013 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ 2.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ 1 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਤੇ 46.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। 0.01 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਬਕਾਇਆ ਔਸਤ ਰਕਮ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 13100 ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 0.01 ਤੋਂ 0.04 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਕਮ 24600 ਰੁਪਏ ਸੀ ਜਦ 0.01-1 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਇਹ ਰਕਮ 51600 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਕਾਇਆ ਔਸਤਨ 9,27,400 ਰੁਪਏ ਹੈ ਜੋ 10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 42)²¹

ਚਿੱਤਰ 42 : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਕਾਇਆ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਔਸਤਨ ਰਕਮ (00 ਰੁਪਏ)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ, ਖਰਚੇ, ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ (ਐਮ ਓ ਐਸ ਪੀ ਆਈ)

ਫ਼ਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਕੀਮ

ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਜੋਂ ਹੱਲ

²¹ (n.d.). *Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India*. National Sample Survey Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 2017 ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫੀ ਸਕੀਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2017-18 ਦੌਰਾਨ 42,019 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਰਾਹਤ ਵਜੋਂ 146.05 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

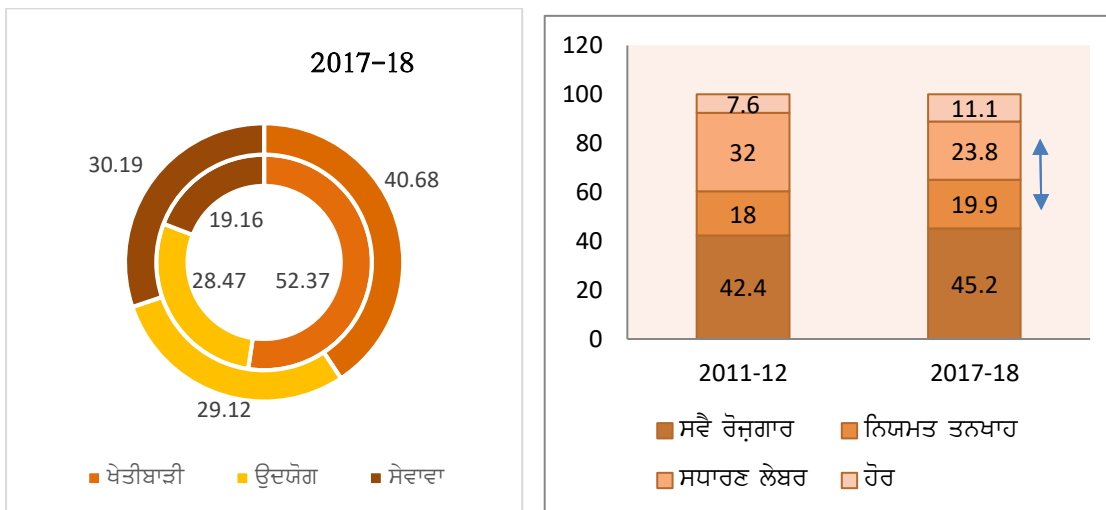
2.9 ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ

2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ 69% ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 62.52% ਵੱਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ, ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 51.1% ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12²² ਵਿੱਚ 52.37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2017-18²³ ਵਿੱਚ 40.68 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2011-12 ਵਿੱਚ 19.16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2017-18 ਵਿੱਚ 30.29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਤਰਜੀਹ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਤਫਾਕੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 32 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2017-18 ਵਿੱਚ 23.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 42.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2017-18 ਵਿੱਚ 45.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਫਤਰੀ ਕੰਮਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 43 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈਕਟਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ

ਸਾਧਨ : ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, 2017-18, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, 2011-12

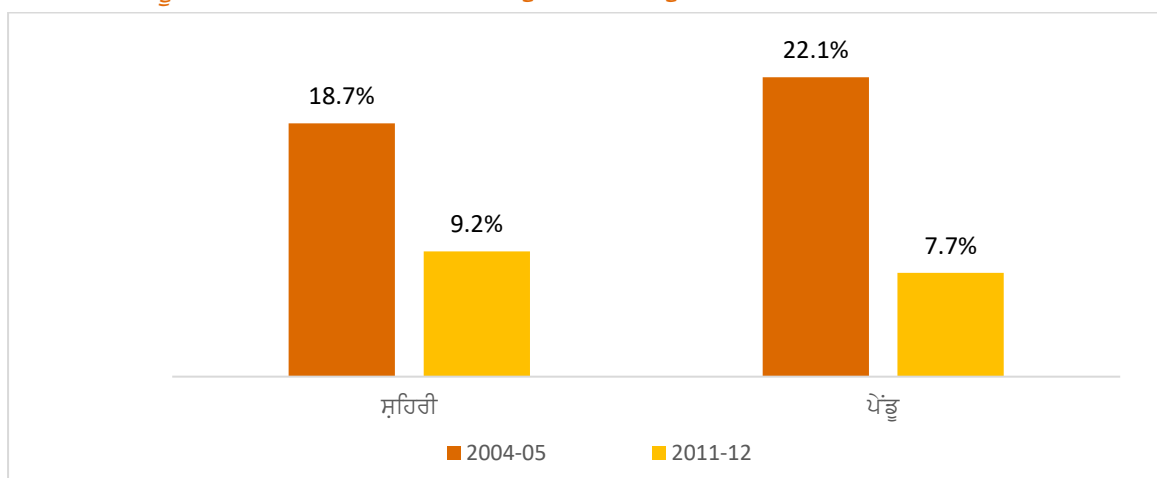
²² NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

²³ 2019). Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1

ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 25.70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਲ 2005 ਵਿਚ 22.10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ 2011-12 ਵਿਚ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2004-05 ਤੋਂ 2011-12 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ 14.44 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2004-05 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਪੇਂਡੂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ 2011-12 ਵਿਚ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ।

ਚਿੱਤਰ 44: ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਅਨੁਪਾਤ

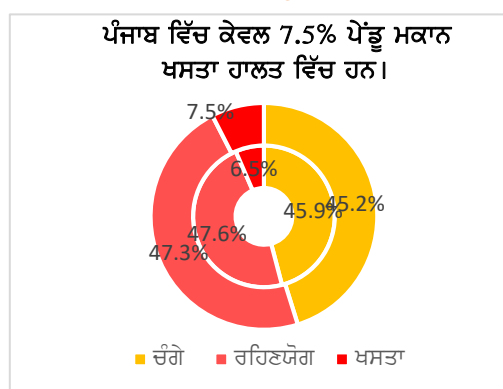

ਸਾਧਨ : ਗਰੀਬੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ, ਪਲਾਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ

ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ

ਚਿੱਤਰ 45: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੋੜ ਹਨ। 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 45.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 45.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲੇ “ਵਧੀਆਂ” ਵਜੋਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 45)। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟੇ-ਫੁੱਟੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-4 (2015-16) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ 72.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 27 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਧ-ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 0.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।²⁴

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

²⁴ (2015-16). Nation Family Health Survey (NFHS-4). International Institute for Population Sciences (IIPS).

ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਘਾਟ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 6 ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।²⁵ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਾਟ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ 6 ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਜ਼ਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਲਵਾ ਪੱਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਣਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਉਪਲੱਭਯ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਾਰੀ ਧਾਤਾਂ, ਸੈਲੇਨੀਅਮ, ਸ਼ੋਰਾ, ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ। (ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ)²⁶ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 88.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਪੀਣਯੋਗ ਪਾਣੀ ਉਪਲੱਭਯ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੇ ਪੀਣਯੋਗ ਪਾਣੀ, ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ 76ਵੇਂ ਰਾਉਂਡ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 93.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 71.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ²⁷ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਖਾਨੇ ਉਪਲੱਭਯ ਹਨ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਮ-4 (2015-16) ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 99 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਪੀਣਯੋਗ ਪਾਣੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ 99.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲੱਭਯ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਸੰਪਰਕਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੜਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2016 ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2769 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ ਅਤੇ 1133 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਅਤੇ 1,08,379 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾ ਸੜਕੀ ਢਾਂਚਾ ਸੀ। 2269 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਵਾਲਾ ਉੱਚ-ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਰੇਲਵੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਲਗਭਗ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।²⁸

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ 5,396 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਡਾਕ ਘਰ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਡਾਕਘਰ ਸੇਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਡਾਕਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਰ 8519 ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

²⁵ Statistical Abstract of Punjab

²⁶ (n.d.). Towards Managing Rural Drinking Water Quality in the State of Punjab. World Bank. Retrieved from http://www.pbdwss.gov.in/dwss/circulars/WQ_strategy_mitigation.pdf

²⁷ (2019). Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India. Ministry of Statistics and Programme Implementation. Retrieved from http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Report_584_final_0.pdf

²⁸ RBI Handbook of Statistics on Indian States

ਅਧਿਆਇ 3 : ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ ਐੱਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ ਐੱਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਾਰੀ ਸਬ ਸੈਕਟਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ ਐੱਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਧ ਹੈ। 2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਛਾੜਿਆ। ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ 2017-18 ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 6.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 5.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੇ ਵਧੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 5.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੀ ਸੀ। 2019-20 ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਵਧੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਜਲ ਵਰਤੋਂ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲਚਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਹਾਵੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨਅਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਧ-ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। 1920ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਚਾਈ, ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਕਾਰਣ ਗਲੋਬਲ ਅਨਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਸੈਸਡ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਇਨਪੁੱਟਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। 1960ਵੀਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹਰੀਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਹੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਇਨਪੁੱਟ ਸਪਲਾਈ ਕਰਕੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਆਉਟਪੁੱਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਖਪਤ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ। (ਭੱਲਾ, 1995)²⁹

ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਾਜ, ਬੀਵਰੇਜ਼ (ਪੀਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥ) ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਗਰੋਸ ਵੈਲਯੂ ਐਡਿਡ (ਜੀ.ਵੀ.ਏ.) ਵਿੱਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵਿੱਚ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ, ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗੀ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੋਂ ਹਾਈਟੈਕ ਉਦਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਜਿਵੇਂ ਰਬੜ ਅਤੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਉਦਯੋਗ, ਬੇਸਿਕ ਧਾਤਾਂ (ਮਿਡ ਟੈਕ) ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ, ਮੋਟਰ ਵਾਹਣ

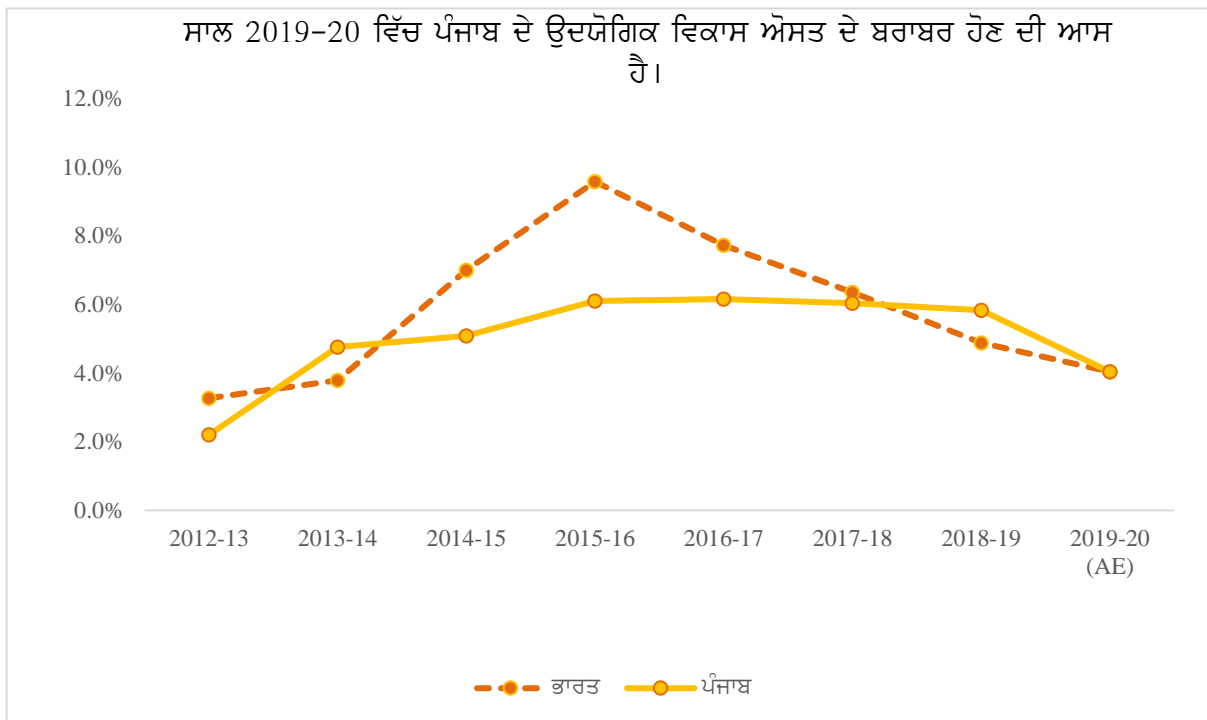
²⁹ Bhalla G S (1995). Agricultural growth and industrial development in Punjab. In Agriculture on the road to industrialization. Mellor, John W. (Ed.) Chapter 3. Pp. 67-112. Baltimore, MD: Published for the International Food Policy Research Institute (IFPRI) [by] Johns Hopkins University Press. <http://ebrary.ifpri.org/cdm/ref/collection/p15738coll2/id/129338>

ਅਤੇ ਹੋਰ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਉਪਕਰਣ (ਹਾਈ ਟੈਕ) ਮਿਲ ਕੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 44 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3.2 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

2018-19 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਾਧਾ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਾਧੇ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। (ਚਿੱਤਰ 46) 2013-14 ਤੋਂ 2017-18 ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 6.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ 5.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ- ਜੋ ਕਿ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. 4.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 5.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੰਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਮਾਨਤ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰੇਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ।

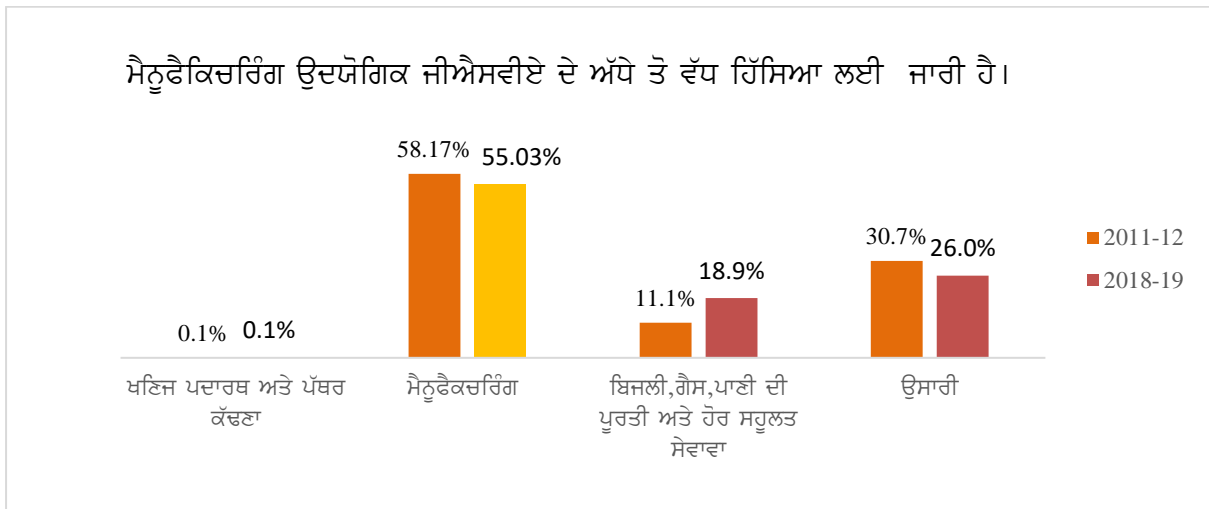
ਚਿੱਤਰ 46: ਸਥਿਰ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਵਾਧਾ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਸਾਧਨ: ਮੋਸਪੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ (ਚਿੱਤਰ 47) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2018-19 ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਹੋਈ।

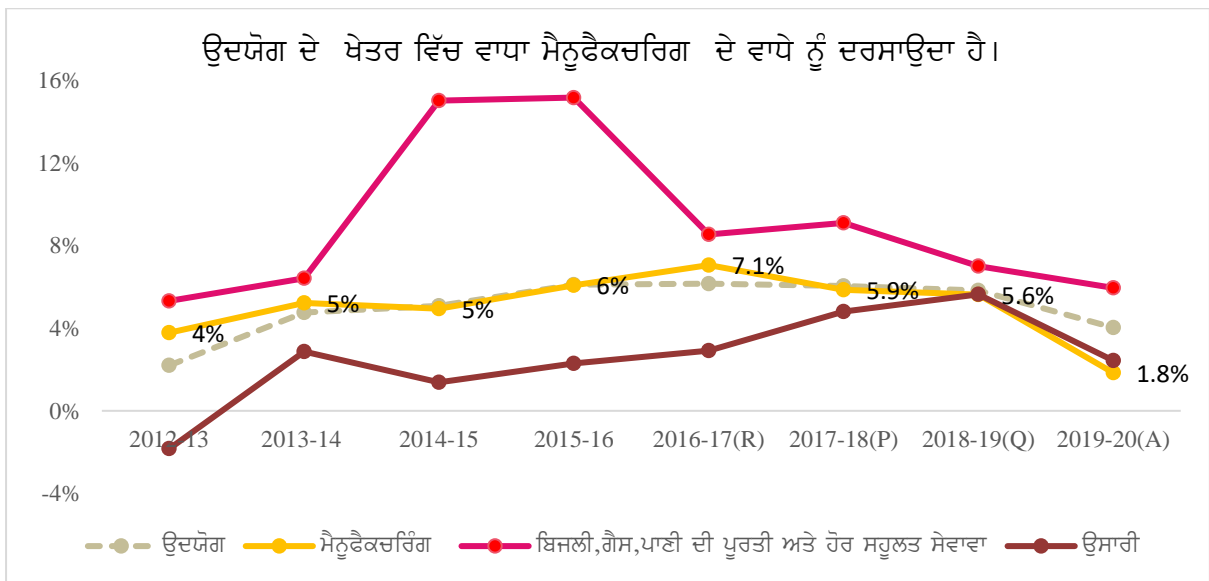
ਚਿੱਤਰ 47: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸਬ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ

ਸਾਧਨ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 48 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ ਬਰਾਬਰ ਜਿਹੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। 2019-20 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਧੀਮੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 1.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਚਕਤਾ ਕਾਰਣ ਸਮੁੱਚੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 48: ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

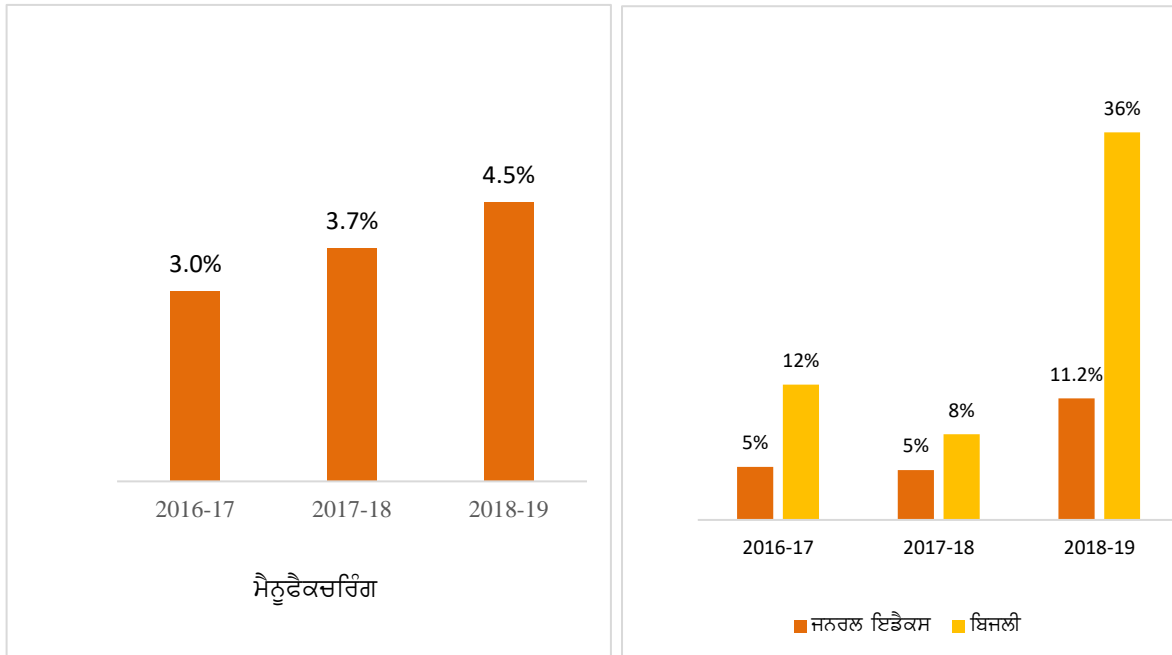
ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ 2011-12 ਅਤੇ 2016-17 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਔਸਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀਡੀਵੀਏ 12,916 ਰੁਪਏ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਗੈਰ-ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਔਸਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀਡੀਵੀਏ ਉਸੇ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 27,356 ਰੁਪਏ ਰਹੀ।

3.3 ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਸੂਚਕ ਅੰਕ

ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਨਰਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਇੰਡੈਕਸ (ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ.) ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਆਈ ਆਈ ਪੀ ਦਾ ਵਾਧਾ 4.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 11.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ 80.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਈ ਆਈ ਪੀ ਇਕ ਵਾਲਿਯੂਮ-ਅਧਾਰਤ ਉਪਾਅ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਛੁਕਵਾਂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਧੀਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

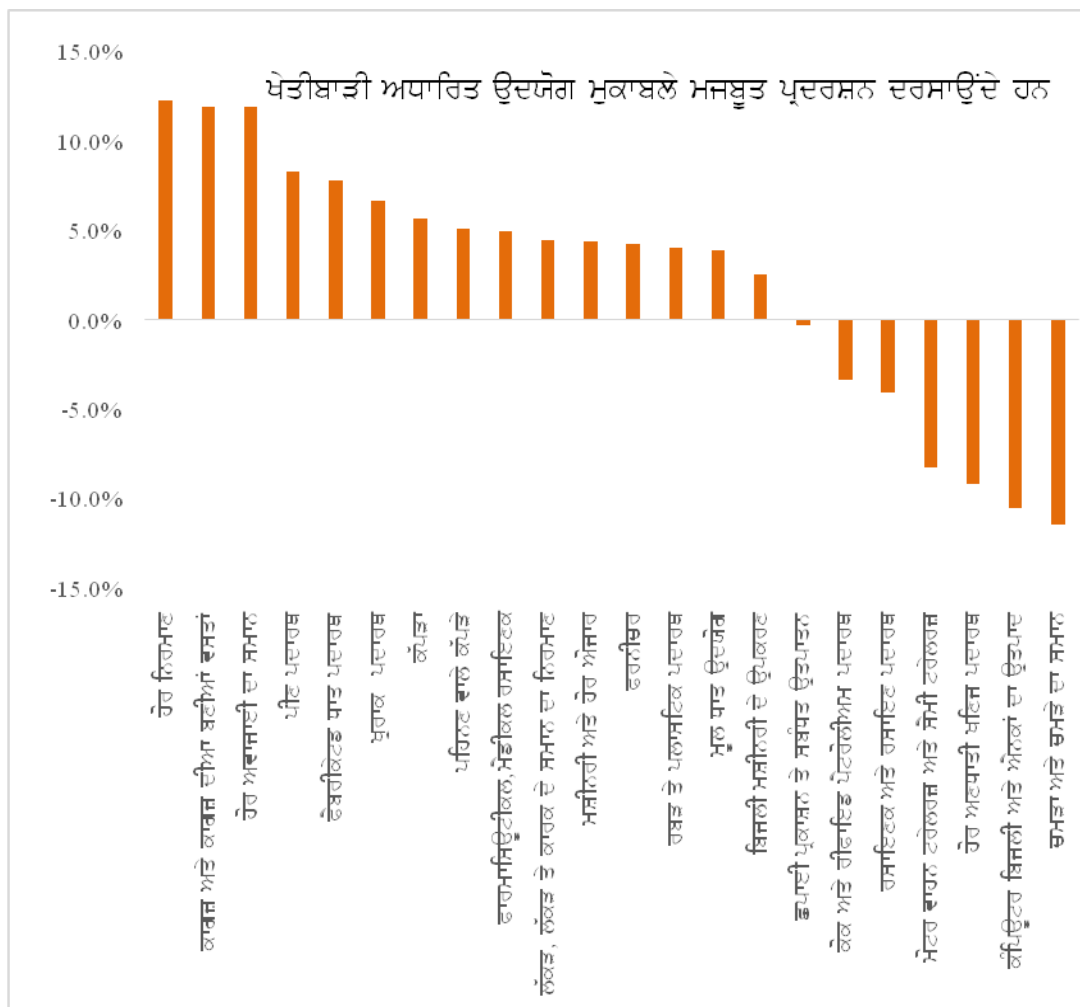
ਚਿੱਤਰ 49: ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 50 ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ 2018-19 ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ. ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਐਪਰਲ, ਖਾਧ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਤਮ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਹੋਰ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਾਸ ਚਮੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਧਾਤੀ ਖਣਿਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 50: 2016-17 ਤੋਂ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਆਈ ਆਈ ਪੀ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

3.4 ਰੁਜ਼ਗਾਰ

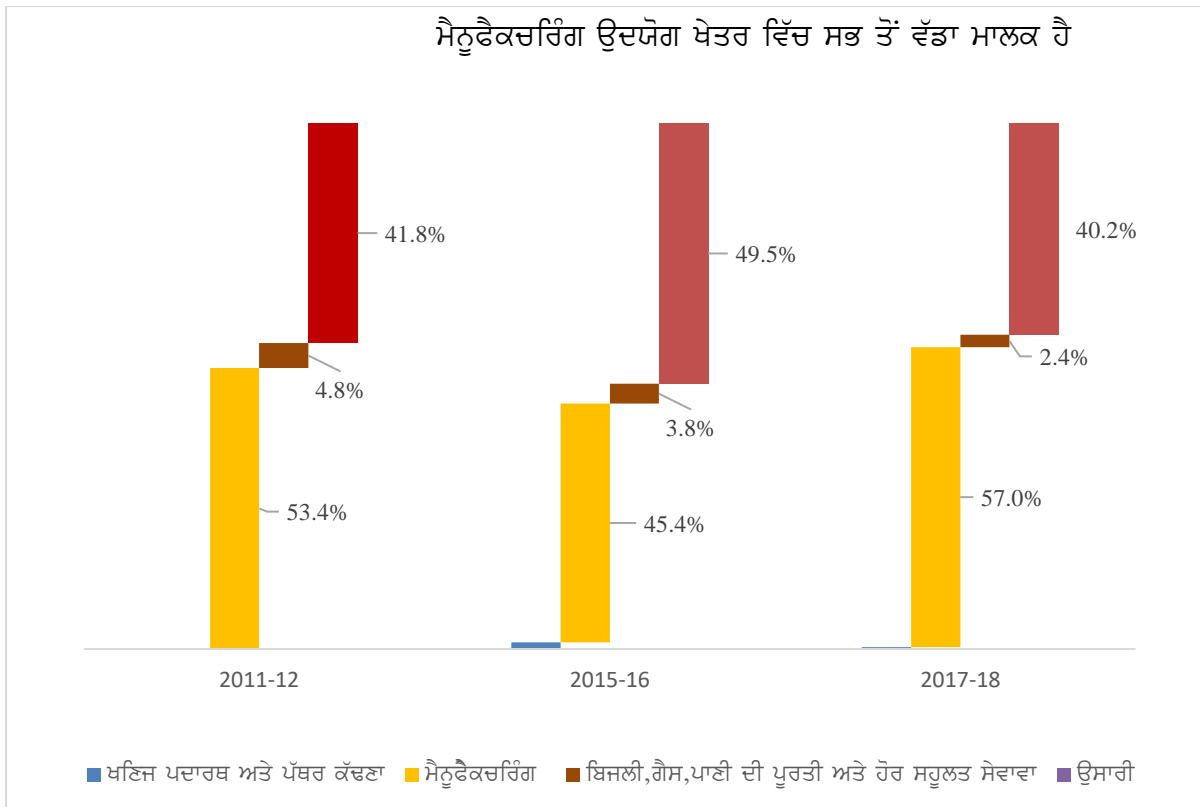
ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ, 2017-18)³⁰ । ਇਹ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਧ ਹੈ (ਐਮ ਓ ਐਲ ਈ, 2016; ਐਨ ਐਸ ਐਸ ਓ, 2014)³¹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ (57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਾਣ (40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਿਜਲੀ ਸੈਕਟਰ (2.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

³⁰NSSO(2019).PeriodicLabourForceSurvey.Availableat http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1

³¹ Ministry of Labour and Employment (2016). Report on Fifth Annual Employment - Unemployment Survey. Available at http://labourbureaunew.gov.in/UserContent/EUS_5th_1.pdf
NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf
PLFS 2017-18 and Employment Unemployment Survey 2011-12 are not strictly comparable

ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਇਹ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਗਭਗ ਇਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਲ 2017-18 ਤਕ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਜਲੀ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

ਚਿੱਤਰ 51: ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

ਸਾਧਨ: ਪੀਰੀਆਡਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ 2017-18, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ 2011-12, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਰਵੇ 2015-2016
 ਨੋਟ: ਤਿਨਾਂ ਸਰਵਿਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੈਕਟਰ ਹੈ (ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ 15 ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ 13.32 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)। ਖਰਾਬ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2009 ਵਿਚ ਗਠਤ ਪੰਜਾਬ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮੇ ਭਲਾਈ ਬੋਰਡ ਬੀ ਓ ਸੀ ਵਰਕਰਾਂ (ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਸਾਰੀ ਕਾਮੇ) ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਬੀ ਓ ਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀਮਾ ਸਹਾਇਤਾ, ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਪਕਰਣਾਂ, ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ, ਬਾਈ-ਸਾਇਕਲ ਉਪਕਰਣ, ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਮੈਟਰਨਿਟੀ ਲਾਭ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਦੁਰਘਟਨਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਮੈਡੀਕਲ ਖਰਚ, ਰੈਕੋਗਨੀਸ਼ਨ ਆਫ ਪ੍ਰਾਇਰ ਲਰਨਿੰਗ (ਆਰ ਪੀ ਐਲ)

ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ³² ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੀਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- **ਅਵਾਸ ਲਈ ਵਿਆਜ ਸਬਸਿਡੀ:**

ਬੋਰਡ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਨੂੰ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਏ ਗਏ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਲਈ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਆਜ ਸਬਸਿਡੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- **ਪੈਨਸ਼ਨ**

ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮਾ 60 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2,000/- ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

- **ਮੋਬਾਈਲ ਲੈਬ ਸਕੀਮ:** ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਲੀਕੋਸਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਮੇ ਵਲੋਂ ਖਰਚੇ ਗਏ 1.5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- **ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ:**

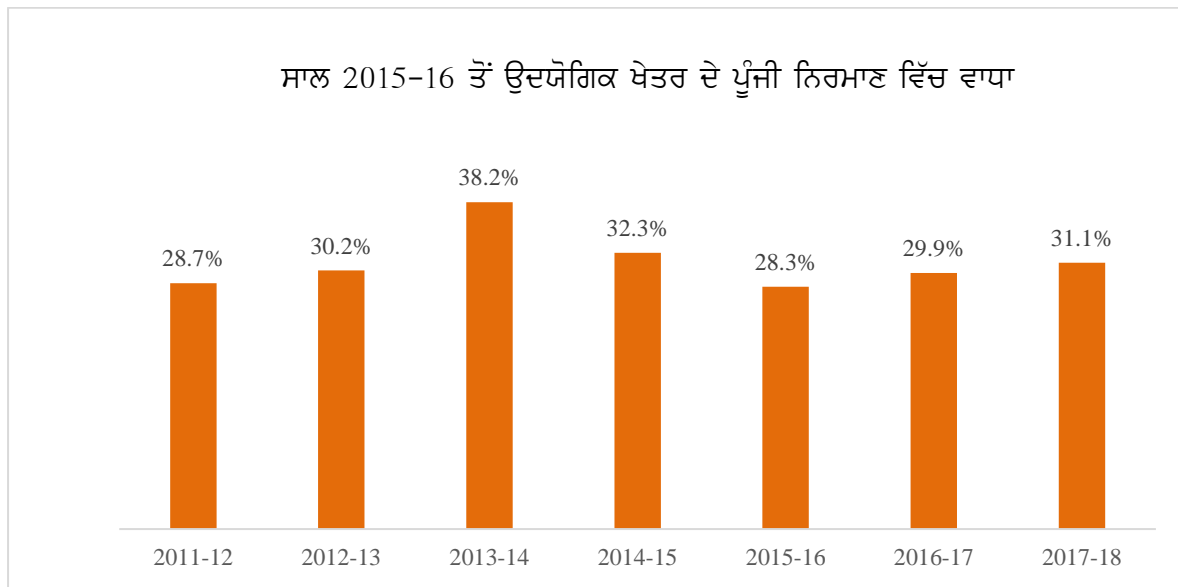
- ਰਜਿਸਟਰਡ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਸਰਜਰੀ ਲਈ 50,000/- ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਜਾਂ ਅਸਲ ਖਰਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਐਨਕਾਂ, ਦੰਦ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਸਬੰਧੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 800 ਰੁਪਏ, 5,000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ 6,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਰਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3.5. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਨਿਵੇਸ਼, ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੱਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦਾ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ (ਚਿੱਤਰ 52) ਭਾਵੇਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 52:- ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀ ਐਸ ਸੀ ਐਫ

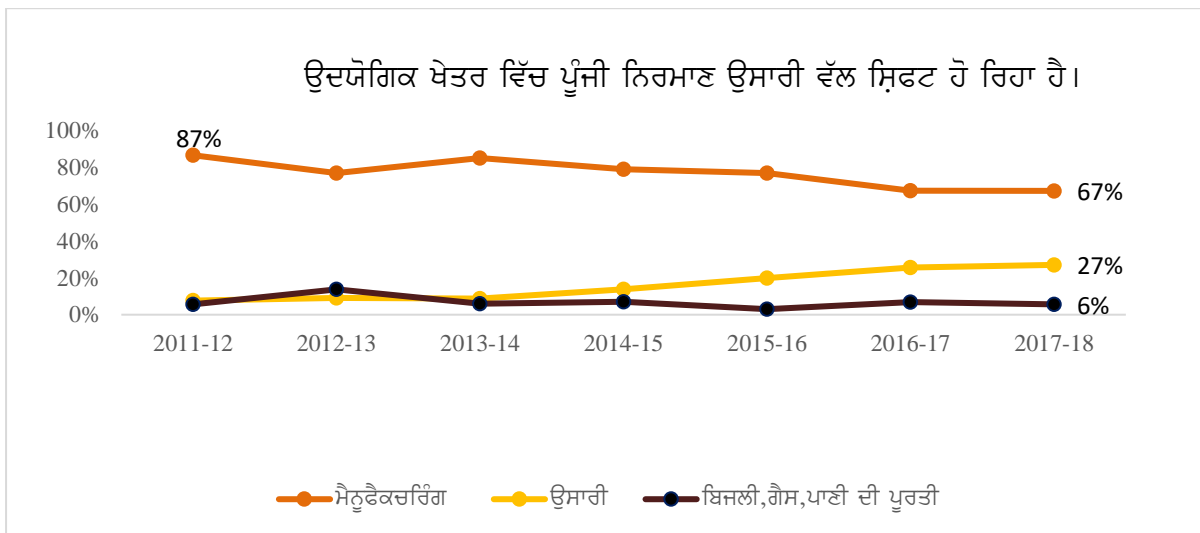

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

³² Source: <http://bocw.punjab.gov.in/index.aspx?id=Welfare%20Schemes&Data=38>

ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 53)। ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਗਤ ਨਿਰਮਾਣ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 87 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2017-18 ਵਿੱਚ 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਲ 2014-15 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿਚਕਾਰ 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਔਸਤ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 2017-18 ਵਿਚ ਰਿਕਵਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ 16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ ਅਤੇ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਕਾਰਣ ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ 27 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ।

ਚਿੱਤਰ 53:- ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ ਐਸ ਸੀ ਐਫ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

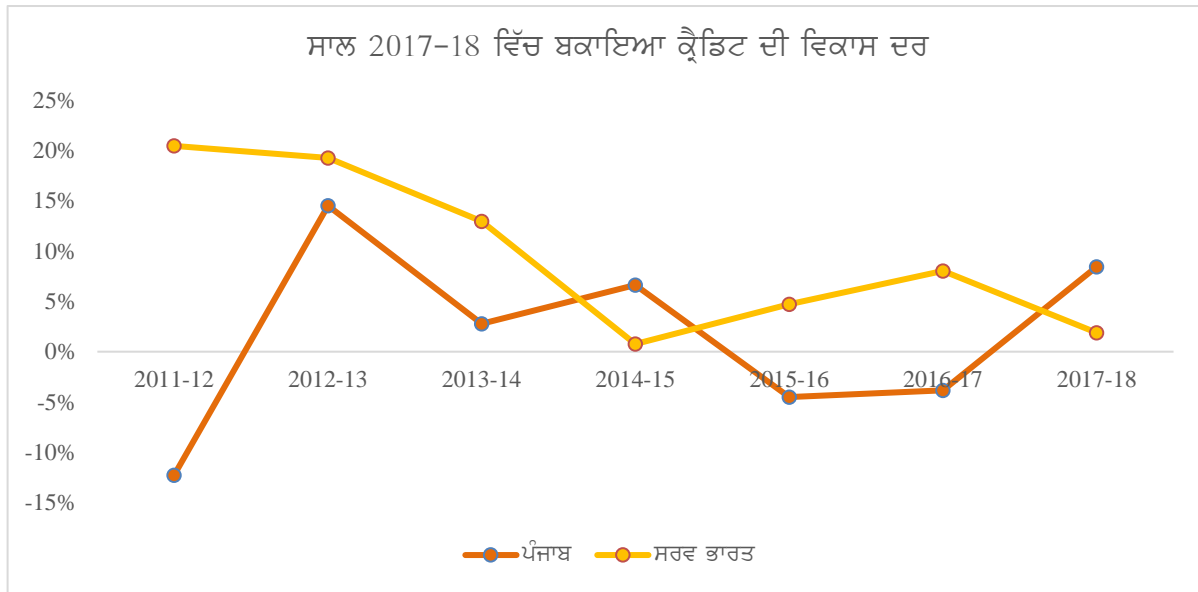

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਨਿਵੇਸ਼ਯੋਗ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਭਯਤਾ

ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 69 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਟਵਿਨ ਬੈਲੰਸ ਸ਼ੀਟ (ਟੀ ਬੀ ਐਸ) ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੀ ਬੀ ਐਸ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੈਲੇਂਸ ਸ਼ੀਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਘਾਟ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਕਾਇਆ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਬਕਾਇਆ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵੀ ਧੀਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਰਿਕਵਰੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 54)

ਚਿੱਤਰ 54:- ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ- ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਸਾਧਨ: ਹੈਡਬੁੱਕ ਆਫ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਆਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ, ਆਰਬੀਆਈ

3.6 ਚੋਣਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ: ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ

ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ 57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਰਜਿਸਟਰਡ ਜਾਂ ਅਨ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ (ਏ ਐੱਸ ਆਈ) ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਫੈਕਟਰੀ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 ਐੱਮ (i) ਅਤੇ 2 ਐੱਮ (ii) ਤਹਿਤ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ- ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਯੂਨਿਟ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 10 ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ 20 ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਅਨਇਨਕਾਰਪੋਰੇਟਿਡ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸਰਵੇ (ਯੂ ਈ ਐੱਸ) ਫੈਕਟਰੀਜ਼ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 ਐੱਮ (i) ਅਤੇ 2 ਐੱਮ (ii) ਤਹਿਤ ਰਜਿਸਟਰ ਨਾ ਹੋਏ ਅਨਇਨਕਾਰਪੋਰੇਟਿਡ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏ ਐੱਸ ਆਈ ਸਾਲ 2016-17 ਅਤੇ ਯੂ ਈ ਐੱਸ ਸਾਲ 2015-16 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ

ਸਾਰਣੀ 23, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ 10 ਸ਼ਿਖਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਕੁੱਲ ਵੈਲਯੂ ਐਡਿਡ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਪਦੰਡ ਪੱਖੋਂ ਐਗਰੋ-ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ। ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਕੁਲ ਮੁੱਲ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਧਾਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੈਕਟਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਕਟਰ-ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ- ਖਾਧ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੋਟਰ ਵਾਹਣ, ਟ੍ਰੇਲਰ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਟ੍ਰੇਲਰਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 23: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਚੁਣਵੇਂ ਸੂਚਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

	ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ	ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	ਪ੍ਰਤੀ ਫੈਕਟਰੀ ਲਾਭ(ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ)
ਖਾਣ ਪਦਾਰਥ	23%	19%	20%	78.53
ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼	6%	14%	2%	24.64
ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਐਜ਼ਾਰ	8%	13%	20%	256.83
ਅਣਧਾਤੀ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ	19%	6%	0%	41.19
ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ	7%	5%	2%	21.91
ਮੂਲ ਧਾਤ	7%	5%	9%	47.69
ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਉਪਕਰਣ	6%	5%	6%	26.44
ਫੈਬਰੀਕੇਟਡ ਧਾਤ ਪਦਾਰਥ	7%	5%	4%	59.86
ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ, ਟਰੇਲਰਜ਼ ਅਤੇ ਸੈਮੀ ਟਰੇਲਰਜ਼	2%	5%	6%	184.48
ਰਸਾਇਣਕ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਪਦਾਰਥ	1%	4%	7%	-75.05

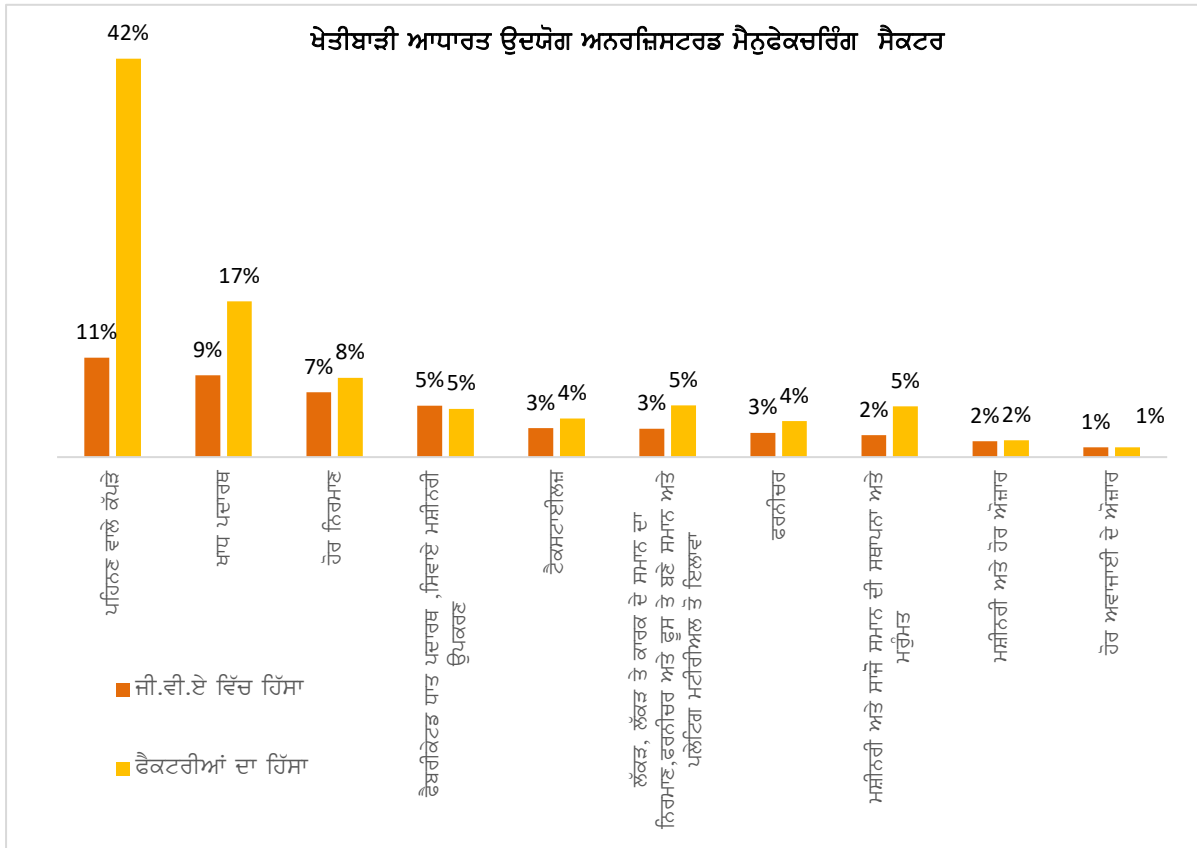
ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2016-17

ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ

ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਦੇ 10 ਸੈਕਟਰ ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 55)। ਲਿਬਾਸ ਉਤਪਾਦ, ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਲਿਬਾਸ ਸਬੰਧੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਸਪੋਰਟਸ ਸਬੰਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 55: ਅਨਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ 2015-16 ਲਈ ਜੀ ਵੀਏ ਅਤੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਯੂ ਈ ਐਸ 2015-16

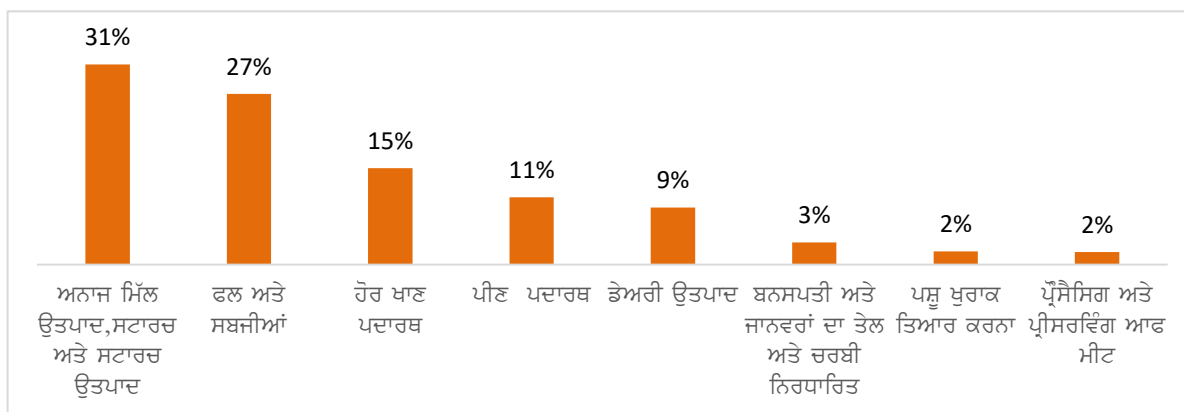
ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ

ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆਂ ਰਿਟਰਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਯਾਤ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਅਨਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਅਨਾਜ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਪੋਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਨਰਾਈਜ਼ ਇੰਡਸਟਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਖਿੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵੱਧ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਸਾਲ 2016-17 ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ (ਖਾਧ ਅਤੇ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ) ਨੇ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ 21.09 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਵਿਚ 'ਅਨਾਜ ਮਿਲ ਉਤਪਾਦ, ਸਟਾਰਚ ਅਤੇ ਸਟਾਰਚ ਉਤਪਾਦ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 56)

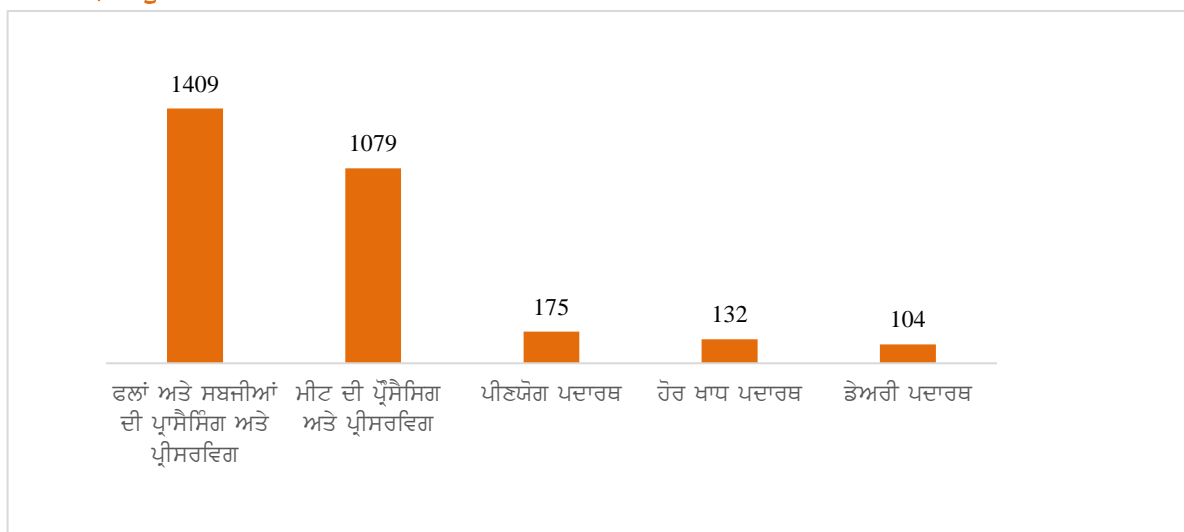
ਚਿੱਤਰ 56: ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੂਡ ਅਤੇ ਪੀਣ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜੀਵੀਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2016-17

ਪ੍ਰਤੀ ਯੂਨਿਟ ਮੁਨਾਫੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ, ਮੀਟ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਡੇਅਰੀ ਉਤਪਾਦ ਸਿਖਰ ਦੇ 5 ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ (ਚਿੱਤਰ 57)। ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 57: ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੂਡ ਅਤੇ ਪੀਣਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ, 2016-17 ਦਾ ਮੁਨਾਫਾ ਪ੍ਰਤੀ ਯੂਨਿਟ (ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਪਏ)

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2016-17

ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨਾਜ ਮਿਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਸਟਾਰਚ ਅਤੇ ਸਟਾਰਚ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. (ਯੂ ਈ ਐੱਸ, 2015-16) ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਤਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ ਆਏ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੀਵਰੇਜ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ (ਪੀਣਯੋਗ ਪਦਾਰਥ) ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਪ੍ਰਤਿ ਯੂਨਿਟ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ) ਨੇ ਬਠਿੰਡਾ, ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਦਫਤਰ ਖੋਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫੂਡ ਸੈਕਟਰ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਵਿੱਚ ਫੂਡ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਾ ਰੁਝਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ

ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਨਕਿਉਬੇਸ਼ਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ ਯੂਨਿਟ ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਕੇ ਫਾਰਮਿੰਗ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਕ ਦਫਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਟੇਕ ਹੋਲਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰਵਿਸ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਜਾਂ ਇਨਕਿਉਬੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ, ਸਿਖਲਾਈ ਕਲਾਸ ਰੂਮ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਹੋਸਟਲ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ (ਐਮ ਓ ਐਫ ਪੀ ਆਈ 2019)³³ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਖੇ ਸਟੇਕਹੋਲਡਰ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

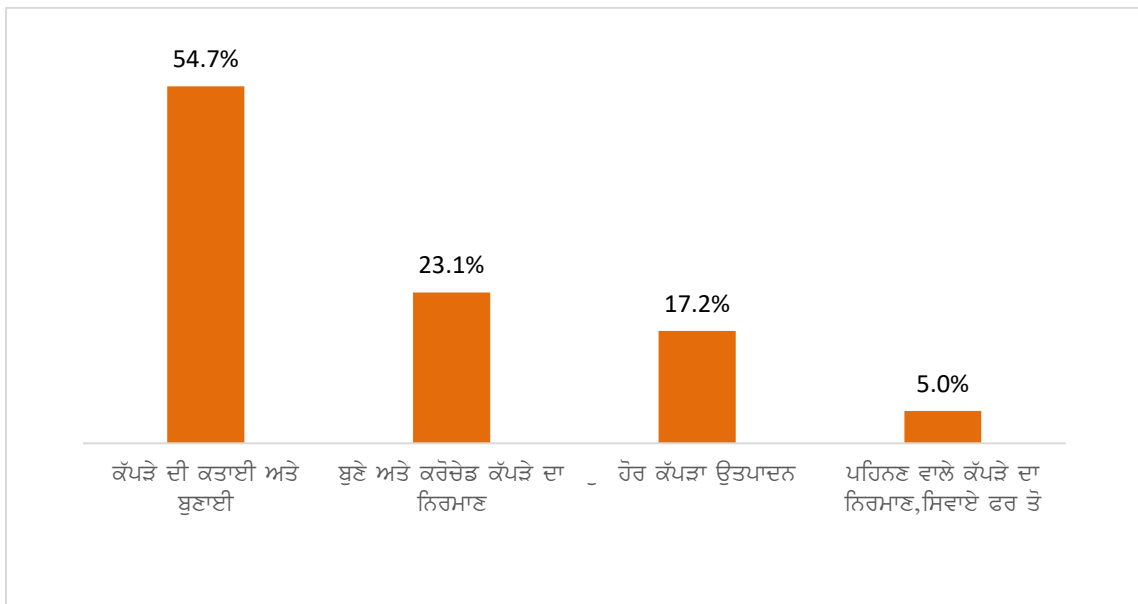
ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ 3 ਮੈਗਾ ਫੂਡ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੂਡ ਪਾਰਕ ਲਿਮਟਿਡ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਲੂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੋ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਲਿਮਟਿਡ (ਪੀ ਏ ਆਈ ਸੀ) ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸੁਖਜੀਤ ਮੈਗਾ ਫੂਡ ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਇਨਫਰਾ ਲਿਮਟਿਡ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਮਲ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਗੁੱਡ ਕੁਆਲਿਟੀ ਐਂਡ ਹੈਲਦੀ ਰੇਡੀ ਟੂ ਡ੍ਰਿੰਕ ਕਨਕੋਕਸ਼ਨ ਆਫ ਮਿਲਕ ਟੀ ਉਤੇ ਰੀਸਰਚ ਲਈ 31.46 ਲੱਖ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਤੇ ਰੈਪਿਡ ਐਂਡ ਕਨਫਰਮੇਟਰੀ ਡਿਟੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਮਪੋਰਟੈਂਟ ਐਨੀਮਲ ਮੀਟ ਬੇਸਡ ਫੂਡ ਬੋਰਨ ਪੈਥੋਜਨਜ਼ ਐਂਡ ਇਟਸ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਟਾਕਸੀਕੋਟਸ ਐਂਡ ਨੈਚੁਰਲ ਟਾਕਸੀਕੋਟ ਯੂਜ਼ਿੰਗ ਇੰਮੂਨੋ ਹਿਸਟੋ ਪੈਥੋਲੋਜੀਕਲ ਐਂਡ ਮੋਲੀਕੁਲਰ ਟੈਕਨੀਕਸ-ਏ ਸਟੈਪ ਟੂਵਰਡਜ਼ ਵਨ ਹੈਲਥ ਕਨਸੈਪਟ ਉਤੇ ਰੀਸਰਚ ਲਈ 8 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਵੈਟਰੀਨਰੀ ਐਂਡ ਐਨੀਮਲ ਸਾਇੰਸਿਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸਰੋਤ ਅਧਾਰ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਤਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਣ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਨੇ 2016-17 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਦਾ 19.21 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। 2016-17 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਕੁਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚੋਂ 54.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਪਿਨਿੰਗ, ਵੀਵਿੰਗ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਦੀ ਫਿਨਿਸ਼ਿੰਗ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਬੁਣਾਈ ਅਤੇ ਕਰੋਸ਼ੀਆ ਐਪਰਲ ਦਾ 23.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨ ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਜੀ.ਵੀ.ਏ.ਵਿਚ 17.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। (ਚਿੱਤਰ 58)

³³ Ministry of Food Processing (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

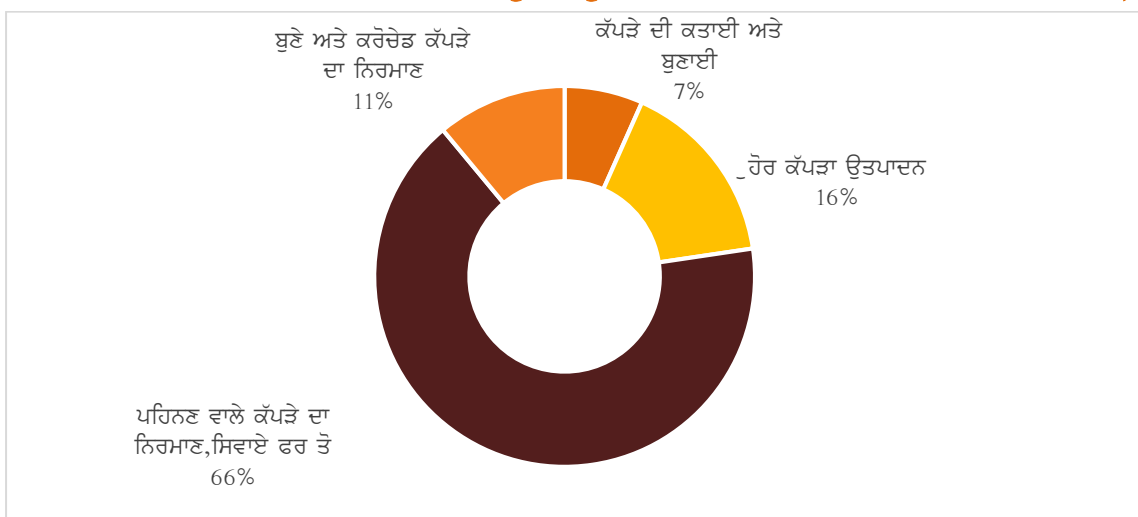
ਚਿੱਤਰ 58: ਰਜਿਸਟਰਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ, 2016-17 ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ 2016-17

ਪ੍ਰਤਿ ਯੂਨਿਟ ਮੁਨਾਫੇ ਪੱਖੋਂ 'ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਆਫ਼ ਅਦਰ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼' ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਿਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ (62 ਲੱਖ ਰੁਪਏ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਨਿਟਿਡ ਐਂਡ ਕਰੋਚੀਆ ਐਪਰਲ' ਰਿਹਾ (13 ਲੱਖ)। ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। (ਚਿੱਤਰ 59)

ਚਿੱਤਰ 59: ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ 2015-16 ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ,

ਸਾਧਨ : ਯੂ ਏ ਐੱਸ 2015-16

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਈ ਫੈਸ਼ਨ ਗਾਰਮੈਂਟਸ ਐਂਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਹਲਾ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਐਨ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਟੀ ਦੀ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ, ਕਾਮਨ ਐਫਲੂਐਂਟ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਨਿਟਵੀਅਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਤਮ ਐਫ ਏ ਆਰ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨਾਂ ਵਿਚ ਐਸ ਜੀ ਐਸ ਟੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਛੋਟ, ਈ ਡੀ ਅਤੇ ਐਸ ਡੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਸੀ ਐਲ ਯੂ/ ਈ ਡੀ ਸੀ ਦਾ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ

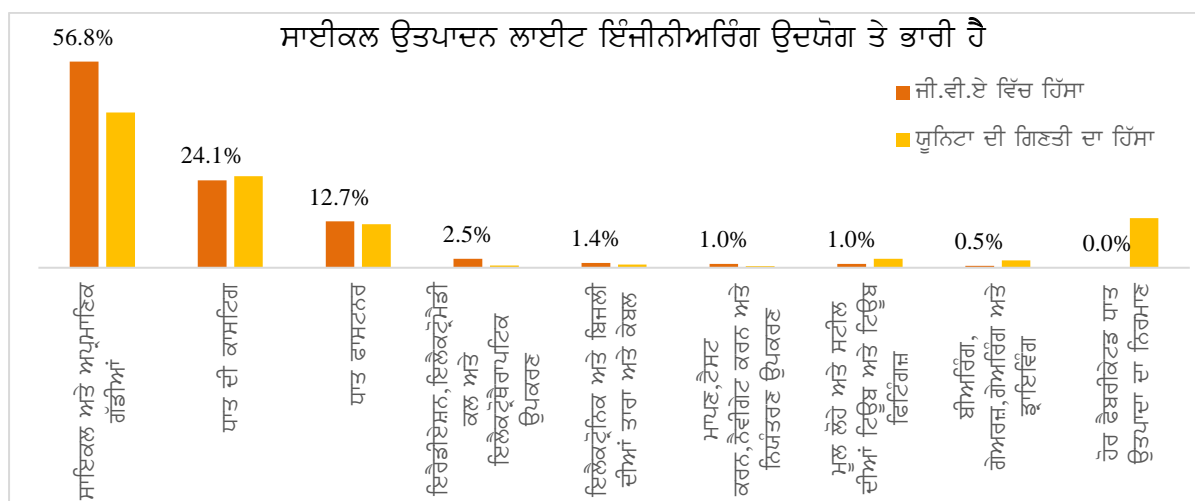
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਐਂਕਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 15 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੁਲ ਐੱਸ ਜੀ ਐੱਸ ਟੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ 200 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ, ਭੌਂ ਵਰਤੋਂ ਖਰਚੇ/ਬਾਹਰੀ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚੇ ਤੋਂ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਦੀ ਛੋਟ 48000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਨ ਸਬਸਿਡੀ/ਕਰਮਚਾਰੀ/ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 50 ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੋਨ ਵਿਚ ਭੌਂ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਛੋਟ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਭਾਗ, 2018)³⁴। ਇੰਟੇਗ੍ਰੇਟਿਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕ ਲਈ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ 4 ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ

ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਇੱਕ ਵਿਵਿਧ ਉਦਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤਕਨੀਕ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਢਲਾਈ ਅਤੇ ਭੱਠੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਯੰਤਰਣ ਉਪਕਰਣ ਅਤੇ ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਮੈਡੀਕਲ ਉਪਕਰਣ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ ਇਹ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲ ਜੀਵੀਏ ਦਾ ਲਗਭਗ 5.5% ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਕਲ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 24% ਜੀਵੀਏ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਕਲਸਟਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਧਾਤ ਬੰਧਕ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲ ਜੀਵੀਏ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 13% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 60)

ਚਿੱਤਰ 60: 2016-17 ਵਿੱਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਰਜਿਸਟਰਡ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗ

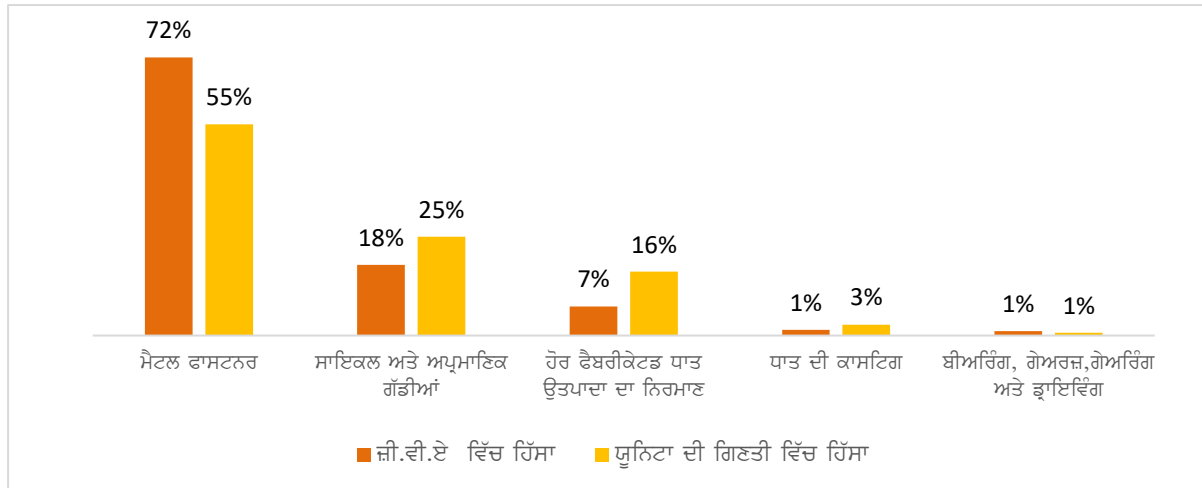

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2016-17

³⁴ Department of Industries & Commerce (2018). Industrial and Business Development Policy 2017 Amended as on 30.07.2018. Govt of Punjab. Available at http://investpunjab.gov.in/Content/documents/Notifications/Industrial_and_Business_Development_Policy_2017.pdf

ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਗੈਰ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 6.3% ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੀਵੀਏ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਧਾਤ ਬੰਧਕ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਉਤਪਾਦਨ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 61)

ਚਿੱਤਰ 61 : ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਰਜਿਸਟਰਡ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗ, 2015-16

ਸਾਧਨ: ਯੂ ਈ ਐਸ 2015-16

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਰੋਕਥਾਮ ਦੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਢਲਾਈ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ, ਜੋ ਕਿ ਰਜਿਸਟਰਡ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਿਰਯਾਤ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਐਡਵੇਂਚਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ, 2019)³⁵, ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹਾਈ-ਟੈਕ ਸਾਈਕਲ ਵੈਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ, ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਵੇਅਰਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਲਾਜਿਸਟਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, 2018)।

ਖੇਡ ਸਮਾਨ ਉਦਯੋਗ

ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸਾਲ 2016-17 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਡ ਸਮਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਗ੍ਰਾਸ ਵੈਲਯੂ ਐਡਿਡ ਵਿੱਚ 0.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੈਕਟਰੀ 70.17 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀਵੀਏ ਵਿੱਚ 0.18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਲਾਭ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਖੇਡ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਸਪੋਰਟਸ ਗੁਡਜ਼ ਪਾਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੈਂਟਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਹੋਣਗੇ।

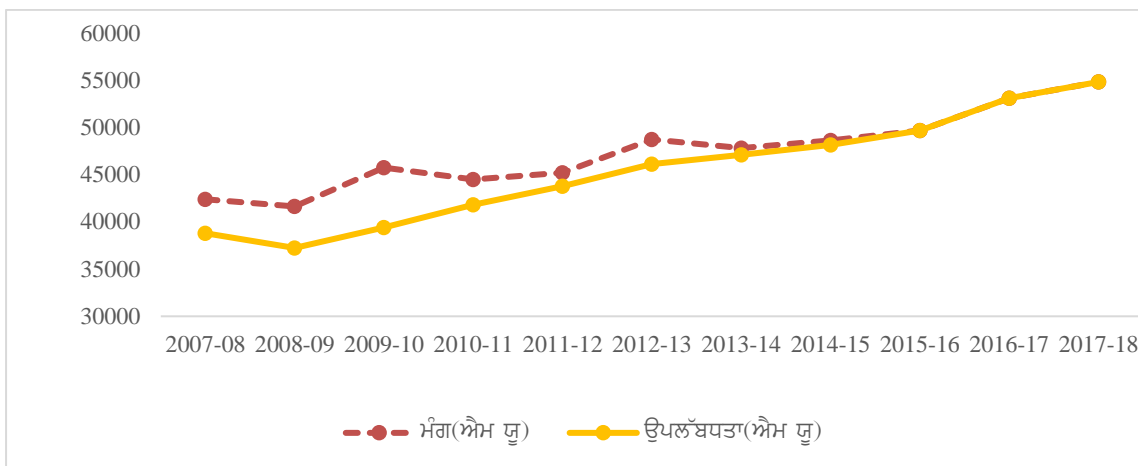
³⁵ Department for Promotion of Industry and Internal Trade (2019). Annual Report 2018-19. Ministry of Commerce and Industry. Available at https://dipp.gov.in/sites/default/files/annualReport_2018-19_E_0.pdf

3.7 ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ-ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੈਕਟਰ

ਬਿਜਲੀ

ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਮੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 53098 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2017-18 ਤੱਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਮੰਗ 54,812 ਮੈਗ੍ਰਾ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ (ਚਿੱਤਰ 62) ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 62: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ

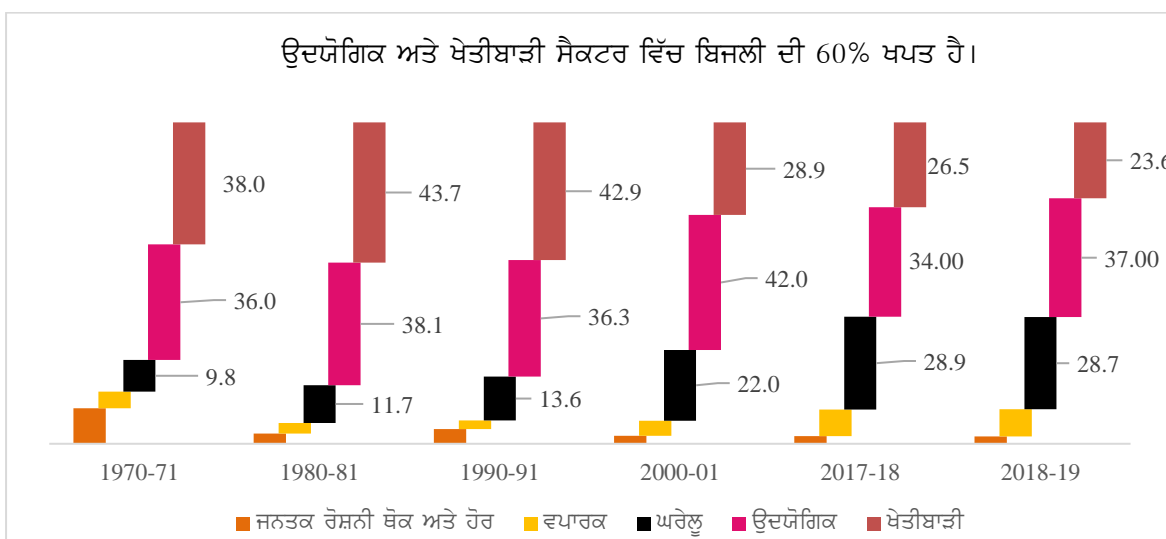

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਾਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਹੈਡਬੁੱਕ ਆਫ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਆਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ, ਆਰਬੀਆਈ

ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ 47548.96 ਮਿਲੀਅਨ ਕੇ ਡਬਲਿਊ ਐਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ 0.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੈ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 63 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਿਜਲੀ ਖਪਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ 29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਰੇਲੂ ਖਪਤ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 63: ਬਿਜਲੀ ਖਪਤ ਦੀ ਸੈਕਟੋਰਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

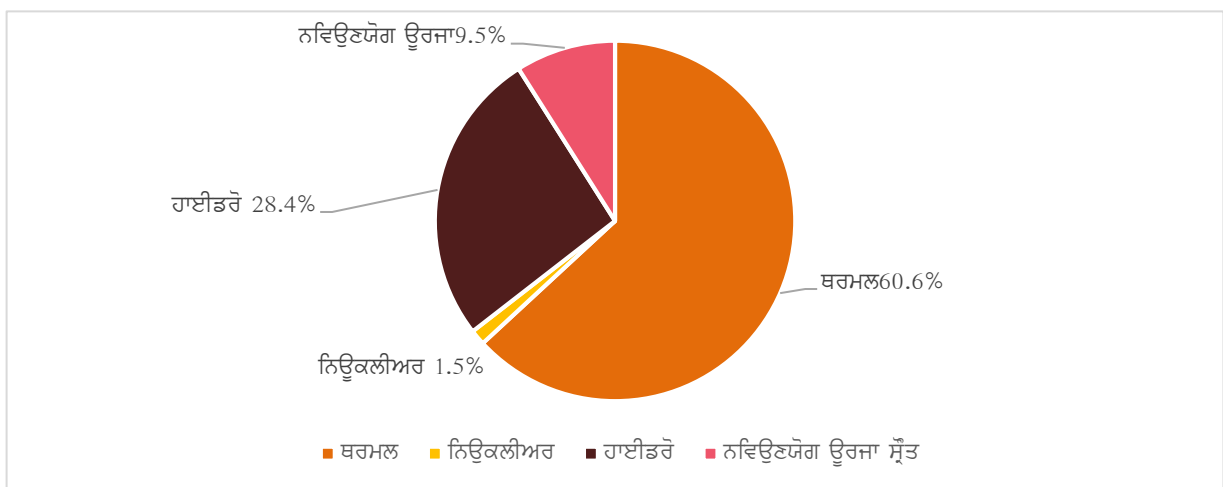

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸਾਲ 2018 ਤੱਕ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਥਰਮਲ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਉਰਜਾ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਊਕਲੀਅਰ, ਹਾਡ੍ਰੀਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ (ਸੂਰਜੀ, ਹਵਾ ਆਦਿ) ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 64)। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਾਇਓਮਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 64)

ਕੁੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚੋਂ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, 49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ 17 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਲਕੀਅਤ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 64: ਮਾਰਚ, 2018 ਤੱਕ, ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ (ਮੈਗਾਵਾਟ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਸਾਧਨ: ਸੈਂਟਰਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਸਿਟੀ ਅਥਾਰਟੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਬਾਕਸ 12: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਇਓਮਾਸ ਪੋਟੈਂਸੀਅਲ

ਬਾਇਓਮਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੀਵਤ ਜਾਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਪੌਦੇ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪ-ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਇਓਮਾਸ ਉਰਜਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ, ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੈਵਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ (ਫੋਸਿਲ) ਬਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਤ ਬਾਇਓਮਾਸ ਕਾਰਬਨ ਅੰਦਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਰਜਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਬਨ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਰਬਨ-ਨਿਊਟਰਲ ਚੱਕਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਗ੍ਰੀਨਹਾਊਸ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਕਨਸਨਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ। ਬਾਇਓਪਾਵਰ ਖੁਸ਼ਕ ਬਾਇਓਮਾਸ ਜਾਂ ਬਾਇਓਗੈਸ (ਮੀਥੈਨ) ਦੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਐਨੇਰੋਬਿਕ ਡਾਈਜੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਬਲਣ ਜਾਂ ਗੈਸੀਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਇਓ-ਪਾਵਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਇਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- * ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਹੈ
- * ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ- ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
- * ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ
- * ਬਾਇਓਮਾਸ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਵੱਡੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 3172 ਮੈਗਾਵਾਟ ਬਾਇਓਮਾਸ ਉਰਜਾ ਲਈ ਉੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਐਪਰ, ਬਾਇਓਮਾਸ ਉਰਜਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ

179 ਮੈਗਾਵਾਟ ਤੋਂ 2018 ਵਿੱਚ 317.10 ਮੈਗਾਵਾਟ ਭਾਵ 77.2ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ (ਐਮ.ਓ.ਐੱਸ.ਪੀ.ਆਈ., 2019)

ਬਾਇਓਮਾਸ ਪਾਵਰ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੁਕਾਵਟ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਲਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਸੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਪਰਾਲੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬਾਲਣ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਸਟੋਰ ਕੀਤੀ ਪਰਾਲੀ ਦਾ ਬਾਲਣ ਮੁੱਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਚੋਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਲਪਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਪਾਰਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬਾਇਓਮਾਸ ਪਾਵਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੈਚਮੈਟ ਏਰੀਆ ਤੋਂ ਕੂੜਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਗੰਨਾ ਮਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ, ਗੰਨੇ ਦੇ ਫ਼ੂਸ ਨੂੰ ਬਾਇਓਮਾਸ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਟੀਚੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਊਰਜਾ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਇਓ ਬਾਲਣ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Sources: CRGGS (2015). Climate Resilient Green Growth Strategies for Punjab (Summary for Policymakers). Implemented by The Energy and Resources Institute (TERI) in Collaboration with Global Green Growth Institute (GGGI) MOSPI. (2019). Energy Statistics 2017-18. MOSPI.

3.8 ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਧਾਰਤ ਵਰਗੀਕਰਣ

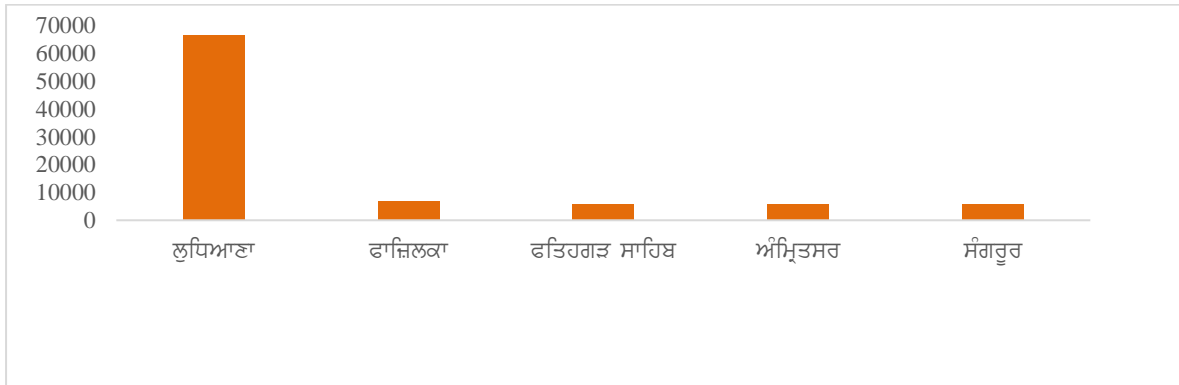
ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ

ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼. ਸੈਕਟਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਪੂੰਜੀ ਲਾਗਤ ਤੇ ਵੱਡੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਅਸੰਤੁਲਨ ਘੱਟਦਾ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਇੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਟੋ ਕੰਪੋਨੈਂਟਸ, ਸਾਈਕਲ ਪੁਰਜਿਆਂ, ਹੌਜ਼ਰੀ, ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਧਾਰ ਵਾਲੇ 2 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2015-16 ਅਤੇ 2017-18 ਵਿਚਕਾਰ ਔਸਤਨ 12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 26,683 ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ 1.40 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ 14.8 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁਲ 66,606.59 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਚਿੱਤਰ 65) ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ (6828.89 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ), ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (5,908.57 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (5661.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲਘੂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 65: ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪੰਜ ਜਿਲ੍ਹੇ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜ)

ਸਾਧਨ: ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਮਰਸ, ਪੰਜਾਬ

ਰਾਜ ਦੀ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੀਤੀ ਹਰ ਸਾਲ 10 ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣ, ਆਮ ਸਹੂਲਤ/ਸੁਵਿਧਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ 10 ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੀਤੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ।

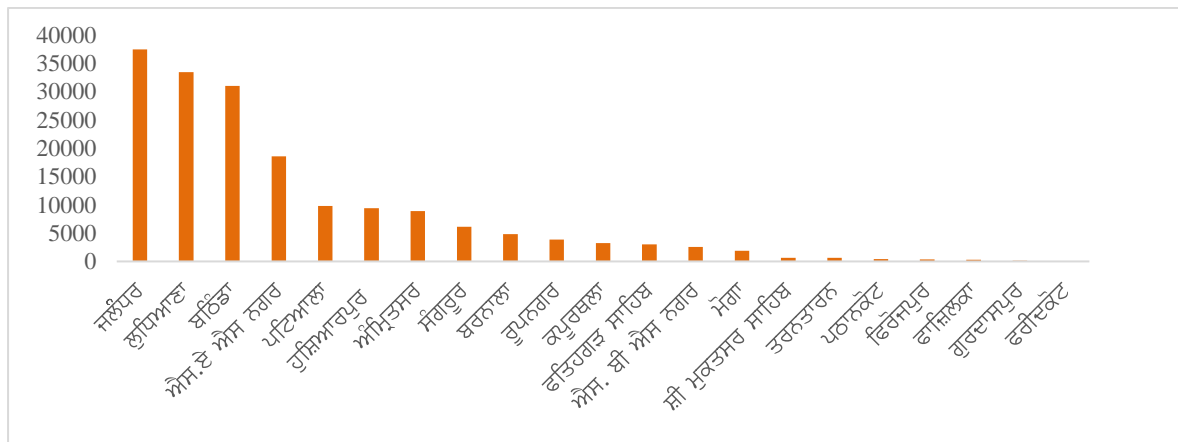
ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਜੋਂ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ:- i) ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ii) ਵਿਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ/ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ iii) ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ iv) ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂਚ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਤਸਦੀਕੀਕਰਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਹੈ) ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਟੈਸਟਿੰਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਡੀਜਾਈਨ ਅਤੇ ਪੈਕੇਜਿੰਗ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉਦਯੋਗ

ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਧਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਲ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 30.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 41.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 10 ਨਵੇਂ ਯੂਨਿਟ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ 64,564 ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 504 ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ 97,27,611 ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ 3,36,581 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ 37,491.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣਾ (33,495 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ), ਬਠਿੰਡਾ (31,082.70 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਅਤੇ ਐਸ ਏ ਐਸ ਨਗਰ (18,579.99 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਸੀ। (ਚਿੱਤਰ 66)

ਚਿੱਤਰ 66: ਸਾਲ 2017-2018 ਵਿੱਚ ਜਿਲਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਲ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਬਾਕਸ 13: ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉੱਦਮਾਂ ਲਈ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉਪਾਅ

ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਪੰਜਾਬ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੈਕਟਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਜੋਂ 'ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਪੰਜਾਬ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ/ਕ੍ਰੇਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ, ਮਾਰਕੀਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ, ਕੋਸ਼ਲ/ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਮਰਪਿਤ ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਟੇਕ ਹੋਲਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਟਾਪ ਕਲੀਐਰਸ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਯੂਨਿਟਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਕਲੱਸਟਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਯੋਗ ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜੀ.ਆਈ.ਐੱਸ. ਤੇ ਮਾਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰੇਗਾ। ਸਬੰਧਤ ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦੇ ਐਸਪੀਵੀਸ ਭਾਈਵਾਲੀ ਨਾਲ ਆਮ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਕਲੱਸਟਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਗੈਪ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਲੱਸਟਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਕੀਮ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ।

ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ

ਰਾਜ ਇਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਹੂਲਤ ਕੇਂਦਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲੱਸਟਰ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਕੁਆਲਟੀ ਮਾਰਕਿੰਗ ਸੈਂਟਰਜ਼ (ਕਿਊਐਮਸੀਜ਼) ਅਤੇ ਆਈ ਡੀ ਸੀ ਨੂੰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਹੂਲਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਵਿਚ 13 ਮੌਜੂਦਾ (ਕਿਊਐਮਸੀਜ਼) ਅਤੇ 20 (ਆਈਡੀਸੀਜ਼) ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਟਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇੰਜਨੀਰਿੰਗ, ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਚਮੜਾ ਪੇਂਟ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬੀਮਾਰ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਬਹਾਲੀ

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬੀਮਾਰ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਬਹਾਲੀ ਪੈਕੇਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਫ੍ਰੇਮਵਰਕ ਦੇ ਲਾਗੂਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜ ਬੀਮਾਰ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਵਾਰ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਪਛਾਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬੀਮਾਰ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

3.9 ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਈਜ ਆਫ ਡੂਇੰਗ ਬਿਜਨਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (ਬੀਆਰਏਪੀ 2019) ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਬਿਜਨਸ ਸੁਧਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੌਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਰਸਟ ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ।
2. ਈ.ਆਕਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਨਲਾਈਨ ਲੈਂਡ ਅਲਾਟਮੈਂਟ।
3. ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਕੋਰਟ।
4. ਨਿਰਮਾਣ ਪਰਮਿਟ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ। ਬਿਲਡਿੰਗ ਪਲਾਨ ਅਪਰੂਵਲ, ਅਸਥਾਈ ਬਿਜਲੀ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਾਇਰ ਐਨ.ਓ.ਸੀ. ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਮਾਣ ਪਰਮਿਟ ਦੇਣ ਲਈ ਜੁਆਇੰਟ ਸਾਈਟ ਇੰਸਪੈਕਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ।
5. ਕੇਂਦਰੀ ਇੰਸਪੈਕਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਭਾਵ ਲੇਬਰ, ਬੁਆਇਲਰ ਅਤੇ ਪੀ.ਪੀ.ਸੀ.ਬੀ.ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਰਪਰਾਈਜ਼ ਇੰਸਪੈਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
6. ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਵਿਖੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ 7/15 (ਰਾਈਟ ਆਫ ਵੇਅ) ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ।
7. ਜਮੀਨ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਕੇਸਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇੰਨਟੈਗ੍ਰੇਟਿਡ ਲੈਂਡ ਰਿਕਾਰਡ।
8. ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ, ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦਾ ਖਾਤਮਾ।
9. ਸਮੂਹ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਦੇ ਜੀ.ਆਈ.ਐਸ. ਅਧਾਰਿਤ ਨਕਸ਼ੇ।
10. ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਅਤੇ ਕੈਡਸਟਰਲ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਉਪਲਬਧਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ (ਪੀ.ਬੀ.ਆਈ.ਪੀ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਨ-ਸਟਾਪ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀਆਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ, ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ (ਪੀ ਬੀ ਆਈ ਪੀ) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇੰਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 2019 ਤੱਕ 57,735 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਅਤੇ ਉੱਦਮਤਾ ਵਿਕਾਸ

ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਅਤੇ ਉੱਦਮਤਾ 2017 ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਕਾਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ। ਲੀਜ਼ ਕਿਰਾਇਆ ਸਬਸਿਡੀ, ਵਿਆਜ ਸਬਸਿਡੀ, ਸੀਡ ਫੰਡਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਯੂਨਿਟਾਂ ਲਈ ਉਪਲੱਭਯ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ ਬੀ ਡੀ ਪੀ 2017 ਤਹਿਤ ਇਨਕਿਊਬੇਟਰਜ਼ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਸਬਸਿਡੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਉਪਲੱਭਯ ਹਨ। ਮਿਤੀ 16.01.2018 ਨੂੰ ਐਸ ਟੀ ਪੀ ਆਈ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਐਸ ਟੀ ਪੀ ਆਈ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਹਬ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਐਸ ਟੀ ਪੀ ਆਈ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ' ਨਿਊਰੋਨ' ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਹੱਬ ਦੀ ਸਾਫਟ ਲਾਂਚ ਸਤੰਬਰ 2019 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਇਕੋਸਿਸਟਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਲਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਾਲ 2019 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਇੰਡੀਆ ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਈਵੈਂਟ 19 ਵੈਨ ਸਟਾਪਸ ਅਤੇ 8 ਬੂਟ ਕੈਂਪਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹੈਕੈਥੋਨ ਈਵੈਂਟ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਥਾਪਰ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਬੂਟ ਕੈਂਪ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗ੍ਰੈਂਡ ਫਿਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਟਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਉੱਦਮ ਕਲੱਸਟਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਐਮਈਐਸ-ਸੀਡੀਪੀ ਦੀਆਂ ਸੋਧੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹੁਣ ਸਾਫਟ ਇੰਟਰਵੈਸ਼ਨਜ਼ ਲੈਣ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਡੀਪੀਆਰਜ਼) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 23 ਕਲੱਸਟਰ, 19 ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਸਟੱਡੀ ਰਿਪੋਰਟ (ਡੀਐਸਆਰ) ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਆਮ ਸਹੂਲਤ ਕੇਂਦਰ ਅਰਥਾਤ ਮੁਹਾਲੀ ਹਾਈਟੈਕ ਮੈਟਲ ਕਲੱਸਟਰ, ਬਾਥਰੂਮ ਅਤੇ ਸੇਨੇਟਰੀ ਵੇਅਰ ਫਿਟਿੰਗਸ ਸਥਾਪਨਾ ਅਧੀਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਗਤ 14.07 ਕਰੋੜ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਤੀ 25.07.2018 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੇਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਾਰਟਸ ਕਲੱਸਟਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ/ਡੀਪੀਆਰ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ 5.40 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਜੁਲਾਈ, 2019 ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਤੀ 27.02.2019 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੇਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਾਓਂਡਰੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਲੱਸਟਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ/ਡੀਪੀਆਰ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਟੋ ਟੈਕ ਕਲੱਸਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਡੀਪੀਆਰ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਟੇਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਮਿਤੀ 2.7.2019 ਨੂੰ ਗਾਰਮੈਂਟ ਕਲੱਸਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਤੀ 22.01.2020 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੇਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਟਿੰਗ ਟੂਲ ਕਲੱਸਟਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੀਐਸਆਈਈਸੀ, ਐਮਓਐਮਐਸਐਮਈ ਦੀ ਐਮਐਸਈ-ਸੀਡੀਪੀ ਸਕੀਮ ਦੇ ਆਈਡੀ ਕੰਪੋਨੈਂਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 17 ਆਈਐਫਪੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲਾਗਤ 146.22 ਕਰੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਈਐਫਪੀਜ਼ ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 17 ਆਈਡੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੋਂ 24 ਐਸਪੀਵੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ ਪੋਰਟਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ ਅਰਥਾਤ ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ ਪੋਰਟਲ' (ਆਈ ਪੀ ਬੀ ਐਫ ਪੀ) ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਇੰਟਰਫੇਸਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਵੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮੰਚ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹਿਤੋਸ਼ੀ ਨੈਟਵਰਕ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪੋਰਟਲ ਤਿੰਨ ਮਾਡਿਊਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਇਨਵੈਸਟਰ ਟ੍ਰੈਕਰ, ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਵਿਚ 14 ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ 46 ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ 36 ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਡੀ ਆਈ ਪੀ ਪੀ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਬਿਜਨਸ ਰੀਫੋਰਮ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲੈਨ, 2018 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਆਈ ਪੀ ਬੀ ਐਫ ਪੀ ਮਿਤੀ 6.11.2018 ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਪੀ ਬੀ ਐਫ ਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਜਨਸ ਫੈਸੀਲਿਟਰਜ਼ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਸਬਸਿਡੀ

ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ 1513 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕੁਲ ਬਜਟ ਪੀ ਐਸ ਪੀ ਸੀ ਐਲ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਬਸਿਡੀ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨਾ

ਰਾਜ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫੇਜ਼ -4, ਜਲੰਧਰ (ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ), ਬਠਿੰਡਾ (ਨਵਾਂ) ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 21.84 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਨਵਾਂ), ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਚਨਾਨੌਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, ਨਾਭਾ(ਪੁਰਾਣਾ), ਮੋਗਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਖੰਨਾ ਅਤੇ ਡੇਰਾਬੱਸੀ ਵਿਖੇ 130.90 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਲਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਈ ਸੀ ਰਾਹੀਂ ਧਨਾਂਸੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ 383 ਏਕੜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਆਲੂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹਾਈ-ਟੈਕ ਸਾਈਕਲ ਵੈਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਐਂਕਰ ਯੂਨਿਟ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਦੇਸ਼ ਬਲਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਹੀਰੋ ਸਾਈਕਲ ਐਸਿਲਰੀ/ਵੈਂਡਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਾਰਕ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਬਿਲਿਟੀ ਸੌਲੂਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਈ ਸਾਇਕਲਾਂ ਈ-ਬਾਈਕਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ 100 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਐਂਕਰ ਯੂਨਿਟ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 4: ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ 46.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 40.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 7.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 5.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ' ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 23.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ 7.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ, 'ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ' ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ 'ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲਜ਼ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ' ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 93.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ 2011-12 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 2010 ਅਤੇ 2018 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 29.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਤਾਯਾਤ, ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 7.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੜਕੀ ਘਣਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੜਕਾਂ ਬਜਰੀ ਦੀ ਸਤਹ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਚਾਰੂ ਯਾਤਾਯਾਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2016-17 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 3.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਢਾਂਚੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ 18 ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਬੈਂਕਾਂ, 14 ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ, ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੈਂਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਉਧਾਰ ਦਾ 61 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਰਜੀਹ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਝਾਨ ਅਨੁਸਾਰ,

ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਰ ਵਧਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।

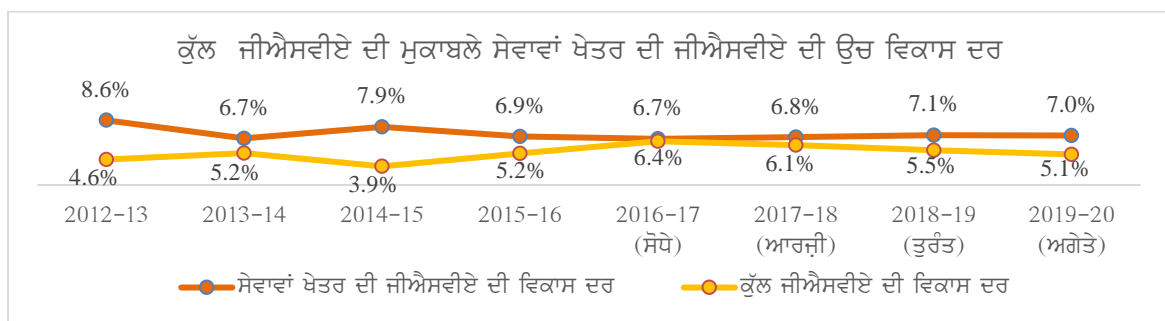
4.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਾਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਵਰੂਪ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਧਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ³⁶ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 46.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 43.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਰਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕੜੇ, ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ ਕੁਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ 55.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) (ਚਿੱਤਰ-67) ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਨਾਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉੱਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 7.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 5.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਨੇ 7.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਉਚੱਤਮ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ 7.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 67: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ.

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

³⁶ Throughout the chapter, share has been calculated at current prices and growth rate has been calculated at constant (2011-12) prices.

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲਜ਼ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 24 ਵਿਚ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 23.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ 19.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਭਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 11.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 10.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ।

ਸਾਰਣੀ 24 ਵਿਚ ਸਾਲ 2017-18, 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ 5.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਸਾਰਣੀ 24: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

	ਹਿੱਸਾ (%)		ਵਿਕਾਸ ਦਰ (%)	
	2019-20 (ਅਗੇਤੇ)	2017-18 (ਆਰਜੀ)	2018-19 (ਤੁਰੰਤ)	2019-20 (ਅਗੇਤੇ)
ਵਪਾਰ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	23.1%	7.1%	6.8%	7.2%
ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ	21.6%	7.0%	6.7%	7.2%
ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	1.5%	7.8%	7.4%	7.0%
ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸੇਵਾਵਾਂ	11.0%	5.4%	6.0%	6.4%
ਰੇਲਵੇ	1.2%	4.8%	4.6%	4.9%
ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ	5.4%	7.7%	7.3%	7.9%
ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ	0.0%	-	-	-
ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ	0.1%	11.3%	10.3%	10.6%
ਯਾਤਾਯਾਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ	0.3%	7.0%	6.7%	6.8%
ਸਟੋਰੇਜ	0.3%	10.2%	8.1%	6.0%
ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	3.6%	2.0%	4.3%	4.6%
ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	10.7%	5.2%	5.6%	5.1%
ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਸੇਵਾਵਾਂ	19.8%	7.1%	7.3%	7.6%
ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	10.4%	7.0%	5.7%	6.2%
ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ	25.1%	7.9%	9.1%	8.0%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਬਾਕਸ 14: ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਪਾਰਕਸ - ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ.ਟੀ. ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਕਲਾਉਡ ਕੰਪਿਊਟਿੰਗ, ਬਿਜਨਸ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਵੈਬਸਾਈਟ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 150 ਆਈ.ਟੀ. ਉਧਮਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਆਈ.ਟੀ. ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ, ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਆਈ.ਟੀ. ਨਿਰਯਾਤ ਵਿਚ 820 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਰਜ ਕੀਤੇ। ਰਾਜ ਦਾ ਆਈ.ਟੀ. ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਪਾਰਕਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ.) ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਈ.ਟੀ. ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਮੁਹਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1998 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 35,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਪਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਛੇ ਮਲਟੀ-ਸਕਿਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਸੈਂਟਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 6,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ.ਟੀ. ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਾਰਣੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ	ਗਿਣਤੀ	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ	102	45013
ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ	193	66495
ਆਈ.ਟੀ.ਆਈਜ਼	369	70000

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਈ.ਟੀ. ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਨਸੈਂਟਿਵ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਜੀ.ਐਸ.ਟੀ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ।

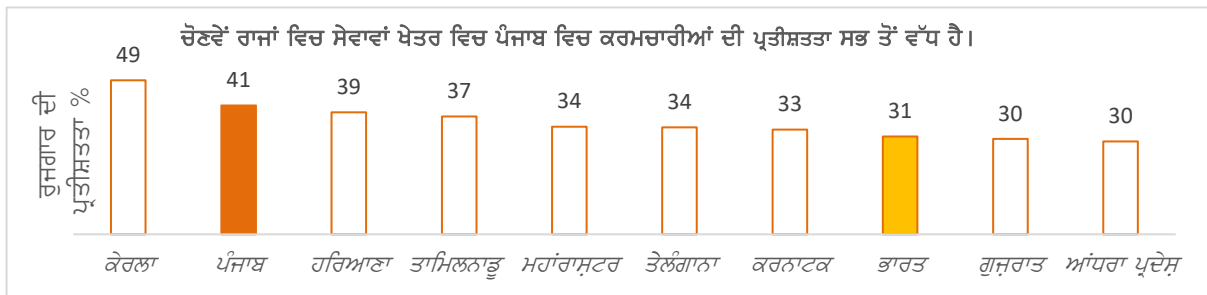
5 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀ 48,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਬਸਿਡੀ।

10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਛੋਟ, ਸਟੈਂਪ ਡਿਊਟੀ, ਸੀ.ਐਲ.ਯੂ. / ਈ.ਡੀ.ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਤੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਛੋਟ।

ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ³⁷ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਸ਼ਮ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਹੈ। 2017-18 ਲਈ ਪੀਰੀਅਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 41 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 68) ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਵਪਾਰ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹਨ। ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ, ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

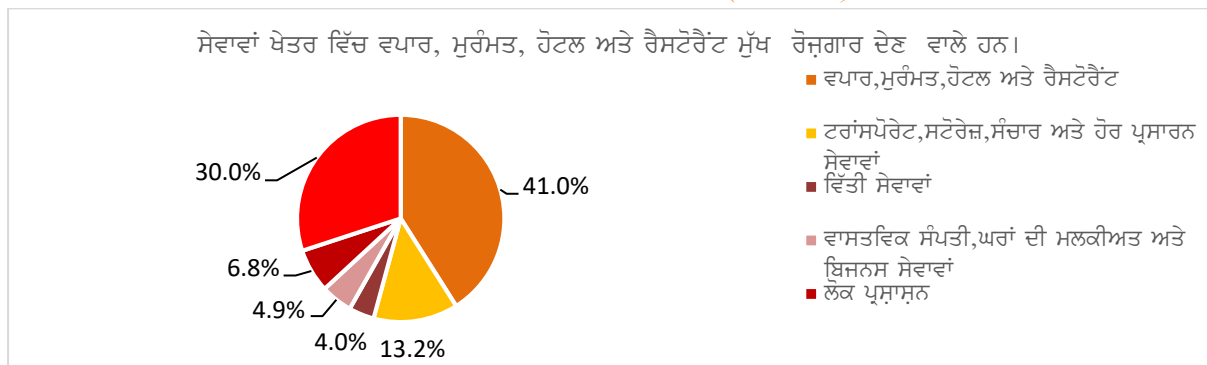
ਚਿੱਤਰ 68: ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ

ਸਾਧਨ: ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ, 2017-18

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 69) ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 41 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 69: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ (2017-18)

ਸਾਧਨ: ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ, 2017-18

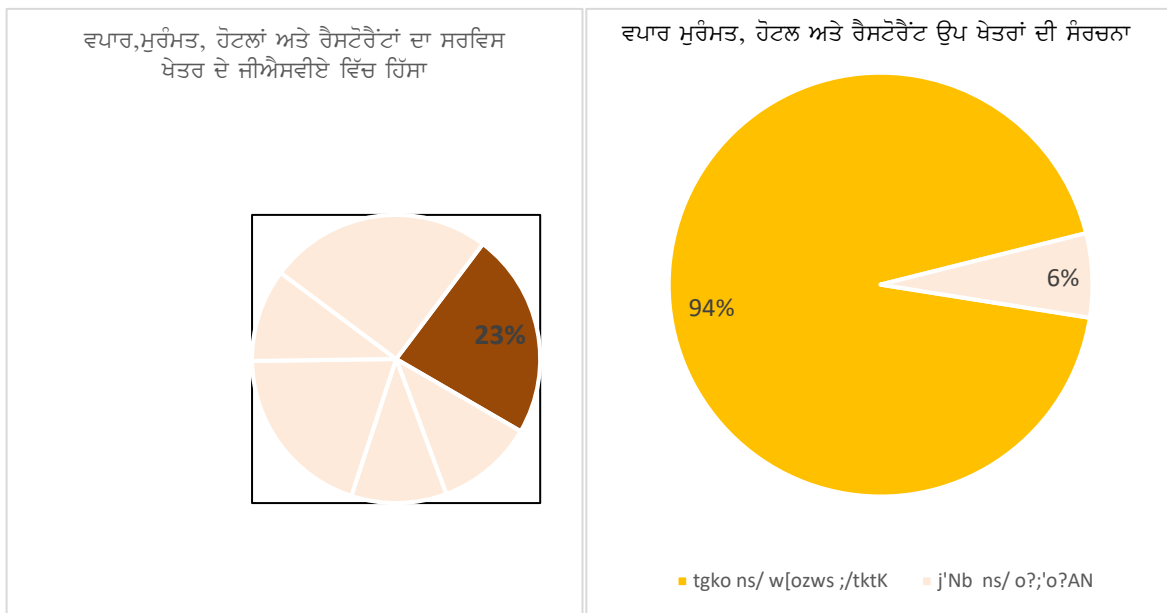
³⁷ Throughout the chapter, select states include Andhra Pradesh, Gujrat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Tamil Nadu and Telangana

ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ 13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4.2 ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ

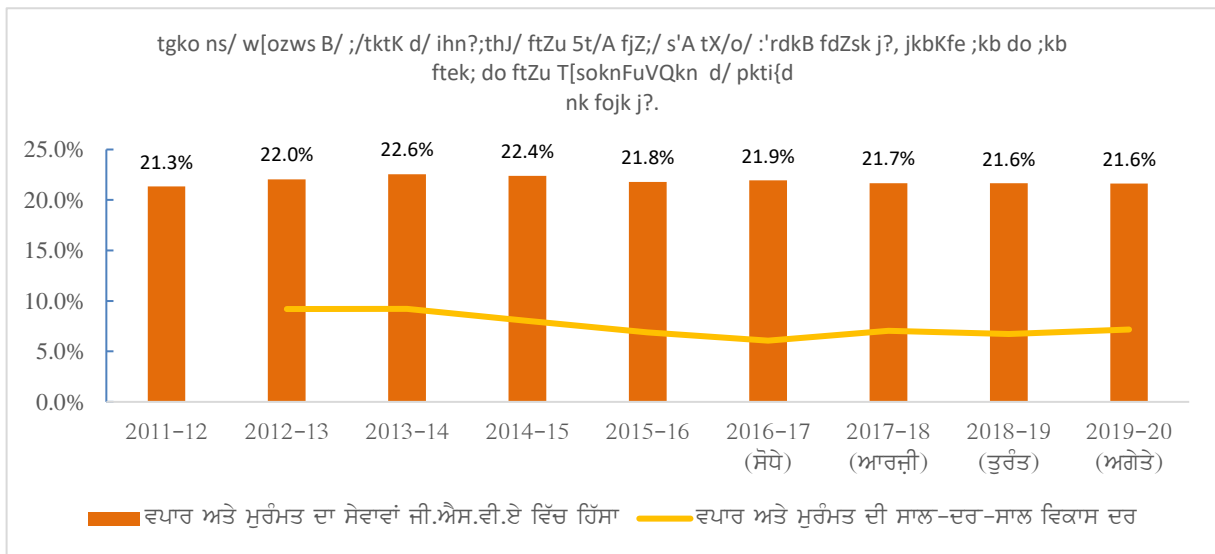
ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 70 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ ਦਾ 94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਨੇ 2011-12 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 71) ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਉਪ-ਖੇਤਰ 2011-12 ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਲਈ ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ 15.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਥੋਕ ਅਤੇ ਪਰਚੂਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 70: ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ, 2019-20 (ਏ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 71: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵਪਾਰ

ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਲ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ (ਛਿਲਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ “ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ” ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ (ਛਿਲਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੈ।

ਵਣਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ (2016-17) ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਬਾਹਰੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 41 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਕੋਕ, ਖਾਦ ਤੇ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਸਾਰਣੀ 25)।

ਰਾਜ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਆਯਾਤਕਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਲ ਦੀ ਆਵਕ ਇੱਥੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲ ਨਾਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਯਾਤਕ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸਤਾਂ (ਮਾਤਰਾ ਅਨੁਸਾਰ) ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 25: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵਪਾਰ (ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ) ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤਾਂ, 2016-17

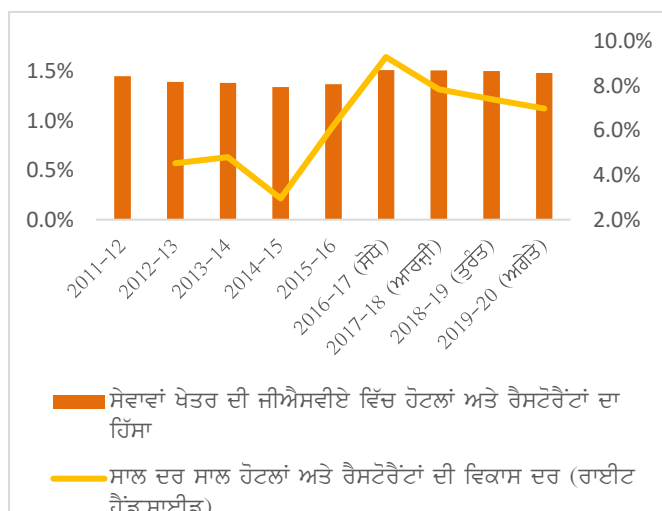
ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ			ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰ		
ਮੁੱਖ ਆਈਟਮ	ਮਾਤਰਾ(ਕੁਇੰਟਲ)	ਹਿੱਸਾ	ਮੁੱਖ ਆਈਟਮ	ਮਾਤਰਾ(ਕੁਇੰਟਲ)	ਹਿੱਸਾ
ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਕੋਕ	142,291,036	55.2%	ਕਣਕ	116,166,890	47.4%
ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ	28,849,558	11.2%	ਚਾਵਲ ਛਿਲਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ	77,714,350	31.7%
ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸਟੀਲ	20,130,980	7.8%	ਸੀਮੈਂਟ	16,871,090	6.9%
ਸੀਮੈਂਟ	15,614,658	6.1%	ਖਣਿਜੀ ਤੇਲ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ	9,742,440	4.0%
ਖਣਿਜੀ ਤੇਲ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ	8,499,339	3.3%	ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ	1,878,690	0.8%

ਸਾਧਨ: ਵਣਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵੋਆ-ਫੁਆਈ

4.3 ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ

ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ³⁸ ਸਮਰਿਧੀ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪੰਝੂੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੰਦਿਰ, ਕਿਲੇ, ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਅਕਰਸ਼ਣ ਹਨ। ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਪਾਰ, ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 72: ਸੇਵਾਵਾਂ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੂਸਰੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦਾ ਔਸਤ ਹਿੱਸਾ (2011-12 ਤੋਂ 2019-20 ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ 1.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਰਿਹਾ ਇਹ ਉਪ ਖੇਤਰ 2016-17 ਵਿੱਚ 9.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯਮਿਤ ਰਿਹਾ।

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

³⁸ Punjab Tourism(<http://punjabtourism.gov.in/#/>)

ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਕੇ

ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਅਤੇ ਸਮਰਿੱਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ - ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਾਤਾਵਰਣ-ਟੂਰਿਜ਼ਮ, ਦਿਹਾਤੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਟੀਚਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 73: ਪੰਜਾਬ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਕੇ

ਥੀਮ ਪਾਰਕ, ਇਕੋ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਪਾਰਕ
ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ
ਸਥਾਪਨਾ

ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਸੈਰ ਸੁਪਾਟੇ
ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ
ਸਥਾਪਨਾ

ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ.ਦੀਆਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦਾ
ਵਿਕਾਸ, ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ
ਚਲਾਉਣਾ

ਵਿਰਾਸਤੀ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਟਲਜ਼
ਅਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ

ਸਥਾਨਕ ਕਲਾ ਅਤੇ
ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ

Source: Invest Punjab
HH(<http://investpunjab.gov.in/Static/Tourism>)

ਬਾਕਸ 15 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਦਿਵਸ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਵਿਸ਼ਵ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਦਿਵਸ ਯਾਨੀ 27 ਸਤੰਬਰ (2019) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ - ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ 10,000 ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨੀਕਰਣ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ 15 ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਤੋਂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਾਰਮ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ - ਫਾਰਮ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨੀਰਸ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਕੁਦਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

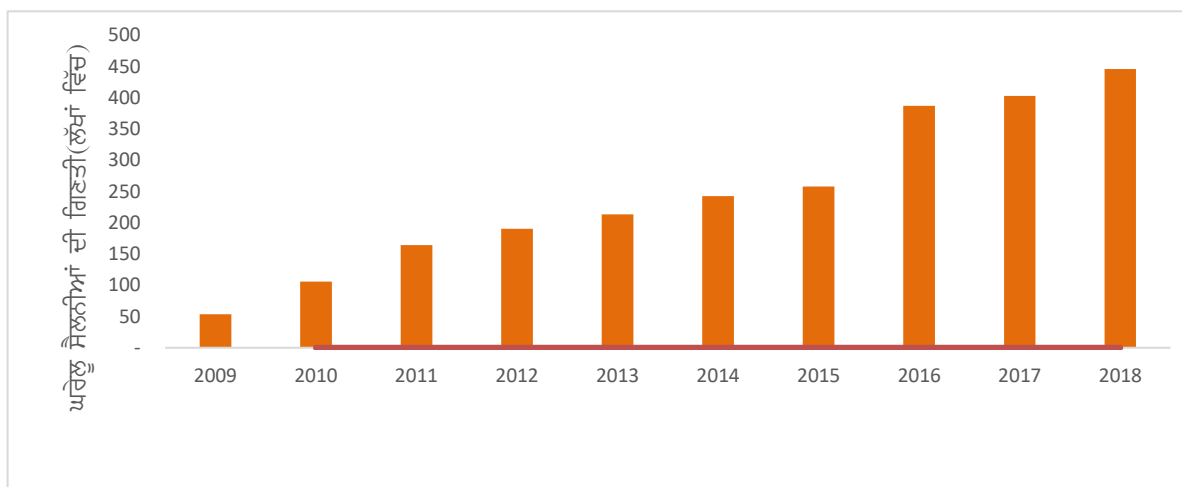
ਹਾਈ-ਏਂਡ ਬੈਂਡ ਐਂਡ ਬ੍ਰੇਕਫਾਸਟ ਸਕੀਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ - ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਘਰ ਵਰਗੀਆਂ ਠਹਿਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬੈਂਡ ਐਂਡ ਬ੍ਰੇਕਫਾਸਟ ਸਕੀਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਨਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਵਾਧੂ ਸਰੋਤ ਵੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉੱਚਿਤ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਹਨ।

ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ - ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸੈਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। 27 ਟੂਰ ਗਾਈਡਾਂ ਅਤੇ ਟੂਰਿਸਟ ਓਪਰੇਟਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਥਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ : ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

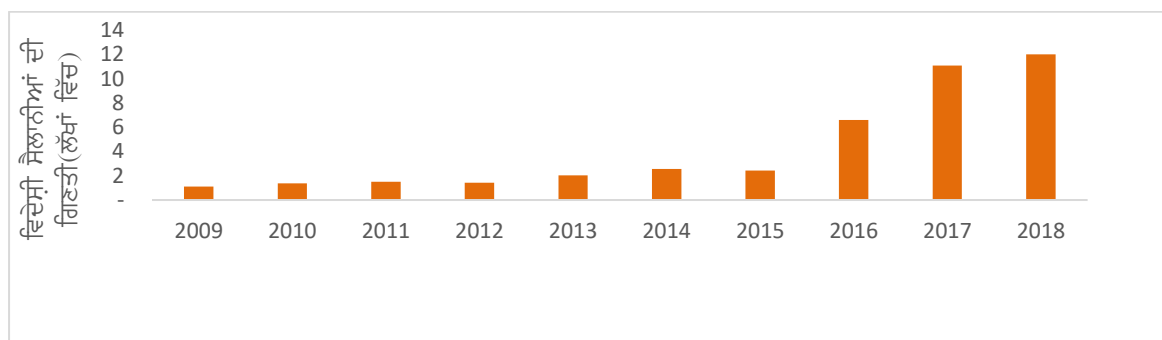
ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ

ਚਿੱਤਰ 74: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਜਨਵਰੀ-ਦਸੰਬਰ)

ਸਾਧਨ: PunjabTourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

ਚਿੱਤਰ 75: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਜਨਵਰੀ-ਦਸੰਬਰ)

ਸਾਧਨ: PunjabTourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲ 2010 ਤੋਂ 2018 ਦੇ ਦੌਰਾਨ 29.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਖੇਤਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ (ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ) ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2018 ਵਿਚ ਲਗਭਗ 445 ਲੱਖ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀ ਅਤੇ 12 ਲੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 74 ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ 75) ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 8.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018 ਦੌਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 7 ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 26) ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਅਨ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਇਨਫਰਾਸਟਰਕਚਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਫਾਰ ਟੂਰਿਜ਼ਮ (ਆਈਡੀਆਈਪੀਟੀ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ (ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਪਾਲਿਸੀ, 2018) ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 26: ਸਾਲ 2018 ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ 10 ਰਾਜਾਂ / ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਰੈਂਕ	ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ	2018 ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀ	
		ਨੰਬਰ	ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ(%)
1	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	60,74,345	21.0
2	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	50,78,514	17.6
3	ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	37,80,752	13.1
4	ਦਿੱਲੀ	27,40,502	9.5
5	ਰਾਜਸਥਾਨ	17,54,348	6.1
6	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	16,17,105	5.6
7	ਪੰਜਾਬ	12,00,969	4.2
8	ਕੇਰਲਾ	10,96,407	3.8
9	ਬਿਹਾਰ	10,87,971	3.8
10	ਗੋਆ	9,33,841	3.2
	ਕੁੱਲ ਚੋਟੀ ਦੇ 10	2,53,64,754	87.9
	ਹੋਰ	35,07,630	12.1
	ਕੁੱਲ	2,88,72,384	100.0

ਸਾਧਨ: India Tourism Statistics at a Glance – 2019 (Ministry of Tourism)

ਨੋਟ* ਇਹ ਡੈਟਾ 2017 ਲਈ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਵਾਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 27 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਟੁੱਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਆਕਰਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਵਾਘਾ ਬਾਰਡਰ ਸਮਾਰੋਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਐਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਾਫੀ ਸੈਲਾਨੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 12 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਹਰੀਦੇ ਸਕੀਮ (ਹੈਰੀਟੇਜ ਸਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਐਂਡ ਆਗਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ) ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 27: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ

ਸਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਹਿੱਸਾ
2011	11096952	16567596	67%
2012	10072719	19119943	53%
2013	12058034	21544962	56%
2014	15368340	24526751	63%
2015	16924412	26038728	65%
2016	25462627	39363061	65%
2017	25978495	41401987	63%
2018	26935017	45796030	59%

ਸਾਧਨ: ਪੰਜਾਬ ਟੂਰਿਜ਼ਮ (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#gshPs/StaticsSurveys>)

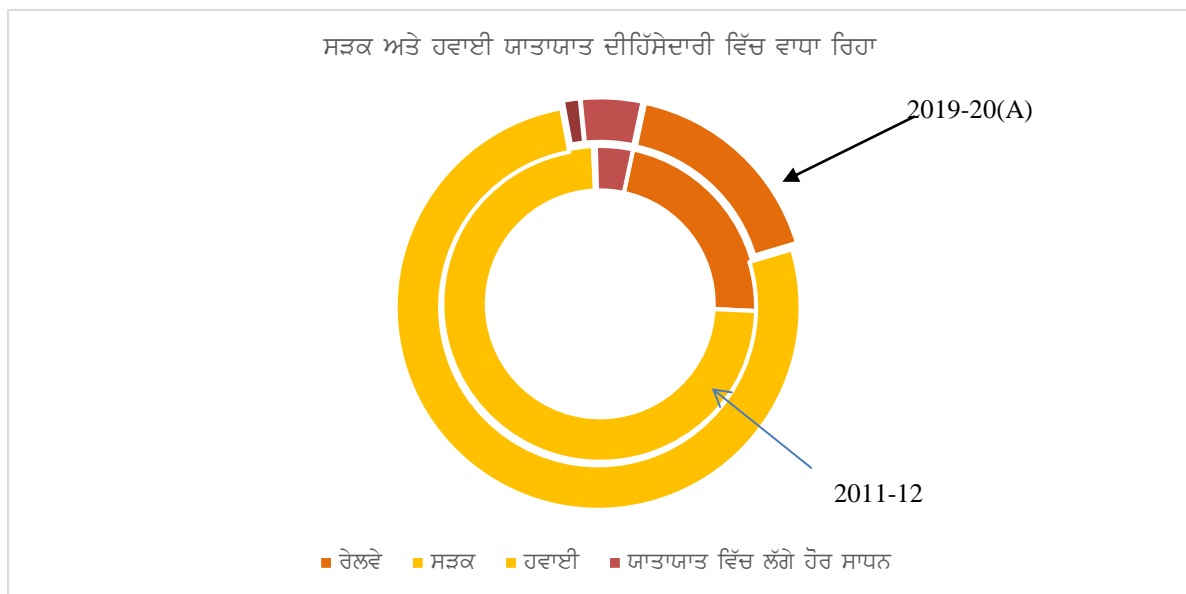
4.4 ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ

ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚੋਂ 7.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਔਸਤ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ- (ਕ) ਰੇਲਵੇ (ਖ) ਸੜਕ ਅਤੇ ਗ) ਹਵਾਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭੂਮੀਬੱਧ ਰਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ, ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਕਾਰਨ, ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਯਾਤਾਯਾਤ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 6.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ। ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਮੂਲ ਵਾਧਾ 16,782.30 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਲਵੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਔਸਤ 74.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੂਲ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ 7.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 4.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 36.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 76: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ

ਸਾਧਨ: : ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਨੇ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 76)। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਧੀਨ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ, ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ

2011-12 ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 22.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 73.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 0.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ, ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਕੇ 17.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 76.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 1.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੌਰਾਨ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 20.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ -12.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀ ਦਰ 177.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ -19.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਵਿਚ ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਵਾਧਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ 9.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 5.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

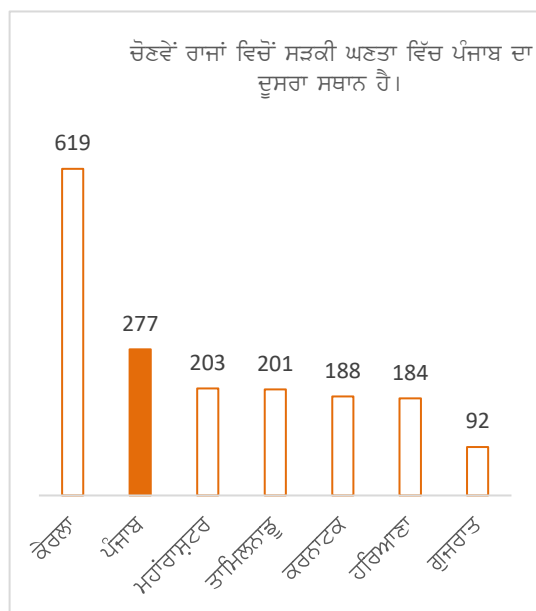
ਸੜਕਾਂ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੜਕੀ ਨੈਟਵਰਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਪੁਖਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ / ਆਖਰੀ ਮੀਲ ਸੰਪਰਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

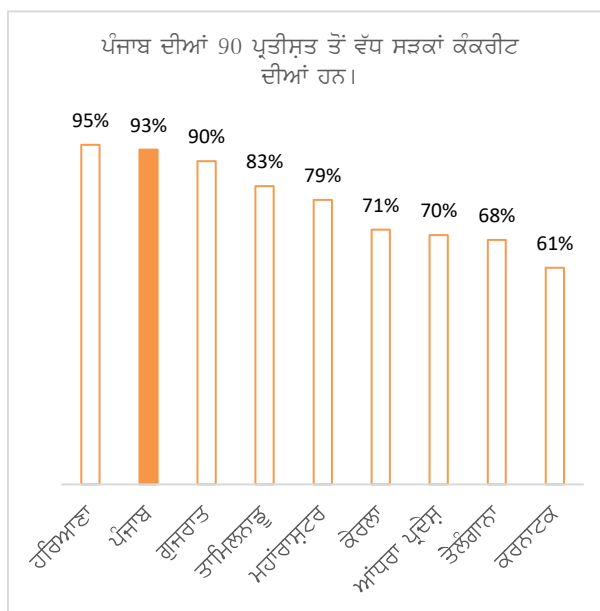
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ³⁹ ਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: (1) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, (2) ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਰਾਜ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ (ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ) ਦੁਆਰਾ, (3) ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ (4) ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

³⁹ TERI (2015) Green Growth in Transport Sector in Punjab

ਚਿੱਤਰ 77: ਸੜਕ ਦੀ ਘਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਵਰਗ (ਕਿ.ਮੀ.ਵਿਚ)

ਚਿੱਤਰ 78: ਕੁੱਲ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਕਰੀਟ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੜਕ ਅੰਕੜੇ, ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (ਚਿੱਤਰ 78)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੜਕ ਅੰਕੜੇ (2016-17), ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ (ਚਿੱਤਰ 77)

2017 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਕਰੀਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਚਿੱਤਰ 78)। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਲਨਾਯੋਗ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੜਕ ਘਣਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 77)।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2016-17 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੁੱਲ ਸੜਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1,39,493 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ 29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 2017 ਤੱਕ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੜਕਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਸੜਕ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿੱਸਾ 13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2,769 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਕੌਮੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ 1,103 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਾਜ ਮਾਰਗ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਸੜਕ ਲੰਬਾਈ ਸਾਰਣੀ 28 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

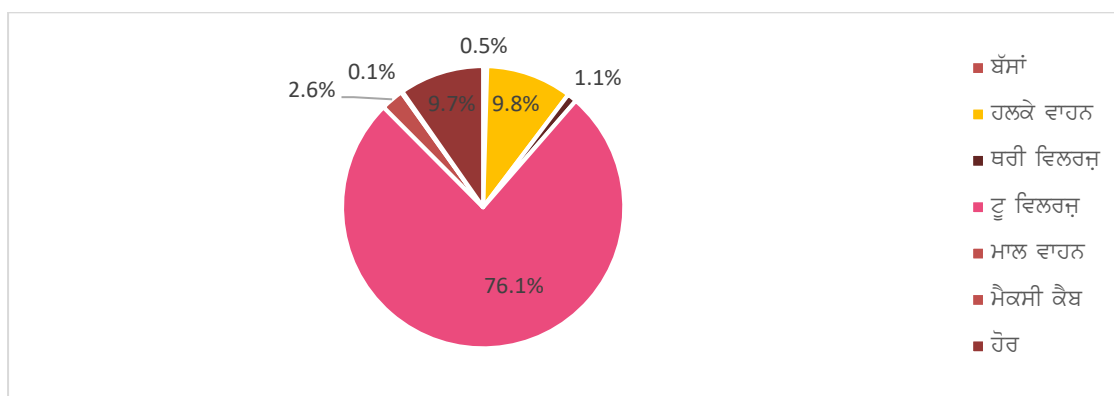
ਸਾਰਣੀ 28: ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ

ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ	ਲੰਬਾਈ (ਕਿ.ਮੀ)	
	31.03.2016 ਤੱਕ	31.03.2017 ਤੱਕ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਗ	2,769	2,769
ਰਾਜ ਮਾਰਗ	1,133	1,103
ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ	6,930	6,980
ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ	17,534	17,868
ਦਿਹਾਤੀ ਸੜਕਾਂ	70,362	101,123
ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੜਕਾਂ	9,651	9,650
ਕੁੱਲ	108,379	139,493

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੜਕ ਅੰਕੜੇ, ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2017-18 ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 7.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 31 ਮਾਰਚ, 2017 ਨੂੰ 98.42 ਲੱਖ ਵਾਹਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 31 ਮਾਰਚ, 2018 ਤੱਕ, 106.22 ਲੱਖ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਸਨ, ਖੁਾਸਕਰ, ਦੋਪਹੀਆ ਵਹੀਕਲਾਂ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀ ਕੈਬਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਆਮਦਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਕਲਾਂ ਦੀ ਅਸਾਨ ਉਪਲਬਧਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਘੱਟਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਵਿਖੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 79: ਮਿਤੀ 31.03.2018 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

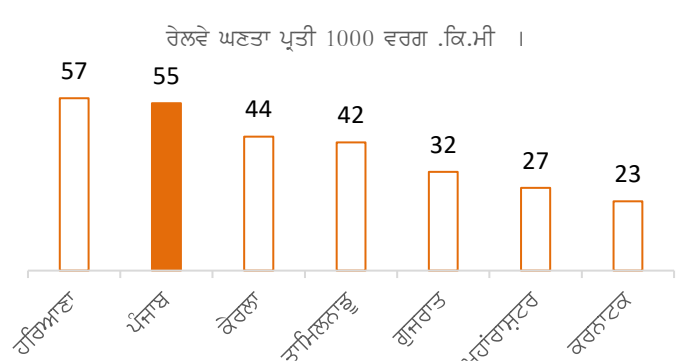
ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ

ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋਪਹੀਆ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 79)। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2017-18 ਵਿੱਚ 8.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਲ, ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ 76.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਪਹੀਆ ਵਾਹਨ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਲਕੇ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ (9.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਮਾਲ ਵਾਹਨ (2.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭੀੜ, ਪਾਰਕਿੰਗ, ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਸੜਕ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰੇਲਵੇ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2,765 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਰਨਿੰਗ ਟਰੈਕ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਰੇਲਵੇ ਨੈਟਵਰਕ ਦਾ 2.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰੇਲ ਘਣਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 55 ਰਨਿੰਗ ਟਰੈਕਸ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 80) ਪੰਜਾਬ ਪੂਰਬੀ ਸਮਰਪਿਤ ਫਰੇਟ ਕਾਰੀਡੋਰ

ਚਿੱਤਰ 80: 2017 -18 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਘਣਤਾ (ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਸਲਾਨਾਬੁੱਕ, 2017-18
 ਨੋਟ: ਰਨਿੰਗ ਟਰੈਕ ਦੀ ਘਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਨਾਲ ਮਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਈ.ਡੀ.ਐੱਫ.ਸੀ.) ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 1,839 ਕਿ.ਮੀ. ਲੰਬੀ ਫਰੇਟ ਲਾਈਨ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਡਾਂਕੁਨੀ ਤੱਕ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਈਡੀਐੱਫਸੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਹਵਾਈ ਪੱਟੀਆਂ, ਐਰੋਡਰੋਮਜ਼ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਗਲਾਈਡਿੰਗ ਕਲੱਬਾਂ ਨੂੰ

ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਹੈਲੀਕਾਪਟਰਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ, ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਬੰਗਲੌਰ, ਕੋਇੰਬਟੂਰ, ਦਿੱਲੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮੁੰਬਈ, ਪੁਣੇ, ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ, ਬਰਮਿੰਘਮ, ਲੰਡਨ, ਦੁਬਈ, ਦੋਹਾ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਤਾਸ਼ਕੰਦ, ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

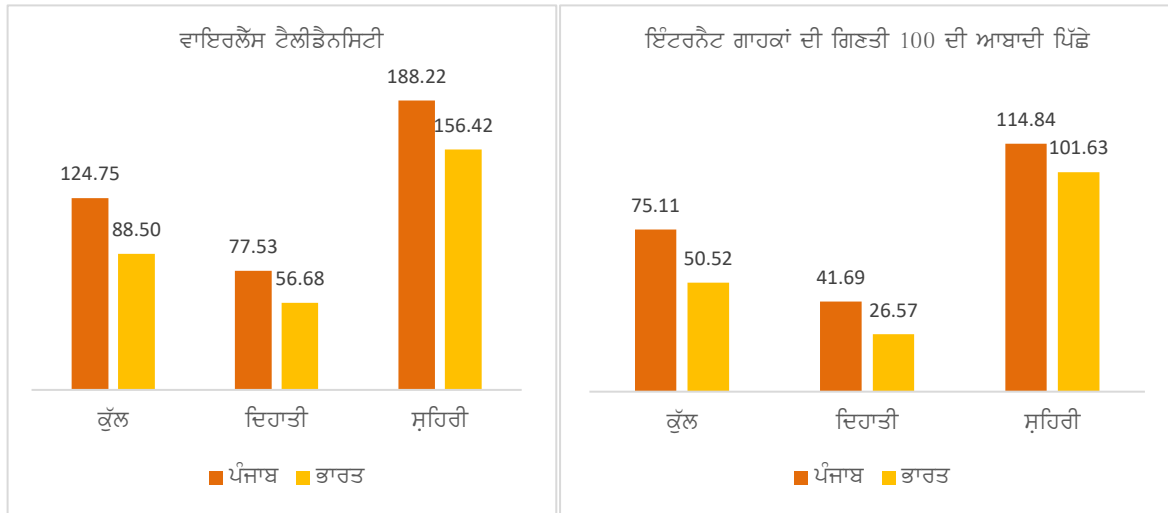
4.5 ਟੈਲੀਕਾਮ

‘ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ’ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਸਾਲ 2019-20(ਅਗੇਤੇ) ਵਿੱਚ 8533.30 ਕਰੋੜ⁴⁰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 3.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੇ) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਉਪ ਖੇਤਰ ਦਾ ਔਸਤ ਹਿੱਸਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 4.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 7.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸੈਕਟਰ ਇਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪੜਾਅ ਤੇ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 81) ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਟਰਾਈ) ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 88.50 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 124.75 ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਔਸਤ 50.52 ਦੀ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 75.11 ਹੈ। ਰਾਜ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਦੋਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਗਾਹਕੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ-ਪੇਂਡੂ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

⁴⁰ In Current Prices

ਚਿੱਤਰ 81: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸੰਕੇਤਕ

ਸਾਧਨ: ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਇੰਡੀਅਨ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਸ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2019)

ਸਾਰਣੀ 29: 30 ਜੂਨ, 2019 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਥਿਤੀ

ਇੰਡੀਕੇਟਰ	ਪੰਜਾਬ			ਭਾਰਤ		
	ਕੁੱਲ	ਪੈਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਕੁੱਲ	ਪੈਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ
ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	124.75	77.53	188.22	88.50	56.68	156.42
ਵਾਇਰਲਾਇਨ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	1.93	0.90	3.32	1.61	0.32	4.36
ਓਵਰਆਲ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	126.68	78.43	191.54	90.11	57.00	160.78
ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	37.36	13.31	24.04	1165.46	508.19	657.27
ਵਾਇਰਲਾਇਨ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	0.58	0.15	0.42	21.17	2.85	18.31
ਕੁੱਲ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	37.94	13.47	24.47	1186.63	511.05	675.58
ਬਰੌਡਬੈਂਡ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	22.13	6.42	15.71	594.59	202.85	391.74
ਨੈਰੋਬੈਂਡ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	1.90	0.82	1.08	70.73	35.42	35.31
ਕੁੱਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	24.04	7.25	16.79	665.31	238.26	427.05
ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ	75.11	41.69	114.84	50.52	26.57	101.63

ਸਾਧਨ: ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਇੰਡੀਅਨ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਸ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2019)

4.6 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ

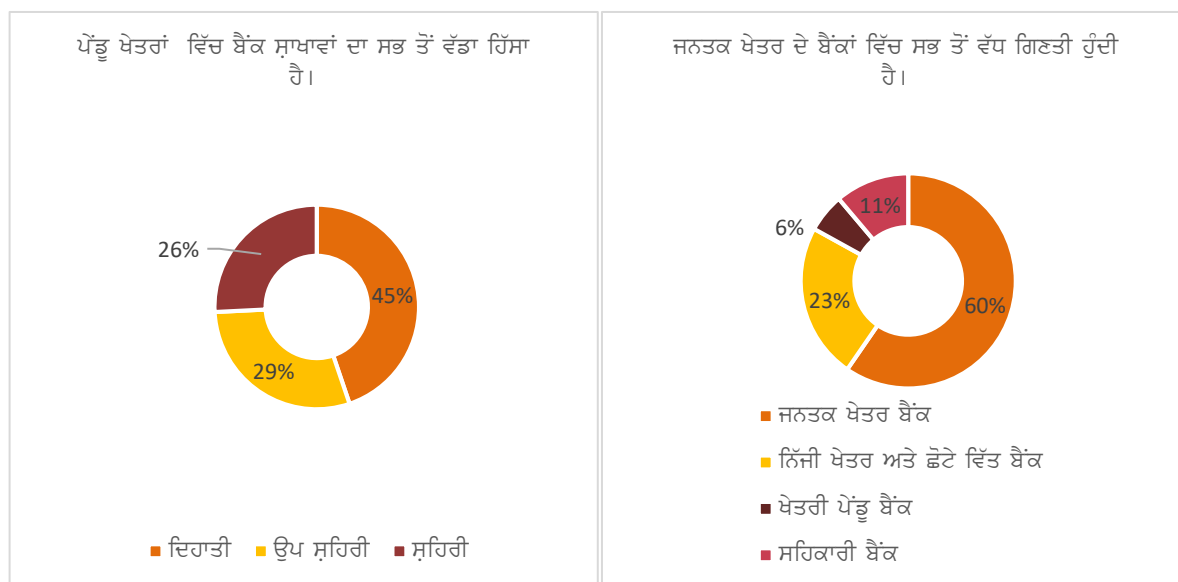
ਵੱਧ ਰਹੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਚਤ, ਭੁਗਤਾਨ, ਬੀਮਾ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਅਤੇ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਲ 2019-20 ਅਗੇਤੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੱਸਾ 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। 2012-13

ਤੋਂ 2019-20 (ਅਗੇਤੋ) ਦੌਰਾਨ 4.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਾਲ 2019-20 (ਅਗੇਤੋ) ਵਿੱਚ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. 25,479.56 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) ਹੈ।

ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ, ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ, ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਬ੍ਰੋਕਰੇਜ ਫਰਮਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਕ ਬਚਤ ਨੂੰ ਜੁਟਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਧਾਰ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਰੂਪਰੇਖਾ

ਚਿੱਤਰ 82: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਸਾਧਨ: ਪੰਜਾਬ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ, ਐਸ ਐਲ ਬੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ

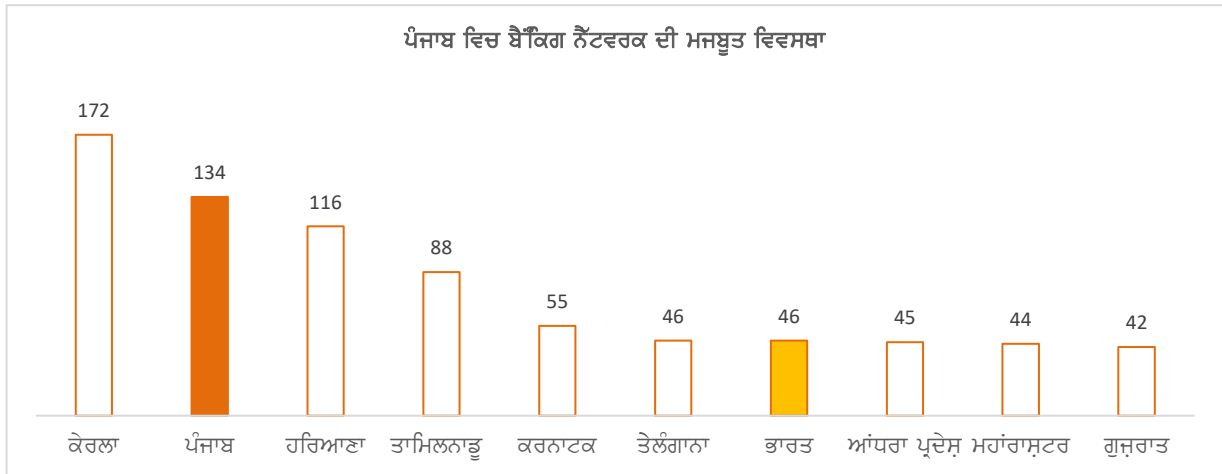
ਸਤੰਬਰ 2019 ਤੱਕ, ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ 18 ਬੈਂਕ, 14 ਨਿੱਜੀ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕ, 1 ਖੇਤਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ 1 ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ 7181 ਬਰਾਂਚਾਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾ ਔਸਤਨ 4,264⁴¹ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 82 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੁੱਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (4280 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਹਾਤੀ

⁴¹ Population figures provided by MOSPI for 2018-19

ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 1629 ਅਤੇ ਉਪ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1348 ਅਤੇ 1303 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ।

ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕ ਹਨ।(ਚਿਤਰ 83) ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੈਂਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਨਤਕ ਬਚਤ ਨੂੰ ਜਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 83: 31 ਦਸੰਬਰ 2018 ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ

ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ

ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮ ਵਧੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਸਾਲ 2017 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018 ਵਿੱਚ 5.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ 3.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾ (ਸੀਡੀ) ਅਨੁਪਾਤ, ਜੋ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਕ ਆਪਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਜ਼ੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ 60 ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 2017 ਅਤੇ 2018 ਲਈ ਸ਼ੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 71.2 ਅਤੇ 68.3 ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ 2014 ਤੋਂ 2018 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦੂਸਰੇ ਉੱਚ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦੂਸਰੇ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤੇਲੰਗਾਨਾ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ) ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 30: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਕੇਤਕ (ਮਾਰਚ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਬਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)

ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼	2017	2018	ਬਦਲਾਵ(% ਵਿੱਚ)
ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ	3310	3478	5.1%
ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	2283	2209	-3.2%
ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੈਡਿਟ ਡਿਪੋਜ਼ਿਟ ਅਨੁਪਾਤ(ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)	71.2	68.3	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	664	711	7.1%
ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	651	706	8.4%
ਕੁੱਲ ਨਿੱਜੀ ਕਰਜ਼	356	429	20.5%

ਸਾਧਨ: ਹੈਂਡਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ, ਆਰਬੀਆਈ

4.7 : ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ

ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਰਿਕਵਰੀ ਵੈਨਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ, ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਖੇ ਨਵੇਂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਯੂਥ ਹੋਸਟਲ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਸ ਟਰਮੀਨਲ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਨਾਬਾਰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਮੌਜੂਦਾ ਸੜਕੀ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੁਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਰਨਵੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਧਾ ਕੇ 10,500 ਫੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੱਟ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੀਏਟੀ 3 ਬੀ ਆਈਐਲਐਸ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਏਅਰੋਨੋਟਿਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ 2018 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਖੇਤਰੀ ਕੁਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਸਕੀਮ (ਆਰ.ਸੀ.ਐੱਸ.) ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ, ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਆਦਮਪੁਰ ਤੋਂ ਉਡਾਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਏਅਰਲਾਈਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਇਤਾਂ / ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝੌਤਿਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਉਡਾਣਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਆਦਮਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ

ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ: ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਾਂਡ ਛਵੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਰੋਡ ਸ਼ੋਅ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਇੰਟਰੈਕਟਿਵ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰਪਸ ਫੰਡ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਏਸ਼ੀਅਨ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 5 ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਹੋਣ

ਕਾਰਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਖੇਤਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 37% ਆਬਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 31% ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ (ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੌਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੇ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਬੇਹਤਰ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ 111 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 35,76 ਅਤੇ 77ਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਹਾਲਤਾਂ, ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ, ਆਵਾਜਾਈ, ਜਮੀਨੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ, ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 167 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ.ਜ਼) ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ 2011-12 ਵਿੱਚ 2,377 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2016-17 ਵਿੱਚ 3,119 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਏ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 2011-12 ਵਿੱਚ 58% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2016-17 ਵਿੱਚ 68.8% ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗੈਰ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 2011-12 ਵਿੱਚ 16.8% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2016-17 ਦੌਰਾਨ 14.5% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਮਾਲੀਆਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ.ਜ਼ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਬਾਡਾਂ ਅਤੇ ਪੂਲ ਵਿੱਤ ਵਰਗੇ ਫੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

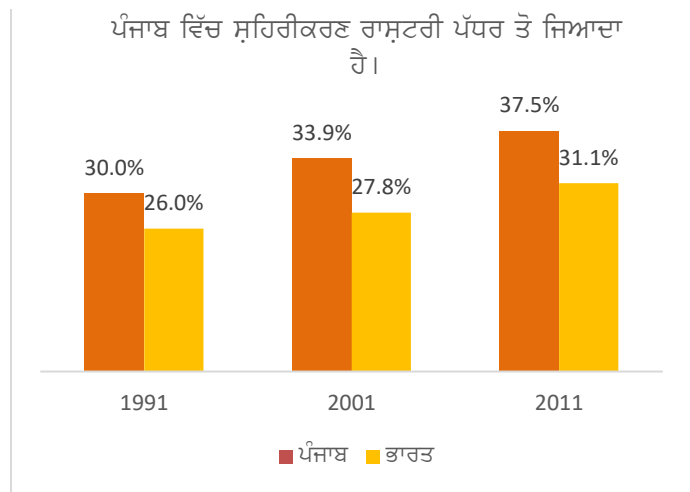
5.1 ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ

‘ਸੀਟੀਜ਼ ਅਤੇ ਵੈਲਥ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼’ ਵਿਚ, ਜੇਨ ਜੈਕੋਬਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਹਿਰ, ਨਾ ਕਿ ਪਿੰਡ, ਇਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਰਹੇ ਹਨ।” ਜੈਕੋਬ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ‘ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੰਜਣ’ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ – ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਉਤਪਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਜਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2001 ਵਿੱਚ 33.9% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2011 ਵਿੱਚ ਵੀ 37.5% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 84 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ 2001 ਅਤੇ 1991 ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 2011 ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ 2001 ਵਿੱਚ 27.8% ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ 2011 ਵਿੱਚ 31.1% ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ-84 ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ।

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਣਗਣਨਾ (ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲ)

ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤ ਆਬਾਦੀ ਵੱਧਣ ਦੀ ਦਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਰਦ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ (ਟੇਬਲ 31)। ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 3,794,062 ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 4,853,157 ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ 24.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 27.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ, ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ, ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਵਿਆਖਿਆ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 31: 2001-2011 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਹਾਕਾ ਵਾਧਾ ਦਰ

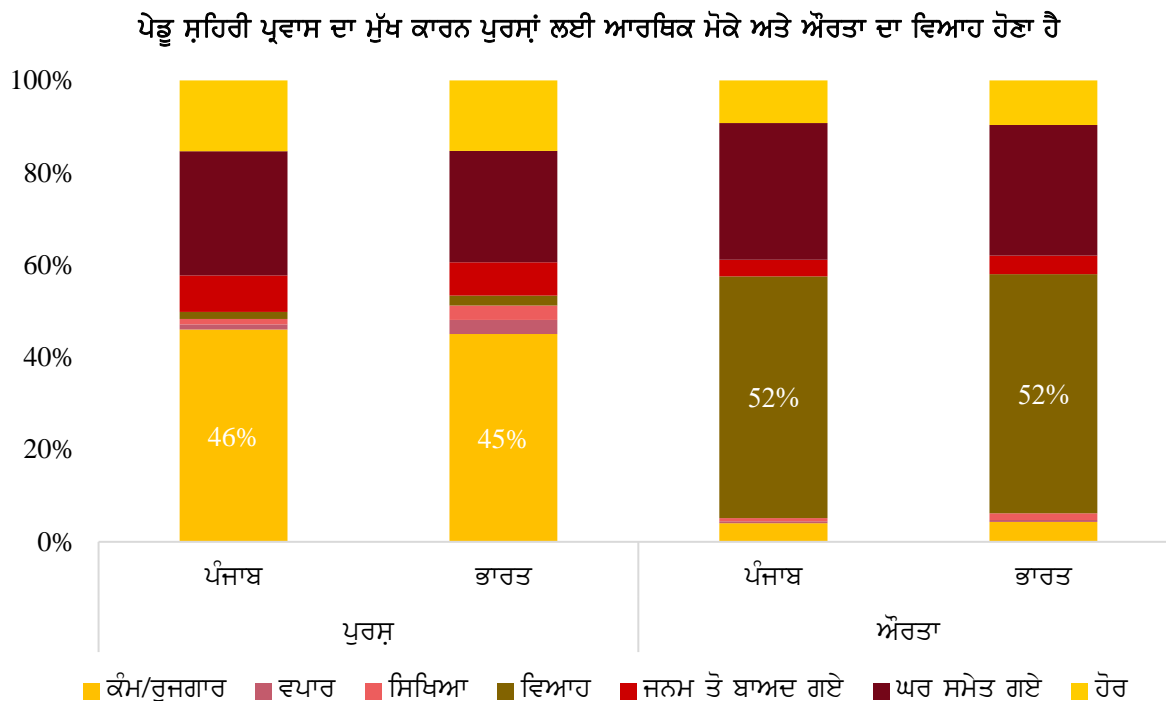
ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ
ਕੁੱਲ	31.8%	25.9%
ਮਰਦ	29.8%	24.1%
ਔਰਤਾਂ	34.0%	27.9%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਣਗਣਨਾ, 2001 ਅਤੇ 2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਮਰਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 79.4 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਪੇਂਡੂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਕੜਾ 2.0 ਮਿਲੀਅਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਲ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ 2.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 85 ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ 46.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੰਮ / ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ 52.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਆਹੁਤਾ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਕੁਲ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 45.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ 51.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ।

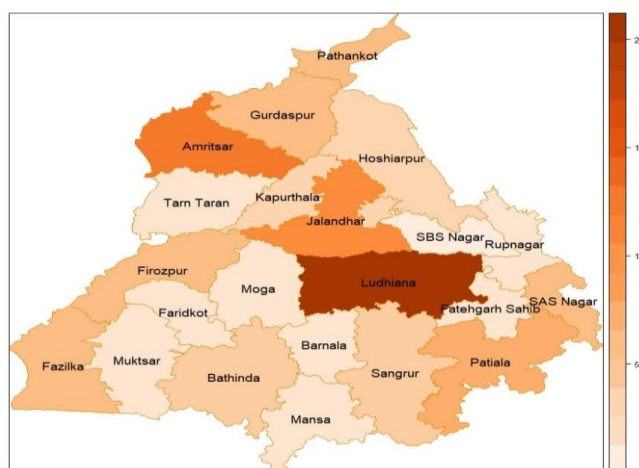
ਚਿੱਤਰ 85 ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ, 2011

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਣਗਣਨਾ, 2011

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 32 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਕੋਲਕਾਤਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ 45.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਨ੍ਹਾਂ 4 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ।

ਸਾਰਣੀ-32 ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ, 2011

ਰੈਂਕ	ਜਿਲ੍ਹੇ	ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ
1	ਲੁਧਿਆਣਾ	19.9%
2	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	12.8%
3	ਜਲੰਧਰ	11.2%
4	ਪਟਿਆਲਾ	7.3%
5	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	6.3%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ-33 ਸੈਂਸਜ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ / ਕਸਬੇ, 2011

ਸ਼ਹਿਰੀ / ਕਸਬੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ	
	2001	2011
ਸ਼੍ਰੇਣੀ I (ਆਬਾਦੀ 100,000 ਅਤੇ ਉਪਰ)	48,19,089	60,63,248
ਸ਼੍ਰੇਣੀ II (ਆਬਾਦੀ 50,000 ਤੋਂ 99,999)	13,14,224	16,77,646
ਸ਼੍ਰੇਣੀ III (ਆਬਾਦੀ 20,000 ਤੋਂ 49,999)	10,82,085	13,52,294
ਸ਼੍ਰੇਣੀ IV (ਆਬਾਦੀ 10,000 ਤੋਂ 19,999)	8,10,753	8,82,071
ਸ਼੍ਰੇਣੀ V (ਆਬਾਦੀ 5,000 ਤੋਂ 9,999)	2,13,410	3,48,406
ਸ਼੍ਰੇਣੀ VI (ਆਬਾਦੀ 5,000 ਤੋਂ ਘੱਟ)	22,950	75,481
ਜੋੜ	82,62,511	1,03,99,146

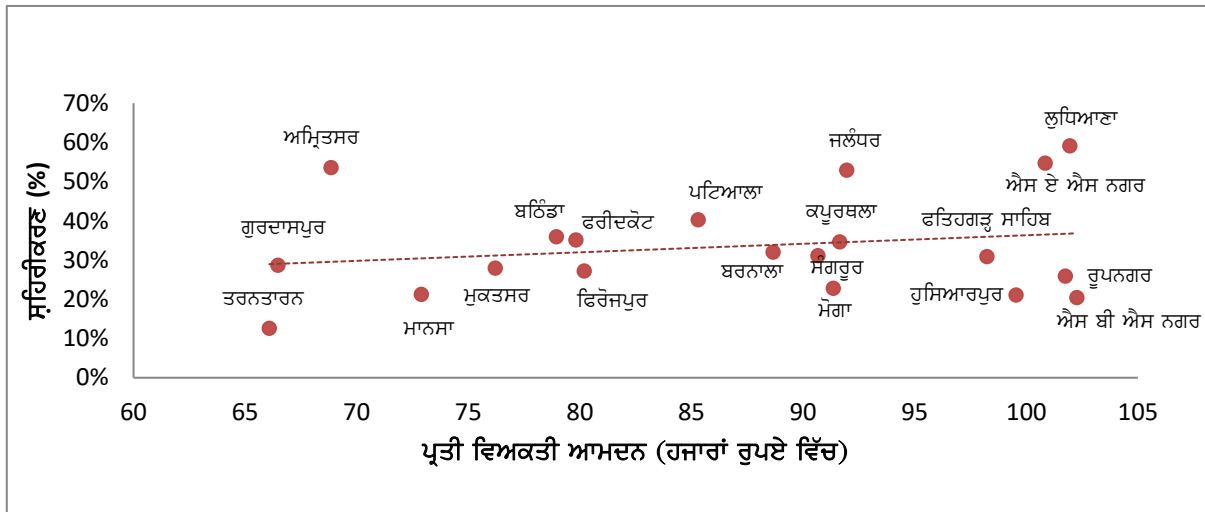
ਸਾਧਨ: 15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ,ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ।

ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 87 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਹਤਰ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਸਿੱਖਿਆ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ-87: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਐਂਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉੱਚ ਜਨਤਕ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰੇਗਾ।

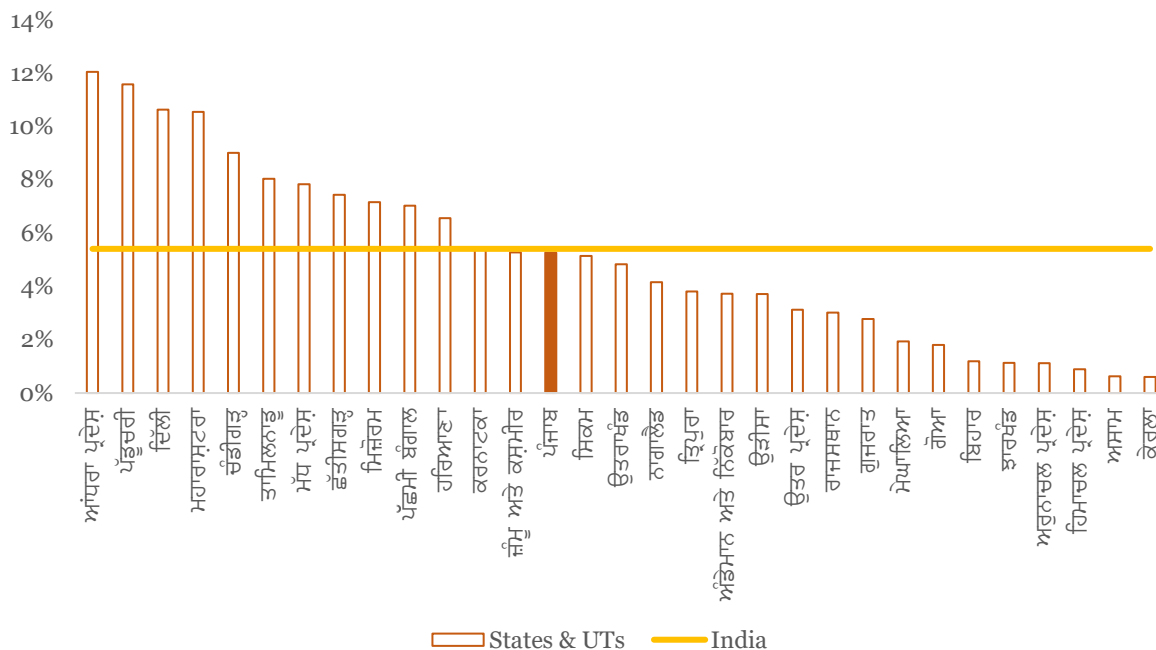
ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਦੋਨੋਂ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਰੁਜਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਸਹਾਇਤਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਕਿਫਾਇਤੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਰਗੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮੁਦਾਇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 1.4 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 5.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 5.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 88) ।

ਚਿੱਤਰ 88 ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂ.ਟੀ.ਜ਼ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ (ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ),2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀ ਝੋਪੜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਕੇਤਕ 1.4.1: ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਕੇਤਕ 7.1.1: ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੀਕੇਟਰ 1.4.1 ਅਤੇ 7.1.1 ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਟੇਬਲ 34 ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 34: ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਚ)

ਰਾਜ	ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)		ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)			ਬਿਨਾਂ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)			
	2001	2011	2002	2008-09	2012	2002	2008-09	2012	2018
ਪੰਜਾਬ	98.9	98.9	98.0	99.3	99.7	11.6	5.0	6.2	0.2
ਕਰਨਾਟਕ	92.1	92.3	94.9	97.9	99.5	21.0	11.3	9.0	4.3
ਗੁਜਰਾਤ	95.4	97.0	95.9	99.0	98.9	6.8	7.3	6.2	3.6
ਹਰਿਆਣਾ	97.3	96.7	97.7	98.3	99.3	15.0	8.4	1.4	0.2

ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	90.2	94.5	93.7	97.5	99.3	19.8	11.2	8.1	3.0
---------------	------	------	------	------	------	------	------	-----	-----

ਸਾਧਨ: ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਫਾਰ ਅਰਬਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ (ਸੈਂਸਜ਼ ਅਤੇ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਊਂਡ), ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦਾ 76ਵਾਂ ਰਾਊਂਡ।

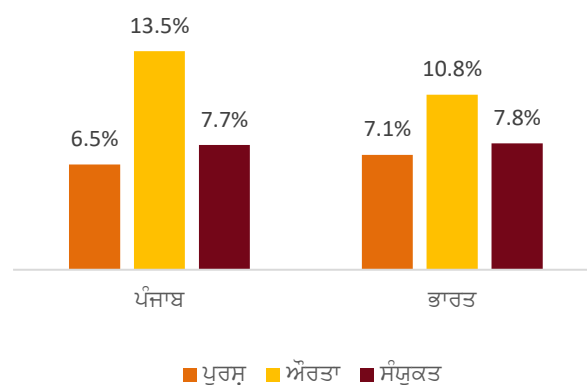
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ। ਕਰਨਾਟਕ, ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੂਚਕ 'ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ

ਚਿੱਤਰ 89 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ 2017-18

ਚਿੱਤਰ 89 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 7.7% ਰਹੀ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 7.8% ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 10.8% ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ 13.5% ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਸਰਵ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਪੀਰੀਉਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ, 2017-18

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ

ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ

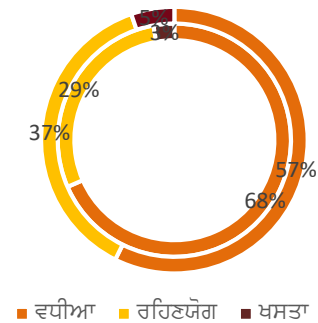
ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ: ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ। ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੀਵਰੇਜ ਨੈੱਟਵਰਕ, ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ, ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਥਾਂਵਾਂ, ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੰਗੀ' ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ 68 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ: ਵਧੀਆ, ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਖਸਤਾ। ਚਿੱਤਰ 90 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰ ਵਧੀਆ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ 37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੇ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ 'ਖਸਤਾ' ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 90: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਰ ਵਧੀਆ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ 20 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੰਗੀ' ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਏ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿੱਚ 49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਕਤਸਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਜਿਹੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 'ਖਸਤਾ' ਹਾਲਤਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਘਰੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਘਰ ਮਹੁੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਗਸਤ 2017 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਸ.ਏ.ਵਾਈ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਅਰਬਨ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਵਿਭਾਗ ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਧੀਨ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਲੇ ਆਮਦਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਘਰ ਮਹੁੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਫਾਇਤੀ ਕਲੋਨੀ ਪਾਲਿਸੀ ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪਲਾਟ ਅਤੇ ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪਲਾਟਾਂ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੱਧ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਗਰਨਿਗਮਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਾਗੂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੁਲਾਈ 2019 ਤੱਕ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 11 ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ-ਸ਼ਹਿਰੀ (PMAY-U) ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।⁴² ਜਨਵਰੀ, 2020 ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਧੀਨ 90,631 ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 22,604 ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ 25,120 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ PMAY-U ਤਹਿਤ 4064.75 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 16: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਅਵਸਰ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਾਊਸਿੰਗ ਦੀ ਕਮੀ ਵਾਲੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸਮੂਹ (2012-17) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 3,90,000 ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 2.08 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2.23 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 5.26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 5.43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 6.78 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਰੁੱਪ ਆਨ ਅਰਬਨ ਹਾਊਸਿੰਗ ਸੋਰਟੇਜ਼, ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ।

ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ

ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਫਰਵਰੀ 2018 ਤੱਕ, ਅਟਲ ਮਿਸ਼ਨ ਫਾਰ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਅਰਬਨ ਟਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ (AMRUT) ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 1.45 ਲੱਖ ਟੂਟੀ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਬੋਰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੀਵਰੇਜ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਟਰੀਟਮੈਂਟ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਐਸ.) ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ

ਸਮੇਂ, ਬੋਰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੇਐੱਨ.ਐਨ.ਯੂ.ਆਰ.ਐੱਮ., ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮ, ਪੰਜਾਬ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ (PIDB) ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਸਕੀਮਾਂ, ਰਿਵਰ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਐਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੇ.ਆਈ.ਸੀ.ਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਵਰੇਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ AMRUT। ਮਾਰਚ 2015 ਤੱਕ, 81 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਦਕਿ 74 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸੀਵਰੇਜ ਸਹੂਲਤ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ⁴³।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਟਰੀਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਵਾਟਰ ਮਿਸ਼ਨ ਅਵਾਰਡ ਜਿੱਤਿਆ।

⁴² Ministry of Housing and Urban Affairs (Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban) - Housing for All (HFA) State wise Progress)

⁴³ Punjab Water Supply and Sewerage Board, (<https://pwssb.punjab.gov.in/achievements/>) assessed as on 10th February 2020)

ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਦਾ ਇੰਡੈਕਸ

ਸਬੂਤ ਅਧਾਰਿਤ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ (ਐਮ.ਓ.ਐਚ.ਯੂ.ਏ.) ਨੇ 'ਈਜ਼ ਆਫ਼ ਲਿਵਿੰਗ ਇੰਡੈਕਸ' ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਥਾਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਚਾਰ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਥਾਗਤ ਥੰਮ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੇਹਤਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਥੰਮ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਥੰਮ੍ਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਥੰਮ੍ਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਈਜ਼ ਆਫ਼ ਲਿਵਿੰਗ ਇੰਡੈਕਸ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥੰਮ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ, ਖੁਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਕੁੱਲ 111 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰੈਂਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ (ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 111 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ 35ਵੀਂ ਰੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 76 ਅਤੇ 77 ਦੀ ਰੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਸਥਾਰਵਾਰ ਰੈਂਕਿੰਗ ਸਾਰਣੀ 35 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 35: ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਦੇ ਇੰਡੈਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜਾਬੰਦੀ, 2018

ਥੰਮ੍ਹ	ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਲੁਧਿਆਣਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਜਲੰਧਰ
ਸਮੁੱਚਾ		35	76	77
ਸੰਸਥਾਗਤ	ਸਾਸ਼ਨ	68	78	98
	ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ	46	64	76
ਸਮਾਜਿਕ	ਸਿੱਖਿਆ	26	80	33
	ਸਿਹਤ	77	34	31
	ਸੁਰੱਖਿਆ	34	54	48
ਆਰਥਿਕ	ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ	8	46	24
	ਘਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ	40	90	74
ਸਰੀਰਕ	ਜਨਤਕ ਖੁਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ	9	8	10
	ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸਘਨਤਾ	44	63	100

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ	50	41	99
ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ	54	104	63
ਯਕੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ	59	43	75
ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ	42	84	79
ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ	53	77	79
ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਘਟਾਉਣਾ	1	46	14

ਸਾਧਨ: ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਦਾ ਇੰਡੈਕਸ, 2018 ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲੇ ਮੰਤਰਾਲਾ

ਸਵੱਛਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਲਨਿਕਾਸੀ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਨ-**ਤੰਦਰੁਸਤ ਪੰਜਾਬ** 2018 ਵਿੱਚ ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ:

- ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਮੁਕਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ/ਕਸਬੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਮਿਊਂਸਪਲ ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਵੱਖਰਾਪਣ, ਢੋਆ ਢੋਆਈ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ।
- ਸੀਵਰੇਜ ਟਰੀਟਮੈਂਟ: ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੁਲ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀਜ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ।

ਸਵੱਛ ਭਾਰਤ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਦਸੰਬਰ, 2019 ਤੱਕ, 1,03,015 ਆਈ.ਐਚ.ਐਲ.ਐਲ. 11,009 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਪਖਾਨੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ 98 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡੋਰ ਟੂ ਡੋਰ ਵੇਸਟ ਕਲੈਕਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 85 ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 61% ਕੂੜੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ 60% ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।⁴⁴

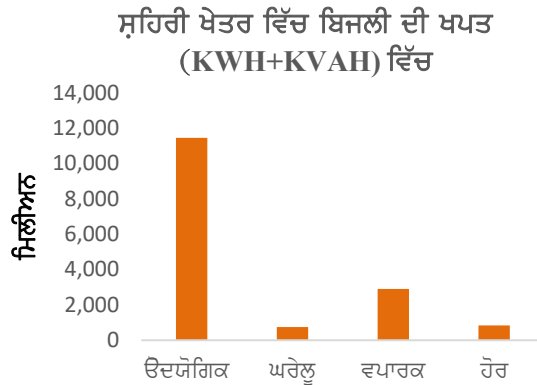
ਬਿਜਲੀ

ਬਿਜਲੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਘਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਬਿਜਲੀ ਉਪਲਬਧਤਾ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਫਾਇਤੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ **ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ 24*7 ਬਿਜਲੀ** ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ

⁴⁴ Swachh Bharat Mission Urban, Ministry of Housing and Urban Affairs

ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ 2014 ਵਿੱਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਿਜਲੀ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ (ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.ਐਸ.) ਨੂੰ ਵੀ ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। *ਚਿੱਤਰ 91: ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ, 2018-19*

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਪਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ 100% ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਰ ਖਪਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 91 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਰੋਤ: ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਲਿਮਿਟਿਡ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਵਾਜਾਈ

ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਕਿਫਾਇਤੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੈਟਵਰਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸੜਕੀ ਆਵਾਜਾਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਸੜਕੀ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ 2008 ਵਿੱਚ 8085 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮਾਰਚ, 2015 ਵਿੱਚ 15,645 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ ਦਾ 82% ਸਰਫੇਸਡ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ 74% ਹੈ।

5.2 ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਖਰਚ ਵਿਚਲੇ ਰੁਝਾਨ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ,⁴⁵ ਸਾਲ 2015-16 ਵਿੱਚ 248.2 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2019-20 (ਬੀ.ਈ.) ਵਿੱਚ ਇਹ 1,233.1 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਲ 2015-16 ਅਤੇ 2019-20 (ਬੀ.ਈ.) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ' ਤੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਬਾਂਡਾਂ, ਪੂਲ ਵਿੱਤ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਭਾਈਵਾਲੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉੱਦਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ

⁴⁵ It should be noted that it does not include grants or loan given to local government for urban development purpose

ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਸ.ਸੀ.ਐਮ.) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2015 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਸੰਮਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 100 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ State of the art Model ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 27 ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਇੰਨਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਾਰਣੀ 36 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

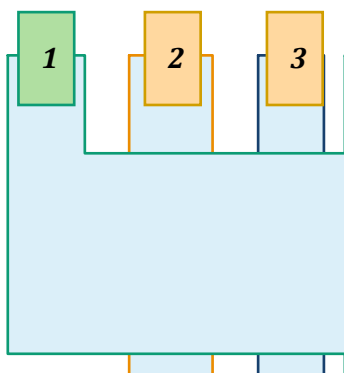
ਸਾਰਣੀ 36: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ (ਕਰੋੜਾਂ ਰੁ:ਵਿੱਚ)

ਸ਼ਹਿਰ	ਰਾਉਂਡ	ਟੈਂਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ		ਚਲ ਰਹੇ/ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਏ	
		ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੀਮਤ	ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੀਮਤ
ਲੁਧਿਆਣਾ	1	14	609.57	9	418.93
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2	9	383.15	3	101.33
ਜਲੰਧਰ	2	7	269.82	3	98.41

ਸਾਧਨ: ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਫਾਰ ਅਰਬਨ ਸਟੈਟੀਸਟਿਕਸ

ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ - ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਚਕੀਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰਜੀਕਲ ਗੁੱਡਜ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਾਈਕਲ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਹੇਠਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡਿਜੀਟਲ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਨਾਮ (2018) ਜਿੱਤਿਆ।

- ਸਾਈਕਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ।
- ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਈ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਰਗੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਲਪ ਵਧਾ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ।
- ਜਨਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ

ਲੁਧਿਆਣਾ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜਲੰਧਰ

5.3 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿੱਤ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਤੱਕ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਯੂ ਐਲ ਬੀਜ਼) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 2017 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 167 ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 10 ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, 101 ਮਿਊਂਸਪਲ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ

56 ਨਗਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਮਿਉਂਸਪਲ ਏਕਟ, 1911 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਐਕਟ, 1976 ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 37 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਅਪਣਾ ਮਾਲੀਆ (ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਗੈਰ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ) ਹੈ। ਆਮਦਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਂਝੇ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਾਂਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ 2011-12 ਵਿੱਚ 2377 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2016-17 ਵਿੱਚ 3119 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 58% ਤੋਂ ਵੱਧ 2016-17 ਵਿੱਚ 68.8% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 2011-12 ਵਿੱਚ 16.8% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2016-17 ਦੌਰਾਨ 14.5% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 37: ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ (ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ)

ਵੇਰਵਾ	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
ਕੁੱਲ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ (A)	2,022	2,042	2,679	2,457	2,493	2,742
ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ (A)	1,378	1,528	1,742	1,822	1,910	2,145
ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੈਰ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ	400	378	611	517	457	451
ਕੁੱਲ ਗ੍ਰਾਂਟ (B)	355	264	230	352	426	377
ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ (A+B)	2,377	2,306	2,909	2,809	2,919	3,119
ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ/ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ	58.0%	66.3%	59.9%	64.9%	65.4%	68.8%
ਗੈਰ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ/ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ	16.8%	16.4%	21.0%	18.4%	15.7%	14.5%

ਸਾਧਨ: ਵਿੱਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।

ਬਾਕਸ 17: ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗੁਜਾਇੰਸ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਧੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੇਗੀ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ 74ਵੀਂ ਸੋਧ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਫੰਡਿੰਗ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ (ਜਿਸ ਲਈ ਅੰਕੜੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ), ਭਾਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦਾ ਆਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਟੈਕਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

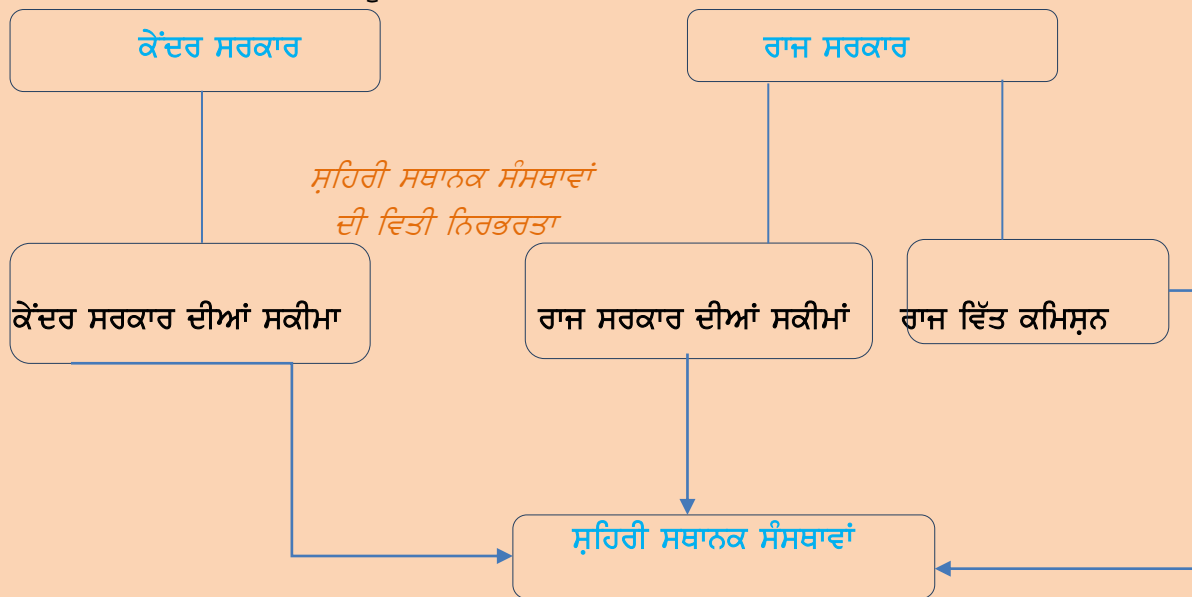
ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ ਨਾਮ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਜਲੰਧਰ	ਪਟਿਆਲਾ	ਚੇਨਈ	ਕੋਇੰਬਟੂਰ	ਮੁੰਬਈ
ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਟੈਕਸ (ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ) ।	139	201	202	1407	1419	4473

ਨੋਟ: ਡੇਟਾ 2017-18 ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਈ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 2014-15 (ਅਸਲ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ ਦੇ ਬਜਟ / ਆਈ ਈ ਸਟੇਟਮੈਂਟਸ

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਊਂਸਪਲ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸ ਦਰਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸੂਲੀ ਵਿੱਧੀ ਅਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਬਜਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਫੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਯੂਐਲਬੀਜ਼ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਮਾਲੀਆ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਧਾਰ ਰਾਹੀਂ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡ ਹੈ। ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। AMRUT ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਅਤੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡਾਂ ਦੀ ਫਲੋਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਗਰੇਡ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ (ਆਈ.ਜੀ.ਸੀ.ਆਰ) ਵਾਲਾ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ 2019 ਤੱਕ 163 ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਕੋਲ ਬੀ.ਬੀ.ਬੀ- ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਈ.ਜੀ.ਸੀ.ਆਰ. ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 36 ਯੂ ਐਲ ਬੀ ਏ- ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ੍ਰੇਡ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਬੀ.ਬੀ.ਬੀ+ ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਮਿਲੀ ਹੈ। 2018-19 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਅੱਠ ਯੂਐਲਬੀਐਸ ਨੇ ਬਾਂਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ 181.3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਂਡ ਮਾਰਕੀਟ ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਹੁਤ ਨਿਯਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼. ਸਪਲਾਈ ਸਬੰਧੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਡ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂ ਐਲ ਬੀਜ਼ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੈਬੀ ਨਿਯਮ	ਵੱਡੀਆ ਰੁਕਾਵਟਾਂ
<ul style="list-style-type: none"> • ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਗ੍ਰੇਡ ਰੇਟਿੰਗ (ਬੀਬੀਬੀ- ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ) ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ • ਪਿਛਲੇ 365 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਿਫਾਲਟ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਾਧੂ ਆਮਦਨੀ • ਰਾਜ ਦੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਖਾਤੇ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਜਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਂਸਪਲ ਅਕਾਊਂਟ ਮੈਨੂਅਲ ਦੀ ਪਾਲਨਾ 	<ul style="list-style-type: none"> • ਲਿਮਟਿਡ ਟੈਕਸ ਬੇਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। • ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਮਰੱਥਾ। • ਮਿਊਂਸਪਲ ਅਕਾਊਂਟਿੰਗ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ।

5.4 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੁਧਾਰ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਪੁਰਾ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

- **ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਯੂ.ਈ.ਆਈ.ਪੀ.)** - ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ 167 ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼. ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਛੱਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਸਟਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਕੂੜੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਰੱਖ ਰਖਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- **ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਣ** ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਸਿਧੀ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ) ਵਿੱਚ 50% ਰਾਖਵਾਕਰਨ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- **ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਲਈ ਬਿਲਡਿੰਗ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ** ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼. ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ, ਫੀਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਪਲੈਨ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਵੈਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- **ਫਾਈਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ 34 ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ** ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ 10 ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ 155 ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

- 'ਮੇਰਾ ਕੰਮ, ਮੇਰਾ ਮਾਨ', ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 18 ਤੋਂ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇੰਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਂਡ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੁਆਰਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਿਨ ਲਈ ਹੁੰਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀ ਕਾਮਿਆਂ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ 6 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ, ਮਹਿਜ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਮਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬੱਧ ਵਿਕਲਪਾਂ, ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੋਰ ਰਵੀ ਜ਼ੋਰ ਵਧਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਟਿਕਾਊ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਵੱਲੋਂ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸੂਚਕ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ) ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਸਕੋਰ 62 ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ 60 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ, ਸਵੱਛ ਉਰਜਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਟੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਆਹਲਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਹਤ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਇਥੇ ਲੰਬੀ ਜੀਵਨ ਆਸ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਟੀਕਾਕਰਨ ਬੱਚਾ-ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੱਚਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੱਚਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ.) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਲਈ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ। ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੱਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਨੀਮੀਆ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਗੈਰ ਮਿਆਰੀ ਆਹਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ, ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਅੱਛਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਘੱਟ ਦਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਦਰਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਬਰਕਰਾਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਏ.ਐਸ.ਈ.ਆਰ. ਸਰਵੇ ਦੇਸ਼ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਰਲੀਜ਼ ਡੈਟਾ ਅੰਕੜੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਚ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤੱਥ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿਖਣ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਿਜਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬੇਹੱਦ ਘੱਟ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਵਰਗੇ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗਕ ਪਾੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੱਗਭਗ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਬਾਦੀ ਜੋ ਕੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਆਦਿ। ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ।

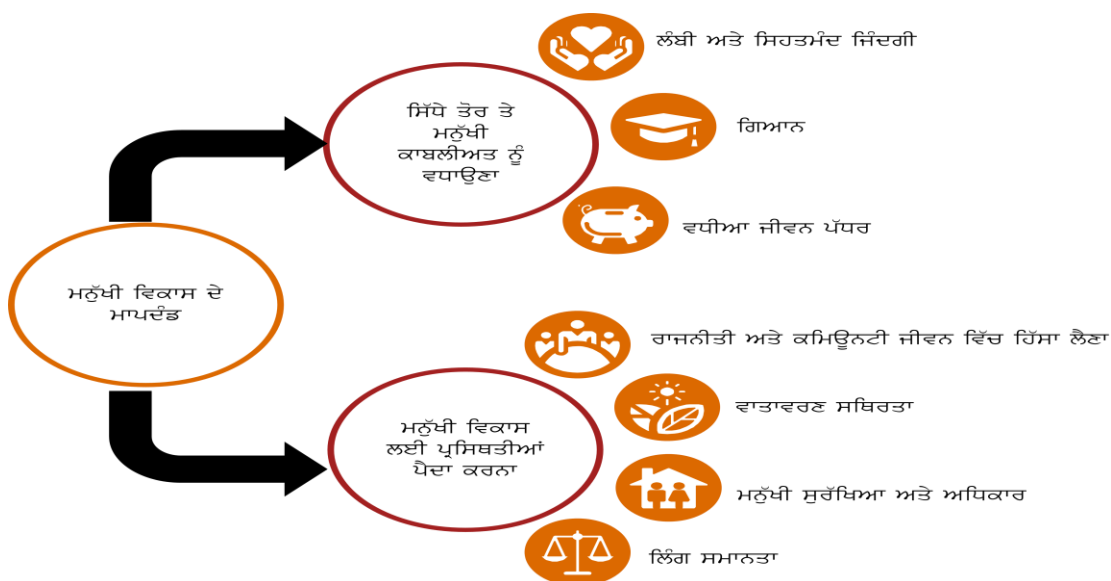
ਬਰਾਬਰ ਅਵਸਰਾਂ, ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਮੀਨ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਮਿਆਰ, ਹਵਾ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੇ ਮਸਲੇ ਹਨ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

6.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਕਿਸੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਚਕਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਿਆਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਕਿਸ ਮਿਆਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਬਲੀਅਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਧਾਉਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 92 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 92 : ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਸਾਰ

ਸਾਧਨ: <http://hdr.undp.org/en/content/what-human-development>

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁਣ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਇੰਡੈਕਸ 2019-20 ਤਹਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.2 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ 17 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.) ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਚੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ, ਧਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਕਿ 2030 ਤਕ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸੱਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੀਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 244 ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

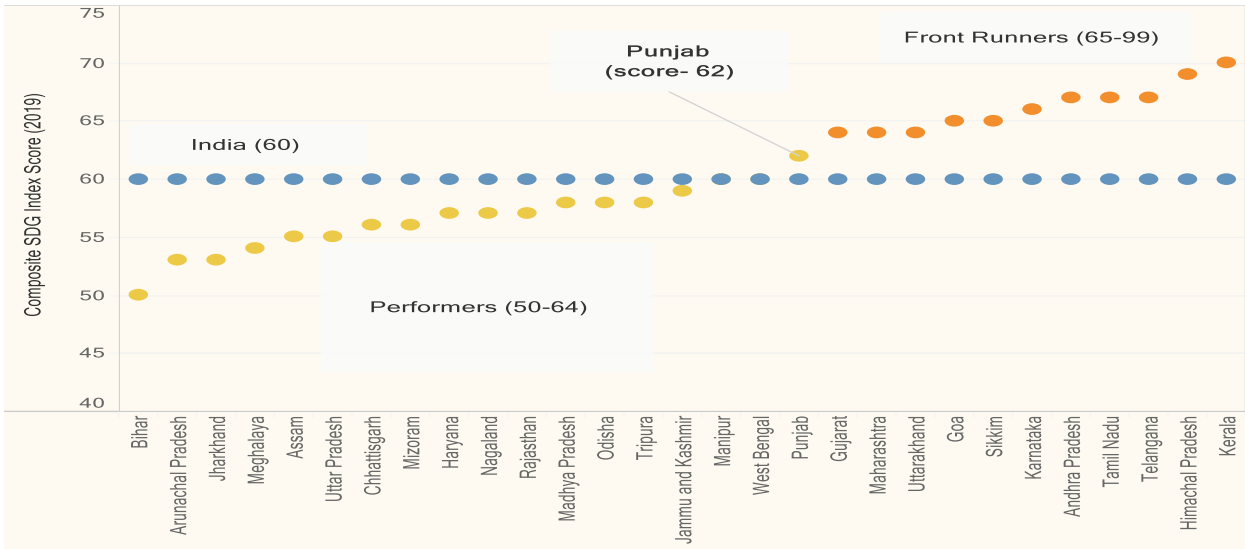
ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.) ਸੂਚਕਾਂਕ 2019-20 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 93) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੀਆ ਇੰਡੈਕਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 17 ਵਿਚੋਂ 15 ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ (ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, 16 ਉਦੇਸ਼) ਲਈ 100 ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ 62 ਦੇ ਸਕੋਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੇਸਲਾਈਨ ਰਿਪੋਰਟ⁴⁶ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਸਕੋਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਤਰ 93 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਕੋਰ ਇੰਡੈਕਸ 60 ਹੈ। 2019-20 ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 28 ਰਾਜਾਂ⁴⁷ ਵਿਚ ਵਿੱਚ ਬੇਸਲਾਈਨ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ 9ਵੇਂ ਤੋਂ 11ਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਜਿਥੇ ਸੰਯੁਕਤ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਸਕੋਰ 42 ਤੋਂ 55 ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੌਲੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

⁴⁶ With significant expansion and revisions from the baseline index, scores of states are not strictly comparable over the two periods

⁴⁷ Telangana has been removed to ensure data consistency

ਚਿੱਤਰ 93 : ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ (2019-20) ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਕੋਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ

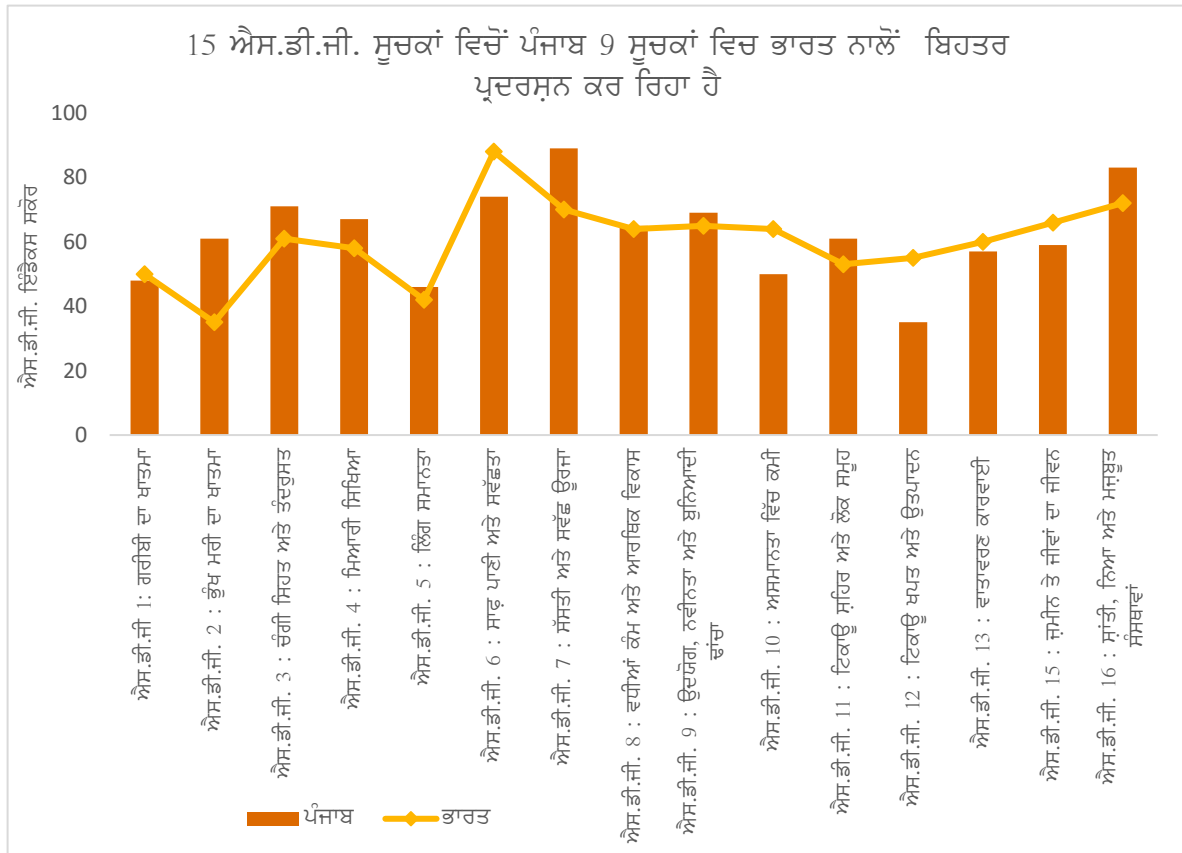

ਸਾਧਨ: ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ (2019-20)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ 9 ਸੂਚਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਰਹੀ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 94) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰੇ 15 ਇੰਡੀਕੇਟਰਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖਮਰੀ ਮਿਟਾਉਣ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹਈਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰਾਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਉੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਨਾਜ ਟੋਕਰੀ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿਹਤ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ‘ਤੇ, ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਵਿਕਸਤ ਸਿਹਤ ਢਾਂਚਾ (ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਵੇਂ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਹੁਣ ਸਿਹਤ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ, ਖਾਸਕਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕਗਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਜੱਚਾ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਕਸਤ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਰਾਜ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਰਹਿਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਡਰਾਪ-ਆਉਟ ਦਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੈ। 100% ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਿਜਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛ ਰਸੋਈ ਈੰਧਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ, ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ 7: ਸਵੱਛ ਅਤੇ ਕਿਫਾਇਤੀ ਊਰਜਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਮਾਰ ਚੋਟੀ ਦੇ 5 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 94 : ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਉਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਸਾਧਨ: ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ (2019-20)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਦਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 1: ਕੋਈ ਗਰੀਬੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਘੱਟ ਰਹੇ ਸਕੋਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨਰੇਗਾ ਤਹਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਅਤੇ ਜਣੇਪਾ ਲਾਭਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਘੱਟ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 6: ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੇਨੀਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 12: ਸਥਿਰ ਖਪਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਘੱਟ ਸਕੋਰ ਤੇ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਧ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਟੀਚੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਧੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਪਰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 1 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ‘ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜੀਵਨ’ ਟੀਚੇ ਉਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਤ ਖੇਤਰ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਤ ਖੇਤਰ ਸਾਰੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਵਲ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਣੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਘੱਟ ਜੰਗਲਾਤ ਖੇਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਫਰੇਮਵਰਕ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ

ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਜ਼ਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 2030 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਇੱਕ ਉੱਚ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ 'ਟੀਚਿਆਂ' ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ, ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। 17 ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਨੂੰ 4 ਥੰਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 95 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ)। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤ, ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ-ਰਹਿਤ ਵਾਧੇ, ਮੁੜ ਵੰਡ ਵੰਡਣ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 95 : ਚਾਰ ਥੰਮਾਂ ਅਧੀਨ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 2030 ਤੱਕ ਕਈ ਟੀਚੇ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਸੂਚਕਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, ਲਾਗੂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ' ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਟੀਚੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਕੀਮਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਗਠਨ ਕਰਨਾ

ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਚਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਂਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀਜ਼ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰੇਕ ਸਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਇਕ ਚਾਰ-ਸਾਲਾਂ ਰਣਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ (2019-23) ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ-2019-20 ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਗੰਭੀਰ ਦੁਵੱਲੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗਠਿਤ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਾਈ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂ.ਐਨ.ਡੀ.ਪੀ. ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਯੂਨਿਟ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ

ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂਕਰਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾਟਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂਕਰਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹ ਡਵੀਜ਼ਨ, ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਆਫ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ (ਈ ਐੱਸ ਓ) ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਡਾਟਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਡਾਟਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਵੀਂਆਂ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੀਮਾਂ ਲਈ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਹੋਰਨਾ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਵੇਗਾ।

6.3 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ

ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. 3 ਤੰਦਰੁਸਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਮੋਹਰੀ ਰਹੀ ਹੈ।

71 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. 3 : ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਇੰਡੈਕਸ ਉਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ 2019-20 ਲਈ 29 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਵਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ 0.63 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਦੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖ ਉਤੇ 18 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਜੱਚਾ ਬੱਚਾ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।

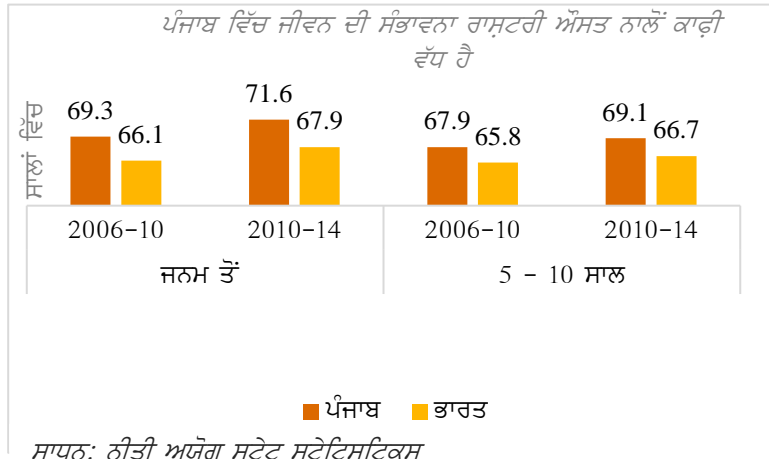
ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਡ ਗਵਰਨੈਂਸ ਇੰਡੈਕਸ ਦੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ 5ਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਹਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਚਿੱਤਰ 96 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ (ਜਨਮ ਸਮੇਂ 5-10 ਸਾਲ ਉਮਰ ਤੇ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2006-10 ਅਤੇ 2010-14 ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ 2 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਥਾਤ 69.3 ਤੋਂ 71.6 ਸੁਧਾਰ

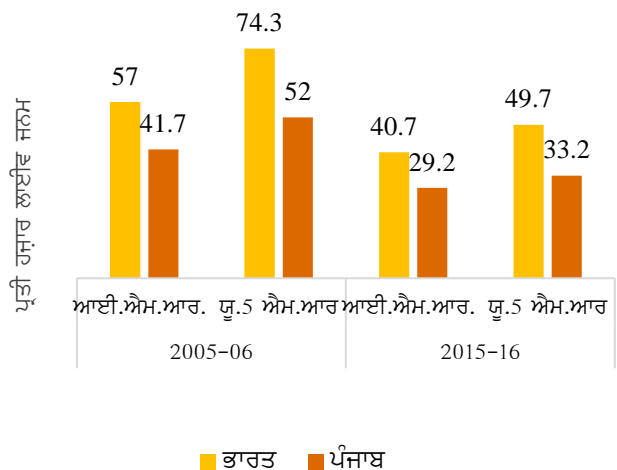
ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 5-10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ 67.9 ਤੋਂ 69.1 ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 96 ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2010-14 ਲਈ ਮਾਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ (73.8 ਸਾਲ) ਨਰ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ (69.7 ਸਾਲ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਲ ਸਿਹਤ

ਉਮਰ ਆਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਹਲਾ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ‘ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ ਐਮ ਆਰ) ਅਤੇ ਅੰਡਰ 5 ਮ੍ਰਿਤ ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਘੱਟ ਹੈ। ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਈ ਐਮ ਆਰ ਅਤੇ 5 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਕ੍ਰਮਵਾਰ 29.2 ਅਤੇ 33.2 ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 40.7 ਅਤੇ 49.7 ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 97 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 97 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ ਅਤੇ ਯੂ.5.ਐਮ.ਆਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ ਅਤੇ ਯੂ.5.ਐਮ.ਆਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ

ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 28 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ ਐਮ ਆਰ) ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਅਤੇ 5 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਵਿੱਚ 11ਵੇਂ ਨੰਬਰ ‘ਤੇ ਹੈ।

ਕੇਰਲਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ (ਸਾਰਣੀ 38 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ) ਸੂਬੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਐਸ ਆਰ ਐਸ ਬੁਲੇਟਿਨ 2017 ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਪਾੜਾ ਘਟਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ) ਵਿੱਚ 21⁴⁸ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਆਚੀ ਰਾਜ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰ (ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ) ਸਾਲ 2017 ਵਿੱਚ 30 ਅੰਕ ਸੀ।

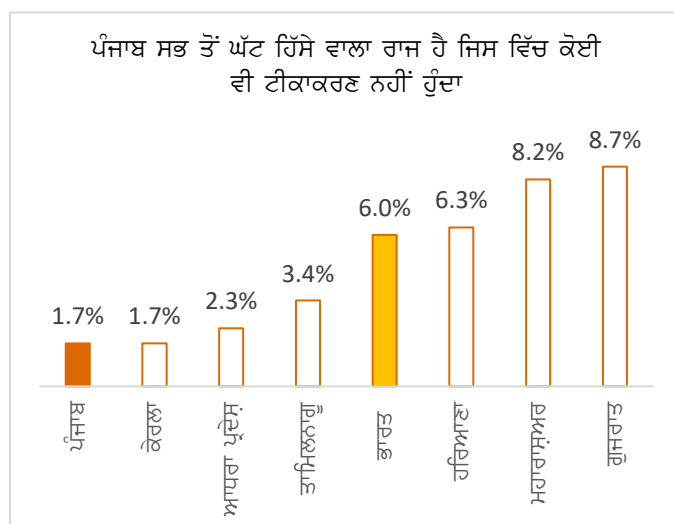
ਸਾਰਣੀ 38: ਹੋਰਨਾ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਵਜਾਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਰ ਅਤੇ ਅੰਡਰ 5 ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

	ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ.		ਯੂ.5 ਐਮ.ਆਰ
	2015-16	2017	2015-16
ਪੰਜਾਬ	29.2	21	33.2
ਹਰਿਆਣਾ	32.8	30	41.1
ਗੁਜਰਾਤ	34.2	30	43.5
ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	23.7	19	28.7
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	34.9	32	40.8
ਕੇਰਲਾ	5.6	10	7.1
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	20.2	16	26.8

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16 ਅਤੇ ਐਸ.ਆਰ.ਐਸ ਬੁਲੇਟਿਨ 2019

ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਟੀਕਾਕਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 12 ਤੋਂ 23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, 2015-16 ਵਿੱਚ ਉਹ 1.7% ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੋ 2005-06 ਵਿੱਚ 6.6% ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 98 ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ

ਚਿੱਤਰ 98: 12-23 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ (ਸਾਲ 2015-16)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 1.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ (6 % ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ)।

ਅਤੇ ਕੇਰਲਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ।

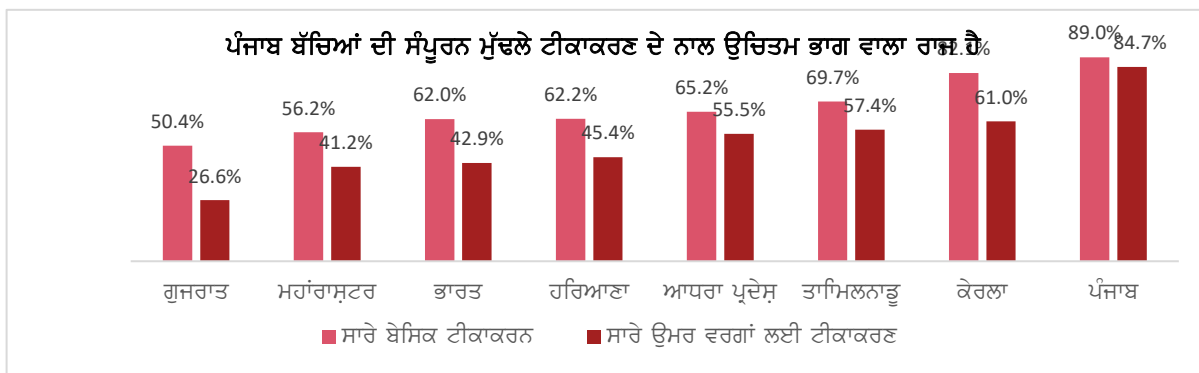
ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕਵਰੇਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ (12-23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੁੱਢਲਾ ਟੀਕਾਕਰਣ (ਬੀਸੀਜੀ, ਡੀਪੀਟੀ, ਹੈਪੀਟਾਈਟਸ ਬੀ ਅਤੇ ਪੋਲਿਓ) ਹੋਇਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 2015-16 ਵਿੱਚ 89 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 2005-06

ਵਿਚ 60.1 ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮੁੱਢਲਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕਵਰਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟੀਕਾਕਰਣ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 42.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 84.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਉਮਰ ਵਿੱਚ

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਟੀਕਾਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਚਿੱਤਰ 99)

ਚਿੱਤਰ 99 :12-23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਟੀਕਾਕਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ (2015-16)

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ

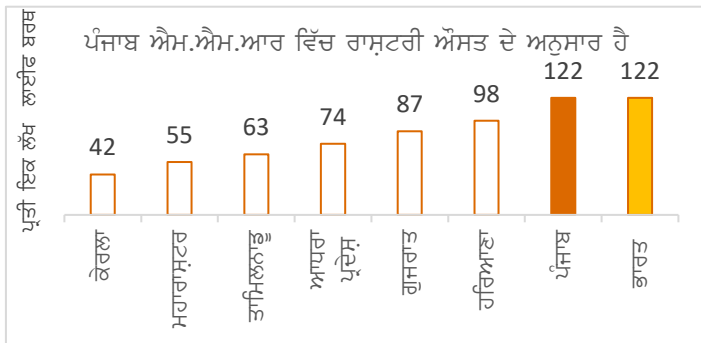
ਬਾਲ ਸਿਹਤ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ (ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ) ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਉੱਚ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਜੋ ਕਿ 2015-17 ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ ਐਮ ਆਰ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ, ਪ੍ਰਤੀ 1 ਲੱਖ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ 122 ਹੈ। ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) (2015-17 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ) ਪ੍ਰਤੀ 1 ਲੱਖ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ 42 ਰਿਹਾ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਸਾਲ 2010-12 ਅਤੇ 2015-17 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ 33 ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਘੱਟਿਆ।

ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2015-16 ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ 30.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 20.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ

ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ (ਸਾਰਣੀ 39) ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ (97.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਕੋਲ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਜਰੂਰ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰੱਕਸ਼ਿਤ ਮਾਤ੍ਰਿਤਵ ਅਭਿਆਨ (ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਏ.) ਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਟ੍ਰਾਈਮੈਸਟਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਏ. ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਚਿੱਤਰ 100 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ (2015 -17)।

ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 2 ਜਾਂ ਵਧ ਟੈਟਨਸ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 2005-06 ਵਿਚ 83.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2015-16 ਵਿਚ 89 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਧਨ: ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰਾਂ ਦੇ ਐਸ.ਆਰ.ਐਸ. ਬੁਲੇਟਿਨ।

ਸਾਰਣੀ 39 : ਜਣੇਪਾ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸੂਚਕ (2015-16)

ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ				
	ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ	ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਦੇਣਾ	ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਡਿਲਵਰੀ ਸਹਾਇਤਾ	ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਟਨ ਦੀ ਡਿਲਵਰੀ
ਪੰਜਾਬ	30.7	90.5	94.1	90.9
ਭਾਰਤ	20.9	78.9	81.4	69
ਹਰਿਆਣਾ	19.5	80.4	84.6	73.4
ਗੁਜਰਾਤ	30.7	88.5	87.1	70.7
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	32.4	90.3	91.1	82.1
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	43.9	91.5	92.1	85.5
ਕੇਰਲਾ	61.2	99.8	99.9	89.3
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	45	98.9	99.2	87.1

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਮਿਆਰੀ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਡਲੀਵਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-4 ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 5 ਸਾਲਾਂ (2015-16 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 90.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਸਿਹਤ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 1.7% ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੀਕਾਕਰਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਇੱਕ

ਸਹੂਲਤ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ 94.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਿਸੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆ ਸਨ (ਸਾਰਣੀ 39)। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕਈ ਰਾਜ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਰਲਾ ਅਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਜਿੱਥੇ ਲਗਭਗ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਡਲੀਵਰੀ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਐਚ.ਐਮ.ਆਈ.ਐਸ. ਤੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 98.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 3 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਡਲੀਵਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-2015-16 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਦੇ 91 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਚੈਕ-ਅਪ ਕੀਤੇ ਗਏ (ਸਾਰਣੀ 39)।

ਸਾਰਣੀ 40 : ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਬ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚਾ

ਰਾਜ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਪੇਂਡੂ	ਜੋੜ
ਪੰਜਾਬ	1576	2043	1890
ਭਾਰਤ	3,913	2,946	3,197
ਹਰਿਆਣਾ	2,371	1,160	1,569
ਗੁਜਰਾਤ	2,331	2,020	2,136
ਆਧਾਰਾ			
ਪ੍ਰਦੇਸ਼	2,339	2,316	2,322
ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	3,331	3,758	3,578
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	2,556	2,649	2,609
ਕੇਰਲਾ	6,848	6,944	6,901

ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਬ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਔਸਤ ਖਰਚਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

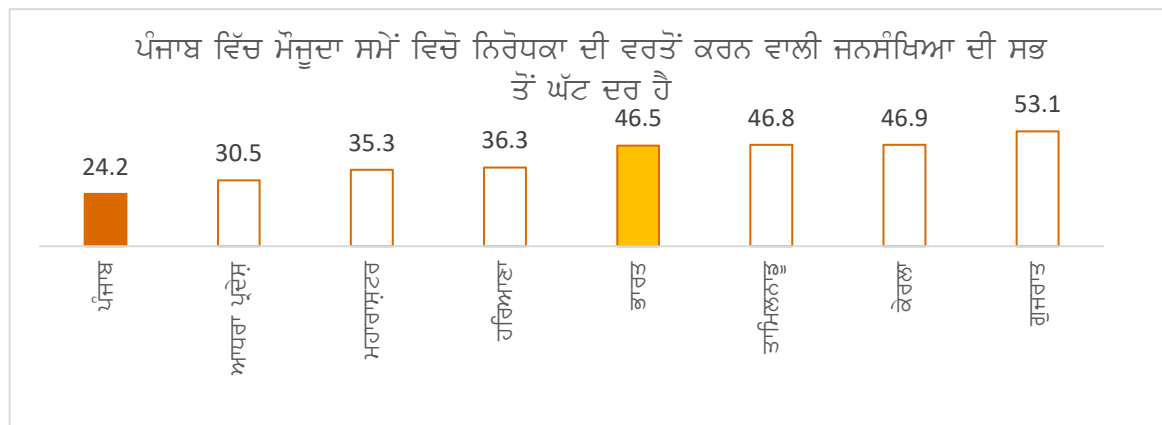
ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਲੀਵਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਔਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. 2015-16 ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਹਤ

ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਲੀਵਰੀ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਾਰਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਖਰਚ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਖਰਚ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 40)।

ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਦੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਬੀਮਾਰੀਆਂ (ਐੱਸ.ਟੀ.ਡੀ.) ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 101 ਉਸ ਵਸੋਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜੋ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ।

ਚਿੱਤਰ 101 : ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। (%)

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ 2019 ਵਿੱਚ 7,909 ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈੱਡ ਸਹੂਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ 2015 ਵਿੱਚ 1,222 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019 ਵਿੱਚ 1,657 ਸੀ। ਔਸਤਨ ਇੱਕ ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾ 2.68 ਕਿ.ਮੀ. ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਡਾਓ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਸਥਾ 5150 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ.ਨਗਰ ਵਿੱਚ 11336 (ਦੁਗਣੇ ਤੋਂ ਵਧ) ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈੱਡ 837 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇਹ 3244 (ਲੱਗਭੱਗ ਚੋਗੁਣੀ) ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ।

ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾਕਟਰ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। 2019 ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਡਾਕਟਰ 585 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 2015 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾਕਟਰ 1083 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਸ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 2019 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। 2015 ਵਿੱਚ 444 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਸ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019 ਵਿੱਚ 1755 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਸ ਸਰਵਿਸ ਰਹੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ 12000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਇਹ 500 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਰਸ 7800 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਇਹ 202 ਹੈ।

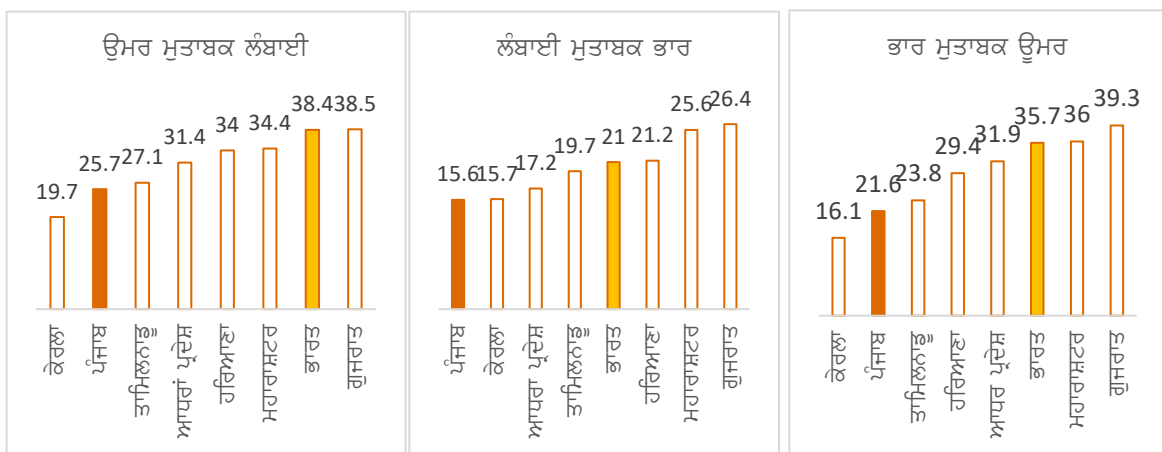
ਪੋਸ਼ਣ ਸਥਿਤੀ

ਬਾਲ ਪੋਸ਼ਣ

ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਘਾਟ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ (ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ) ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ, ਕੁਪੋਸ਼ਣ, ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਾਰ (ਵੈਸਟਿਡ) ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਪੋਸ਼ਣ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਸ ਡੀ ਜੀ 1 ਅਤੇ 2 ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਅਵਿਕਸਤ, ਦੁਬਲਾਪਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਾਰ-5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ) ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 102, 5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਵਿਕਸਤ, ਦੁਬਲੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 2005-06 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ 10 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਵਿਕਸਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਦੁਬਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 102: 5 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਚੌਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ, ਲੰਬਾਈ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ, ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਰਾਜ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੀਮੀਆ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2005-06 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ 6-59 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਨੀਮੀਆ ਗ੍ਰਸਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 66.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 56.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੀਮੀਆ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 41)। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੀਮੀਆ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ ਅਨੀਮੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 41 : ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੀਮੀਆ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ। (2015-16)

	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ
ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ		
ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਅਨੀਮੀਆ (6 ਤੋਂ 59 ਮਹੀਨੇ)	56.6	58.5
ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ (ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਨਮੇ ਬੱਚੇ)	94.5	95
ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਅੰਤਿਮ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਂ (ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ)		
ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	25.3	29.6
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	2.6	2.9
ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	5.5	5.8

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

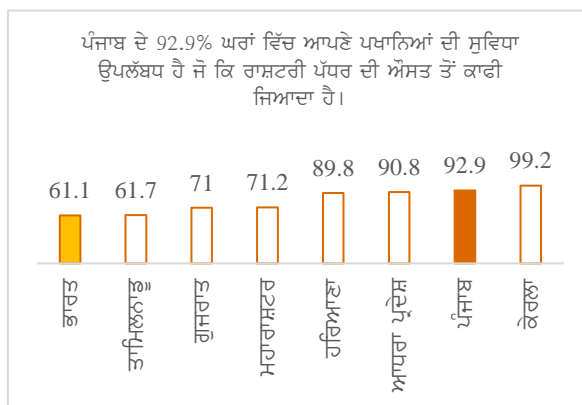
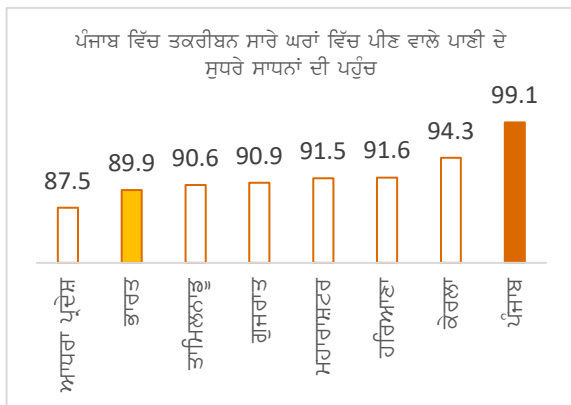
ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ 94.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਖਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਦੀ ਔਸਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 41)। ਤਾਜ਼ਾ ਉਪਲੱਥ ਐੱਚ.ਐਮ.ਆਈ.ਐੱਸ. ਅੰਕੜੇ (ਦਸਬੰਰ 2019 ਤੱਕ) ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿੱਚ 80.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਵੇਂ ਜਨਮੇ ਸ਼ਿਸੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਘੰਟੇ ਅੰਦਰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਥਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ

ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸੱਫ਼ਤਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 6 : ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਥਤਾ ਅਤੇ ਸੱਫ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ (ਟੀਚਾ 3) ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਟੀਚਾ 4) ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਹੋਰ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਬਿਹਤਰ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੱਕ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (99.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐੱਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐੱਸ. 2015-16 ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 103)। ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 89.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 66.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 103: ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਖਾਨਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 92.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪਖਾਨੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 61.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 103 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਚੌਥਾ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਖੁੱਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੌਚ ਮੁਕਤ ਰਾਜ (ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਖਾਨੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਰਲਾ ਜਿੱਥੇ 99.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪਖਾਨੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗਾ।

ਸਿਹਤ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਕਦਮੀਆਂ

ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ-ਸਰਬਤ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਏਬੀ-ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ.)

“ਸਰਬਤ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ) ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਅਰਥਾਤ 45.89 ਲੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿਹਤ ਕਵਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕੀਮ ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ ਤਹਿਤ ਕਵਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ 14.86 ਲੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਤਿਗਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ. ਦੋਵੇਂ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਇਲਾਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ 50,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿਹਤ ਕਵਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਬਜਟ ਦੌਰਾਨ 250,00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਅਗਸਤ, 2019 ਵਿਚ ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਇਰਲ ਹੈਪੀਟਾਈਟਿਸ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਐਨ.ਵੀ.ਐੱਚ.ਸੀ.ਪੀ.)

ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈਪੀਟਾਈਟਿਸ ਸੀ ਰਾਹਤ ਫੰਡ (ਐਮ.ਐਮ.ਪੀ.ਐੱਚ.ਸੀ.ਆਰ.ਐਫ.) ਤਹਿਤ ਹੈਪੀਟਾਈਟਿਸ ‘ਸੀ’ ਦੀ ਸਕ੍ਰੀਨਿੰਗ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ

ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਹੀਕਲ ਹੈਪੀਟਾਈਟਿਸ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਐਨ.ਵੀ.ਐੱਚ.ਸੀ.ਪੀ.) ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਹੇਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

- ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ 73 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਮੁਫਤ ਦਵਾਈਆਂ ਹੈਪੀਟਾਈਟਿਸ 'ਸੀ' ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।
- ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 2019 ਤੱਕ 110000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ 76000 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 93.30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ

ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਹੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ 2650 ਉਪ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰਾਂ (ਐੱਚ.ਡਬਲਿਊ.ਸੀ.) ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਅ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਤੱਕ 1365 ਐੱਚ.ਡਬਲਿਊ.ਸੀ. ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ 925 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸਿਹਤ ਅਫਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ 6 ਡਾਇਗਨਾਸਟਿਕ ਟੈਸਟ ਜਿਵੇਂ ਐੱਚ.ਬੀ.

ਪੰਜਾਬ ਦੀ 75% ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਯਾਨੀ 45.89 ਲੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਸਿਹਤ ਸੁਰਖਿਆ।

ਟੈਸਟ, ਬਲੱਡ ਸੂਗਰ ਟੈਸਟ, ਪ੍ਰੈਗਨੈਂਸੀ ਟੈਸਟ ਕਿਟ, ਯੂਰਿਨ ਐਲਬੂਮਿਨ ਟੈਸਟ, ਥੱਕ ਟੈਸਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਨਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈਆਂ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਈਪਰਟੈਂਸ਼ਨ, ਡਾਇਬਟੀਜ਼ ਅਤੇ ਕੈਂਸਰ ਜਿਹੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਚਿਤ ਰੈਫਰਲ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੋਲੋ-ਅੱਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ। ਕੁੱਲ 2,02,235 ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਈਪਰਟੈਂਸ਼ਨ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ 1,29,784 ਡਾਇਬਟੀਜ਼ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਭਾਲ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੋਗਾ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹਰਬਲ ਬਗੀਚਿਆਂ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਐੱਚ.ਡਬਲਿਊ.ਸੀ. ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣਾ ਸਕੇ।

ਸਮੂਹਿਕ ਰੋਗ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਸਮੂਹਿਕ ਰੋਗ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਆਈ.ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ.) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 12 ਜੂਨ, 2007 ਨੂੰ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਛੇਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਲਣ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੇ 3230 ਉਪ-ਕੇਂਦਰ (ਐੱਸ-ਫਾਰਮ) ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 2172 ਯੂਨਿਟ (ਪੀ-ਫਾਰਮ) ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਵਜੋਂ 796 ਲੇਬੋਰਟਰੀਆਂ (ਐੱਲ-ਫਾਰਮ) ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਨਿਗਰਾਨ ਯੂਨਿਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਨਿਗਰਾਨ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਹੈ। ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਡਾਇਗਨਾਸਟਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀ.ਐਮ.ਸੀ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਰੈਫਰਲ ਲੈਬ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੋਗ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋਬਾਈਓਲੋਜੀ ਲੈਬ

ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆ ਕਲਚਰ ਸੈਨਸਟੀਵਿਟੀ ਅਤੇ ਸੀਰੋਲੋਜੀ ਟੈਸਟ ਮੁਫਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਲ ਸਵਸਥ ਕਾਰਿਆਕ੍ਰਮ (ਆਰ.ਬੀ.ਐੱਸ.ਕੇ.)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਲ ਸਵਸਥ ਕਾਰਿਆਕ੍ਰਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ 18 ਸਾਲ ਤੱਕ 4 ਡੀ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਨੁਕਸ, ਕਮੀਆਂ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇਰੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੋਣਵੀਆਂ 31 ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਅਪਾਹਜਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇਤੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਹੈ 4 ਡੀਜ ਤਹਿਤ 31 ਚੋਣਵੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੋਗ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਮੌਬਾਈਲ ਸਿਮ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਰੈਫਰ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਊਮੈਟਿਕ ਹਰਟ ਡਜ਼ੀਜ਼ ਅਤੇ ਕਨਜੈਨੀਟਲ ਹਰਟ ਡਜ਼ੀਜ਼ (ਆਰ.ਐੱਚ.ਡੀ/ਸੀ.ਐੱਚ.ਡੀ.) ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਬੱਚਿਆ ਦਾ ਸੁਪਰ ਸਪੈਸ਼ਲਿਟੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਖੇ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ 15 ਤੋਂ 45 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

- 1) ਪੂਰਕ ਪੋਸ਼ਕ ਆਹਾਰ,
- 2) ਟੀਕਾਕਰਣ
- 3) ਸਿਹਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ
- 4) ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 5) ਰੈਫਰਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ
- 6) ਪੂਰਵ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ

ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 140.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬੱਜਟ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੀਮ (ਐੱਸ.ਏ.ਜੀ.) (ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ : ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਕੀਮ (ਆਰ.ਜੀ.ਐੱਸ.ਈ.ਏ.)

ਇਹ ਸਕੀਮ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਤ ਸਕੀਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤ੍ਰਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆ ਅਰਥਾਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਮਾਨਸਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਐੱਨ.ਪੀ.ਏ.ਜੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਪਾਇਲਟ ਪਾਜੈਕਟ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ 200 ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੋਸ਼ਣ ਅਭਿਆਨ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੋਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ: ਐਨ.ਐਨ.ਐਮ.)

ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੋਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਅ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 0-6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਪੋਸ਼ਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 10661.96 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ੁਰਕਸ਼ਿਤ ਮਾਤ੍ਰਿਤਵ ਅਭਿਆਨ (ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ.)

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 9 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਫਤ ਚੈਕਅਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਜਣੇਪਾ ਚੈਕਅਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੂਨ 2016 ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ 6 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਮਹਿਲਾ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੂਰਵ ਜਣੇਪਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਿਲਣ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜੁਲਾਈ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ 17 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 2016 ਤੱਕ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸਾਰਣੀ 42 ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 42: ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ੁਰਕਸ਼ਿਤ ਮਾਤ੍ਰਿਤਵ ਅਭਿਆਨ (ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ.) ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ।

ਸਾਲ	ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ. ਤਹਿਤ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਹੋਈ।	ਕੁੱਲ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਭਕਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਖਮ ਵਾਲਾ ਸੀ	ਅਨੁਪਾਤ
ਜਨਵਰੀ 2020 ਤੱਕ	92398	14880	16.1%

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਰੂ ਵੰਦਨਾ ਯੋਜਨਾ

ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਤ ਸਕੀਮ ਹੈ ਅਤੇ 2018 ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗਰਭਵਤੀ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 33.14 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੈਂਸਰ, ਡਾਇਬਟੀਜ਼, ਕਾਰਡਿਓਵਾਸਕੁਲਰ ਰੋਗ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੋਕ (ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਸ.) ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਡੀ.ਐੱਸ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਰੋਗਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕੈਂਸਰ, ਡਾਇਬਟੀਜ਼, ਕਾਰਡਿਓਵਾਸਕੁਲਰ ਰੋਗ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੋਕ ਲਈ ਡਾਇਗਨੋਸਿਸ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ 8 'ਸਟ੍ਰਾਕ ਰੇਡੀ ਯੂਨਿਟ' ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ 5 ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਹਰੇਕ 50 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਾਲੇ 2 ਟਰਸਰੀ ਕੈਂਸਰ ਕੇਅਰ ਕੇਂਦਰ (ਟੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ) ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਟੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਸਿਹਤ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜ ਕੈਂਸਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਐੱਸ.ਸੀ.ਆਈ.) ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਸੀ ਆਈ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿਹਤ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਮੁਹਾਲੀ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੈਂਸਰ ਰਾਹਤ ਕੋਸ਼

ਇਹ ਕੈਸ਼ਲੇਸ ਸਕੀਮ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮਰੀਜ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ 1.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਮਰੀਜ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ

ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣਗੇ। ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਤੱਕ 59157 ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 770 ਕੋਰੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਏਡਜ਼ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸੁਸਾਇਟੀ

ਖੂਨ ਚੜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਖੂਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਡਜ਼ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸੰਸਥਾ (ਐਨ ਏ ਸੀ ਓ) ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਬਲੱਡ ਟ੍ਰਾਂਸਫਿਊਜ਼ਨ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਬੀ ਟੀ ਐੱਸ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਖੂਨ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨ 116 ਬਲੱਡ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਰਾਹੀਂ (46 ਐਨ ਏ ਸੀ ਓ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੈਂਕ/ ਸਰਕਾਰੀ, 6 ਮਿਲਟਰੀ, 64 ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 67 ਬਲੱਡ ਕੰਪੋਨੈਂਟ ਸੈਪਰੇਸ਼ਨ ਯੂਨਿਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। 67 ਬੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਯੂ. ਵਿੱਚੋਂ 20 ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਬੇਸਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਡਵੀਜ਼ਨ

ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2019 ਤੱਕ ਇਨਟੈਗ੍ਰੇਟਿਡ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ (ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ.ਸੀ.) ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 11,84,030 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟੈਸਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 8131 ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਪਾਏ ਗਏ, ਕਮਿਊਟਿਵ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵਿਟੀ 0.69 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਚਾਲੂ ਸਾਲ (ਮਾਰਚ 2019 ਤੱਕ) ਦੌਰਾਨ 320 ਏ ਐਨ ਸੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਸਨ ਅਤੇ 85 ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਏ.ਐਨ.ਸੀ ਸਨ। ਕੁਲ ਜੀਵਿਤ ਜਨਮ 357 ਅਤੇ 320 ਐਮ.ਬੀ. ਪੇਅਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ 2019 ਤੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਸੀ ਦੇ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 943 ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 9 ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਉਂਸਲਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਬਾਇਲ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਸੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਫੀਲਡ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਟੈਸਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2019 ਤੱਕ 36499 ਦਾ ਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 789 ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ 174 ਓਓਏਟੀ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਐਫ-ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਸੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੀ ਐਚ ਸੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਏ ਐਨ ਐਮ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਨਰਸਾਂ ਨੂੰ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਸਿਫਲਿਸ ਟੈਸਟਿੰਗ ਤੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੇਖ ਰੇਖ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਜ (ਸੀ.ਐੱਸ.ਟੀ.)

ਕੇਅਰ ਸਪੋਰਟ ਐਂਡ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ (ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਜ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਐਚ ਆਈ ਵੀ/ ਏਡਜ਼ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਚ.ਆਈ.ਵੀ.) ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਪੈਕਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 9 ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ (8 ਏ ਆਰ ਟੀ ਅਤੇ 1 ਏ ਆਰ ਟੀ ਪਲੱਸ) ਅਤੇ 4 ਫੈਸਿਲਿਟੀ ਇੰਟੀਗ੍ਰੇਟਿਡ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ ਹਨ। ਸਟੈਂਡ ਅਲੋਨ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਸੀ ਸੈਂਟਰ ਅਤੇ ਓ ਐੱਸ.ਟੀ. ਸੈਂਟਰ ਵਿਖੇ 12 ਨਵੇਂ ਐਲ ਏ ਸੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ/ ਐਫ ਐਈ-ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ ਵਿਖੇ 7992 ਨਵੇਂ ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2019 ਤਕ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 7188 ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਏ ਆਰ ਟੀ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਲ 6226 ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਜੀਵਤ ਹਨ ਅਤੇ ਏ ਆਰ ਟੀ ਉੱਤੇ ਹਨ।

ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਡੀਜੀਜ (ਐੱਸ ਟੀ ਡੀ) ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਡੀਜੀਜ (ਐੱਸ ਟੀ ਡੀ) ਅਤੇ ਰਿਪ੍ਰੋਡਕਟਿਵ ਟ੍ਰੈਕਟ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨਜ (ਆਰ ਟੀ ਆਈ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ (ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ) ਨਾਲ ਗੁਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ ਅਤੇ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਝਪੁਣੇ, ਮਹਾਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਇਲਾਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ/ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਕਲੀਨਿਕ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਪ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਹਤ ਸੁਵਿਧਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮੁਫਤ ਲੈਬ ਟੈਸਟ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਡਰੱਗ ਕਿੱਟਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਕਾਉਂਸਲਿੰਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏ ਐਨ ਸੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਖ ਰੇਖ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਏ ਐਨ ਸੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਵਰੇਜ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਨਜੈਨੀਟਲ ਅਤੇ ਨੀਓਨੇਟਲ ਸਿਫਲਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਲੀਨਿਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ, ਸਮੀਖਿਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਗੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰ ਅਤੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ/ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਕਲੀਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 2009- 10 ਵਿਚ 23 ਸੀ ਹੁਣ ਜਿਲ੍ਹਾ/ ਉਪ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਖੇ 2018-19 ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ 31 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਵੱਧ ਜੋਖਮ ਗਰੁੱਪ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲਈ ਟੀਚਾਬੱਧ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ: ਐਨ.ਜੀ.ਓ. ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਹਵੇਰੀ ਚੌਜ ਕਮਿਊਨਿਕੇਸ਼ਨ, ਕੌਂਡਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ, ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ ਦੇਖ ਰੇਖ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਟੈਸਟਿੰਗ ਰੈਫਰਲ ਅਤੇ ਐਂਟੀ ਰੈਟਰੋ ਵਾਇਰਲ ਇਲਾਜ, ਹਾਰਮ ਰਿਡਕਸ਼ਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਚ ਆਰ ਜੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਵਸੋਂ ਲਈ ਓਪੀਆਇਡ ਸਬਸਿਟਿਊਸ਼ਨ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ 54 ਟਾਰਗੈਟਿਡ ਇੰਟਰਵੈਨਸ਼ਨਜ ਅਤੇ 2 ਲਿੰਕ ਵਰਕਰ ਸਕੀਮਾਂ (ਐਲ ਡਬਲਿਊ ਐੱਸ) ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ 11426 ਮਹਿਲਾ ਸੈਕਸ ਵਰਕਰ (ਐਫ ਐੱਸ ਡਬਲਿਊ), 2857 ਮਰਦ ਜਿਹੜੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.), 12982 ਇਨਜੈਕਟਿੰਗ ਡੱਗ ਯੂਜਰ (ਆਈ ਡੀ ਯੂਜ), 50884 ਮਾਈਗ੍ਰੈਂਟ, 20854 ਟ੍ਰਕੱਰ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸੈਟਿੰਗ ਵਿਚ 23 ਅਤੇ ਐਨ ਜੀ ਓ ਸੈਟਿੰਗ ਵਿਚ 6 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਓ ਐੱਸ ਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਈ ਡੀ ਯੂ ਨੂੰ 'ਨੁਕਸਾਨ ਘਟਾਓ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ' ਵਲੋਂ ਸਬਲਿੰਗੁਅਲ ਬੁਪੈਨਰੋਫਾਈਨ ਅਤੇ ਮੀਥਾਡਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਓ ਐੱਸ ਟੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਖੇ 25132 ਆਈ ਡੀ ਯੂਜਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਸ਼ਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ: ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਓ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬੋਰਡ

ਸਾਰਣੀ 43 ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਓ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਓ.ਪੀ.ਡੀ ਅਤੇ ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਲ	ਓ.ਪੀ.ਡੀ.	ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.
2012	13680	3841
2013	24031	6624
2014	202756	6328
2015	114482	11019
2016	70398	4370
2017	108767	8348
2018	212067	10884
2019 (ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ)	167463	15404

ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬੋਰਡ ਦਾ ਗਠਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੇਗੀ। ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਸਿਹਤ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਬੰਧਤ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ

ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਿਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਮਾਜਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਐੱਸ ਐੱਸ ਪੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਉ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਓ ਪੀ ਡੀ ਅਤੇ ਆਈ ਪੀ ਡੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਰਣੀ 43 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਓਓਏਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ 2017 ਨੂੰ 3 ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੋਗਾ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ) ਵਿਚ ਪਾਇਲਟ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਆਊਟ-ਪੇਸ਼ਟ ਆਪਿਆਇਡ ਅਸਿਸਟਿਡ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ (ਓ ਓ ਏ ਟੀ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ 17 ਮਈ 2018 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਲੋੜ ਅਧਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਡੋਰ ਫੈਸਿਲਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਦਰ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਇਲਾਜ ਓ ਪੀ ਡੀ ਫੈਸਿਲਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਟੈਸਟਿੰਗ, ਟੀ ਬੀ ਦਾ ਇਲਾਜ, ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਡਰੱਗ ਨਿਰਭਰਾਂ ਲਈ ਏ ਆਰ ਟੀ ਪੀ ਐੱਸ ਏ ਸੀ ਐੱਸ ਅਤੇ ਐੱਨ ਐਚ ਐਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਡੁਪਲੀਸਿਟੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਫੋਲੋ-ਅਪ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰੈਫਰੇਂਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਯੂ ਆਈ ਡੀ ਨੰਬਰ ਸੌਂਪੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਤਾ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 193 ਓ ਓ ਏ ਟੀ ਕਲੀਨਿਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ 1,07,352 ਰਜਿਸਟਰਡ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਸੈਂਟਰਲ ਰਜਿਸਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਏ ਮਰੀਜ਼ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਮਹੌਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰਧਿਰਤ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈਆਂ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

6.4 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਅਵਸਰਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ 4, 'ਕਵਾਲਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਮੁੱਚੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਹੱਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (2011) ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗੁੱਡ ਗਵਰਨੈਂਸ ਇੰਡੈਕਸ ਆਫ ਐਮ.ਓ.ਐਸ (ਪੀ.ਪੀ) ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ ਇੰਡੈਕਸ 2019-20 ਦੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 4 (ਗੁਣਵੱਤਾ/ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ) 67 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। (ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ 58 ਨੰਬਰ ਹੈ) ਅਤੇ ਬੇਸਲਾਈਨ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਕੋਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪਰਸੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਚੰਗੇ ਰਾਜ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ 0.8 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ 18 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ (ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੂਚਕਾਂ) ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਾਪਦੀ ਹੈ।

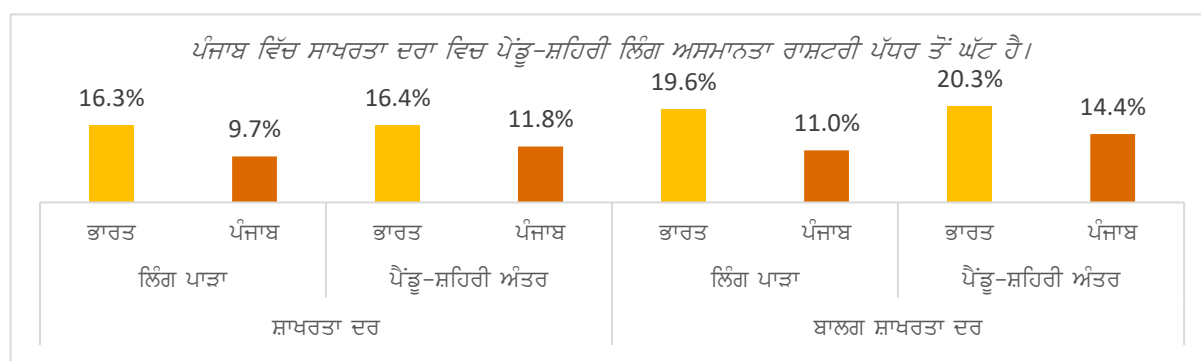
ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 75.84 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 1971 ਵਿੱਚ 34.12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਦਹਾਕੇ (ਔਸਤਨ) 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 2011 ਵਿੱਚ 72.99 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 1971 ਵਿੱਚ 34.45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਰਲਾ (94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ (82.34 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇਖਣ (2014) ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਵਧੀ ਹੈ। ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐੱਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦਾ 82.2⁴⁹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਵਧਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

⁴⁹ PLFS and Census are not strictly comparable

2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 80.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 80.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ 64.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 104 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦਾ ਡੇਟਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ 7.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟਸ ਤਕ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। (ਮਰਦ 85. ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 78.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਚਿੱਤਰ 104: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ

ਸਾਧਨ : ਜਨਗਣਨਾ-2011

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲਿੰਗਕ ਅੰਤਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਵਿੱਚ ਹੈ, (ਚਿੱਤਰ 104)। ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਹਾਤੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 71.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਲਈ 67.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 84.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 83.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਵੀ ਘੱਟ ਕੇ 7.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਉੱਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਗਏ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਉਸ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ 15 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਲਗ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 73 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ 69.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 104)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਧ ਹੈ।

ਹੋਰ ਨਤੀਜਿਆ ਦੇ ਸੂਚਕ

ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ (2009) ਦੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2011 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਐਕਟ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ (ਜੀ ਈ ਆਰ) ਅਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ (ਐਨ ਈ ਆਰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਲਈ 2018-19 ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ ਉਪਲਬੱਧ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। 2018-19 ਲਈ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਲੱਗੇਗਾ (ਸਾਰਣੀ 44)।

ਸਾਰਣੀ 44 : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

	ਜੀ.ਈ.ਆਰ	ਐਨ.ਈ.ਆਰ	ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ 2017-18 ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 45: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	93.6	89	ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ
ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	91.5	85.2	
ਸੈਕੰਡਰੀ	92.8	55.9	
ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	76.2	44.3	

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ

ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 45 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ		ਗਾਇਅਰ	
	2005-06	2017-18	2005-06	2017-18	2013-14	2017-18	2013-14	2017-18	2010-11	2017-18
ਪੰਜਾਬ	65.34	96.2	54.96	94.98	86.39	88.93	71.79	70.58	19.4	30.3
ਭਾਰਤ	103.77	94.21	59.17	90.9	76.64	79.38	52.21	56.5	19.4	25.8
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	96.84	85.59	74.32	83.94	75.2	79.26	60.3	47.25	28.4	30.9
ਗੁਜਰਾਤ	100.3	94.62	49.91	94.58	74.5	77.06	48.51	46.46	21.3	20.1
ਹਰਿਆਣਾ	57.9	97.93	41.45	96.69	86.21	92.91	69.55	59.44	24.1	28.7
ਕੇਰਲਾ	76.16	95.27	77.14	93.42	102.51	97.44	87.58	79.09	21.9	36.2
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	96.82	97.35	80.74	98.17	85.58	92.67	58.77	71.2	27.6	31.1
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	118.58	97.82	106.4	84.61	92.5	86.92	75.87	82.49	32.9	48.6

ਸਾਧਨ : ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਕਾਰਡ (2017-18) ਅਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਰਵੇਖਣ-ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 12 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ (2005-06 ਅਤੇ 2017-18 ਦੌਰਾਨ) ਰਾਜ ਨੇ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ (2017-18 ਲਈ) ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ) ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿਛਲੇ 8 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ 19.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 30.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ, 2016-17 ਲਈ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ-46)। ਸੁਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ, ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਉਮਰ ਨੂੰ ਐਡਜਸਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਅਨੁਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੁਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਸਾਰਣੀ-44) ਕਿ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 46: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਐਨ.ਈ.ਆਰ.(% ਵਿੱਚ)

ਰਾਜ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	
	2005-06	2017-18	2005-06	2017-18	2013-14	2017-18	2013-14	2017-18
	6	8	6	8	4	8	4	8
ਪੰਜਾਬ	51.78	78.21	37.68	66.65	47.48	50.37	37.86	39.43
ਭਾਰਤ	84.53	82.53	43.14	72.62	45.63	52.14	30.43	32.6
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	75.28	70.33	53.02	60.89	43.56	48.4	37.58	28.95
ਗੁਜਰਾਤ	78.89	82.52	36.64	70.99	44.88	49.07	28.42	29.51
ਹਰਿਆਣਾ	38.08	77.55	20.29	72.78	46.2	54.8	36.37	32.27
ਕੇਰਲਾ	-	86.45	58.53	80.01	73.79	74.88	57.51	60.88
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	-	86.38	57.09	79.42	56.27	62.52	35.61	44.74
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	93.92	85.95	77.27	69.26	61.59	62.38	51.35	56.87

ਨੋਟ: (- ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਸਾਧਨ : ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਐਸ.ਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਕਾਰਡ (ਸਬੰਧਤ ਸਾਲ ਲਈ)

ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ

ਸਾਰਣੀ 47: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ (2018-19)

	ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	1.5
ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	2.3
ਸੈਕੰਡਰੀ	5.7
ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	9

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਪੱਧਰ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਖਾਸਕਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ 2005-06 ਵਿੱਚ 8.9% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 1.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਮਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 48 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕੇਵਲ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰੋ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਸਾਰਣੀ 48: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ (2016-17)

ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਸੈਕੰਡਰੀ	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ
ਪੰਜਾਬ	2.8	2.9	8.6	6.0
ਭਾਰਤ	6.4	5.7	19.9	6.0
ਆਧਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1.9	0.9		
ਗੁਜਰਾਤ	1.0	6.5	24.1	6.6
ਹਰਿਆਣਾ			12.2	3.3
ਕੇਰਲਾ	0.1		12.8	2.1
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	0.7	1.2	11.3	2.9
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	0.5	1.3	10.0	3.8

ਨੋਟ: (ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਕਾਰਡ 2016-17

ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। 2018-19 ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅੱਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰ 95.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਲਈ 91.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 49)। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਮਿਆਰੀ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 49 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ (2016-17)

ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ	ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੋਂ ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ
ਪੰਜਾਬ	95.7	94.3	85.7
ਭਾਰਤ	88.6	90.3	66.4
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	97.2	97.8	
ਗੁਜਰਾਤ	97.7	84.2	60.0
ਹਰਿਆਣਾ	99.5	97.8	76.4
ਕੇਰਲਾ	100.0	100.0	75.9
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	99.2	98.5	83.5
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	98.6	96.8	83.3

ਨੋਟ: (ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਕਾਰਡ 2016-17

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੋਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਤੀਜਾ ਸੂਚਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ।

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਣ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕੋਰਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਰਨਿੰਗ ਐਨਹਾਂਸਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ('ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ') (ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪੀ) 2017 ਵਿਚ ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਂ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਮਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਨਿਰਧਾਰਤ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਹੀਂ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚਲੇ ਸੁਧਾਰ, ਸਾਰਣੀ 50 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 50 : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (2018-19)

ਜਮਾਤ	ਬੇਸਲਾਈਨ ਨਤੀਜੇ (%) (ਅਗਸਤ 2018)	ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਤੀਜੇ (%) (ਫਰਵਰੀ 2019)	ਤਰੱਕੀ (%)
ਪਹਿਲੀ	16	82	66
ਦੂਜੀ	28	80	52
ਤੀਜੀ	35	77	42
ਚੌਥੀ	37	76	39
ਪੰਜਵੀਂ	48	82	34
ਕੁੱਲ	35	79	44

ਸਾਧਨ : ਐੱਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਪੰਜਾਬ

ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਟੀਚਾ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਸਤ 2018 ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਬੇਸ ਲਾਈਨ ਟੈਸਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਕੇਵਲ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਤਹਿਤ ਵਧ ਕੇ ਫਰਵਰੀ 2019 ਵਿਚ ਅਯੋਜਿਨ ਐਂਡ ਲਾਈਨ ਵਿਚ 79 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ।

ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਨੂੰ 9ਵੀਂ ਅਤੇ 10ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ 11ਵੀਂ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ' ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੈਸ਼ਨ 2018-19 ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 51)

ਸਾਰਣੀ 51 : ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ ਨਤੀਜੇ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਨਤੀਜੇ 2018-19

ਵਿਸ਼ਾ	ਜਮਾਤ	ਬੇਸਲਾਈਨ (%)	ਅੰਤਿਮ ਲਾਈਨ (%)	ਤਰੱਕੀ (%)
ਹਿਸਾਬ	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	52.8	77.2	24.4
ਵਿਗਿਆਨ		41.3	66.2	24.0
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	(VI to VIII)	85	94	9
ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ		48.2	69.7	21.5
ਹਿਸਾਬ	IX	37.5	74.3	36.2
ਹਿਸਾਬ	X	45	80	35
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	IX-X	48.8	68	19.2
ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ	IX-X	51.0	75.1	24.1
ਵਿਗਿਆਨ	IX	40.5	64.6	24.1
ਵਿਗਿਆਨ	X	41.9	67.1	25.2

ਸਾਧਨ : ਐੱਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਪੰਜਾਬ

ਸਾਰਣੀ 52 : ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (2018-19)

ਜਮਾਤ	ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ	ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ
------	-----------------	-------------

X	79.5%	88.2%
XII	83.7%	88.1%

(ਸਾਰਣੀ 52)

ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ : ਐੱਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਪੰਜਾਬ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 53) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੂਲਾਂ (90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਮਾਰਤ, ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ, ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਵੀ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ 3/4 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 29.57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੋਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 53 : ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ (2017-18)

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ	ਇਮਾਰਤਾਂ	ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ	ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਸੜਕ ਦੇ ਰਾਂਹੀ ਪਹੰਚ	ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ	ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ	ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ	ਕੰਪਿਊਟਰ
ਪੰਜਾਬ	99.9	98.0	99.6	99.7	99.6	89.4	75.6
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	99.5	63.1	93.5	97.2	93.5	56.9	32.8
ਗੁਜਰਾਤ	100.0	93.9	99.3	100.0	99.9	81.1	72.8
ਹਰਿਆਣਾ	99.7	97.7	97.9	99.9	99.2	86.2	50.1
ਕੇਰਲਾ	99.9	84.6	97.3	99.6	98.0	74.4	95.6
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	99.7	82.9	97.5	98.6	94.7	87.8	68.8
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	100.0	81.7	98.6	99.2	99.6	78.8	58.5
ਭਾਰਤ	98.8	65.4	86.9	95.8	67.6	62.1	29.6

ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. (2017-18)

ਉਚਿਤ ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੀ ਮਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਣੀ 54 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 2017-18 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ ਪਿਛੇ 33 ਕਾਲਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਲਜ 576 ਔਸਤ ਦਾਖਲਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ ਪਿਛੇ 28 ਕਾਲਜ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 54 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

	2000	2010	2019
--	------	------	------

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ / ਜੂਨੀਅਰ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	13076	13950	13895
ਮਿਡਲ/ਸੀਨੀਅਰ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	2534	3792	5234
ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ	1189	NA	5159
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ	5	6	16*
ਆਰਟਜ਼, ਸਾਇੰਸ, ਕਾਮਰਸ, ਹੋਮ ਸਾਇੰਸ ਕਾਲਜ	204	234	276*
ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਟੈਕਨਾਲਜੀ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਕਾਲਜ	16	84	103*
ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ	6	8	9*
ਹਾਈ/ ਪੋਸਟ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	2199	NA	4524
ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	20	86	136*
ਤਕਨੀਕੀ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਰਾਫਟ ਸਕੂਲ	119	112	349*
ਟੀਚਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ	22	NA	186*

ਨੋਟ: (* ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਸਾਲ 2016 ਦਾ ਹੈ)

: ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

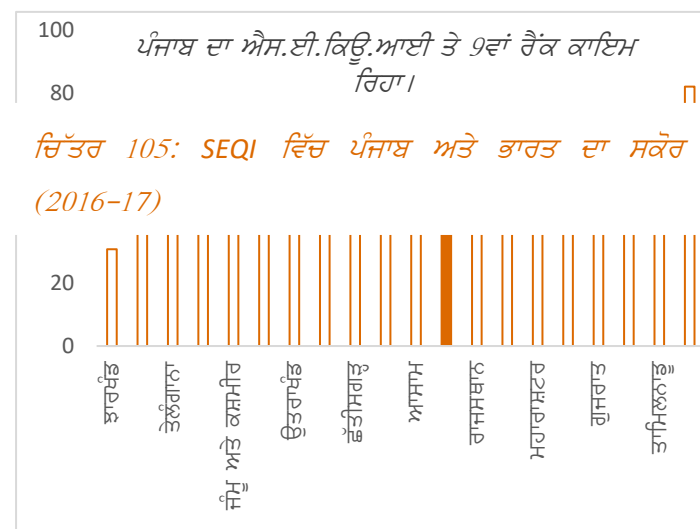
ਸਾਧਨ

ਸਾਲ 2019 ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 21:1 ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 22:1 ਰਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਜਵੀਜ਼ੇ ਪੱਧਰਾਂ (30:1) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਪਾਤ (ਪੀ ਟੀ ਆਰ) ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਰ ਟੀ ਈ ਐਕਟ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀ ਟੀ ਆਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 30:1 ਅਤੇ 35:1 ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਟੀਆਰ 30:1 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਵਲ 5.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੀ ਟੀ ਆਰ 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਰ. 30 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ 11.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪੀ ਟੀ ਆਰ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਡੀਆਈਐੱਸਈ (2017-18) ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 0.94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲ ਇਕਹਿਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਸਕੂਲ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ 29 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਥਾ ਦਰਜਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੀ ਟੀ ਆਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 12:1 ਅਤੇ 23:1 ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਵਲੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇੰਡੈਕਸ (ਐੱਸ.ਈ.ਕਿਊ.ਆਈ.) ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ

ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਖੇਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਲਈ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ 4 ਖੇਤਰਾਂ

ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤੇ 30 ਵੱਖਰੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

- ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 : ਨਤੀਜੇ
- ਖੇਤਰ 1 : ਸਿੱਖਣ ਸਬੰਧੀ ਨਤੀਜੇ
- ਖੇਤਰ 2 : ਪਹੁੰਚ ਨਤੀਜੇ
- ਖੇਤਰ 3 : ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਜਿਆਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ
- ਖੇਤਰ 4 : ਇਕਵਿਠੀ ਨਤੀਜੇ
- ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2 : ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿਸ ਏਡਿੰਗ ਅਊਟਕਮਜ਼

ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਠੋਸ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ 50% ਜੋਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ 2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿਚ ਇੰਡੈਕਸ ਉੱਤੇ 9 ਵਾਂ ਦਰਜਾ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ

ਸਕੋਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 50.74 ਅਤੇ 59.06 ਰਿਹਾ (ਚਿੱਤਰ-105)

ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਰਖਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

2 ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੈ। 2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2 ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਕੇ 14 ਤੋਂ 10 ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਜੋ, 6ਵੇਂ ਤੇ 7ਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾ ਆ ਗਿਆ ।

ਬਾਕਸ 19 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਹੁੱਦਾ

ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਸੈਕਟਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸਥਿਤੀ (ਏ ਐੱਸ ਈ ਆਰ) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਗ੍ਰੇਡ-ਉਚਿਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਢਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਏ.ਐੱਸ.ਈ.ਆਰ. ਸਰਵੇਖਣ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੁੱਢਲੇ ਟੈਸਟ ਜਿਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਜਿਹੇ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਉਹ ਔਖੇ ਟੈਸਟ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਂ ਘਟਾਓ (ਨਹੀਂ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ, ਤੀਜੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ (ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਢਲੇ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਰੀਡਿੰਗ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 55 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਏ.ਐੱਸ.ਈ.ਆਰ. ਸਰਵੇ (2018) ਦੇ ਨਤੀਜੇ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜੋ ਕਿ	ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ		ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ		ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ		ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਟੈਕਸਟ		ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਟੈਕਸਟ	
	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ
ਜਮਾਤ 1	25	42.7	41.1	32.6	23.7	13.7	5	5.2	5.3	5.8
ਜਮਾਤ 3	7.1	12.1	15.5	22.6	19	20.8	19.1	17.3	39.4	27.2
ਜਮਾਤ 5	2.4	5.9	5.9	11.7	7	13	13.2	19.1	71.6	50.3
ਜਮਾਤ 8	1.9	1.9	3.7	5.3	2.8	6.7	6.5	13.2	85.1	72.8
ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜੋ ਕਿ	ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ 1 ਤੋਂ 9		ਨੰਬਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ				ਘਟਾਓ ਕਰ ਸਕਦੇ		ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਸਕਦੇ	
	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	1 ਤੋਂ 9		10 ਤੋਂ 99		ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ

	ਾਬ	ਰਤ	ਾਬ			ਤ				
Class 1	15	35 .7	28. 1	37.1	47.2	21.3	8.1	3.9	1.8	2
Class 3	2. 4	7. 6	12. 6	26.9	35.3	37.5	38.8	19.6	10.9	8.5
Class 5	1. 1	3. 3	3.2	13.8	18.4	30.5	24.3	24.5	53	27.8
Class 8	0. 9	1. 1	3.3	5.6	13.2	27.3	20.2	22.1	62.4	43.9

ਸਾਧਨ : ਏ.ਐਸ.ਈ.ਆਰ. ਸਰਵੇ (2018)

ਸਰਵੇਖਣ ਹੋਰ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 2018 ਤੱਕ 82.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, 89.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਖਾਨਾ ਸਹੂਲਤ (83.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਪਾਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ) ਅਤੇ 99.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 74.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੋਲ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, 74.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੋਲ ਪਾਖਾਨਾ (ਕੇਵਲ 66.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਕੋਲ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਪਾਖਾਨਾ) ਅਤੇ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲਾਂ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ : ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਸਰੂਮਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਗਿਣਤੀ, ਖੇਡ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਪਾਰਕ, ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਲੈਬ, ਪਖਾਨੇ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦਾ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਘੱਟ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੱਡੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਪੋਟਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਅਤੇ ਕੰਡੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਉਪਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਰੂਮ, ਸੋਲਰ ਊਰਜਾ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ, ਚੰਗੀਆਂ ਖੇਡ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹਰੇ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਫਰਨੀਚਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 5000 ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਰਕਾਰੀ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 6855 ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਰੂਮ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਰ, ਸਟਿਕ/ਮਾਈਕਰੋ ਪੀ ਸੀ, ਸਪੀਕਰ, ਰਾਈਟਿੰਗ-ਕਮ-ਪ੍ਰਾਜੈਕਸ਼ਨ ਵਾਈਟ ਬੋਰਡ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ । ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ 1-10ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਲਈ ਈ-ਕਨਟੈਂਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਰਾਜ ਨੇ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ www.ssapunjab.org ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਤੌਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰ ਵਿਕਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ 6000 ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ 2 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ 14 ਨਵੰਬਰ, 2017 ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 3-6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਲਾਸਾਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਭਗ 2.50 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਸੈਸ਼ਨ 2019-20 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਲ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਟੋਰੀ ਕਾਰਡ, ਫਲੈਸ਼ ਕਾਰਡ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਮੱਗਰੀ (ਈ-ਕਨਟੈਂਟ) ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰਾਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਚੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਕਾਡਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਸਾਮੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਅਧਿਆਪਕ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇ ਕਾਡਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਫਿਰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ । ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 3582 ਮਾਸਟਰ ਕਾਡਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਡਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜਾਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮਿਤੀ 7-6-2018 ਦੀ ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਕਾਡਰ (ਐਕਸਕਲੂਜ਼ਿਵ ਕਾਡਰ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਟਰ) ਅਧਿਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਸਿਧੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । 154 ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ, 672 ਹੈਡਮਾਸਟਰਾਂ, 38 ਬੀ.ਪੀ.ਈ.ਓ , 375 ਸੈਂਟਰ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ (ਸੀ. ਐਚ.ਟੀ) ਅਤੇ 1558 ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ (ਐਚ. ਟੀ) ਦੀਆਂ 2797 ਅਸਾਮੀਆਂ ਲਈ ਭਰਤੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ । ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ, ਹੈਡਮਾਸਟਰਾਂ ਅਤੇ ਬੀ.ਪੀ.ਈ.ਓ ਲਈ ਭਰਤੀ ਪੀ. ਪੀ. ਐੱਸ. ਸੀ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਸੀ. ਐਚ. ਟੀ ਅਤੇ ਮੈਚਟੀ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਖੁਦ ਭਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵੱਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹਿੰਮ (ਲਰਨਿੰਗ ਐਨਹਾਂਸਮੈਂਟ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ' (ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ.) ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਲਈ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੇਠਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸਤਰੀ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ । ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਖਰੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਧਾਰਤ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹਿੰਮ (ਲਰਨਿੰਗ ਐਨਹਾਂਸਮੈਂਟ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੀਪੀਪੀਪੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪ ਭਾਗ ਸਿੱਖਿਆ ਨਤੀਜੇ (ਲਰਨਿੰਗ ਆਊਟਕਮ) ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ।

ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਰਵਿਸ-ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿਨੈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਸਾਰੇ ਡਾਟਾ ਸਬੰਧਤ ਸਕੂਲਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈ-ਪੰਜਾਬ ਪੋਰਟਲ ਉੱਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਤੇ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਖੇ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਮੰਗੀ ਜਾਵੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪੋਰਟਲ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਰਵਿਸ ਮਾਮਲੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ, ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਪਟਾਰਾ ਆਂਨ ਲਾਈਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਆਈ.ਟੀ. ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

1. ਆਂਨਲਾਈਨ ਸਕੂਲ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ “ਈ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ”
2. ਈ-ਆਫਿਸ : ਡਾਇਰੀ /ਡਾਕ ਅਤੇ ਫਾਈਲ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕ ਕਰਨ ਲਈ ।
3. ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜੀ ਆਈ ਐੱਸ ਮੈਪਿੰਗ : ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਜੀ ਆਈ ਐੱਸ ਕੋਆਰਡੀਕੇਟਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿਸਟਮ ਉੱਤੇ ਮੈਪਿੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।
4. ਪੋਰਟਲਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ; ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੋਰਟਲਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਪੋਰਟਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
5. ਮੋਬਾਇਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਸਕੂਲ ਲਾੱਗ ਇਨ, ਸਟਾਫ ਲਾੱਗਇਨ, ਮੋਬਾਈਲ ਬਾਇਓਮੈਟਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਿਸਟਮ, ਮਾਈ ਆਫਿਸ, ਐਮਡੀ ਐਮ ਨਿਗਰਾਨੀ ।
6. ਪੰਜਾਬ ਦੇ 1000 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਾਇਓਮੈਟਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਿਸਟਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਜਟ ਤਹਿਤ 5.63 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।
7. ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।
 - ਆਂਨਲਾਈਨ ਲੀਵ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ
 - ਆਂਨਲਾਈਨ ਏ ਸੀ ਆਰ ਸਬਮਿਸ਼ਨ
 - ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ
 - ਆਂਨਲਾਈਨ ਮੈਡੀਕਲ ਬਿਲ ਅਤੇ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ
 - ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡਾਕ ਨਹੀਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ
 - ਮਿਡ-ਡੇ ਮੀਲ ਰਜਿਸਟਰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
 - ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਆਂਨਲਾਈਨ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ
 - ਆਂਨਲਾਈਨ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ
 - ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਂਨਲਾਈਨ ਮੁਲਾਂਕਣ
 - ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਂਨਲਾਈਨ ਹਾਜ਼ਰੀ

ਭਰਤੀਆਂ

ਵਿਭਾਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਮੁੱਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਰਾਹੀਂ ਰੈਗੂਲਰ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ

ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੈਰੀਟੋਰੀਅਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 3278 ਮਾਸਟਰ ਕਾਡਰ, 1337 ਈ. ਟੀ. ਟੀ ਕਾਡਰ, 60 ਸੀ ਐਂਡ ਵੀ ਕਾਡਰ, 61 ਕਲਰਕ, 7 ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਰੀਸਟੋਰਰ, 3 ਐੱਸ ਐਲ ਏ ਐੱਸ ਅਤੇ 156 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 4 ਦੇ 129 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। 161 ਈ.ਟੀ.ਟੀ ਅਧਿਆਪਕ (103 ਅਪਾਹਜ ਅਤੇ 58 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੈਨਾਨੀ ਦਾ ਬੈਕਲਾਗ) ਦੀ ਭਰਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 3582 ਮਾਸਟਰ ਕਾਡਰ ਅਧਿਆਪਕ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਰੈਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ

ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਲਈ ਰੈਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 2-1-2019 ਦੀ ਮੀਟੀਂਗ ਵਿਚ ਸੀ ਐਮ ਐਮ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰੈਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ www.ssapunjab.org ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਬਦਲੀਆਂ ਨੀਤੀ

ਮਨੁੱਖੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਵਧੀਆ, ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੱਧਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਲਿਸੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਪਰਵਾਨਤ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਅੱਠਲਾਈਨ ਟਰਾਂਸਫਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਰਾਂਸਫਰ ਪਾਲਿਸੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ 2019-20 ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਫਰਾਂ ਲਈ ਅੱਠਲਾਈਨ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠਲਾਈਨ ਟਰਾਂਸਫਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਟਰਾਂਸਫਰ ਪਾਲਿਸੀ www.ssapunjab.org 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤਕਰਣ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਤਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲਗਭਗ 9000 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ 5178 ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਧੀਨ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਕਰਾਤਮਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਨਤੀਜੇ; ਸਕੂਲ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ; ਸਹਿਪਾਠਕ੍ਰਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ; ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਐਮ ਐਮ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਬਲਾਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਮ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ www.ssapunjab.org ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਹਨ :-

ਸਾਰਣੀ 56 : ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਲਈ ਪੈਰਾਮੀਟਰ

ਲੜੀ ਨੰ	ਪੈਰਾਮੀਟਰ	ਨੰਬਰ
1	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਨਤੀਜੇ	50
2	ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ	20
3	ਸਹਿ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਕਿਰਿਆਵਾਂ	15
4	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ	10
5	ਐਸ.ਐਮ.ਸੀ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮੂਲੀਅਤ	5

ਸਮੱਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ

ਸਾਲ 2018-19 ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਤ ਸਕੀਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਧਿਅਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ (ਆਰ ਐਮ ਐੱਸ ਏ) ਅਤੇ ਟੀਚਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (ਟੀ ਈ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਕੀਮ 'ਸਮੱਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ' ਵਜੋਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਕੂਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ, 4-18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਤ ਸਕੂਲ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਵੀ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਸਮੱਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ (ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ) ਅਤੇ ਸਮੱਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ (ਸੈਕੰਡਰੀ) 750.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ 323.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਮੱਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ

1. ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਵਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ/ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ/ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ 8 ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਰਦੀਆਂ।
2. ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਗੈਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ।
3. 6-14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਿਯਮਿਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ।
4. ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 3800 ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਰੂਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਿਹਾਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਾਹਜ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਜ਼ੀਫਾ

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਾਹਜ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਜ਼ੀਫੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਾਹਜ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 58 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ/ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਚਤਰ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਅਭਿਆਨ (ਆਰ ਯੂ ਐੱਸ ਏ)

ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਤ (60:40) ਸਕੀਮ ਆਰ ਯੂ ਐੱਸ ਏ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 174 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੇਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਿਸਰਚ ਅਤੇ ਇਨੋਵੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਅਤੇ ਸਪੋਰਟਸ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਮੈਡੀਸਨ ਵਿਭਾਗ ਕੋਰਨੈਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਾਊਥ ਫਲੋਰਿਡਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਯੂ.ਐੱਸ.ਏ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੱਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਰੀਸਰਚ, ਇਨੋਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਸੁਧਾਰ ਲਈ 50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਾਰਮਾਸਿਉਟੀਕਲ, ਫੰਕਸ਼ਨਲ ਫੂਡਜ਼, ਨੈਨੋਟੈਕਨੋਲੋਜੀ, ਬਾਇਓ ਰੀਸੋਰਸ ਯੂਟੀਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਐਂਗਰੋ ਵੇਸਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ, ਨਿਊ ਡਰੱਗ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਐਂਡ ਟੈਕਸਟਿਲ ਟੈਸਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰੀਸਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਖੀ ਹੈ ।
3. ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਡਲ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
4. ਜੀ ਐਨ ਡੀ ਯੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫੈਕਲਟੀ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਲਈ 7 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਨਵੇਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 27 ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਖੀ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ 27 ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 11 ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ 32-50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਕਾਲਜ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 550 ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਫੱਤੂ ਢੀਂਗਾ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਈ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ

ਮਾਣਯੋਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ 10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜ਼ੀਫਾ ਸਕੀਮ

ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਰਕਾਰੀ ਪੌਲਿਟੈਕਨਿਕ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੌਲਿਟੈਕਨਿਕ ਕਾਲਜ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਖਲਾ ਸਥਿਤੀ ਲਗਭਗ 39 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਿਹਤਰ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਵਜ਼ੀਫੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁ-ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ 39% ਦਾਖਲੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ।

ਮੁਫਤ ਵਾਈ-ਫਾਈ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਉਪਬੰਧ

ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਜੀਊ ਇਨਫੋਕੋਮ ਲਿਮਿਟਡ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੌਲਿਟੈਕਨਿਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਸਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਵਾਈ ਫਾਈ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਕਿਲਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 42 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਕਿਲਜ਼ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਮਾਣਯੋਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 6 ਮਾਰਚ 2019 ਨੂੰ ਕੀਤਾ । ਆਈ ਆਈ ਟੀ ਰੂਪਨਗਰ ਨੂੰ ਕੰਸਲਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਈ ਕੇ ਜੀ ਪੀ ਟੀ ਯੂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹਰੇਕ ਲੈਬ ਵਿਚ 100 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀਆਂ 4 ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਜ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਊਂਸਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਆਈ ਟੀ ਆਈ) ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ

ਸਰਕਾਰ 15 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਖਰਚ ਨਾਲ 15 ਨਵੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਆਈ ਟੀ ਆਈ) ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਆਈ ਟੀ ਆਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੌਲਿਟੈਕਨਿਕ ਨੂੰ ਅਵਲ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ

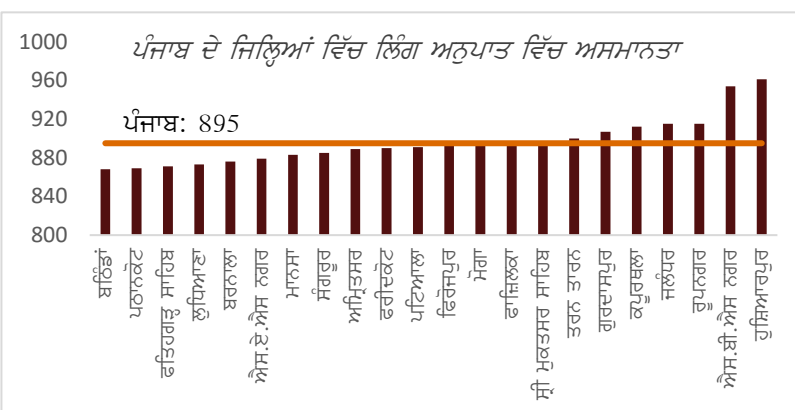
ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ 2019-20 ਲਈ ਬਜਟ ਵਿਚ 7 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6.5 ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਸਕਤੀਕਰਨ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸ਼ਸਕਤੀਕਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਘਰੇਲੂ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੱਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ‘ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਿੰਗ’ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਿੰਗ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰੋਂ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 5 ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ‘ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ’ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਦੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ ਇੰਡੈਕਸ ਉੱਤੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 5 ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਸਵੰਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਜੋ ਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ: 106 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

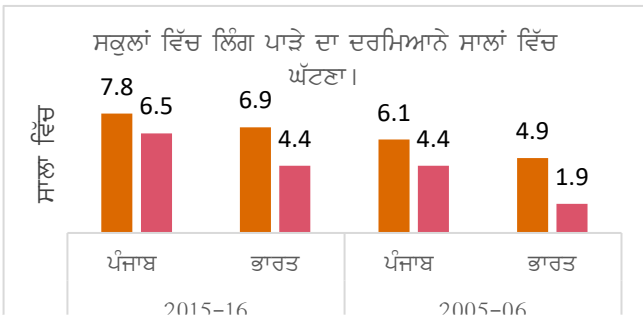
ਪੰਜਾਬ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਪਰ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਔਰਤ ਅਧਿਕਾਰਣਾਕਰਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਟੀ ਕਲਿਆਣ ਸਕੀਮ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ‘ਵਿੱਤੀ ਬੋਝ’ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 1 ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ 2005-07 ਅਤੇ 2015-17 ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਲ੍ਹਾਵਾਰ ਅੰਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ 868 ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ 961 ਤਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 106 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੂਚਕ

2011 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ

ਚਿੱਤਰ 107: ਦਰਮਿਆਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪਾੜਾ।

(ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ 65.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤਾਂ 79.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਜੋ ਕਿ 64.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗਵਾਰ ਫਰਕ 9.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 2001 ਅਤੇ 2011 ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 63.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ 11.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 9.7 ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਮੀਡੀਅਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 107 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸੂਕਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮੀਡੀਅਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2005-06 ਵਿਚ 4.4 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2015-16 ਵਿਚ 6.5 ਸਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਘੱਟ ਕੇ 1.3 ਸਾਲ ਹੋਇਆ।

ਸਾਰਣੀ 57: ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀ ਈ ਆਰ ਅਤੇ ਐਨ ਈ ਆਰ (2018-19)

	ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ(%)	ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਜੀ.ਈ.ਆਰ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	91.1	96.9
	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	86.4	98.6
	ਸੈਕੰਡਰੀ	89.3	97.4
	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	73.9	79.1
ਐਨ.ਈ.ਆਰ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	86	92.9
	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	79.6	93
	ਸੈਕੰਡਰੀ	50.7	61
	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	40.5	49.2

ਸਾਧਨ: ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 57 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 58) ਫਿਰ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਯਕੀਨੀ ਦਾਖਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੂਚਕ (ਜੈਂਡਰ ਪੈਰਿਟੀ ਇੰਡੈਕਸ) (ਜੀ ਪੀ ਆਈ) ਜੋ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਦਾ ਮਰਦ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ 1 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੂਚਕ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਧ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 59)

ਸਾਰਣੀ 58 : ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਈ.ਆਰ ਅਤੇ ਐਨ.ਈ.ਆਰ (2017-18)

	ਜੀ.ਈ.ਆਰ									
	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈਅਰ	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
ਪੰਜਾਬ	97.1	99.3	93.7	101.4	86.9	91.3	71.1	72.7	27.6	33.6
ਭਾਰਤ	94	95.4	86.9	95.9	78.5	80.6	54.9	57	26.3	25.4

	ਐਨ.ਈ.ਆਰ							
	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
ਪੰਜਾਬ	80.36	82	69.33	73.1	49.48	55	40.58	43.2
ਭਾਰਤ	82.43	83.7	69.49	76.7	51.05	53.2	30.53	33.1

ਸਾਧਨ : ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਐਸ.ਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਕਾਰਡ (2017-18) ਅਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਰਵੇਖਣ-ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ

ਸਾਰਣੀ 59 : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ (2016-17)

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਸੈਕੰਡਰੀ	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	ਹਾਈਅਰਐਜੂਕੇਸ਼ਨ*
ਪੰਜਾਬ	1.05	1.10	1.01	1.00	1.22
ਭਾਰਤ	1.02	1.10	1.02	1.02	0.97

*- Data for GPI for higher education is for 2017-18

ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐਸ.ਈ. ਅਤੇ ਏ.ਆਈ.ਐਸ.ਐਚ.ਈ

ਪੰਜਾਬ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਉਣ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਹਾਇਰ-ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੱਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਲਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਡਰਾਪ-ਆਊਟ ਦਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ 1.4 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.5 ਹੈ ਜੋ ਕਿ 0.1 ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਡਰਾਪ-ਆਊਟ ਦਰ 9.87 ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਇਹ 8.5 ਹੈ ਅਰਥਾਤ 1.82 ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵੀ

ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ

ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਰੀ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਵਿਦਿਆ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। 2,22,000 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ, 60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 9ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸਫਰ ਖਰਚਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾ ਬਣੇ। ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਤੋਂ ਅੱਪਰ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਤੱਕ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਹੈ (ਲੜਕੇ : 95.3 ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ : 96.5)।

ਸਿਖਲਾਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ :3,5,8 ਅਤੇ 10ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 60 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੰਬਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਪਰ, ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਤੱਕ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 60 : ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਦਰਜਾ

		ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਜਮਾਤ 3	ਵਾਤਾਵਰਣ	57	58
	ਭਾਸ਼ਾ	63	64
	ਹਿਸਾਬ	56	56
ਜਮਾਤ 5	ਵਾਤਾਵਰਣ	51	52
	ਭਾਸ਼ਾ	52	54
	ਹਿਸਾਬ	46	47
ਜਮਾਤ 8	ਭਾਸ਼ਾ	52	56
	ਹਿਸਾਬ	31	32
	ਵਿਗਿਆਨ	37	37
	ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ	34	35
ਜਮਾਤ 10	ਹਿਸਾਬ	32	34
	ਵਿਗਿਆਨ	34	36
	ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ	37	39
	ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	36	38
	ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ	48	52

ਸਾਧਨ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਚੀਵਮੈਂਟ ਸਰਵੇਖਣ, 2017

ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸੂਚਕ

ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚਲੀ ਉੱਚ ਉਮਰ ਆਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਸ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸਾਲ 2010-14 ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਉਮਰ ਆਸ (ਜਨਮ ਸਮੇਂ) 73.8 ਸਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਲਈ 69.7 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਮਰ ਆਸ 69.6 ਸਾਲ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਲਈ 66.4 ਸਾਲ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਣੇਪਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੂਚਕ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ, ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਸੂਚਕ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 122 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਜੱਚਾ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕੇਰਲਾ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 42 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਜੱਚਾ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ ਵਿਚਲੀ ਧੀਮੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 39 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗਰਭਵਤੀ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਣੇਪਾ ਡਾਕਟਰੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੂਸਰਾ ਰਾਜ ਹੈ (91 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :

ਭਾਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਹੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ ਇਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਧੀਮੀ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਦੋਨਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 61 ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚਾਣਨਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਮਰਦਾਂ ਦੇ 1/5 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 61 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਭਾਗੀਦਰੀ ਦਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ, 2017-18

		ਕੁੱਲ		ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
		ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਕਿਰਤ ਭਾਗੀਦਰੀ ਦਰ	ਪੰਜਾਬ	69.8	13.7	67.7	12.5	73.1	15.7
	ਭਾਰਤ	71.2	22.0	72.0	23.7	69.3	18.2
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ	ਪੰਜਾਬ	6.9	11.7	7.2	10.3	6.5	13.5
	ਭਾਰਤ	6.1	5.6	5.7	3.8	6.9	10.8

ਸਾਧਨ: ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਕਤੀ ਸਰਵੇਖਣ 2017-18

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਈ ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ 2018 ਦੌਰਾਨ ਰੈਗੂਲਰ ਕਾਮਾ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਸਤਨ 6753 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾਏ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਯਮਿਤ ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਸਤਨ 1307.14 ਰੁਪਏ ਵਧੇਰੇ ਕਮਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਈ

ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਲੱਗਭੱਗ 4 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾਏ। ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਵੀ (ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਾਮੇ) ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ 102 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 85.22 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਲਿੰਗ ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਈ ਤਨਖਾਹ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੰਤਰ ਘੱਟ ਹੈ।

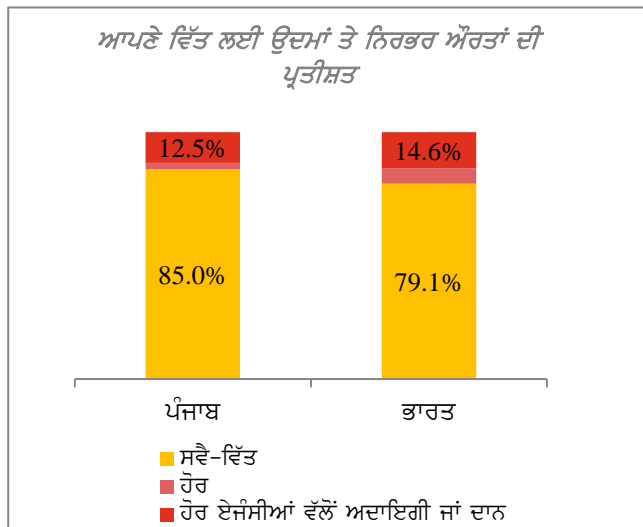
ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਦਮੀਕਰਨ

ਵਿੱਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਦਮੀਕਰਨ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਮਾਰਚ, 2018 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ 34.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੂਚੀਗਤ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ 33.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਮ੍ਹਾਂਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ, ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੂਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ।

ਉਧਮੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 22 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਾਲਕੀ ਅਦਾਰੇ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਨੁਪਾਤ (27 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸੰਪਤੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਣੀ 62 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 108 : ਵਿੱਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਉਦਮੀਆਂ ਅਧੀਨ ਅਦਾਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ, 2014

ਉਦਮੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਗਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਭਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। 6ਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਗਣਨਾ (2013-14) ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀਅਤ ਵਾਲੇ 85 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਦਾਰੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 79 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ -109 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿੱਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ, ਦੂਸਰੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਦਾਨ/ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਹਨ। ਸਵੈ-ਵਿੱਤਾਂ ਉਪਰਲੀ ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਉਦਮੀਕਰਨ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਸੰਪਰਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: 6ਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਗਣਨਾ, 2013-14 (ਐਮ. ਓ. ਐਸ. ਪੀ. ਆਈ)

ਸਾਰਣੀ 62 : ਲਿੰਗ ਮਾਲਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲਕੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (2014)

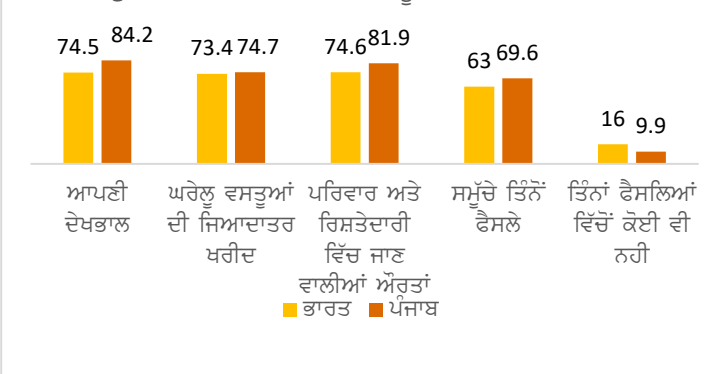
	ਪੇਂਡੂ			ਸ਼ਹਿਰੀ			ਕੁੱਲ		
	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ
ਪੰਜਾਬ	4199	1581	27%	7311	1347	16%	11510	2928	20%
ਭਾਰਤ	823609	258633	24%	583264	137485	19%	1406873	396118	22%

ਸਾਧਨ : 6ਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਗਣਨਾ, 2013-14 (ਐਮ.ਓ.ਐੱਸ.ਪੀ.ਆਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ)

ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

ਸਿੱਖਿਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਚਿੱਤਰ 109 : ਉਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਧਨ : ਐਨ.ਐਫ.ਐੱਚ.ਐੱਸ-2015-16

ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦ ਮੁਕਾਬਲ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਪਖ ਤ ਬਹੁਤ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਐਨ.ਐਫ.ਐੱਚ.ਐੱਸ ਸਰਵੇ 2015-16 ਦੌਰਾਨ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਤਾ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਬੰਧਤ

69.6 % ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ 63% ਹੈ।

ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 110 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੀਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਜਨਾ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਵਿਦਿਆ ਸਕੀਮ, ਬੇਟੀ ਬਚਾਓ ਬੇਟੀ ਪੜ੍ਹਾਓ ਸਕੀਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਪੀ.ਆਰ.ਟੀ.ਸੀ. ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਿਆਇਤੀ ਸਫਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਟਰਲਾਈਲਾਈਜ਼ ਕੀਤੇ ਸੈਨੇਟਰੀ ਪੈਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਟਰਲਾਈਜ਼ ਕੀਤੇ ਸੈਨੇਟਰੀ ਪੈਡ ਵੰਡਣ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਕੀਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 16 ਤੋਂ 55 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 1.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 1.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਜਟ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 2005

ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਟੀਚਾ 5 ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਤਸਕਰੀ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਇਆਨੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰਾਂ ਲਈ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜੋ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਝਗੜੇ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ, ਲੜਾਈ, ਹਿੰਸਾ, ਜੁਰਮ, ਸ਼ੋਸਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟੀਚਾ 16 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜ ਉਨਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ 2005, ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਾਅ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਯੋਜਨਾ ਸਕੀਮ, ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਐਕਟ 2005, ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਥਾਰਿਟੀ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਐਕਟ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਟੀਵੀ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਬਿਜਲਈ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 25.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 2.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ ਅਤੇ ਪੀ ਆਰ ਟੀ ਸੀ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਿਆਇਤੀ ਸਫ਼ਰ ਸੁਵਿਧਾ

ਰਾਜ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ ਅਤੇ ਪੀ ਆਰ ਟੀ ਸੀ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 100.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 7.73, 420 ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਟੀ ਕਲਿਆਣ ਸਕੀਮ

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਟੀ ਕਲਿਆਣ ਸਕੀਮ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਭਾਰ ਨਾ ਸਮਝਣ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 40.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਲ 2019-20 ਅਧੀਨ 20,000 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਾਮੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੌਮੀ ਕਰੈਚ ਸਕੀਮ

ਬਾਲ ਭਲਾਈ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਐਨ ਜੀ ਓ ਵਲੋਂ ਕਰੈਚ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 102 ਅਤੇ 112 ਕਰੈਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਲ 2018 ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰੈਚਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ 216 ਕਰੈਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ 0.80 ਕਰੋੜ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 0.67 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 3.12 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6.6 ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ

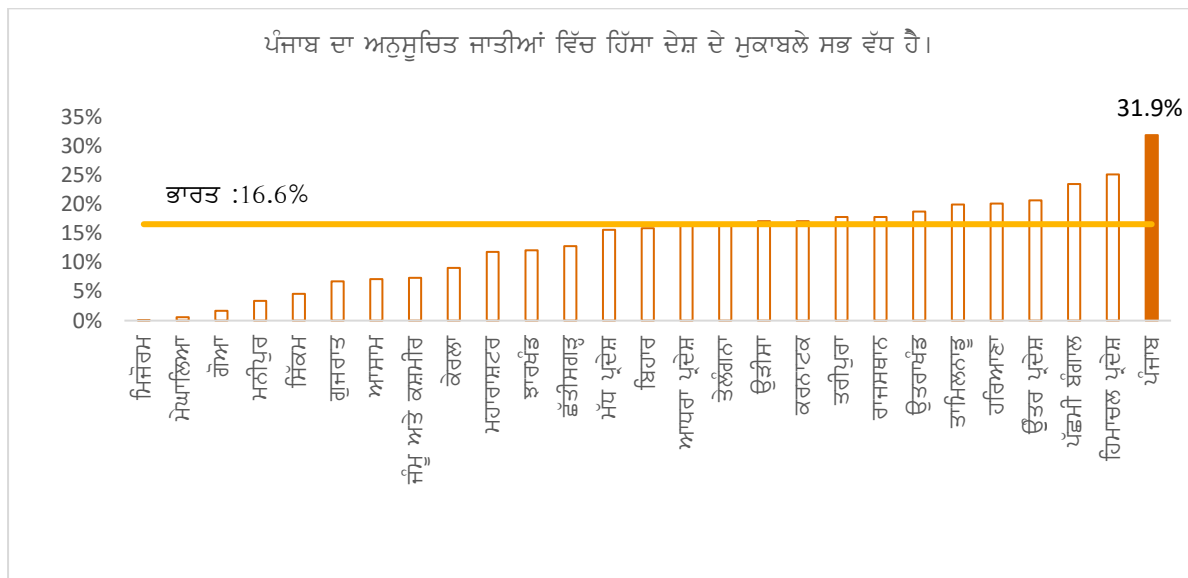
ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਲਗਭਗ ਇਕ ਤਿਹਾਈ (31.94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਆਬਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। (ਚਿਤਰ 110) ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਸੋਂ ਦਾ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ

ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ (31.9%)

ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੈਸ਼ਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ “ਕੋਈ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 110: ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ:- ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ 64.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਮਰਦ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 58.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 75.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਮਰਦ 80.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 64.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 66.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 75.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 63 ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 63:- ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ

ਉਮਰ	ਪੰਜਾਬ			ਭਾਰਤ		
	ਵਿਅਕਤੀ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਵਿਅਕਤੀ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
7 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੱਧ	64.8%	70.7%	58.4%	66.1%	75.2%	56.5%
15 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੱਧ	59.4%	66.4%	51.8%	60.4%	71.6%	48.6%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਰਾਜ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 6 ਤੋਂ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ 86.8 ਹਿੱਸੇ ਨੇ 2014-15 ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 96 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਸਕੂਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ (ਜੋ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਜਾਂ ਹੋਰਵੇਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਦਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ (ਅਤੇ ਹੋਰਵੇਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ) ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਜ਼ੀਫਾ ਰਾਖਵੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸੂਚਕ ਬਿਹਤਰ ਨਤੀਜੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ 48.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਣ-ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 39.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਵਜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 21.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 29.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬੱਚੇ, ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ, 24.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਵਜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 16.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੰਬਾਈ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੀਆ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ (12 ਤੋਂ 23 ਮਹੀਨਿਆਂ) ਦੇ 63.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚੇ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 89.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ - 2015-16 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (ਐਸ ਸੀ, ਐਸ ਟੀ ਅਤੇ ਓ ਬੀ ਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਬੱਚੇ ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਚਕਾਂ ਉਪਰ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਲਗ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਾਈਪਰਟੈਂਸ਼ਨ, ਮੋਟਾਪੇ, ਹਾਈ ਬਲੱਡ ਸ਼ੂਗਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ) ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਣ ਦੀ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ 75.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 54.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 76.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ

ਅਨੁਪਾਤ (91.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ 86 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਨਸਬੰਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਚਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੂਚਕ (ਪ੍ਰਸੂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਭਾਲ, ਸੰਸਥਾਇਕ ਜਣੇਪਾ ਅਤੇ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ) ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਨ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ (ਪੀ.ਐੱਸ.ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ.)

ਨਿਗਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਰੀਬ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਬਸਿਡੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਚਾਲੂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ (30.09.2018 ਤੱਕ) ਨਿਗਮ ਵੱਲੋਂ 3267 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 2273.70 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਾਲੂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ (25 ਨਵੰਬਰ 2019 ਤੱਕ) ਨਿਗਮ ਨੇ 49 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 41.65 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਇਕ ਝਲਕ :

ਪੰਜਾਬ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ (ਬੈਕਫਿੰਕੋ)

ਪੰਜਾਬ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਸਾਲਨਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਆਮਦਨ 30,000 ਰੁਪਏ ਹੈ (1,50,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਸਾਲਨਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਫੰਡਿੰਗ ਵਾਲੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ), ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਆਮਦਨ 1,00,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਲਾਈਨ-1 ਅਧੀਨ ਹਨ, ਦਾ ਆਮਦਨ ਮਾਪਦੰਡ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 98,000 ਰੁਪਏ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 1,20,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਹੈ (70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੰਡ ਇਸ ਟੀਚਾ ਸਮੂਹ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਅੰਡਰ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਲਾਈਨ-2 ਲਈ ਆਮਦਨ ਮਾਪਦੰਡ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ 6,00,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ (30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੰਡ ਇਸ ਟੀਚਾ ਸਮੂਹ ਲਈ)। ਨਿਗਮ ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ 229 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 372.31 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ (31 ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਤੱਕ) 227 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 381.56 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਵੰਡੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਗਰਾਮ ਯੋਜਨਾ

ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੂਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 30.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਸੀ. ਵਿਚ ਸੰਘਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ।

6.7 ਗਰੀਬੀ

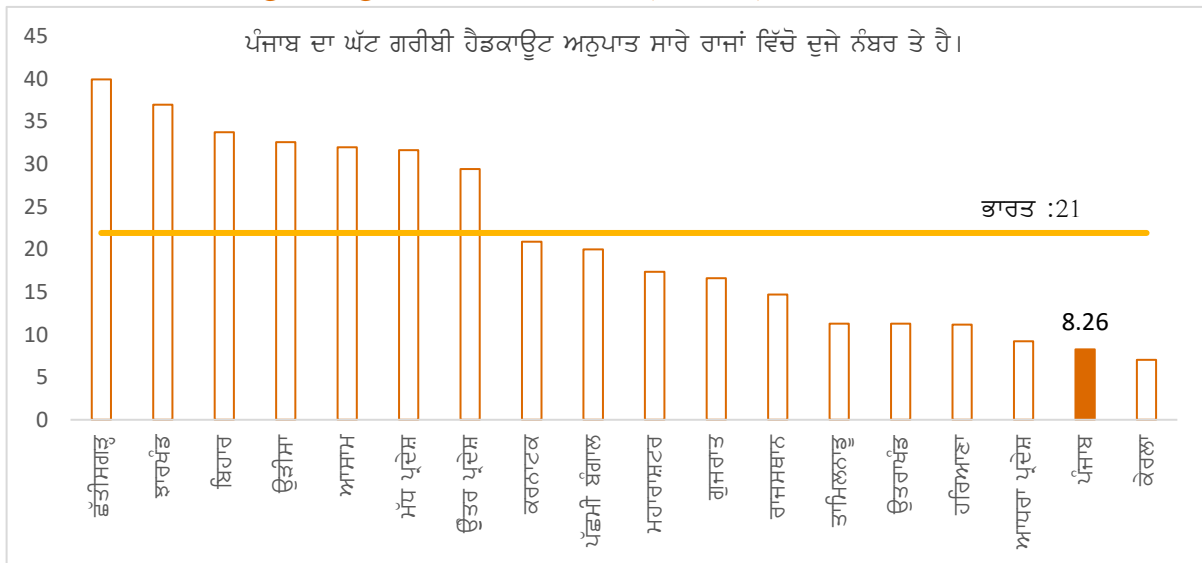
ਗਰੀਬੀ ਇਕ ਸ਼ਰਾਪ ਹੈ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗਰੀਬੀ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਘੱਟ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਚੱਕਰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ। ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾ ਟੀਚਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ, ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ (ਤੈਂਦੂਲਕਰ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 2011-12) ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ 8.26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 111 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ (ਮਾਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚੇ) ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1054 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1155 ਰੁਪਏ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰ 9.24 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਦਰ ਨਾਲ 10 ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 111 : ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬੀ (2011-12)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੁਸਤਿਕਾ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ 2011-12

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਘਟ ਕੇ 1993-94 ਵਿਚ 22.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 2004-05 ਵਿਚ 20.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੌਜੂਦਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਧੀਮਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਖਪਤ ਦਾ ਖਰਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਅਨੁਮਾਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਐਮ ਪੀ ਸੀ ਈ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸੈਕਟਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਾਬਾਰਡ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਦਿਹਾਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਰਵੇਖਣ (ਨਾਫੀਸ) ਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 6646 ਰੁਪਏ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 11707 ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਖਰਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਹੋਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਰਫ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਖਪਤ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਬਚਤਾਂ ਵਾਲੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਉੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 64 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 64: ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਕੀਤੇ ਖਰਚ (ਰੁਪਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ)

	ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨੀ	ਔਸਤ ਖਪਦ ਖਰਚੇ	ਵਾਧੂ
ਪੰਜਾਬ	16020	11707	4314
ਕੇਰਲਾ	15130	11156	3975
ਹਰਿਆਣਾ	12072	8646	3426
ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	11702	8556	3146
ਗੁਜਰਾਤ	10518	7490	3028
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	9716	7381	2335
ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	9877	7722	2155
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	8938	6821	2117
ਆਸਾਮ	8880	6814	2066
ਮੇਘਾਲਿਆ	10061	8242	1819
ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	7272	5607	1665
ਉੜੀਸਾ	7241	5613	1628
ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	6860	5249	1611
ਕਰਨਾਟਕ	8383	6882	1502
ਭਾਰਤ	8059	6646	1413
ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ	10747	9343	1404
ਗੋਆ	10758	9445	1313
ਰਾਜਸਥਾਨ	8338	7039	1299
ਮਨੀਪੁਰ	9679	8617	1062
ਨਾਗਾਲੈਂਡ	10002	8976	1026
ਤੇਲੰਗਾਨਾ	7811	6813	998
ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6632	5675	956
ਮਿਜੋਰਮ	9491	8561	930
ਤਰੀਪੁਰਾ	8612	7980	632
ਉਤਰਾਖੰਡ	8762	8303	459
ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6257	5941	315
ਸਿੱਕਮ	8560	8246	314
ਝਾਰਖੰਡ	5854	5544	310
ਬਿਹਾਰ	6277	6015	262
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	5842	5746	95

ਸਾਧਨ: ਨਾਫੀਸ 2016-17

6.8 ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਪ੍ਰਸ਼ੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੰਡੈਕਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 18 ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ 0.55 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਛੇਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

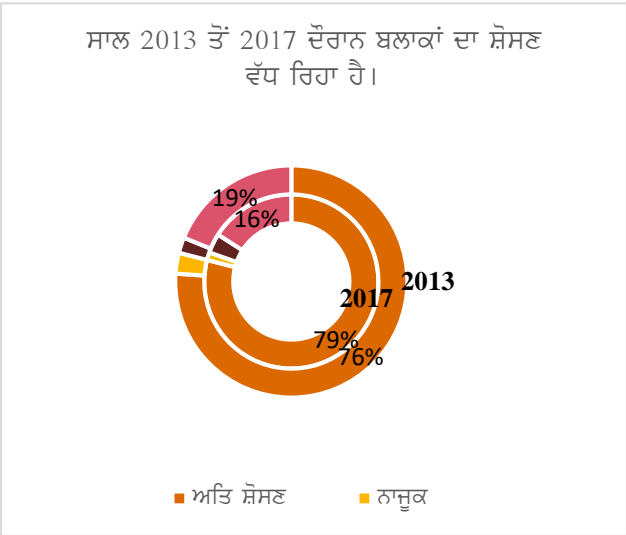
ਪ੍ਰਸ਼ੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਛੇਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਰਾਜ ਨੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਸਮੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ ?

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ

ਚਿੱਤਰ:112 ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਲਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਗਭਗ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿਰੋਲ ਸਿੰਚਾਈ ਰਕਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਿੰਚਾਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਉਹ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ (2017) ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸੰਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਰਿਪੋਟ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਸਿੰਚਾਈ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਜਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤ(2017)

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੁਲ ਸਾਲਾਨਾ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾਂ ਪਾਣੀ 447 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 432 ਬੀ ਈਐਮ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੀ ਜੀ ਡਬਲਿਊ ਬੀ ਦੁਆਰਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਮੇਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਇਕੱਠੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਭਰਪੂਰ ਨਾਲ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਨੇਵਾਹ ਕਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 138 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (109) ਬਲਾਕ 'ਵਧ ਦੁਰਵਰਤੋਂ', 2 ਨੂੰ 'ਨਾਜ਼ੁਕ' 5 ਨੂੰ 'ਅਰਧ- ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ 22 ਸੁਰਖਿਅਤ ਵਜੋਂ, ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2013 ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 138 ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤੇ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 105 ਬਲਾਕਾਂ ਨੂੰ 'ਵਧ ਦੁਰਵਰਤੋਂ' 4 ਨੂੰ 'ਨਾਜ਼ੁਕ' 3 ਨੂੰ 'ਅਰਧ- ਨਾਜ਼ੁਕ' ਅਤੇ 26 ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 113 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤੇ ਬਲਾਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 'ਵਧ-ਦੁਰਵਰਤੋਂ' ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਲਾਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਰਖਿਅਤ' ਵਜੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਵੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗੜਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੋਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਪੜਾਅ ਸਾਲ 2013 ਅਤੇ 2017 ਵਿਚਕਾਰ 149 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 166 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਲਾਨਾ ਕਢਣਯੋਗ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤ 23.39 ਤੋਂ 21.59 ਬੀਐਮ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 7: ਲੋਕ ਵਿੱਤ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਵਿੱਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕੇਤਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 2.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਮਾਲੀਆ ਘਾਟੇ ਦਾ ਟੀਚਾ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦਾ 2.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਾਧੂ ਮਾਲੀਏ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਮੁਢਲਾ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਐਫ ਆਰ ਬੀ ਐਮ) ਐਕਟ, 2003 ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਘਾਟਾ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੇ 9.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਟ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਅਤੇ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ 0.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁਲ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੇ 2.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿਚ ਇਹ 12.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦਾ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਵੀ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੁੱਗਣੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ, ਕਰਨਾਟਕ, ਕੇਰਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਰਗੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2014-15 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦਰਮਿਆਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ 11.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ 13.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਾਤੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਫੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ, ਜੀਐੱਸਟੀ ਐਕਟ 2017 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ XIV ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਧੂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ XIV ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ 1.79% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 2017-18 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੁਲ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਕੁਲ ਖਰਚਾ ਔਸਤਨ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 18.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 28.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਕਰਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲ ਖਰਚ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚਾ 92.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 5.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਲਈ ਬਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਐਡਵਾਂਸ ਲਈ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 1.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖਰਚਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮਲਾ ਖਰਚ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤੁੰਲਿਤ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਲੀਆ ਖਰਚਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਉੱਚਤਮ ਵੰਡ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2005 ਅਤੇ 2014 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂਕਿ ਕੈਸ਼ ਕਰੈਡਿਟ ਲਿਮਟ ਫਰਕ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਅਤੇ UDAY ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਸਾਲ 2017 ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕਰਜ਼ਾ ਸਟਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਲ ਵਿੱਤੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕੋਨੋਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਕਰਜ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਵਿਆਜ ਦਰ ਮਾਮੂਲੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿੱਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਹੈ।

7.1 ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਵਿੱਤੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੇਬਲ 65 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਥਿਰ ਆਰਥਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਚਲਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 32.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ 107.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਲਗਭਗ 78,509.70 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 11.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 9.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ 90,196.96 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਮਾਲ ਘਾਟੇ ਦਾ ਟੀਚਾ 11,687.26 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦਾ 2.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 2019-20 ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ (ਲਗਭਗ 3.7 ਗੁਣਾ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿੱਤੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ 19,657.87 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦਾ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਕਾਸ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਰਨ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 65 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਜਟ ਮੱਦਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ)

ਮੱਦਾਂ	2017-18	2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ)	2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ)
1. ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (2+5)	53,009.5₉	70,398.92	78,509.70
2. ਕਰਾਂ ਮਾਲੀਆ (3+4)	41,040.19	44,750.72	50,993.62
3. ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣਾ ਕਰ ਮਾਲੀਆ	31,495.57	33,073.01	37,674.20
4. ਕੇਂਦਰੀ ਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	9,544.62	11,677.71	13,319.42
5. ਗੈਰ ਕਰਾਂ ਮਾਲੀਆ (6+7)	11,969.40	25,648.20	27,516.08
6. ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੇ ਗੈਰ ਕਰ ਮਾਲੀਆ	4,318.39	9,929.97	9,476.98
7. ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗਰਾਂਟਾਂ	7,651.01	15,718.23	18,039.10
8. ਮਾਲ ਖਰਚਾ	62,464.8₅	82,317.96	90,196.96
9. ਵਿਆਜ ਅਦਾਇਗੀਆਂ	15,333.96	16,311.54	17,669.25
10. ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ	2,352.08	4,871.57	22,842.06
11. ਨੈੱਟ ਲੈਡਿੰਗ (12-13)	686.96	859.30	(14,871.45)
12. ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ	760.04	1,602.64	813.73
13. ਕਰਜ਼ੇ ਵਸੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ	73.08	743.34	15,685.18
14. ਫੁੱਟਕਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	0.12	0	0
15. ਮਾਲ ਘਾਟਾ (8-1)*	9,455.26 [2.01%]	11,919.04 [2.30%]	11,687.26 [2.02%]
16. ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ (10+11+15-14)*	12,494.1₈ [2.66%]	17,649.91 [3.41%]	19,657.87 [3.40%]
17. ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ (16-9)*	(2,839.54) [-0.60%]	1,338.37 [0.26%]	1,988.62 [0.34%]

ਨੋਟ: (+)ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-)ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼ ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

7.2 ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

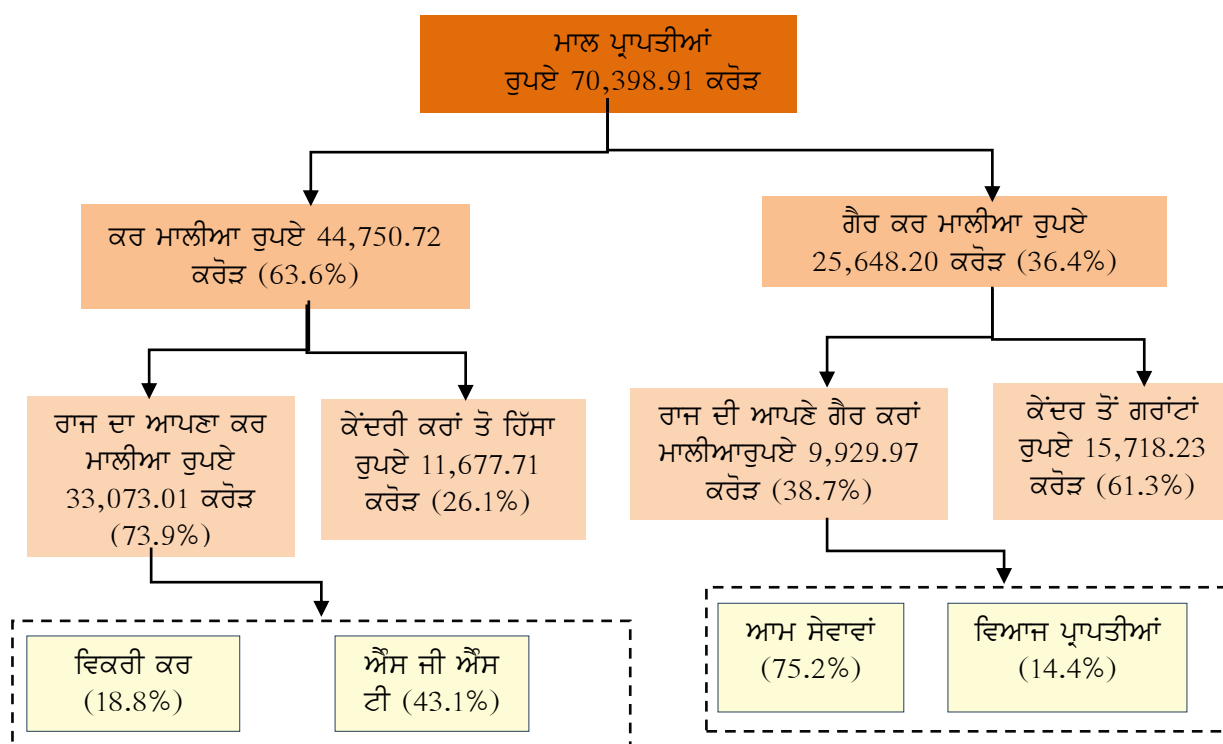
ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 113) ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 44,750.72 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ 25,648.20 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ।

ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ-ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 43.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 18.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 2011-12 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਕਰੀ-ਕਰ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੋਤ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 113: ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ), (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ)

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 20.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ 35,813.96 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 43,002.98 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਦੇ 33,073.01 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਦੇ 9,929.97 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 113)। ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਜੀਐਸਟੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 8.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 7.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ

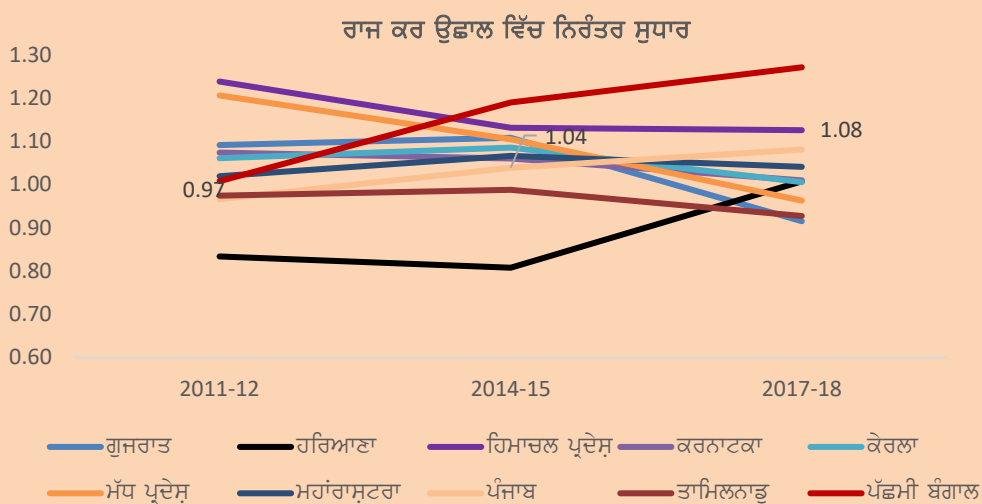
ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸੇਲਜ਼ ਟੈਕਸ, ਰਾਜ ਆਬਕਾਰੀ, ਵਾਹਨਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ, ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਅਤੇ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ 92.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੇ ਲੱਗੇ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਕਰ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਵਸੂਲੀ 59.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਧਕੇ 14,267.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਕਿ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲੀ ਵਿੱਚ 44.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਜੋ ਜੀਐਸਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੈਟਰੋਲ, ਡੀਜ਼ਲ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 5.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਬਾਕਸ 20: ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਧੀਮਾ ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਟੈਕਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਜੀਐਸਡੀਪੀ (ਜਾਂ ਟੈਕਸ ਅਧਾਰ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 114 ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜ ਵੀ ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 0.97 ਤੋਂ 2014-15 ਵਿੱਚ 1.04 ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 1.08 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਇਹ ਟੈਕਸ ਉਛਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ (ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ) ਜਾਂ ਕਰ ਆਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਕਰੋ-ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 114: ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਰ ਦੀ ਉਛਾਲ

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼: ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲੀਏ ਦਾ 75.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 9,929.97 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ 32.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਸੀਏਜੀਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ, 7,468.85 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ 1,432.73 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਵਿੱਚ 10.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਚੁਣੇ ਗਏ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 2018-19 (ਆਰ.ਬੀ.) ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐੱਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਹੈ

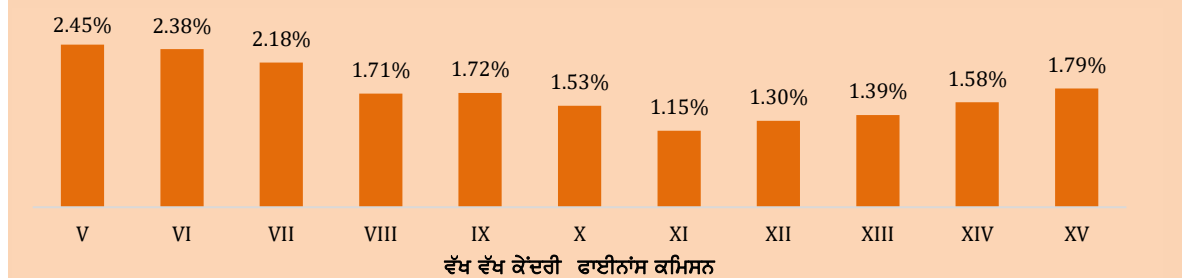
ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਲੀਆ ਸਿਰਜਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੜਕ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।⁵⁰ਭਾਵੇਂ, ਸਾਲ 2012-13 ਵਿੱਚ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 0.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਧ ਕੇ 1.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 21: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ 2.45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ 1.79 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟ ਕੇ 1.15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੋਝਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਗਿਆਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 62.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)।

ਚਿੱਤਰ 115: ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ।

14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਟਿਕਾਊ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕਵਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕਵਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਘਾਟ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲਾਗਤ ਸਿਰਫ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਵਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 38 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਨਾਮਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਲਾਕ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਖਰਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਿਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਭ(ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਖਪਤ) ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੁੱਲ ਜਨਣਦਰ (ਟੀ.ਐੱਫ.ਆਰ.) ਦੇ ਮਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਅਧਾਰਤ ਮਾਪਦੰਡ - ਜੋ ਹੈ ਆਬਾਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਘੱਟ ਟੀ.ਐੱਫ.ਆਰ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 6 ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਜਨਣ ਦਰ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਲ 1971 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2.49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿਚ 2.33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ 31.94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੋਖੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਅੰਤਰ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ।

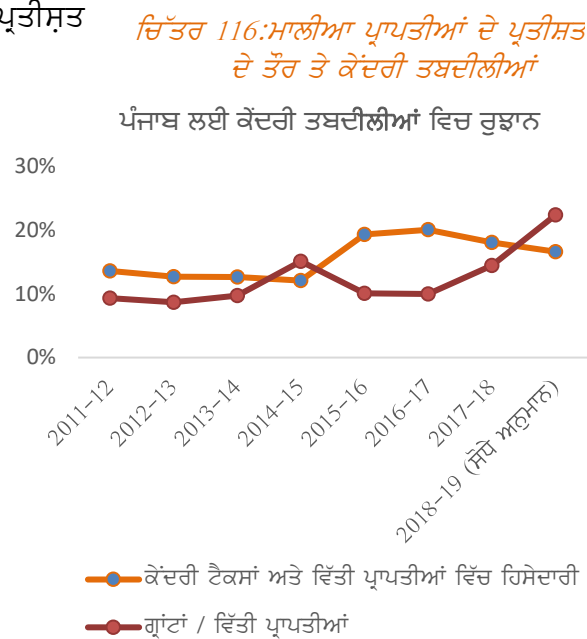
ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਬਜਟ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ 14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2011-12 ਵਿੱਚ 22.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 38.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀਜੀਐਸਟੀ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਟੈਕਸਾਂ ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 88.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੀਜੀਐਸਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ 34.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਜਦਕਿ, 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 28.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਨਿਗਮ ਟੈਕਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਗ੍ਰਾਂਟ 15,718.23 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ 61.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚਲੇ ਰੁਝਾਨ

ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 117)। ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ

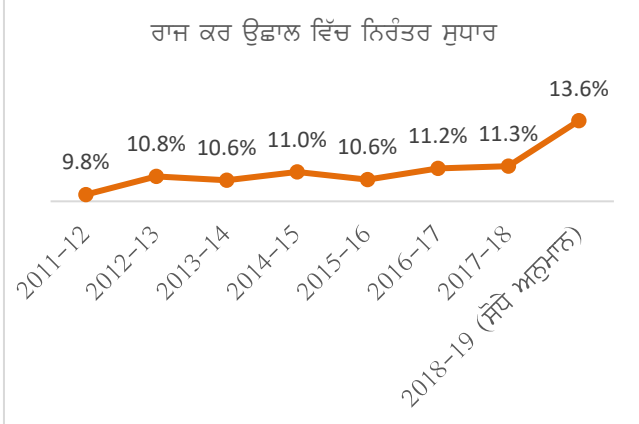

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 9.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 11.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਦਕਿ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 13.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 117: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (2011-12 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ))

2011-12 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦਰਮਿਆਨ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਲਾਨਾ ਔਸਤ ਦਰ 15.4% ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ 70398.91 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 61.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਾਲੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼ ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

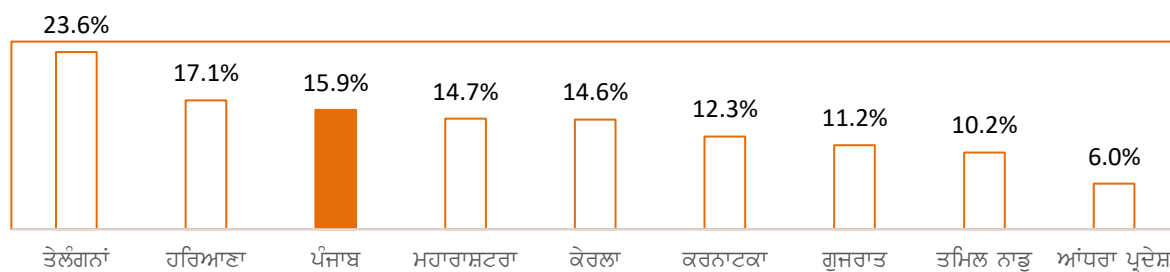
ਚਿੱਤਰ 118 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਹੈ।

ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. 15.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਤਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ 30.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 10.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 36.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 27.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਦੇਖਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 118: ਸਾਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ.

ਸਾਲ 2014-15 ਅਤੇ 2018-19 ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋ ਵੱਧ ਸੀਏਜੀਆਰ

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼ ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਕੈਗ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਕਾਉਂਟਿੰਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੀਐਸਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ 65:35 ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ 70:30 ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਟੈਕਸ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਲਈ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ 114.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 129.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵਿਚ 105.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਕੇਤਕ 17.1.1 ਸਰੋਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਕੁੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਰਣੀ 66: ਸਾਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ ਐੱਸਤ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

ਰਾਜਾਂ	ਐਸਟੀਓਆਰ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਐਸਓਐਨਟੀਆਰ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਗਰਾਂਟਾ / ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਕੁੱਲ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6.7%	3.4%	0.8%	3.1%	14.0%
ਗੁਜਰਾਤ	5.8%	1.5%	1.0%	1.2%	9.5%
ਹਰਿਆਣਾ	6.6%	1.1%	1.2%	1.1%	9.9%
ਕਰਨਾਟਕ	6.9%	2.2%	0.5%	1.5%	11.1%
ਕੇਰਲਾ	6.9%	2.2%	1.6%	1.5%	12.1%
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	6.6%	1.4%	0.7%	1.1%	9.7%
ਪੰਜਾਬ	6.7%	2.0%	1.2%	1.8%	11.6%

ਤਮਿਲਨਾਡੂ	6.8%	1.7%	0.8%	1.5%	10.8%
ਤੇਲੰਗਨਾ	7.2%	2.0%	1.3%	1.9%	12.4%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ:ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਨੋਟ: ਐਸਟੀਓਆਰ- ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਐਸਓਐਨਟੀਆਰ : ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਰਣੀ 66 ਤੋਂ, ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਆਰ.ਈ.) ਲਈ ਔਸਤਨ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 11.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 22: ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

1 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਟੈਕਸ (ਜੀ.ਐੱਸ.ਟੀ.) ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਈ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਅਧੀਨ ਆਏ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਵੈਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ, ਖਰੀਦ ਟੈਕਸ, ਲਗਜ਼ਰੀ ਟੈਕਸ, ਐਂਟਰੀ ਟੈਕਸ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਟੈਕਸ (ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ), ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਟੈਕਸ, ਲਾਟਰੀਆਂ, ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਤੇ ਟੈਕਸ, ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਟੇਟ ਸੈਸ ਅਤੇ ਸਰਚਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਟੈਕਸ (ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ) ਐਕਟ, 2017 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਭਾਵ 30 ਜੂਨ 2022 ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ 2015-16 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਸਲ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ 2017-18 ਤੋਂ 2022-23 ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਸੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਫੰਡ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਿਤ ਦਰ ਤੇ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਖਰਜੀ 2020 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਲ 2022-23 ਤੱਕ, ਜੇਕਰ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਸਲ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਸਰ ਪਏਗਾ। ਪੇਪਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 2022-23 ਵਿਚ ਮਾਲੀਆ ਅੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨਤ ਐਸ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਦੇ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 30 ਜੂਨ, 2018 ਤੱਕ, ਜੀਐਸਟੀਆਰ-3ਬੀ ਅਤੇ ਜੀਐਸਟੀਆਰ-1 ਰਿਟਰਨ ਫਾਈਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 88.18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 80.70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਟਰਨ ਫਾਈਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ (15 ਵੀਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ)। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰੀ, ਰਿਟਰਨ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਐਸਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ "ਜੀਐਸਟੀ ਮਿਤਰ" ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਆਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧਾਉਣਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਧਨ: ਮੁਖਰਜੀ, ਐਸ (2020) ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਭਾਵਤ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਨੰਬਰ 20/291)

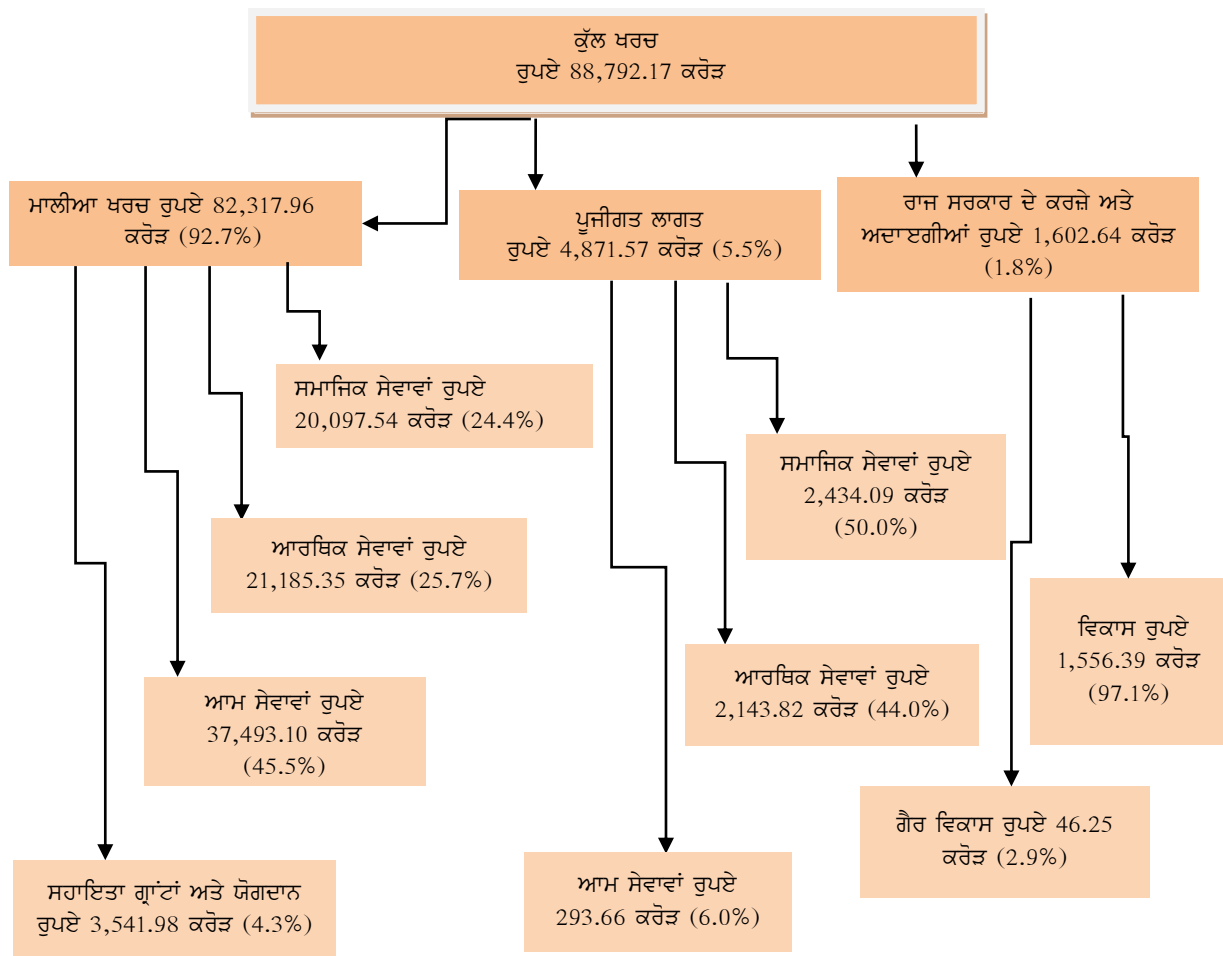
7.3. ਰਾਜ ਦਾ ਖਰਚ

ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਮਾਲੀ ਖਰਚ

ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 92.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਾਲੀ ਖਰਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 119) ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਖਰਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਰਾਂਟਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 14.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤਨ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਦੇ ਨਾਲ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਖਰਚਾ 82,317.96 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2011-12 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ (2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨਿਰੰਤਰ 92 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ, ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) (2018-19 ਤੇ 369 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਕਾਰਨ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ 79.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ' ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 119 ਕੁੱਲ ਖਰਚ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ (ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿਚ)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ-ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਾਭ ਵਿਹੁਣੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 146.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਗੇ।

ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਖਰਚ ਆਮਦਨੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ 45.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਜ ਅਦਾਇਗੀ, ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ 41.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜੋ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ।

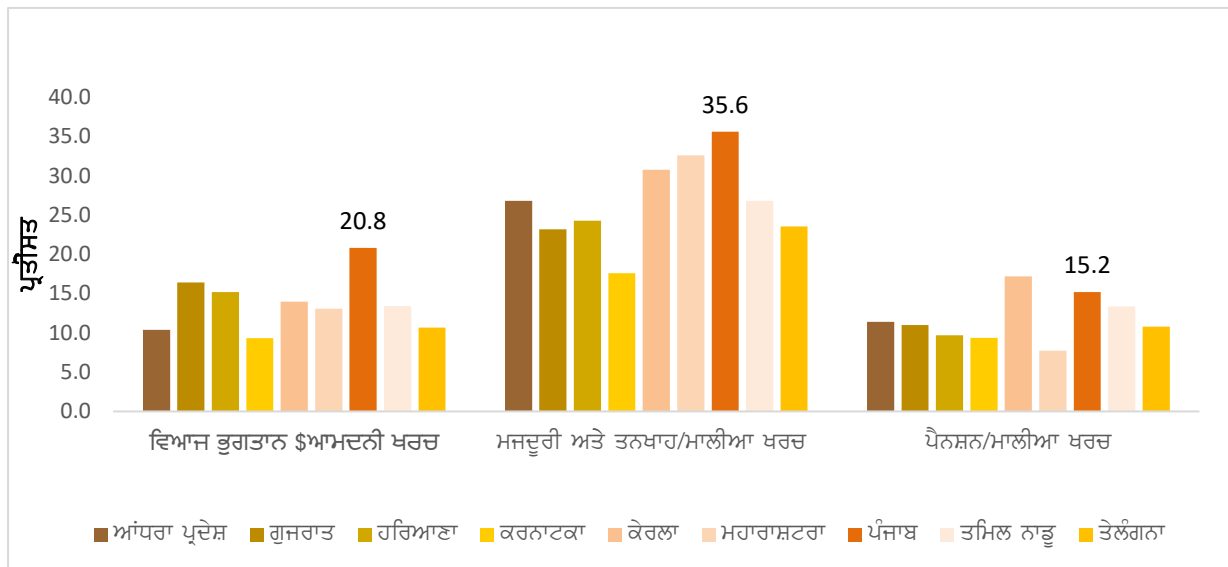
ਸਾਰਣੀ 67: ਕੰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅੰਕੜੇ ਕੁਲ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ)

ਖਰਚਾ ਮੱਦ	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)
ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ	28.0%	28.4%	27.2%	29.5%	29.8%	28.3%	24.8%	24.4%
ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ	16.0%	16.8%	15.4%	16.0%	17.1%	15.9%	14.9%	13.5%
ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ	4.2%	4.1%	4.1%	4.7%	4.8%	4.8%	4.1%	3.7%
ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ	3.1%	2.6%	2.4%	2.2%	2.0%	1.8%	1.6%	1.2%
ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ	19.0%	23.2%	23.1%	19.8%	19.5%	18.5%	17.9%	25.7%
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ	2.6%	3.2%	3.4%	8.1%	12.4%	10.3%	12.0%	17.8%
ਸਿੱਚਾਈ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਰੋਕਥਾਮ	3.0%	2.7%	3.2%	2.6%	2.6%	2.3%	1.9%	1.5%
ਊਰਜਾ	9.7%	12.8%	11.6%	5.4%	1.0%	3.0%	2.1%	2.9%
ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖਣਿਜ	0.2%	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	1.9%
ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ	50.8%	47.1%	48.5%	49.4%	49.4%	51.5%	55.2%	45.5%
ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	19.0%	17.3%	18.8%	19.2%	19.5%	21.1%	24.5%	19.8%
ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	11.9%	12.2%	12.4%	12.3%	11.8%	12.2%	11.4%	9.6%
ਪੈਨਸ਼ਨ	17.1%	15.1%	15.1%	15.6%	15.6%	15.9%	16.3%	12.5%
ਗਰਾਂਟਾਂ	2.3%	1.4%	1.3%	1.3%	1.4%	1.7%	2.1%	4.3%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ:ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਚਿੱਤਰ 120 ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਜ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਜਰਤਾਂ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 120: ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਖਰਚ (2014-15 ਤੋਂ 2018-19 ਦੀ ਔਸਤ (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਨੋਟ: ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਡਾਟਾ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਔਸਤਨ ਗਣਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 2015-16 ਲਈ ਉਜਰਤਾਂ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ

ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਨੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰ ਵੇਖੀ ਜੋ ਕਿ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ 2017-18 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 107.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 4,87,1.57 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਵੰਡ ਕੁਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੂੰਜੀ ਦਾ 94.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 119) ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 3.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 5.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਕੁਲ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ ਔਸਤਨ ਅਨੁਪਾਤ 13.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ।

ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ 50.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 68) ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯੋਗਦਾਨ 88.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ। ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ (ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ), ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਖੰਮ ਹੈ, ਨੇ ਵੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਵਾਜਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ-ਖੇਤਰ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਹੱਈਆ

ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ 912.19 ਕਰੋੜ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਜਾਂ ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ ਦਾ 18.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਨਿਯੰਤਰਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ 12.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਸਾਰਣੀ 68: ਕਾਰਜਾਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅੰਕੜੇ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ)

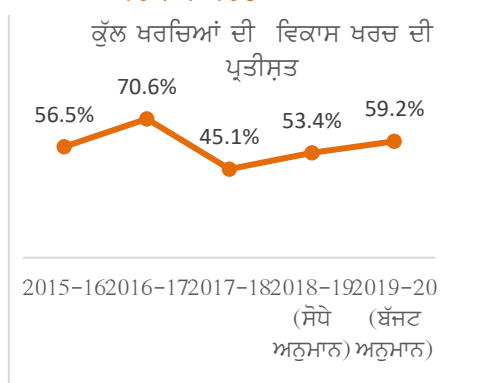
ਖਰਚਾ ਮੱਦ	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)
ਸਮਾਜਿਕ	24.9%	37.4%	42.3%	25.5%	27.1%	25.0%	39.0%	50.0%
ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ	9.2%	9.8%	16.2%	4.9%	7.9%	5.1%	3.0%	9.9%
ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ	10.0%	11.8%	9.3%	9.5%	10.8%	11.2%	23.0%	8.4%
ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ	2.2%	8.7%	7.7%	8.2%	5.8%	4.6%	12.1%	25.8%
ਆਰਥਿਕ	62.8%	54.1%	47.8%	66.4%	64.6%	69.3%	53.4%	44.0%
ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	11.9%	6.4%	5.9%	3.0%	2.9%	3.1%	2.9%	4.8%
ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਕੰਟਰੋਲ	18.9%	26.5%	16.4%	21.1%	24.6%	29.1%	13.4%	12.4%
ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ	24.8%	12.0%	17.4%	31.0%	29.1%	31.1%	28.7%	18.7%
ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ	12.3%	8.5%	9.9%	8.1%	8.3%	5.7%	7.6%	6.0%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨ

ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ ਖਰਚਾ 35.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਖਰਚੇ 65,576.98 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਨ ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 88,792.17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ 28.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚਿੱਤਰ 121 : ਕੁਲ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚ

ਚਿੱਤਰ 121 ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 2015-16 ਵਿਚ 56.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ

ਸਾਧਨ : ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਵਧ ਕੇ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 59.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਦਕਿ, 2017-18 ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਜਦੋਂ ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 45.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਮਾਲੀ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਤੀ ਬੋਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ ਇੰਡੀਕੇਟਰ 1.ਏ.2 ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ) 'ਤੇ ਕੁੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਸਾਰਣੀ 69 ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ 'ਤੇ ਕੁੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ (ਸਾਲ 2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ ਔਸਤ)

ਰਾਜ	ਸਿੱਖਿਆ	ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ	ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	13.9%	3.6%	8.2%
ਗੁਜਰਾਤ	15.5%	5.1%	0.7%
ਹਰਿਆਣਾ	14.5%	3.7%	6.3%
ਕਰਨਾਟਕਾ	13.5%	4.1%	4.4%
ਕੇਰਲ	16.8%	5.2%	4.5%
ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	18.6%	4.3%	1.6%
ਪੰਜਾਬ	13.3%	3.7%	2.4%
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	15.2%	3.8%	4.6%
ਤੇਲਗਾਨਾ	10.4%	3.5%	5.0%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਨੋਟ: ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 69 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਜਣੇਪੇ ਦੀ ਮੌਤਦਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਹਤ ਸੂਚਕਾਂ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 23 ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 1971 ਵਿਚ 2.49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 2011 ਵਿਚ 2.33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 2041 ਤਕ 2.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅਸਰ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਮਦਨੀ ਅੰਤਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਯਤਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਮਾਪਦੰਡ ਆਬਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ, ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਬਾਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵੱਲ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਬੋਝ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ, 2018-19

ਵਿਕਾਸ ਖਰਚ: ਚੋਣਵੇਂ ਸੰਕੇਤਕ

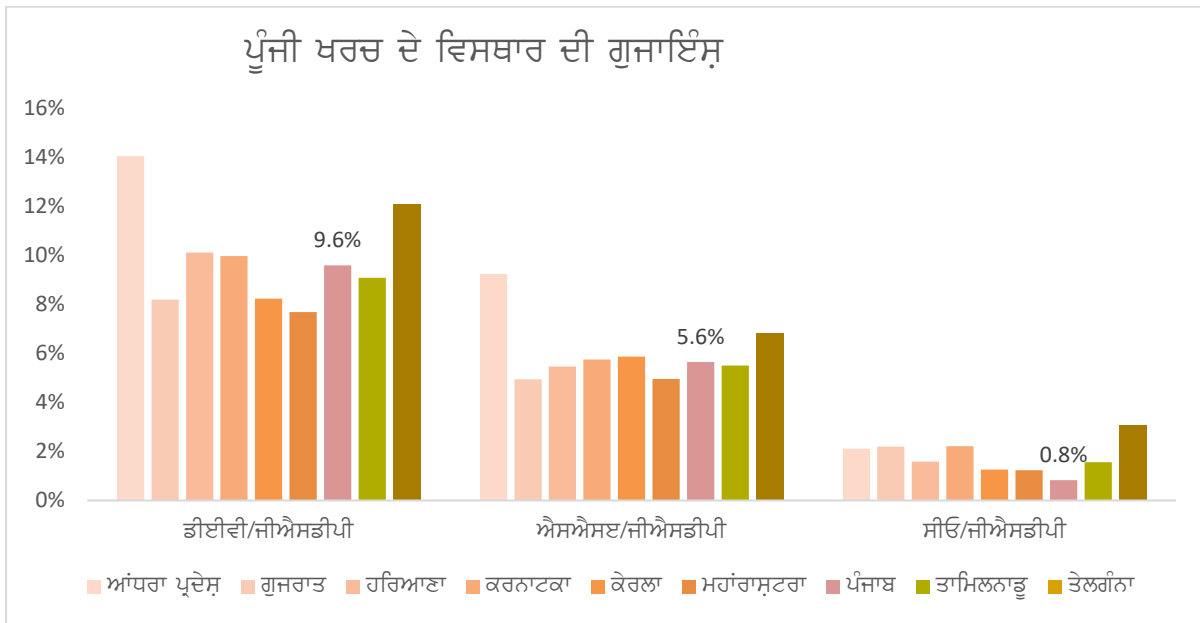
ਚਿੱਤਰ 122 ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਿੰਨ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ - (ੳ) ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚ⁵¹, (ਅ) ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖਰਚੇ⁵²; ਅਤੇ (ੲ) ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ। ਸਾਲ 2014-15 ਅਤੇ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦਰਮਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚੇ 9.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਖੜੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ, ਕੇਰਲ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਔਸਤਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਖਰਚਾ 5.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ। ਜਦਕਿ, ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਵਿੱਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਜਦਕਿ, ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਚਿੱਤਰ 122: ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਾ (2014-15 ਤੋਂ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ ਔਸਤ

⁵¹ Development expenditure includes the development components of revenue expenditure, capital outlay and loans and advances by state government

⁵² Social sector expenditure includes expenditure on social services, rural development, and food storage and warehousing (given under revenue expenditure, capital outlay and loans and advances by state government)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਕਾਊਂਟ ਡੈਟਾ (ਮੌਸਮੀ)

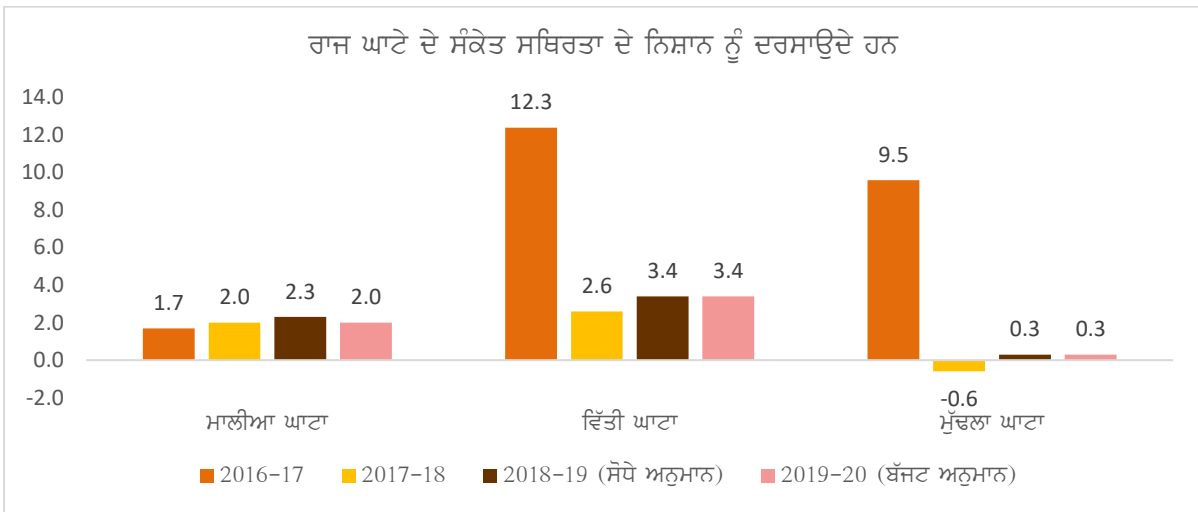
ਨੋਟ:- ਡੀ.ਈ.ਵੀ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਖਰਚ, ਐਸਐਸਏ -ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਲਈ ਖਰਚ, ਸੀਓ-ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਅਮਲਾ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 6 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿੱਤੀ ਸੂਚਕ

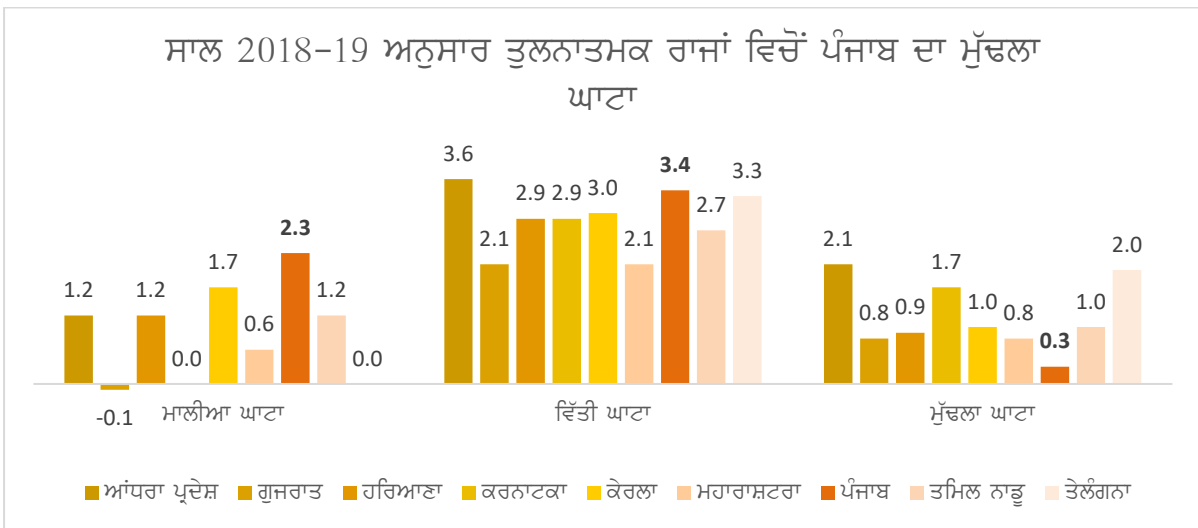
ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 123) ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਘਾਟਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 2.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੇ 2.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਮਾਲੀਆ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜਮੀ ਕਰਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ 2.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 12.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 'ਤੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਰਾਜ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਐਫ ਆਰ ਬੀ ਐਮ) ਐਕਟ 2003 (ਸੋਧ 2006) ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 123: ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕੇਤਕ

ਨੋਟ: (+)ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-)ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
 ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨੈਂਸਜ਼ : ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਚਿੱਤਰ 124: 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੂਚਕ (ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ)

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨੈਂਸਜ਼ : ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ
 ਨੋਟ: (+)ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-)ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 124, ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੀ ਐੱਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ (ਜੀਐੱਸ ਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ) ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਘਟਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ। ਇਹ ਜਨਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ।

7.4 ਜਨਤਕ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

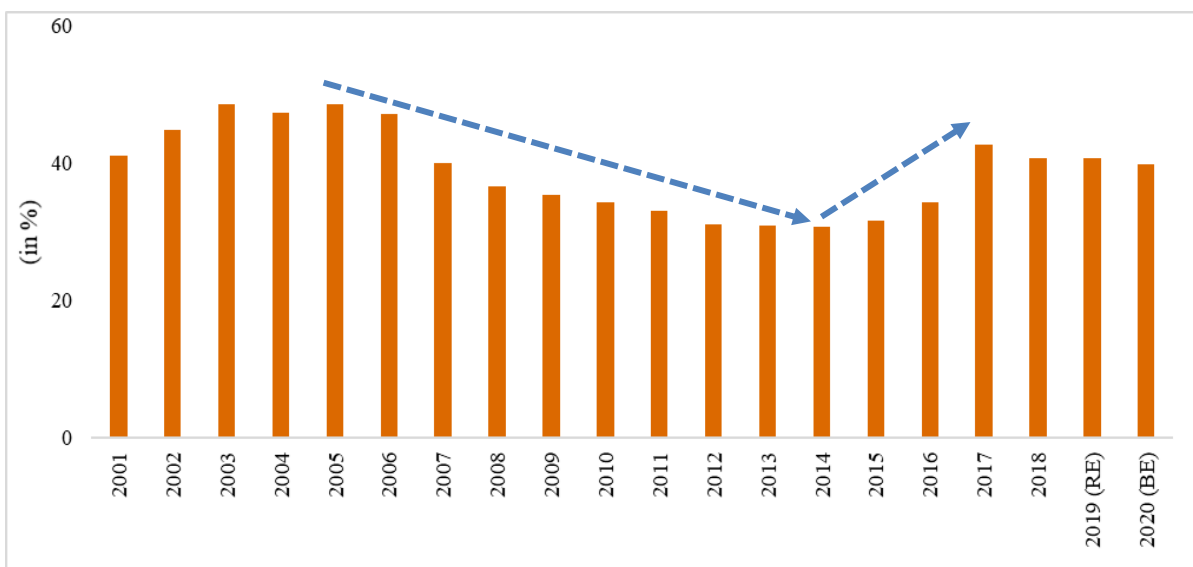
31 ਮਾਰਚ, 2018 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ 1,95,174.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਚਿੱਤਰ 125 ਸਾਲ 2001 ਤੋਂ 2020 ਤੱਕ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 2005 ਅਤੇ 2014 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦਕਿ, 2017 ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 42.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਟੀਚੇ ਲਈ 30584.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੈਸ਼ ਕਰੈਡਿਟ ਲਿਮਟ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। 15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2016-17 ਲਈ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ (ਏ) ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ (ਬੀ) ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦ ਮੌਸਮ, (ਸੀ) ਨਗਦ ਉਧਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕਤਰ ਹੋਏ ਅੰਤਰ (ਡੀ) ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਫਡਿੰਗ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ (ਈ) ਕੈਸ਼ ਕਰੈਡਿਟ ਲਿਮਟ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਦੂਜਾ 15628 ਕਰੋੜ ਦੇ ਵਾਧੂ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ UDAY⁵³ ਸਕੀਮ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। Discom ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕੇ 40.7% ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਸਾਲ 2020 ਤੱਕ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦਾ ਮੈਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 2013-14 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਵਿਆਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਡਕੈਸ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ।

⁵³ Ministry of Power, Government of India (<https://pib.gov.in/newsite/printrelease.aspx?relid=137344>)

ਚਿੱਤਰ 125: ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਮਾਰਚ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ) ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਕਰਜ਼ਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮੈਟ੍ਰਿਕਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਬੋਝ (ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ) ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦਾ ਭਾਰ (ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਆਜ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਬੋਝ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਵਿਆਜ ਦੇ ਬੋਝ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ 2017-18 ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ।

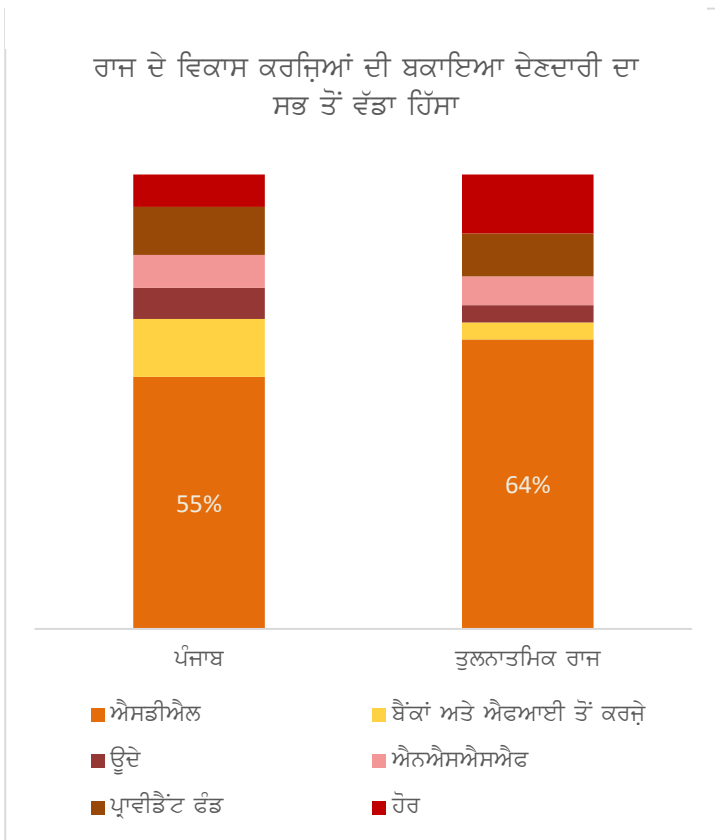
ਟੇਬਲ 70: ਕਰਜ਼ਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮੈਟ੍ਰਿਕਸ

ਵੇਰਵਾ	ਕਰਜ਼ਾ ਬੋਝ (ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ)			
	ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ	ਜ਼ਿਆਦਾ	ਦਰਮਿਆਨੇ	ਘੱਟ
50% ਤੋਂ ਉੱਪਰ	31%-50%	20%-30%	20% ਤੋਂ ਘੱਟ	
ਵਿਆਜ ਦਾ ਭਾਰ (ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਆਜ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ)	ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ	ਜ਼ਿਆਦਾ	ਦਰਮਿਆਨੇ	ਘੱਟ
ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ	25% ਤੋਂ ਉੱਪਰ	ਪੰਜਾਬ, ਕੇਰਲਾ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ	
ਜ਼ਿਆਦਾ	16%-25%	ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੋਆ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ
ਦਰਮਿਆਨੇ	10%-16%			
ਘੱਟ	10% ਤੋਂ ਘੱਟ			

ਮਾਰਚ 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦਾ 55 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਐਸ ਡੀ ਐਲ

ਚਿੱਤਰ 126: ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਮਾਰਚ 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ) ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਫੰਡ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਮੁਖੀ ਯੰਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਨੀਲਾਮੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਦਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏਗੀ। ਚਿੱਤਰ 126 ਵਿਚ ਮਾਰਚ, 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ੇ, ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਡੀਏਵਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

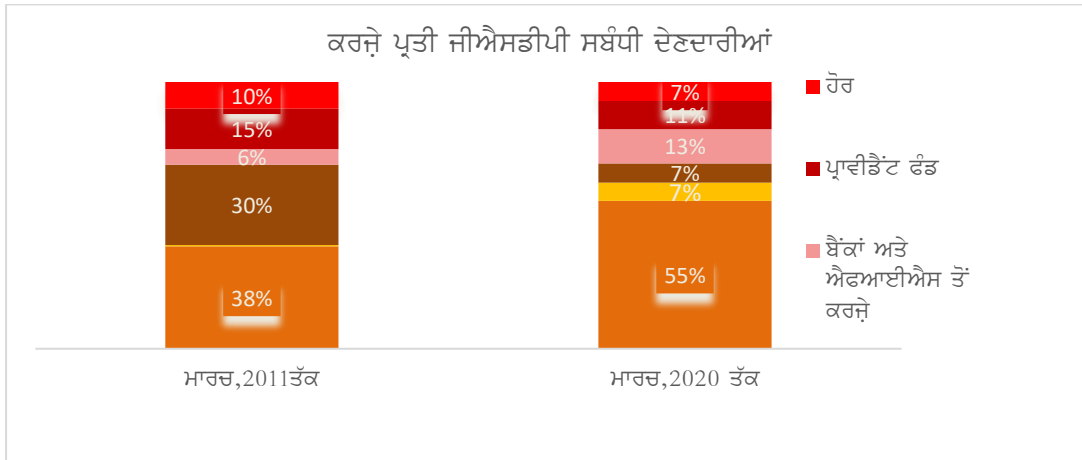

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ:ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਹੋਰ ਸਾਮਲ (ੳ)ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਂਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ,(ਅ)
ਆਰਬੀਆਈ ਤੋਂ ਡਬਲਯੂਐਮਏ (ੲ) ਸੈਟਰ ਤੋਂ ਲੋਨ (ਸ) ਰਿਜ਼ਰਵ ਫੰਡ
(ਹ) ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉੱਦਮ (ਕ) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ

ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ, ਐਸ.ਡੀ.ਐਲਜ਼ (ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ) ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਨਾਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 127 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਐਸ.ਡੀ.ਐਲਜ਼ ਅਤੇ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਫ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਮਾਲ ਸੇਵਿੰਗਜ਼ ਫੰਡ) ਮਾਰਚ 2011 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 38.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 30.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਜਦਕਿ, ਮਾਰਚ 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਐਸ ਡੀ ਐਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 55.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ 14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ, 2020 ਵਿਚ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘਟਕੇ 7.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 127: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ-ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਹੋਰ ਸਾਮਲ (ੳ) ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਂਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, (ਅ) ਆਰਬੀਆਈ ਤੋਂ ਡਬਲਯੂਐਮਏ (ੲ) ਸੈਟਰ ਤੋਂ ਲੋਨ (ਸ) ਰਿਜ਼ਰਵ ਫੰਡ (ਹ) ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉੱਦਮ (ਕ) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ

7.5 ਜਨਤਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ

ਸਮੂਹਿਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਆਈ ਐਫ ਐਮ ਐਸ): ਆਈ.ਐਫ.ਐਮ.ਐਸ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਇਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਫੰਡ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਨ-ਤੇ-ਲੇਖਾਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੈੱਟ ਵਰਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਜਨਤਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਈ-ਕੁਬੇਰ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ: ਈ-ਕੁਬੇਰ ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦਾ ਕੋਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸਾਲਿਊਸ਼ਨ (ਸੀ ਬੀ ਐਸ) ਹੈ। ਈ-ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਈ-ਭੁਗਤਾਨ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ, ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਏਜੰਸੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈ-ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਈ-ਰਸੀਦ ਦੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰਸੀਦਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਸੀਦ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਈਬਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੋਰਟਲ: ਰਾਜ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਆਨਲਾਈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਕ ਸਾਈਬਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੋਰਟਲ (ਸੀ ਟੀ ਪੀ) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ 24x7 (24 ਘੰਟੇ) ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਦੇ ਵੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ /ਫੀਸ ਚਲਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ ਐਨ ਐਸ ਡੀ ਐਲ (ਪੇ-ਗੋਵ) ਦੇ ਪੇਮੈਂਟ ਗੇਟਵੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਗਭਗ 65 ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਬੈਂਕਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਸ ਬੀ ਆਈ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਗੇਟਵੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਲਟੀਪਲ ਆਪਸ਼ਨ ਪੇਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ (ਐਮ ਓਪੀ ਐਸ) ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਡੈਬਿਟ ਕਾਰਡ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

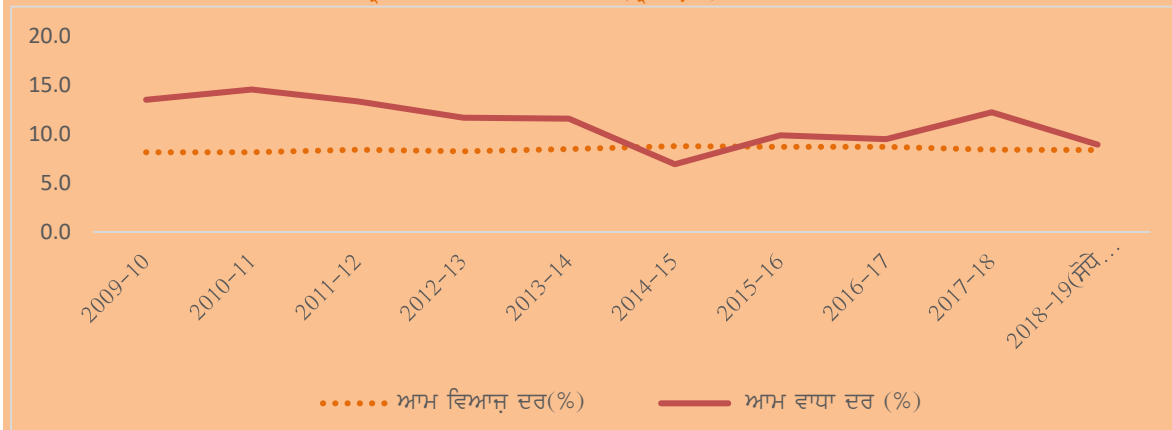
ਰਾਜ ਨੇ ਸੀ.ਟੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ.ਦੇ ਈ-ਕੁਬੇਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਈ-ਕੁਬੇਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਏਜੰਸੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾਏਗਾ। ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 2018 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 24 ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ

ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਡੋਮਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੱਧ ਵਰਤੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਜੀਡੀਪੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫਸ ਜਾਵੇ। ਪਿਛਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ (ਇੱਥੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਯੂਡੀਏਵਾਈ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ 2016-17 ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਡੋਮਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਵਿਆਜ ਦਰ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 128 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, 2014-15 ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਲਾਗੂ ਵਿਆਜ ਦਰ ਮਾਮੂਲੀ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 128: ਨਾਮਾਤਰ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਵਿਆਜ ਦਰ (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ 2009-10 ਤੋਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੋਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਕਰ ਮਾਮੂਲੀ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੀ ਡੀ ਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸਟਾਕ ਡੀ* ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਸਾਲ 2017-18 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਡੋਮਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਕਰਜ਼ਾ ਸਥਿਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਡੀ* = ਐਸ / (ਆਰ-ਜੀ) ਜਿੱਥੇ ਐਸ ਮੁੱਢਲਾ ਬਕਾਇਆ ਹੈ, ਆਰ ਮਾਮੂਲੀ ਵਿਆਜ ਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਮਾਤਰ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ (2009-10 ਤੋਂ 2018-19), ਡੀ * 20.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ (2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿੱਚ ਵਿਚਲਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਯੂਡੀਏਵਾਈ ਸਕੀਮ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਗੈਰ-ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸੀ)। ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ 2000-01 ਤੋਂ 2008-09 ਦੌਰਾਨ ਦੇਖੇ ਗਏ 26.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

ਪਬਲਿਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ.): ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਪਾਂਸਰਡ ਸਕੀਮਾਂ (ਸੀ ਐਸ ਐਸ) ਲਈ ਇਕ-ਇਕ ਲਾਭ ਪਾਤਰੀ ਤੱਕ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੀ ਐਸ ਐਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫੰਡਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਈ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.ਐੱਸ ਨੂੰ ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ ਨਾਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਈ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮਾਂ 38 ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 33 ਮੈਪ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਐਚ ਆਰ ਐਮ ਐਸ): ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ "ਮਾਨਵ ਸੰਪਦਾ", ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵਿਸ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਇਕ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਬਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਈ-ਸਰਵਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਡਾਟਾਬੇਸ ਅਤੇ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ: ਰਾਜ ਨੇ ਆਈ ਐਫ ਐਮ ਐਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਡਾਟਾ ਬੇਸ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦੇ ਡੇਟਾਬੇਸ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬੋਝ, ਨੀਤੀਗਤ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਵੀ.ਐੱਮ.ਐੱਸ.): ਵੀ.ਐੱਮ.ਐੱਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਕੀਅਤ ਸਾਰੇ ਵਾਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੈੱਬ ਅਧਾਰਤ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਆਫ਼ਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪੀਓਐਲ (ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਲੁਬਰੀਕੈਂਟਸ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਚਿਤ ਬਜਟ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ 01, ਮਾਰਚ 2018 ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈ-ਰਾਜ: ਈ-ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਜਾਇਦਾਦ (ਜ਼ਮੀਨ/ਇਮਾਰਤਾਂ) ਦਾ ਇਕ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੈੱਬ ਅਧਾਰਤ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਪਲਬੱਧ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਨੀਤੀਗਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 8: ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

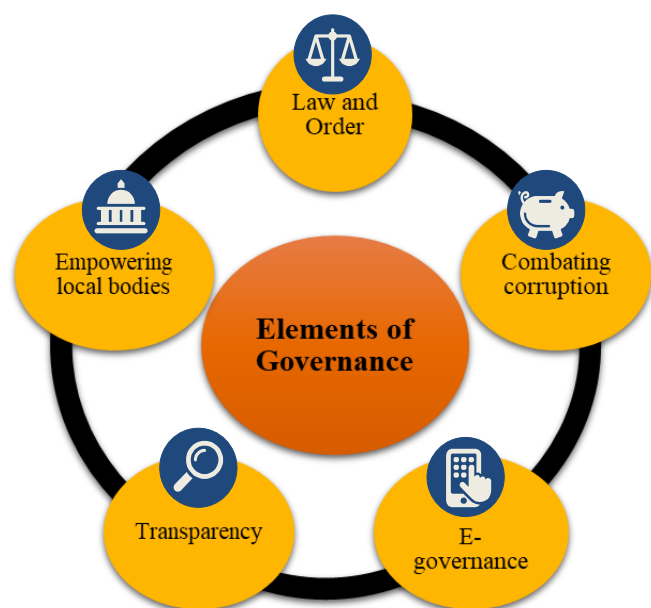
ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣੀ ਰਹੇ, ਆਪਣੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ, ਆਪਣੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਏ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਏ (ਯੂਨੈਸਕੋ)।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਾ 16: ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ, ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ 2019-20) ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕੁਝ ਕਦਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: (1) ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਟਰੈਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ (2) ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਲੋਕਪਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਪਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (3) ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, (4) ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ (5) ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਖਰੀਦ ਐਕਟ 2019 ਲਿਆਉਣਾ। ਰਾਜ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ.) ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

8.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਸੰਭਾਵਤ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਬਾਕਸ 1 ਦੇਖੋ)। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਠੇਕੇ, ਪੇਟੈਂਟਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ

ਚਿੱਤਰ 129: ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੱਤ

ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਉੱਦਮਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਸਥਿਰ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੰਡੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਵੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 66 ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਖੁਰਾਕ ਖਰੀਦ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ, ਜ਼ਮੀਨ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 25: ਕੀ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਿਹਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ‘ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ’ (ਕੋਫਮੈਨ ਐਟ ਅਲ, 1999)। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ ਹੈ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਨਾਮ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਸ਼ਾਸਨ), ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ। ਸਾਹਿਤ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕੋਫਮੈਨ ਏਟ ਅਲ (1999) ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸੁਚੱਜਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ, ਉਹ ‘ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਸੂਚਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: “ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ” ਅਤੇ “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ”, ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਸੌਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ; “ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ” ਅਤੇ “ਨਿਯਮਕ ਬੋਝ” ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ “ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ” ਅਤੇ “ਵੱਢੀ” ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਾਪਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੂਚਕ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕੜੇ ਮਾਹਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ’ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੂਚਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ, ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।

ਐਸਮੋਗਲ, ਜੌਨਸਨ ਅਤੇ ਰਾਬਿਨਸਨ (2001; 2002) ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਔਸਤ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਲਈ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਥੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਇੱਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ (ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ) ਵੱਸ ਗਏ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ - ਅਫਰੀਕਾ, ਮੱਧ-ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਰੇਬੀਅਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ। ਬਾਅਦ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ “ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਣ” ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬੇਕਾਬੂ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ “ਮਾੜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ” ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਨ।

ਬੇਸ਼ਕ, ਇਹ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾੜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਜਪਾਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ, ਜਾਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜਦੋਂ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਸਾਧਨ:

ਐਸੀਮੋਗਲ, ਡੀ; ਜੇ. ਰਾਬਿਨਸਨ, (2008) ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ। ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੰ. 10.

ਕੌਫਮੈਨ, ਡੀ; ਏ. ਕ੍ਰੈਏ; ਪੀ ਜ਼ੋਇਡੋਲੋਬਾਟਨ. (1999). ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ. ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ ਪਾਲਿਸੀ ਰਿਸਰਚ ਵਰਕਿੰਗ ਪੇਪਰ 2196। ਵੇਲ, ਡੀ. (2012). ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ. ਲੰਡਨ: ਰੁਲੇਜ

ਸੁਚੱਜਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਜਵਾਬਦੇਹੀ, ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਜਨਤਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: (1) ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ (2) ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ (3) ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ (4) ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ (5) ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 1 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਾ 16: ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੂਚਕਾਂ ਅੰਕ 2019-20 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 83 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਚੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਕ 72 ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਟੀਚੇ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। 29 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਆਬਾਦੀ (ਲਿੰਗ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਪਿੱਛੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

8.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨਮਾਨੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਵਿਗਾੜ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਵਿਕਸਿਤਤਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਚੱਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਲਿਸ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਵਸੋਂ ਪਿੱਛੇ 275 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ 134 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਰੀਬ ਦੁੱਗਣੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2018 ਤੱਕ, ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ 422 ਥਾਣੇ ਉਪਲਬਧ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਈਮ ਐਂਡ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਐਂਡ ਸਿਸਟਮ (ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਅੰਕੜਾ ਆਧਾਰ (ਡਾਟਾਬੇਸ) ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੈਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ (ਆਟੋਮੈਟਿਕ) ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਇਸ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਨੇ ਸੀ.ਸੀ.ਟੀ.ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਅਪਨਾ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪੁਲਾੜ ਪੁੱਟੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਜ਼ਰੀਏ ਸਟੇਟ ਡਾਟਾ ਸੈਂਟਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ ਰਾਹੀਂ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਉਚਿਤ ਐਫ ਆਈ ਆਰ ਨੰਬਰ ਦਾਖਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਐਫ ਆਈ ਆਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕਸ 26: ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਲਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜੀਆਈਐਸ)

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਲਈ ਜੀਆਈਐਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ (ਈ ਐਸ ਓ), ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜੀਆਈਐਸ ਸੈਲ, 20 ਮਈ, 2013 ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਈਐਸਓ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਮੋਟ ਸੈਂਸਿੰਗ ਸੈਂਟਰ (ਪੀਆਰਐਸਸੀ) ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜੀਆਈਐਸ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਮਿਆਦ ਦੀ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਲਈ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ, ਜਨਗਣਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸੁਵਿਧਾ, ਐਮ ਪੀ ਲੈਡ, ਮਨਚੇਗਾ, ਜਲ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਜੀ ਆਈ ਐਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕਡਸਟ੍ਰਲ ਮੈਪਿੰਗ, ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਜੀਆਈਐਸ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੁਆਲਟੀ, ਕਾਰਬਨ ਅਕਾਉਂਟਿੰਗ, ਕਨਾਲ ਜੀਆਈਐਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਇਲਟ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਥੀਮਾਂ (ਕਡਸਟ੍ਰਲ ਮੈਪਿੰਗ, ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਜੀਆਈਐਸ, ਕਾਰਬਨ ਅਕਾਉਂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਦੀ ਜੀਆਈਐਸ ਡਾਟਾਬੇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਥੀਮਾਂ ਦੀ ਵੈਬ ਜੀਆਈਐਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜੋ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਆਫ ਜੀਓ ਇਨਫਾਰਮੇਟਿਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕਸ ਅਤੇ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਐਮ ਈ ਆਈ ਟੀਵਾਈ), ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਜੀਆਈਐਸ ਪੋਰਟਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ 2005 ਤੋਂ 2017 ਦੇ 13 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਡਾਟਾ (ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰਾਈਜ਼ਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਡਾਟਾ ਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ⁵⁴ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਟਰਓਪਰੇਬਲ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਜਸਟਿਸ ਸਿਸਟਮ (ਆਈ.ਸੀ.ਜੇ.ਐੱਸ.) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਈਸੀਜੇਐਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਈ. ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਈ.ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾਬੇਸਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਥੀਮਾਂ-ਫੋਰੈਂਸਿਕ, ਮੁਕੱਦਮਾ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਫਿੰਗਰਪ੍ਰਿੰਟ ਡਾਟਾ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਪੜਾਅਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਕੀਕਰਣ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੈਸਕਟੌਪ ਡੈਸਬੋਰਡ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਂਚ, ਮਜਬੂਤ ਖੋਜ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਈਸੀਜੇਐਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਡੇਟਾ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸਿੰਗ “ਸਾਂਝ” ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸਿੰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਂਝ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 27 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸ ਰਿਸੋਰਸ ਸੈਂਟਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ), 114 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੋਲੀਸਿੰਗ

⁵⁴ http://punjab.gov.in/key-initiative?view=show&pp_id=27187 as viewed on 30 January 2020

ਸੁਵਿਧਾ ਸੈਂਟਰ (ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ) ਅਤੇ 363 ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਊਟਰੀਚ ਸੈਂਟਰ (ਥਾਣਾ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ) ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ-ਪਬਲਿਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਭਲਾਈ ਆਦਿ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ 20 ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2011⁵⁵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਰਦਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਣੇ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝ ਪੋਰਟਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਾ/ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਚੋਰੀ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਗੁੰਮੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ/ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਫਤਰ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਲੰਬਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਪੁਰਦਗੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਰੀ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈ-ਜੇਲੂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਸੂਟ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨਲਾਈਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਈ-ਜੇਲੂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਸੂਟ, ਐਨਆਈਸੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ, ਇੱਕ ਕਲਾਉਡ ਅਧਾਰਤ ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਗ੍ਰਾਫਿਕਲ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ (ਜੀਯੂਆਈ) ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਨਯੋਗ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਸਟਡੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਮਡਿਊਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

8.3 ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸਿਰਫ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ

ਪੰਜਾਬ ਲੋਕਪਾਲ ਐਕਟ 1996 ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਲੋਕਪਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਪਾਲ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ (ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਥਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ)।

ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

⁵⁵ <http://www.punjabpolice.gov.in/rtsData.aspx> as assessed on 30 January 2020

ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੜਤਾਲ ਵਿੰਗ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਕਥਾਮਾਂ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾਤਮਕ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਮਾਮਲੇ, ਪੁੱਛਗਿੱਛ, ਪੜਤਾਲ, ਛਾਪੇਮਾਰੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ, ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ, ਗਿਰਫਤਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਵਿਖੇ ਸਾਲ 2019 (31 ਦਸੰਬਰ 2019 ਤੱਕ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ⁵⁶ ਹੈ:

1. **ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਪੜਤਾਲਾਂ:** ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 13, ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 22 ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 6 ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।
2. **ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਕੁੱਲ 226 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ,** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 21 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ, 160 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਅਤੇ 44 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, 2018 ਵਿੱਚ 293 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
3. **ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੇਸ:** ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ 165 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 13 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, 134 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ 18 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।
4. **ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ:** ਸਾਲ 2018 ਵਿਚ 107 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ, 24 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ 26 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 57 ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸ 2019 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
5. **ਬੇਹਿਸਾਬੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ:** 3 ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ 1 ਅਤੇ ਨਾਨ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ 2 ਮਾਮਲੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਤੀ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. **ਜੁਰਮ ਦੀ ਦਰ:** ਸਾਲ 2019 ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਦਰ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ ਜੋ ਕਿ 2017 ਵਿਚ 42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ 2018 ਵਿਚ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 42 ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 5 ਗਜ਼ਟਿਡ

ਗਵਰਨੈਂਸ ਐਥਿਕਸ ਅਤੇ ਰਿਫਾਰਮਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਾਗਾਂ/ਬੋਰਡਾਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਲੋਂ 50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

⁵⁶ http://vigilancebureau.punjab.gov.in/crime_statistics.php, as accessed on 22 January 2020

ਚਿੱਤਰ 130: ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਆਨਲਾਈਨ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ

VIGILANCE BUREAU, PUNJAB
 'VIGILANCE BHAWAN', SECTOR 68, S.A.S. NAGAR, PIN: 160062. PH-0172-2217100
 HELP US TO GIVE A CORRUPTION FREE ADMINISTRATION

Home About Us Crime Statistics Investigations Vigilance Clearance Related Links e-Pledge Contact Us

FOR ANY COMPLAINTS, MAIL TO: complain TOLL FREE NO. 1800 1800 1000 CONTROL ROOM: ctrlvb.pb-mha@gov.in

REGISTER ONLINE COMPLAINT

The fields marked with (*) are mandatory.

Complaint Form	
Name *	Name/Designation (against whom complaint is being made)
Department *	Department (against whom complaint is being made)
Suspect's Category *	...
Location *	Location
Complaint *	Brief Details

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, 31 ਨਾਨ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਅਤੇ 6 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।

2020 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ (20 ਜਨਵਰੀ ਤੱਕ) ਦੇ ਅੰਦਰ, 11 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 9 ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ 2 ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹਨ।

ਜਨਤਕ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਇੱਕ ਆਨਲਾਈਨ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਹਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੋਰਟਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

8.4 ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ

ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈਸੀਟੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ) ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਜ ਵਿਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਪੀ ਐਸ ਈ ਜੀ ਐਸ), ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਡੀ ਈ ਜੀ ਐਸ) ਅਤੇ ਰਾਜ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਮਿਸ਼ਨ ਟੀਮ (ਐੱਸ ਈ ਐਮ ਟੀ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸਾਰਣੀ 71 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 71: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦਾ ਖੇਤਰ	ਪਹਿਲਕਦਮੀ	ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਜਨਤਕ ਸੇਵਾ ਦੇਣਾ	ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ	<ul style="list-style-type: none"> ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੈਨਲਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਕਿਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ 253 ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸੇਵਾ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਲਗਭਗ 50,000 ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਆਏ।
ਆੱਨਲਾਈਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਪੁਰਦਗੀ/ਮੋਬਾਈਲ ਗਵਰਨੈਂਸ	ਈ-ਸੇਵਾ / ਐਮ-ਸੇਵਾ	<ul style="list-style-type: none"> ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆੱਨਲਾਈਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ (ਐਮ-ਸੇਵਾ) 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰ	ਈ-ਆਫਿਸ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ	<ul style="list-style-type: none"> ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। 1 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਫ਼ਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਈ-ਆਫਿਸ ਦੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।
ਮੂਲ ਆਈਟੀ ਬੁਨਿਆਦੀ	ਸਟੇਟ ਡਾਟਾ ਸੈਂਟਰ	<ul style="list-style-type: none"> ਜੀ2ਜੀ, ਜੀ2ਸੀ ਅਤੇ ਜੀ2ਬੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ

ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

	ਪੰਜਾਬ ਵਾਈਡ ਏਰੀਆ ਨੈਟਵਰਕ	<p>ਕੁਸ਼ਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੂਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ</p> <ul style="list-style-type: none"> • ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰਨ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਡਾਟਾ ਭੰਡਾਰਨ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਸਪੁਰਦਗੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ/ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੋਰਟਲ, ਰਾਜ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਪੋਰਟਲ, ਆਫ਼ਤ ਬਹਾਲੀ, ਰਿਮੋਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ, ਸਰਵਿਸ ਏਕੀਕਰਣ, ਆਦਿ • ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਾਈਡ ਏਰੀਆ ਨੈਟਵਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ • ਸਟੇਟ ਆਫ ਆਰਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਡਾਟਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ 80 ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਜੀਆ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। • ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਕਲਾਉਡ ਅਧਾਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਰੇਤਾ ਦਾ ਪੈਨਲ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਡੀਜੀਆਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾਉਡ-ਅਧਾਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤ	ਈ-ਲੇਬਰ ਪੋਰਟਲ ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ	<ul style="list-style-type: none"> • ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਆਨਲਾਈਨ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ • ਉਸਾਰੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ • ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ (ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ) ਪੋਰਟਲ. ਰਾਜ ਨੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਟਰਫੇਸ ਅਰਥਾਤ ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ-ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੋ-ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਟਰੈਕਟਿਵ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਹੈ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ	ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿਸਟਮ (ਐਚ.ਆਰ.ਐਮ.ਐਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਠੇਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ ਕਰਨਾ • 370276 ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਵੇਰਵੇ ਇੰਦਰਾਜ ਦਰਜ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ 352,662 ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਪੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ • ਐਚਆਰਐਮਐਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਨਖਾਹ, ਛੁੱਟੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਮਡਿਊਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ	ਵਾਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿਸਟਮ (ਵੀਐਮਐਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਪੈਟ੍ਰੋਲ/ਡੀਜ਼ਲ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਾਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ

ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ	ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਵਰਕਫਲੋ ਡੌਕੂਮੈਂਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ (ਆਈ.ਡਬਲਿਊ.ਡੀ.ਐਮ.ਐਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਵੈਚਾਲਿਤ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ • ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ • ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ 16 ਮਾਰਚ 2015 ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 2020 ਤੱਕ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੇ ਪੜਾਅ ਅਧੀਨ ਹੈ
ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ	ਭੌ-ਰਿਕਾਰਡ	<ul style="list-style-type: none"> • ਭੂਮੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਦਰਜ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ • ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਭੂਮੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦਾ 100% ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ • ਨੈਸ਼ਨਲ ਜੇਨੇਰਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ (ਐਨਜੀਡੀਆਰਐਸ) - ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਯੋਗ ਸਮਰੱਥਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ	ਬਾਇਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਬੀ.ਏ.ਐੱਸ.)	<ul style="list-style-type: none"> • ਦਫਤਰ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਇਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਪਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਰਜ ਕਰਨਾ
ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ	ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ	<ul style="list-style-type: none"> • ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਊਂਸਪਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਈਸੀਟੀ ਦਾ ਲਾਭ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। • ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਬਣਾਉਣਾ ਜਿੱਥੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਸਰਦਾਰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੇਗੀ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਭਾਗ

ਬਾਕਸ 27: ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਾਸਰ ਲਈ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਡਾਟਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ

ਮਾਨਯੋਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਜੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ. ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਇਕਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਓਪਨ ਗੌਰਮਿੰਟ ਡਾਟਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ (punjab.data.gov.in) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਡਾਟਾ ਸਾਂਝਾਕਰਨ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਯੋਗਤਾ ਨੀਤੀ, 2012 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਟਾ ਪੋਰਟਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾ ਤੱਕ ਸੁਖਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, "ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ" ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ, ਦੇ 1967 ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸੈਕਟਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜਲ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿੱਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਮਕਾਨ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭਲਾਈ, ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ, ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਆਦਿ ਦਾ ਡਾਟਾ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਗਲੇ ਪੜਾਵਾਂ

ਵਿੱਚ, ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਡਾਟਾ ਸੈੱਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਡਾਟਾ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ (ਈਐਸਓ) ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾ ਸੈੱਟਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਫਾਰਮੈਟ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ

ਪੀ.ਬੀ.-ਪੀ ਜੀ ਆਰ ਏ ਐਮ ਐਸ: ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਪੋਰਟਲ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਅਤੇ 24x7 ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ/ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 131: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ

Login for Public Grievance Officers

(For official use)

Username:

Password:

For Citizens

[Lodge Grievance](#)

[Lodge Reminder/Clarification](#)

[View Action Status](#)

[Click here if you wish to change your grievance password](#)

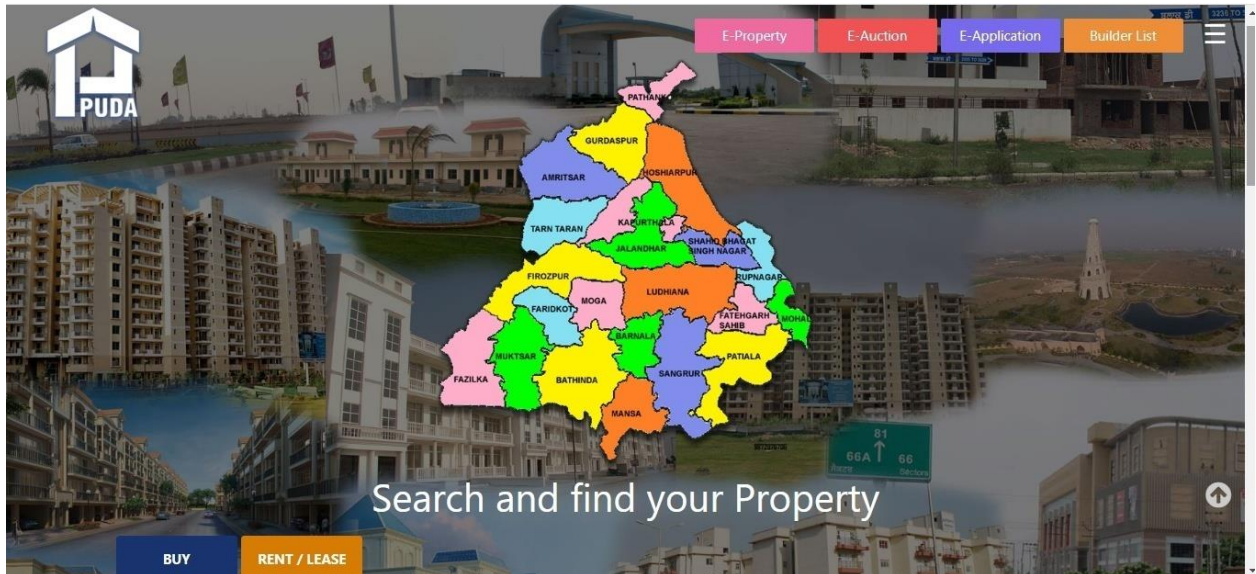
[Contact Details of Public Grievance Officers](#)

ਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ

ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਪਹਿਲੇ 4 ਮਹੀਨਿਆਂ (31 ਜੁਲਾਈ 2019 ਤੱਕ) ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ:

1. ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਐਲ.ਯੂਜ਼ ਦੀ ਈ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ
2. ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਉਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ.
3. ਪੁੱਛਾ 360 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੋ ਆਨਲਾਈਨ ਸੰਪਤੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਈ-ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਮੋਡੀਊਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ (ਪੁੱਛਾ) ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਆਈ ਹੈ.
4. ਭੌ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਊਸਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੈੱਬ ਪੋਰਟਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਚਿੱਤਰ 132: ਪੁੱਡਾ 360 ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ - ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਈ-ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ

8.5 ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ

ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਨਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਨਤਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜੇ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਨਵੇਂ ਐਕਟ ਬਣਾਏ :

- ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਖਰੀਦ ਐਕਟ (ਸਮੇਤ ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕ ਸਪੁਰਦਗੀ)
- ਰਾਜ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਐਕਟ 2019 ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਸਪੁਰਦਗੀ' ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਬੈਕਐਂਡ ਕੰਪਿਊਟਰਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਸੇਵਾ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਆਨਲਾਈਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਂਡਰਾਂ ਲਈ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਟ੍ਰਾਂਸਪਾਰੈਂਸੀ ਇਨ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰੋਕਿਊਰਮੈਂਟ ਐਕਟ, 2019' ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿਹਤਮੰਦ

ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਲਾਗੂ ਕਰੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਈ-ਖਰੀਦ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖਰੀਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਟੈਂਡਰ ਦੇ ਮੰਗ ਪੱਤਰ, ਟੈਂਡਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਬੋਲੀ ਲਗਾਉਣਾ, ਬੋਲੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨਾ। ਈ-ਖਰੀਦ ਦਾ ਪੋਰਟਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਸਾਰੇ ਟੈਂਡਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ. ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਈ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜੀ.ਵੀ.ਪੀ. ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ.) ਖਰੀਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਸਰਕਾਰੀ ਈ-ਮਾਰਕੀਟ ਪਲੇਸ (ਜੀਐਮ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਈ-ਕਾਮਰਸ ਪੋਰਟਲ ਹੈ। ਇਹ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਨ-ਸਟਾਪ ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਪੀਐਸਯੂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ ਜੋ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਡਾਟਾ ਨਿਯਮਤ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਪਡੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈਡਿਊਲ) ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਡਿਸਪਲੇਅ ਬੋਰਡ ਕੇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ / ਫੀਡਬੈਕ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦੇ 'ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਕੌਰਨਰ' ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਟਰੈਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

8.6 ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ: ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ

ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਫੰਡਾਂ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ 18 ਕਾਰਜ (ਯੂ ਐਲ ਬੀ) ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ 13 ਕਾਰਜਾਂ (ਪੀ.ਆਰ.ਆਈ) ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 11 ਵੀਂ ਅਤੇ 12 ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਆਰ.ਆਈਜ਼, ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 29 ਅਤੇ 18 ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸਾਰਣੀ 72: ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾ	ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ
ਪੰਚਾਇਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	1) ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਡੋਅਰੀ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ
	2) ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ
	3) ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ
	4) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ
	8) ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ
	9) ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ
	10) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ
	11) ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ
	12) ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ

	ਸਿੱਖਿਆ	13) ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ
	5) ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ	
	6) ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ	
	7) ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਲੇ	
ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	ਸਥਾਨਕ	10) ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਸੁਧਾਰ
	1) ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਸਮੇਤ ਕਸਬੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ	11) ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ
	2) ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਨਿਯਮ	12) ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ
	3) ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ	13) ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ
	4) ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲ	14) ਕਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾ-ਘਰ, ਸਸਕਾਰ ਘਰ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ
	5) ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ	15) ਪਸ਼ੂ ਛੱਪੜ
	6) ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ, ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ	16) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ
	7) ਫਾਇਰ ਸਰਵਿਸ	17) ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ
	8) ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੰਗਲਾਤ	18) ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਅਤੇ ਚਮੜਾ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ
	9) ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ	

ਸਾਧਨ: 15 ਵਾਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਪਹਿਲੇ 4 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮਿਊਂਸਪੈਲਟੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ:

- ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ 167 ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਜ਼. ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- ਆੱਨਲਾਈਨ ਬਿਲਿੰਗ ਅਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਲਈ ਆੱਨਲਾਈਨ ਅਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦਾ ਆੱਨਲਾਈਨ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਜ਼. ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।
- ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫਾਇਰ ਐਨ.ਓ.ਸੀ. ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲਈ ਆੱਨਲਾਈਨ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ।
- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ।
- ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪਾਇਲਟ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰਾ ਇੰਦਰਾਜ ਲੇਖਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ 33% ਤੋਂ 50% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

Annexures

Exhibit 1:GSDP in current and constant prices, 2011-12 to 2019-20 (in Rs. Lacs)	iii
Exhibit 2:GSDP, GSVA growth rates	iv
Exhibit 3: Per-capita income (2011-12 to 2019-20): in current and constant terms (in Rs.)	v
Exhibit 4:District wise per-capita income (in Rs.)	vi
Exhibit 5:Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in current prices (in Rs. Crores).....	viii
Exhibit 6:Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in constant prices (in Rs. Crores)	xi
Exhibit 7:Sectoral growth rate	xiv
Exhibit 8:Sectoral share of GSVA at current prices	xvii
Exhibit 9:Monthly inflation rates: rural-urban-combined (Apr 2017 to Dec 2019) vis-à-vis India.....	xix
Exhibit 10: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years (State-wise)	xxi
Exhibit 11: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years.....	xxiv
Exhibit 12: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years.....	xxvii
Exhibit 13:Sectoral distribution of workers: 2017-18 (State-wise)	xxx
Exhibit 14: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 year	xxxii
Exhibit 15: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years.....	xxxv
Exhibit 16: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years.....	xxxviii
Exhibit 17: Birth rate and death rate (1971 to 2017) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total).....	xli
Exhibit 18:Sex ratio (2005-07 to 2015-17) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total)	xlii
Exhibit 19:No. of job seekers on the live register of employment exchanges	xliii
Exhibit 20:Rainfall trends	xliv
Exhibit 21:Cropping intensity over the years	xlvii
Exhibit 22:Livestock population.....	xlix
Exhibit 23:District wise agriculture markets	l

Exhibit 24: Number of MSMEs by state.....	lii
Exhibit 25: GVA by top industries: 2015-16 to 2016-17.....	liii
Exhibit 26: Annual tourist footfall: Domestic and Foreigners.....	lv
Exhibit 27: District-wise urbanisation rate.....	lvi
Exhibit 28: Punjab's score on individual SDG indicators (2019-20) vis-à-vis India.....	lviii
Exhibit 29: Breakdown of Punjab's budget (2011-12 to 2019-20) (in Rs. Crores).....	lxv

Exhibit 1:GSDP in current and constant prices, 2011-12 to 2019-20 (in Rs. Lacs)

Year	GSDP at current prices	GSDP at constant prices	GSVA at current prices	GSVA at constant prices
2011-12	26,662,829	26,662,829	25,377,429	25,377,429
2012-13	29,773,382	28,082,285	28,083,782	26,540,116
2013-14	33,214,694	29,944,973	30,832,906	27,925,101
2014-15	35,510,182	31,212,533	32,877,935	29,009,391
2015-16	39,008,744	33,005,193	35,315,538	30,520,874
2016-17	42,698,810	35,272,056	38,618,871	32,484,547
2017-18 (P)	47,863,624	37,523,825	42,859,277	34,451,888
2018-19 (Q)	52,711,953	39,766,947	46,947,570	36,359,530
2019-20 (A)	57,476,045	41,886,803	51,021,074	38,210,496

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 2: GSDP, GSVA growth rates

Year	Nominal GSDP Growth	Real GSDP Growth	Nominal GSVA Growth	Real GSVA Growth
2012-13	11.7%	5.3%	10.7%	4.6%
2013-14	11.6%	6.6%	9.8%	5.2%
2014-15	6.9%	4.2%	6.6%	3.9%
2015-16	9.9%	5.7%	7.4%	5.2%
2016-17	9.5%	6.9%	9.4%	6.4%
2017-18 (P)	12.1%	6.4%	11.0%	6.1%
2018-19 (Q)	10.1%	6.0%	9.5%	5.5%
2019-20 (A)	9.0%	5.3%	8.7%	5.1%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 3: Per-capita income (2011-12 to 2019-20): in current and constant terms (in Rs.)

Year	Per- capita income at current prices	Per- capita income at constant prices
2011-12	85,577	85,577
2012-13	94,318	88,915
2013-14	103,831	93,238
2014-15	108,970	95,807
2015-16	118,858	100,141
2016-17	128,780	105,848
2017-18 (P)	142,477	110,802
2018-19 (Q)	154,996	115,882
2019-20 (A)	166,830	120,569

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 4: District wise per-capita income (in Rs.)

District	Year wise Per Capita Net District Domestic Product						Year wise Per Capita Net District Domestic Product					
	At Constant Prices						At Current Prices					
	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
Gurdaspur	66,461	66,702	66,373	63,255	64,536	72,425	66,461	70,850	73,901	73,038	76,983	88,723
Pathankot	75,473	78,047	74,997	71,225	81,279	85,581	75,473	83,181	82,923	82,111	97,294	103,948
Amritsar	68,848	73,242	82,309	86,763	89,155	93,817	68,848	77,948	92,195	98,903	104,170	112,955
Taran Tarn	66,084	69,119	69,549	69,254	74,363	74,821	66,084	73,605	77,678	79,905	89,894	93,279
Kapurthala	91,630	95,961	113,729	107,110	114,563	113,411	91,630	101,614	127,181	122,620	138,262	138,875
Jalandhar	91,957	97,191	103,213	107,737	117,224	119,189	91,957	103,333	115,030	121,106	136,583	142,134
SBS Nagar	102,262	106,565	104,619	109,469	114,978	120,608	102,262	113,361	116,758	124,339	137,029	147,458
Hoshiarpur	99,543	101,509	100,151	103,320	108,766	115,063	99,543	107,304	110,685	118,058	129,478	139,754
Roopnagar	101,739	103,084	114,583	128,001	132,614	139,004	101,739	109,702	127,473	146,917	156,900	169,725
SAS Nagar	100,838	105,125	113,386	118,934	120,738	129,612	100,838	111,065	126,429	132,816	141,439	154,310
Ludhiana	101,951	106,754	107,483	114,153	122,015	127,929	101,951	113,373	119,614	127,014	142,543	152,332
Ferozepur	80,190	87,036	82,927	80,616	84,653	91,389	80,190	92,324	93,057	94,155	103,552	115,050
Fazilka	65,959	65,533	82,584	78,297	78,512	91,299	65,959	69,468	90,810	90,146	94,291	112,531
Faridkot	79,814	81,164	91,515	92,542	98,150	101,477	79,814	86,432	102,629	107,514	118,686	126,739

District	Year wise Per Capita Net District Domestic Product						Year wise Per Capita Net District Domestic Product					
	At Constant Prices						At Current Prices					
	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
Muktsar	76,200	80,012	80,609	81,299	91,049	91,288	76,200	84,667	89,276	92,824	110,254	113,853
Moga	91,342	95,434	100,833	103,718	109,741	115,490	91,342	101,350	112,528	117,513	131,391	141,197
Bathinda	78,936	81,289	85,884	88,164	83,203	92,258	78,936	85,651	94,648	100,503	98,955	112,387
Mansa	72,896	73,261	76,909	77,087	78,214	86,372	72,896	77,262	85,195	89,562	95,316	108,781
Sangrur	90,654	94,768	100,860	104,828	106,589	115,263	90,654	100,750	112,668	119,939	127,528	141,852
Barnala	88,658	92,033	91,380	91,643	99,359	106,915	88,658	97,009	101,976	105,066	120,254	133,832
Patiala	85,301	86,537	91,560	95,432	97,305	103,414	85,301	91,769	102,280	108,906	115,290	126,035
Fatehgarh Sahib	98,232	104,929	108,636	112,920	115,086	119,040	98,232	110,524	121,376	128,499	137,764	146,519
Punjab	85,577	88,915	93,238	95,807	100,141	105,848	85,577	94,318	103,831	108,970	118,858	128,780

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 5: Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in current prices (in Rs. Crores)

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
1.	Agriculture, forestry and fishing	78,168	83,735	91,015	94,882	101,398	112,872	124,471	134,594	143,404
1.1	Crops	50,079	53,143	57,602	57,156	59,364	66,331	71,891	76,504	78,923
1.2	Livestock	20,346	22,220	24,903	28,047	32,112	36,134	41,852	47,012	52,958
1.3	Forestry and logging	7,157	7,696	7,588	8,602	8,735	9,028	9,285	9,642	10,060
1.4	Fishing and aquaculture	586	676	922	1,077	1,186	1,379	1,442	1,436	1,463
2.	Mining and quarrying	37	21	88	93	25	37	99	102	1,430
	Primary	78,205	83,755	91,103	94,975	101,423	112,909	124,570	134,696	144,834
3.	Manufacturing	37,507	40,671	44,375	44,585	51,126	54,772	58,874	64,946	68,978
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	7,149	8,160	9,594	12,373	13,485	14,586	18,919	22,300	25,612
5.	Construction	19,784	20,547	22,564	23,089	22,954	25,262	28,172	30,662	32,459
	Secondary	64,441	69,378	76,533	80,047	87,565	94,621	105,965	117,908	127,049
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	25,325	29,931	33,681	36,486	38,014	41,892	45,903	50,202	55,046
6.1	Trade & repair services	23,717	28,157	31,738	34,427	35,771	39,196	42,923	46,950	51,520

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
6.2	Hotels & restaurants	1,608	1,774	1,942	2,058	2,243	2,696	2,981	3,252	3,526
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	13,213	15,402	16,631	18,181	19,748	20,789	22,359	24,120	26,125
7.1	Railways	1,904	2,289	2,150	2,406	2,450	2,250	2,504	2,680	2,859
7.2	Road transport	6,251	7,089	7,869	8,452	8,701	9,481	10,510	11,627	12,874
7.3	Water transport	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.4	Air transport	25	47	41	65	114	132	175	199	226
7.5	Services incidental to transport	321	369	409	441	463	687	734	778	823
7.6	Storage	480	911	225	230	425	440	648	727	809
7.7	Communication & services related to broadcasting	4,232	4,698	5,937	6,586	7,595	7,800	7,789	8,109	8,533
8.	Financial services	14,643	16,560	17,069	16,961	18,928	19,208	21,425	23,549	25,480
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	22,747	25,741	28,816	31,474	32,760	35,870	39,463	42,999	47,082
10.	Public administration	12,695	14,869	15,399	17,533	18,410	20,238	21,816	23,130	24,841

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
11.	Other services	22,506	25,201	29,096	33,123	36,307	40,662	47,091	52,872	59,756
	Tertiary	111,129	127,704	140,693	153,757	164,167	178,659	198,058	216,871	238,329
	TOTAL GSVA at basic									
12.	prices	253,774	280,838	308,329	328,779	353,155	386,189	428,593	469,476	510,211

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 6: Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in constant prices (in Rs. Crores)

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
1.	Agriculture, forestry and fishing	78,168	78,868	81,472	78,661	79,763	84,749	88,641	90,716	92,802
1.1	Crops	50,079	50,142	51,738	48,244	47,946	51,195	52,952	52,786	52,654
1.2	Livestock	20,346	21,098	22,209	22,862	24,045	25,492	27,335	29,387	31,424
1.3	Forestry and logging	7,157	7,033	6,901	6,866	7,052	7,265	7,531	7,717	7,877
1.4	Fishing and aquaculture	586	595	624	689	721	796	823	826	847
2.	Mining and quarrying	37	20	78	82	33	43	49	52	1,372
	Primary	78,205	78,888	81,550	78,743	79,796	84,792	88,690	90,768	94,174
3.	Manufacturing	37,507	38,925	40,960	42,987	45,599	48,817	51,675	54,585	55,591
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	7,149	7,530	8,013	9,217	10,615	11,522	12,570	13,452	14,253
5.	Construction	19,784	19,421	19,978	20,254	20,719	21,322	22,345	23,605	24,180
	Secondary	64,441	65,876	68,951	72,457	76,933	81,661	86,591	91,642	94,023
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	25,325	27,582	30,049	32,374	34,589	36,749	39,348	42,005	45,014
6.1	Trade & repair services	23,717	25,902	28,288	30,561	32,663	34,643	37,078	39,567	42,405

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
6.2	Hotels & restaurants	1,608	1,681	1,761	1,813	1,926	2,105	2,270	2,439	2,609
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	13,213	14,637	15,180	16,388	17,695	18,579	19,585	20,760	22,093
7.1	Railways	1,904	2,288	1,996	2,111	2,186	2,201	2,308	2,415	2,534
7.2	Road transport	6,251	6,687	7,288	7,765	8,219	8,838	9,519	10,214	11,026
7.3	Water transport	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.4	Air transport	25	43	35	98	114	121	135	148	164
7.5	Services incidental to transport	321	348	379	411	442	472	505	539	575
7.6	Storage	480	860	224	227	366	383	423	457	485
7.7	Communication & services related to broadcasting	4,232	4,411	5,258	5,776	6,367	6,564	6,696	6,987	7,309
8.	Financial services	14,643	15,526	16,030	16,516	17,314	18,001	18,936	20,005	21,025
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	22,747	24,481	26,188	28,181	29,671	31,788	34,049	36,536	39,297
10.	Public administration	12,695	13,961	14,589	15,749	16,651	17,792	19,031	20,107	21,357

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
11.	Other services	22,506	24,450	26,714	29,685	32,561	35,484	38,288	41,773	45,121
	Tertiary	111,129	120,637	128,750	138,894	148,480	158,392	169,238	181,185	193,908
12.	TOTAL GSVA at basic prices	253,774	265,401	279,251	290,094	305,209	324,845	344,519	363,595	382,105

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 7: Sectoral growth rate

S. No.	Item	GSVA at current prices								GSVA at constant prices							
		FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
1.	Agriculture, forestry and fishing	7%	9%	4%	7%	11%	10%	8%	7%	1%	3%	-3%	1%	6%	5%	2%	2%
1.1	Crops	6%	8%	-1%	4%	12%	8%	6%	3%	0%	3%	-7%	-1%	7%	3%	0%	0%
1.2	Livestock	9%	12%	13%	14%	13%	16%	12%	13%	4%	5%	3%	5%	6%	7%	8%	7%
1.3	Forestry and logging	8%	-1%	13%	2%	3%	3%	4%	4%	-2%	-2%	-1%	3%	3%	4%	2%	2%
1.4	Fishing and aquaculture	15%	36%	17%	10%	16%	5%	0%	2%	2%	5%	10%	5%	10%	3%	0%	3%
2.	Mining and quarrying	-44%	329%	5%	-73%	49%	167%	3%	1299%	-46%	290%	5%	-60%	31%	14%	6%	2525%
	Primary	7%	9%	4%	7%	11%	10%	8%	8%	1%	3%	-3%	1%	6%	5%	2%	4%
3.	Manufacturing	8%	9%	0%	15%	7%	7%	10%	6%	4%	5%	5%	6%	7%	6%	6%	2%
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	14%	18%	29%	9%	8%	30%	18%	15%	5%	6%	15%	15%	9%	9%	7%	6%
5.	Construction	4%	10%	2%	-1%	10%	12%	9%	6%	-2%	3%	1%	2%	3%	5%	6%	2%
	Secondary	8%	10%	5%	9%	8%	12%	11%	8%	2%	5%	5%	6%	6%	6%	6%	3%

S. No.	Item	GSVA at current prices								GSVA at constant prices							
		FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	18%	13%	8%	4%	10%	10%	9%	10%	9%	9%	8%	7%	6%	7%	7%	7%
6.1	Trade & repair services	19%	13%	8%	4%	10%	10%	9%	10%	9%	9%	8%	7%	6%	7%	7%	7%
6.2	Hotels & restaurants	10%	9%	6%	9%	20%	11%	9%	8%	5%	5%	3%	6%	9%	8%	7%	7%
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	17%	8%	9%	9%	5%	8%	8%	8%	11%	4%	8%	8%	5%	5%	6%	6%
7.1	Railways	20%	-6%	12%	2%	-8%	11%	7%	7%	20%	-13%	6%	4%	1%	5%	5%	5%
7.2	Road transport	13%	11%	7%	3%	9%	11%	11%	11%	7%	9%	7%	6%	8%	8%	7%	8%
7.3	Water transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.4	Air transport	89%	-12%	58%	75%	16%	33%	13%	14%	76%	-19%	177%	17%	6%	11%	10%	11%
7.5	Services incidental to transport	15%	11%	8%	5%	48%	7%	6%	6%	8%	9%	9%	7%	7%	7%	7%	7%
7.6	Storage	90%	-75%	2%	85%	3%	47%	12%	11%	79%	-74%	1%	61%	5%	10%	8%	6%

S. No.	Item	GSVA at current prices								GSVA at constant prices							
		FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20
7.7	Communication & services related to broadcasting	11%	26%	11%	15%	3%	0%	4%	5%	4%	19%	10%	10%	3%	2%	4%	5%
8.	Financial services	13%	3%	-1%	12%	1%	12%	10%	8%	6%	3%	3%	5%	4%	5%	6%	5%
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	13%	12%	9%	4%	9%	10%	9%	9%	8%	7%	8%	5%	7%	7%	7%	8%
10.	Public administration	17%	4%	14%	5%	10%	8%	6%	7%	10%	4%	8%	6%	7%	7%	6%	6%
11.	Other services	12%	15%	14%	10%	12%	16%	12%	13%	9%	9%	11%	10%	9%	8%	9%	8%
	Tertiary	15%	10%	9%	7%	9%	11%	9%	10%	9%	7%	8%	7%	7%	7%	7%	7%
12.	TOTAL GSVA at basic prices	11%	10%	7%	7%	9%	11%	10%	9%	5%	5%	4%	5%	6%	6%	6%	5%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 8: Sectoral share of GSVA at current prices

S. No	Item	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
1.	Agriculture, forestry and fishing	31%	30%	30%	29%	29%	29%	29%	29%	28%
1.1	Crops	20%	19%	19%	17%	17%	17%	17%	16%	15%
1.2	Livestock	8%	8%	8%	9%	9%	9%	10%	10%	10%
1.3	Forestry and logging	3%	3%	2%	3%	2%	2%	2%	2%	2%
1.4	Fishing and aquaculture	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2.	Mining and quarrying	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
	Primary	31%	30%	30%	29%	29%	29%	29%	29%	28%
3.	Manufacturing	15%	14%	14%	14%	14%	14%	14%	14%	14%
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	3%	3%	3%	4%	4%	4%	4%	5%	5%
5.	Construction	8%	7%	7%	7%	6%	7%	7%	7%	6%
	Secondary	25%	25%	25%	24%	25%	25%	25%	25%	25%
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	10%	11%	11%	11%	11%	11%	11%	11%	11%
6.1	Trade & repair services	9%	10%	10%	10%	10%	10%	10%	10%	10%
6.2	Hotels & restaurants	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	5%	5%	5%	6%	6%	5%	5%	5%	5%

S. No	Item	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
7.1	Railways	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%
7.2	Road transport	2%	3%	3%	3%	2%	2%	2%	2%	3%
7.3	Water transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.4	Air transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.5	Services incidental to transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.6	Storage	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.7	Communication & services related to broadcasting	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%
8.	Financial services	6%	6%	6%	5%	5%	5%	5%	5%	5%
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	9%	9%	9%	10%	9%	9%	9%	9%	9%
10.	Public administration	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%
11.	Other services	9%	9%	9%	10%	10%	11%	11%	11%	12%
	Tertiary	44%	45%	46%	47%	46%	46%	46%	46%	47%
12.	TOTAL GSVA at basic prices	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 9: Monthly inflation rates: rural-urban-combined (Apr 2017 to Dec 2019) vis-à-vis India

Year	Month	Description	Punjab			India		
			Rural	Urban	Combine d	Rural	Urban	Combine d
2017	April	General Index (All Groups)	5.11	3.09	4.22	3.02	3.03	2.99
2017	May	General Index (All Groups)	4.02	2.91	3.46	2.3	2.13	2.18
2017	June	General Index (All Groups)	2.78	1.28	2.07	1.52	1.41	1.46
2017	July	General Index (All Groups)	3.05	1.18	2.2	2.41	2.17	2.36
2017	August	General Index (All Groups)	3.79	2.92	3.43	3.22	3.35	3.28
2017	September	General Index (All Groups)	3.7	2.21	3.04	3.15	3.44	3.28
2017	October	General Index (All Groups)	3.92	2.29	3.19	3.36	3.81	3.58
2017	November	General Index (All Groups)	5.24	3.31	4.36	4.79	4.9	4.88
2017	December	General Index (All Groups)	6.2	3.9	5.18	5.27	5.09	5.21
2018	January	General Index (All Groups)	6.7	3.82	5.42	5.21	4.93	5.07
2018	February	General Index (All Groups)	5.5	2.94	4.31	4.45	4.52	4.44
2018	March	General Index (All Groups)	4.63	2.21	3.59	4.44	4.12	4.28
2018	April	General Index (All Groups)	4.94	3.08	4.05	4.67	4.42	4.58
2018	May	General Index (All Groups)	5.41	2.99	4.36	4.88	4.72	4.87
2018	June	General Index (All Groups)	6.33	4.67	5.62	4.93	4.85	4.92
2018	July	General Index (All Groups)	5.69	3.82	4.92	4.11	4.32	4.17
2018	August	General Index (All Groups)	4.47	1.99	3.32	3.41	3.99	3.69
2018	September	General Index (All Groups)	4.83	3.79	4.38	3.27	4.31	3.7
2018	October	General Index (All Groups)	3.55	4.4	3.92	2.82	4.04	3.38

Year	Month	Description	Punjab			India		
			Rural	Urban	Combined	Rural	Urban	Combined
2018	November	General Index (All Groups)	3.59	2.9	3.36	1.71	3.12	2.33
2018	December	General Index (All Groups)	3.8	2.15	3.13	1.5	2.91	2.11
2019	January	General Index (All Groups)	2.92	1.69	2.39	1.22	2.91	1.97
2019	February	General Index (All Groups)	3.09	1.93	2.63	1.81	3.43	2.57
2019	March	General Index (All Groups)	3.54	2.78	3.16	1.8	4.1	2.86
2019	April	General Index (All Groups)	3.75	3.07	3.45	1.87	4.3	2.99
2019	May	General Index (All Groups)	3.74	3.36	3.58	1.86	4.51	3.05
2019	June	General Index (All Groups)	3.34	2.57	2.96	2.21	4.33	3.18
2019	July	General Index (All Groups)	2.87	2.7	2.78	2.19	4.22	3.15
2019	August	General Index (All Groups)	3.71	3.83	3.8	2.25	4.49	3.28
2019	September	General Index (All Groups)	4.39	3.57	3.98	3.24	4.78	3.99
2019	October	General Index (All Groups)	6.15	3.77	5.15	4.29	5.11	4.62
2019	November	General Index (All Groups)	5.44	4.6	5.05	5.27	5.76	5.54
2019	December	General Index (All Groups)	7.1	6.91	7.02	7.26	7.46	7.35

Source: CPI(http://164.100.34.62:8080/Inflation_CurrentSeries_2012.aspx)

Exhibit 10: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years (State-wise)

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	86	54.6	69.5	83.9	34	57.3	85.3	47.5	65.3
Arunachal Pradesh	71	16	46	68	12	42	70	15	45
Assam	84	13	50	81	17	49	84	14	50
Bihar	71	4	39	69	7	40	71	4	39
Chhattisgarh	83	58	71	81	32	57	83	53	68
Delhi	82	3	48	79	16	50	79	15	50
Goa	86	37	61	76	38	56	80	38	58
Gujarat	84	25	56	83	18	51	83	22	54
Haryana	79	17	50	80	15	49	79	16	49
Himachal Pradesh	82	57	69	80	26	56	81	54	67
Jammu & Kashmir	78	34	57	79	25	53	79	32	56
Jharkhand	80	17	49	73	15	44	79	16	48
Karnataka	84	32	58	80	25	52	83	29	56
Kerala	80	31	54	78	33	54	79	32	54
Madhya Pradesh	84	38	62	80	22	52	83	34	59
Maharashtra	80	42	61	81	24	53	80	34	58

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	76	24	51	73	27	50	75	25	51
Meghalaya	80	57	68	70	33	51	78	52	64
Mizoram	82	29	56	73	34	52	78	31	54
Nagaland	69	17	44	68	20	43	68	18	44
Odisha	85	22	52	81	19	49	84	22	52
Punjab	78	15	48	83	20	53	80	17	50
Rajasthan	78	33	55	76	16	48	77	29	54
Sikkim	81	52	67	79	36	59	81	47	65
Tamil Nadu	84	42	62	84	31	57	84	37	60
Telangana	80	44	62	82	25	54	81	36	59
Tripura	81	13	48	81	20	49	81	14	49
Uttarakhand	74	22	48	75	14	46	75	20	47
Uttar Pradesh	78	15	46	77	12	46	78	14	46
West Bengal	85	21	53	82	25	54	84	22	53
A & N Islands	89	33	62	86	45	66	88	38	64
Chandigarh	84	17	55	83	28	55	83	28	55
Dadra & Nagar Haveli	89	57	74	89	24	63	89	41	68

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	86	31	60	93	27	71	92	28	70
Lakshadweep	90	16	54	81	22	47	84	21	49
Puducherry	79	13	44	79	23	50	79	20	48
All-India	80	27	54	80	22	52	80	25	53

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 11: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	82	53	67	79	31	53	81	46	62
Arunachal Pradesh	68	14	44	62	10	38	67	13	43
Assam	78	12	45	76	15	46	78	12	45
Bihar	66	4	36	62	7	36	65	4	36
Chhattisgarh	81	57	69	76	28	52	80	51	66
Delhi	79	3	46	71	14	45	72	14	45
Goa	76	29	52	71	27	48	73	27	50
Gujarat	79	24	53	79	17	49	79	21	51
Haryana	71	15	45	75	13	46	73	14	45
Himachal Pradesh	76	54	65	74	22	51	76	51	63
Jammu & Kashmir	75	32	55	74	19	47	75	29	53
Jharkhand	74	16	45	65	14	39	72	15	44
Karnataka	80	31	56	75	23	49	78	28	53
Kerala	74	25	48	72	23	46	73	24	47
Madhya Pradesh	80	37	60	74	21	48	79	33	57
Maharashtra	77	41	59	76	21	49	76	32	55

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	68	20	45	64	23	44	67	21	44
Meghalaya	79	57	67	66	30	48	77	51	63
Mizoram	76	27	52	64	27	44	70	27	48
Nagaland	54	11	34	56	13	34	55	12	34
Odisha	78	21	48	74	16	44	77	20	48
Punjab	72	14	44	77	17	49	74	15	46
Rajasthan	73	32	53	70	14	44	72	28	51
Sikkim	80	50	65	76	32	56	78	45	63
Tamil Nadu	76	39	57	78	28	53	77	34	55
Telangana	74	41	58	75	22	48	74	33	54
Tripura	76	12	45	75	16	45	76	12	45
Uttarakhand	69	21	44	70	11	41	69	18	43
Uttar Pradesh	72	15	44	69	11	41	72	14	43
West Bengal	81	21	51	77	24	50	80	22	51
A & N Islands	83	20	53	83	23	54	83	21	53
Chandigarh	81	17	54	78	22	50	78	22	50
Dadra & Nagar Haveli	88	57	73	89	24	63	89	41	68

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	78	31	56	91	26	69	90	27	67
Lakshadweep	80	12	47	71	10	35	74	10	38
Puducherry	74	8	39	73	19	45	73	16	43
all-India	75	26	51	74	20	47	75	24	50

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 12: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	5	3	4	6	9	7	5	4	5
Arunachal Pradesh	5	10	5	8	21	10	5	12	6
Assam	8	14	9	6	12	7	8	14	8
Bihar	8	2	7	10	6	10	8	3	8
Chhattisgarh	3	2	3	6	12	8	4	3	4
Delhi	4	0	4	10	11	10	10	11	10
Goa	11	22	15	7	31	15	9	27	15
Gujarat	6	4	6	4	5	5	5	4	5
Haryana	10	10	10	6	12	7	8	11	9
Himachal Pradesh	7	4	6	8	15	9	7	5	6
Jammu & Kashmir	4	6	5	7	24	11	5	9	6
Jharkhand	8	4	7	11	12	11	9	6	8
Karnataka	5	4	4	7	8	7	5	5	5
Kerala	7	21	11	8	29	15	7	25	13
Madhya Pradesh	5	1	4	8	7	8	6	2	5
Maharashtra	4	3	4	7	12	8	5	6	5

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	11	18	12	12	14	12	11	17	12
Meghalaya	0	1	1	6	9	7	1	2	2
Mizoram	6	9	7	13	19	15	9	14	11
Nagaland	21	34	23	17	37	22	20	35	23
Odisha	8	6	8	8	13	9	8	7	8
Punjab	8	11	8	7	14	8	8	12	8
Rajasthan	6	1	5	7	10	8	6	3	5
Sikkim	2	4	3	4	10	6	3	5	4
Tamil Nadu	10	7	9	7	10	7	8	8	8
Telangana	8	5	7	9	13	10	8	8	8
Tripura	7	8	7	6	20	9	7	12	7
Uttarakhand	7	8	7	7	24	10	7	11	8
Uttar Pradesh	7	2	6	10	11	10	8	3	7
West Bengal	5	2	4	7	6	7	5	3	5
A & N Islands	7	39	15	4	48	18	6	43	16
Chandigarh	4	1	4	6	22	10	6	21	10
Dadra & Nagar Haveli	1	0	1	0	0	0	1	0	0

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	9	0	6	2	4	3	3	3	3
Lakshadweep	11	27	14	13	57	26	13	51	22
Puducherry	6	37	11	8	18	11	8	22	11
All-India	6	4	6	7	11	8	7	6	7

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 13: Sectoral distribution of workers: 2017-18 (State-wise)

State	Agriculture, forestry and fishing	Mining & quarrying	Manufacturing	Electricity, Gas & other utilities	Construction	Trade & Repair	Accommodation & Food service activities	Transport, Storage & Communication	Financial & insurance activities	Real Estate	Other Services
Andhra Pradesh	49.78	0.44	9.73	0.52	10.02	8.25	2.63	6.47	0.89	0.24	11.03
Bihar	45.10	0.07	8.93	0.09	16.30	11.83	1.85	4.13	0.90	0.18	10.62
Chhattisgarh	67.50	0.50	4.40	1.08	9.31	6.20	1.16	2.09	0.40	0.06	7.30
Goa	8.47	0.98	18.03	2.18	8.89	12.70	8.10	8.48	3.33	1.02	27.82
Gujarat	42.43	0.35	20.04	0.78	6.16	10.84	1.33	6.87	1.42	0.11	9.67
Haryana	27.41	0.17	19.50	1.24	12.93	11.65	0.92	9.55	1.46	0.62	14.55
Jharkhand	46.75	1.48	8.69	0.45	18.54	7.92	1.61	4.37	0.55	0.20	9.43
Karnataka	45.72	0.31	12.29	0.51	7.92	8.91	2.91	8.45	1.24	0.44	11.28
Kerala	19.85	0.26	11.31	0.65	19.11	14.02	2.74	10.68	2.97	0.22	18.21
Madhya Pradesh	60.59	0.51	6.10	0.56	11.45	6.98	0.89	2.84	0.87	0.08	9.12
Maharashtra	47.79	0.13	11.74	0.42	5.75	9.35	1.69	6.81	1.80	0.15	14.38
Odisha	48.76	1.17	7.42	0.56	17.29	8.54	1.18	4.81	0.53	0.12	9.62
Punjab	26.04	0.12	18.88	0.78	13.32	15.19	1.57	5.40	1.62	0.18	16.91
Rajasthan	49.57	1.72	9.06	0.93	14.35	8.28	1.17	3.76	0.71	0.33	10.13
Tamil Nadu	27.74	0.37	19.45	0.87	14.23	10.92	2.96	8.71	1.53	0.33	12.89

State	Agriculture, forestry and fishing	Mining & quarrying	Manufacturing	Electricity, Gas & other utilities	Construction	Trade & Repair	Accommodation & Food service activities	Transport, Storage & Communication	Financial & insurance activities	Real Estate	Other Services
Telangana	43.43	0.58	12.29	0.71	9.00	8.80	1.27	8.71	1.56	0.31	13.33
Uttar Pradesh	48.75	0.08	11.38	0.44	13.49	10.85	1.83	4.12	0.48	0.16	8.41
West Bengal	36.56	0.36	17.80	0.30	11.55	11.11	2.28	6.36	0.68	0.14	12.86
India	44.14	0.41	12.13	0.59	11.67	10.09	1.87	5.92	1.05	0.21	11.90

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 14: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 year

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	69.60	37.30	53.00	59.10	26.70	40.70	66.30	33.40	48.80
Arunachal Pradesh	32.60	16.60	26.50	28.50	11.90	20.90	32.00	15.60	25.50
Assam	62.80	10.70	36.50	55.30	16.00	36.20	62.00	11.20	36.50
Bihar	43.60	01.60	24.50	39.70	02.70	23.20	43.30	01.70	24.40
Chhattisgarh	61.60	37.80	50.10	60.50	21.00	41.20	61.40	34.40	48.30
Delhi	60.40	00.60	33.30	59.70	12.70	38.80	59.70	12.40	38.70
Goa	71.90	44.10	58.70	56.50	40.20	48.90	63.00	41.90	53.10
Gujarat	66.30	17.50	44.60	65.30	16.90	41.60	65.90	17.20	43.40
Haryana	60.10	12.80	38.80	61.10	11.50	38.20	60.50	12.30	38.60
Himachal Pradesh	54.20	36.60	45.20	61.90	17.60	44.40	55.40	34.70	45.10
Jammu & Kashmir	54.10	24.90	40.80	55.60	24.70	40.90	54.40	24.90	40.80
Jharkhand	60.30	12.00	36.90	43.90	11.30	27.60	57.10	11.90	35.00
Karnataka	62.40	18.00	40.80	59.90	18.50	38.90	61.40	18.20	40.00
Kerala	55.10	20.80	37.20	48.40	27.60	37.80	52.20	23.60	37.40
Madhya Pradesh	67.00	21.90	46.00	60.50	15.90	39.30	65.40	20.40	44.40
Maharashtra	55.40	23.40	40.40	57.80	19.00	38.70	56.40	21.50	39.70

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	46.90	21.20	34.80	37.70	19.50	28.70	44.50	20.70	33.20
Meghalaya	53.80	36.10	44.20	42.20	23.90	33.00	51.20	33.60	41.80
Mizoram	58.80	27.40	43.20	46.90	25.40	35.70	53.30	26.40	39.60
Nagaland	47.00	18.30	34.40	38.20	23.60	30.80	44.80	19.90	33.40
Odisha	64.00	16.40	38.00	55.30	15.20	33.60	62.60	16.20	37.30
Punjab	59.30	09.30	36.80	65.40	18.50	44.60	61.50	12.70	39.70
Rajasthan	56.90	20.60	39.50	54.40	10.70	34.90	56.30	18.20	38.40
Sikkim	54.60	29.40	42.80	58.30	32.70	46.70	55.90	30.50	44.10
Tamil Nadu	64.50	25.80	45.40	64.00	26.20	44.60	64.30	26.00	45.00
Telangana	59.30	24.50	42.80	60.00	22.00	40.20	59.60	23.40	41.70
Tripura	57.60	06.20	34.10	53.30	18.30	35.70	56.80	08.60	34.40
Uttarakhand	43.10	12.20	27.40	47.20	13.50	31.10	44.40	12.60	28.50
Uttar Pradesh	58.20	07.60	33.40	57.60	08.70	34.80	58.00	07.80	33.70
West Bengal	67.20	14.80	40.20	61.50	20.40	41.60	65.40	16.30	40.60
A & N Islands	70.20	33.70	52.90	66.90	44.30	55.90	68.80	38.30	54.20
Chandigarh	54.60	09.90	32.40	64.70	26.00	45.10	64.40	25.50	44.70
Dadra & Nagar Haveli	79.80	47.50	61.40	78.40	18.10	52.50	78.90	33.00	56.40

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	74.90	25.00	53.30	89.00	06.10	77.10	87.80	11.70	74.10
Lakshadweep	77.50	36.80	60.30	53.20	36.10	42.30	63.80	36.30	48.20
Puducherry	33.30	16.40	23.00	55.80	23.50	38.80	49.40	21.00	33.70
all-India	58.90	15.90	38.10	58.50	17.50	38.50	58.80	16.40	38.20

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 15: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	58.80	33.80	46.00	47.10	19.50	31.40	55.00	28.50	40.90
Arunachal Pradesh	25.60	11.60	20.20	17.60	06.10	12.40	24.30	10.50	18.80
Assam	46.60	06.60	26.40	45.00	11.10	28.60	46.40	07.00	26.70
Bihar	33.80	01.40	19.10	28.40	01.70	16.50	33.30	01.40	18.80
Chhattisgarh	56.10	35.60	46.20	49.90	14.30	32.50	54.90	31.30	43.50
Delhi	54.00	00.60	29.80	46.40	09.70	30.10	46.60	09.50	30.10
Goa	51.90	25.50	39.40	48.40	23.30	36.70	49.90	24.20	37.80
Gujarat	56.20	15.10	38.00	58.20	15.20	37.10	57.00	15.20	37.60
Haryana	46.90	09.00	29.80	53.10	07.30	32.00	49.10	08.40	30.60
Himachal Pradesh	42.70	32.00	37.20	50.40	09.50	34.20	43.90	29.70	36.80
Jammu & Kashmir	47.80	21.10	35.70	45.30	15.20	30.90	47.30	19.80	34.70
Jharkhand	48.50	10.60	30.10	30.40	07.80	19.10	44.90	10.00	27.90
Karnataka	53.40	14.90	34.70	50.10	15.00	32.30	52.00	15.00	33.70
Kerala	43.80	07.90	25.10	35.10	09.60	22.10	40.10	08.60	23.80
Madhya Pradesh	59.30	20.80	41.40	49.40	12.30	31.80	56.90	18.70	39.00
Maharashtra	48.70	20.60	35.50	48.00	14.30	31.40	48.40	17.80	33.70

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	31.40	12.60	22.50	23.40	12.80	18.10	29.30	12.70	21.30
Meghalaya	53.30	34.90	43.30	34.80	17.70	26.20	49.10	31.40	39.60
Mizoram	47.70	21.80	34.80	30.00	12.80	21.10	39.50	17.40	28.30
Nagaland	22.40	05.70	15.10	19.60	08.10	13.80	21.70	06.50	14.70
Odisha	47.80	13.60	29.20	43.20	09.80	25.20	47.00	13.00	28.50
Punjab	47.10	05.30	28.30	54.50	12.60	35.90	49.90	08.00	31.10
Rajasthan	47.80	19.80	34.40	45.70	07.10	28.50	47.30	16.80	32.90
Sikkim	50.90	24.70	38.70	52.20	26.90	40.70	51.40	25.50	39.40
Tamil Nadu	44.90	18.90	32.10	51.50	19.50	35.10	47.90	19.20	33.50
Telangana	47.10	19.30	33.90	44.30	15.60	29.30	46.00	17.70	32.00
Tripura	47.00	04.70	27.70	44.40	09.90	27.10	46.50	05.80	27.60
Uttarakhand	31.70	08.40	19.90	36.60	07.10	22.50	33.30	08.00	20.70
Uttar Pradesh	48.50	07.10	28.20	46.20	06.20	27.60	47.90	06.90	28.10
West Bengal	58.80	14.10	35.80	50.30	16.60	34.00	56.20	14.80	35.30
A & N Islands	54.60	07.20	32.20	60.20	12.20	36.90	56.90	09.40	34.10
Chandigarh	45.20	09.40	27.40	58.20	19.70	38.70	57.80	19.40	38.40
Dadra & Nagar Haveli	77.00	47.50	60.20	78.20	18.10	52.40	77.70	33.00	55.80

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	55.70	25.00	42.40	85.10	00.00	72.80	82.60	07.50	69.00
Lakshadweep	53.60	26.40	42.10	27.90	07.30	14.70	39.10	11.90	23.60
Puducherry	19.40	05.10	10.70	43.50	14.00	28.00	36.70	10.80	22.40
all-India	48.60	13.80	31.80	47.60	12.80	30.60	48.30	13.50	31.40

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 16: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	15.60	09.30	13.40	20.40	26.90	22.80	17.00	14.50	16.10
Arunachal Pradesh	21.60	29.80	23.60	38.10	48.80	40.80	23.90	32.70	26.10
Assam	25.70	38.50	27.60	18.60	30.20	21.10	25.10	37.30	27.00
Bihar	22.50	11.80	22.20	28.40	38.20	28.90	23.00	15.70	22.80
Chhattisgarh	08.90	05.90	07.80	17.60	31.80	21.10	10.60	09.10	10.10
Delhi	10.60	00.00	10.50	22.40	23.60	22.50	22.10	23.50	22.20
Goa	27.80	42.00	32.90	14.30	42.20	25.00	20.80	42.10	28.70
Gujarat	15.20	13.60	14.90	10.90	10.00	10.70	13.50	12.00	13.30
Haryana	22.00	29.40	23.10	13.10	36.10	16.30	18.90	31.60	20.70
Himachal Pradesh	21.30	12.70	17.70	18.60	46.00	22.90	20.80	14.40	18.40
Jammu & Kashmir	11.60	15.10	12.60	18.60	38.70	24.40	13.10	20.20	15.00
Jharkhand	19.60	11.50	18.40	30.90	31.50	31.00	21.30	15.50	20.40
Karnataka	14.40	16.80	14.90	16.50	18.90	17.10	15.20	17.80	15.80
Kerala	20.50	61.70	32.50	27.40	65.20	41.50	23.30	63.40	36.30
Madhya Pradesh	11.40	04.80	10.00	18.40	22.90	19.30	13.00	08.40	12.00
Maharashtra	12.10	12.30	12.10	17.00	24.60	18.90	14.20	17.10	15.00

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	33.20	40.60	35.30	37.90	34.50	36.80	34.20	39.00	35.70
Meghalaya	01.00	03.30	02.00	17.60	25.80	20.60	04.10	06.50	05.10
Mizoram	19.00	20.70	19.50	35.70	49.60	40.80	25.80	34.20	28.60
Nagaland	52.50	68.60	56.20	48.60	65.50	55.20	51.60	67.50	56.00
Odisha	25.30	16.70	23.30	21.90	35.30	25.20	24.80	19.50	23.60
Punjab	20.50	43.50	23.10	16.60	32.20	19.50	18.90	37.40	21.60
Rajasthan	16.10	03.90	13.00	16.10	33.80	18.50	16.10	08.10	14.30
Sikkim	06.70	15.90	09.70	10.50	17.90	12.80	08.10	16.60	10.80
Tamil Nadu	30.30	26.70	29.30	19.60	25.60	21.40	25.40	26.20	25.60
Telangana	20.60	21.10	20.80	26.20	29.20	27.00	22.80	24.50	23.30
Tripura	18.40	23.50	18.90	16.70	45.90	24.20	18.20	33.10	19.90
Uttarakhand	26.30	30.80	27.40	22.40	47.80	27.70	25.00	36.10	27.50
Uttar Pradesh	16.70	05.90	15.50	19.80	29.00	20.90	17.40	11.20	16.70
West Bengal	12.50	04.60	11.00	18.30	18.20	18.30	14.20	09.30	13.20
A & N Islands	22.20	78.60	39.20	10.00	72.40	34.10	17.20	75.50	37.00
Chandigarh	17.20	04.90	15.30	10.00	24.10	14.10	10.20	23.90	14.10
Dadra & Nagar Haveli	03.50	00.00	01.90	00.30	00.00	00.20	01.50	00.00	01.10

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Daman & Diu	25.60	00.00	20.40	04.40	100.00	05.50	06.00	36.30	06.80
Lakshadweep	30.90	28.30	30.30	47.60	79.80	65.20	38.80	67.20	50.90
Puducherry	41.60	68.70	53.40	22.00	40.70	28.00	25.70	48.40	33.50
all-India	17.40	13.60	16.60	18.70	27.20	20.60	17.80	17.90	17.80

Source: PLFS, 2017-18

Exhibit 17: Birth rate and death rate (1971 to 2017) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total)

Birth Rate										
Year	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2006	2011	2017
Punjab	34%	32%	30%	29%	28%	24%	21%	18%	16%	15%
India	37%	34%	34%	33%	30%	28%	25%	24%	22%	20%

Death Rate										
Year	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2006	2011	2017
Punjab	10%	11%	9%	8%	8%	7%	7%	7%	7%	7%
India	15%	15%	13%	11%	10%	9%	8%	8%	7%	6%

Source: SRS

Exhibit 18: Sex ratio (2005-07 to 2015-17) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total)

Total											
	2005-07	2006-08	2007-09	2008-10	2009-11	2010-12	2011-13	2012-14	2013-15	2014-16	2015-17
Punjab	837	836	836	832	841	863	867	870	889	893	886
India	901	904	906	905	906	908	909	906	900	898	896
Rural											
State	2005-07	2006-08	2007-09	2008-10	2009-11	2010-12	2011-13	2012-14	2013-15	2014-16	2015-17
Punjab	827	827	828	822	829	856	861	863	869	876	874
India	904	907	909	907	907	909	910	907	903	902	898
Urban											
State	2005-07	2006-08	2007-09	2008-10	2009-11	2010-12	2011-13	2012-14	2013-15	2014-16	2015-17
Punjab	855	852	851	852	863	875	878	881	924	921	905
India	891	894	897	898	900	904	906	905	890	888	890

Source: SRS

Exhibit 19: No. of job seekers on the live register of employment exchanges

Category	2014	2015	2016	2017	2018	2019 (up to June)
Educated	264,181	250,486	229,964	223,004	235,681	233,613
Technical	56,138	58,119	55,536	59,289	58,574	53,619
Graduate Engineers	1,541	1,720	1,503	2,361	2,479	2,933
Diploma Engineers	6,375	6,603	7,504	8,773	9,126	9,079
ITI Trained Craftsman	21,506	24,041	20,850	22,580	21,895	19,493
Other Craftsman	1,305	1,130	1,348	1,382	1,349	1,292
Allopathic Doctors	49	63	45	61	64	51
Other Doctors	236	144	148	144	141	93
Pera medical Personnel	2,434	2,362	2,040	2,034	2,082	1,814
Agricultural Experts	65	61	82	47	46	25
Veterinary Graduate	12	37	37	34	33	28
Dairy Graduate	27	34	-	-	-	-
Teacher (B.ED. & M.Ed)	20,200	19,749	19,911	19,774	19,307	16,729
Teacher (Others)	1,788	1,749	1,712	1,728	345	438
Non Technical (Freshers)	208,043	192,367	174,428	1,637,156	162,443	149,920
Graduates	19,019	18,723	18,218	17,858	17,126	15,478

Category	2014	2015	2016	2017	2018	2019 (up to June)
Post Graduates	9,844	9,680	6,723	6,008	6,117	6,429
Matriculates & Under Graduates	179,180	163,964	149,487	139,849	139,200	128,013
All Others	97,118	90,854	88,292	75,669	73,238	65,995
Total No. of Job Seekers on Live	361,299	341,340	318,256	298,673	294,255	269,534

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit 20: Rainfall trends

Annual average Rainfall by Districts in Punjab		
District	FY 2017-18 Rainfall (mm)	Departure of annual rainfall (%)
Gurdaspur	1273.3	15%
Amritsar	579.8	-19%
Tarn Taran	270.5	-39%
Kapurthala	731.7	30%
Jalandhar	459.9	-35%
S.B.S. Nagar	1048.6	2%
Hoshiarpur	509.3	-43%
Rupnagar	1022.7	10%
S.A.S. Nagar	670.4	-18%
Ludhiana	575.2	-16%
Firozpur	93.7	-79%
Sri Muktsar Sahib	329.7	-17%
Moga	534.3	16%
Bathinda	356.8	-13%
Sangrur	300.6	-46%
Patiala	542.2	-27%

Annual average Rainfall by Districts in Punjab

District	FY 2017-18 Rainfall (mm)	Departure of annual rainfall (%)
Fatehgarh Sahib	496.7	-22%
Faridkot	342.2	NA
Mansa	264.5	NA
Barnala	338.8	NA

Source: Statistical Abstract 2018, IMD *NA: Not Available

Exhibit 21: Cropping intensity over the years

Year	Crop intensity (%)
1990-91	177.9
1991-92	178.4
1992-93	182.5
1993-94	180.9
1994-95	182.7
1995-96	187.3
1996-97	184.9
1997-98	184.8
1998-99	186.3
1999-00	186.4
2000-01	186.8
2001-02	186.7
2002-03	185
2003-04	186.5
2004-05	188.8
2005-06	187.7
2006-07	187.9

Year	Crop intensity (%)
2007-08	188
2008-09	189.8
2009-10	189.4
2010-11	189.6
2011-12	191.2
2012-13	189.6
2013-14	189.3
2014-15	190.8
2015-16*	190.3
2016-17*	189

Source: <https://www.rbi.org.in/scripts/PublicationsView.aspx?id=18845>, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.

Exhibit 22: Livestock population

Year	Livestock Population (000)			Percentage share of total Livestock		
	2003	2012	2019	2003	2012	2019
Cross Bred Cattle	1531	2064.63	2047.46	17.8%	25.4%	29.3%
Indigenous Cattle	508	363.09	425.87	5.9%	4.5%	6.1%
Buffalo	5995	5159.73	4015.95	69.6%	63.6%	57.4%
Others	47	41.63	502.94	0.5%	0.5%	7.2%
Total	8608	8117.1	6992.22	100.0%	100.0%	100%

Source: Livestock Census, multiple years

Exhibit 23: District wise agriculture markets

District	Number of regulated markets
<i>Total</i>	154
<i>Sangrur</i>	15
<i>Ludhiana</i>	13
<i>Jalandhar</i>	12
<i>Gurdaspur</i>	10
<i>Bathinda</i>	10
<i>Patiala</i>	9
<i>Amritsar</i>	8
<i>Tarn Taran</i>	8
<i>Firozpur</i>	9
<i>Moga</i>	8
<i>Mansa</i>	6
<i>Kapurthala</i>	5
<i>Hoshiarpur</i>	5
<i>S.A.S. Nagar</i>	5
<i>Barnala</i>	5
<i>Fatehgarh Sahib</i>	5

District	Number of regulated markets
<i>Rupnagar</i>	4
<i>Fazilka</i>	4
<i>Faridkot</i>	4
<i>Shri Muksar Sahib</i>	4
<i>S.B.S. Nagar</i>	3
<i>Pathankot</i>	2

Source: Statistical Abstract 2019, Punjab

Exhibit 24: Number of MSMEs by state

S.No.	State/UT	Estimated Number of MSMEs	
		Number (in lac)	Share (in %)
1	Uttar Pradesh	89.99	14
2	West Bengal	88.67	14
3	Tamil Nadu	49.48	8
4	Maharashtra	47.78	8
5	Karnataka	38.34	6
6	Bihar	34.46	5
7	Andhra Pradesh	33.87	5
8	Gujarat	33.16	5
9	Rajasthan	26.87	4
10	Madhya Pradesh	26.74	4
11	Total of above ten States	469.36	74
12	Other States/UTs	164.52	26
13	All	633.88	100

Source: Annual Report 2018-19 MSMEs

Exhibit 25: GVA by top industries: 2015-16 to 2016-17

NIC	Activity	GVA (FY 2015-16)	GVA (FY 2016-17)
	Manufacturing	2671535	2914333
101	Processing and preserving of meat	13414	12122
103	Processing and preserving of Fruits and Vegetables	166093	164137
104	Manufacture of vegetable and animal oils and fats	21593	21417
105	Manufacture of Dairy Products	49563	54815
106	Manufacture of grain mill products, starches and starch products	88217	192285
107	Manufacture of Other Food Products	50941	92745
108	Manufacture of prepared animal feeds	9093	12640
110	Manufacture of beverages	57200	64587
	Food Processing	367897	614748
131	Spinning, weaving and finishing of textiles	393767	306331
139	Manufacture of other textiles	98260	96344
141	Manufacture of wearing apparel, except fur apparel	28381	27747
143	Manufacture of knitted and crocheted apparel	119649	129338
	Textiles and Wearing Apparel	640057	559760
151	Tanning and dressing of leather; manufacture of luggage, handbags, saddlery and harness; dressing and dyeing of fur	31185	-6797

NIC	Activity	GVA (FY 2015-16)	GVA (FY 2016-17)
152	Manufacture of footwear	8313	7876
	Leather and Footwear	39498	1079
161	Saw milling and planing of wood	168	235
162	Manufacture of products of wood, cork, straw and plaiting materials	5971	7208
170	Manufacture of paper and paper products	74227	104576
	Wood Related Products	80366	112019
243	Casting of metals	33962	38423
259	Manufacture of other fabricated metal products; metalworking service activities	113710	128288
273	Manufacture of wiring and wiring devices	3679	2808
274	Manufacture of electric lighting equipment	6258	5070
275	Manufacture of domestic appliances	47740	67534
279	Manufacture of other electrical equipment	2478	4120
293	Manufacture of parts and accessories for motor vehicles	107582	112029
	Light Engineering Goods	315409	358272
323	Manufacture of sports goods	21968	24724

Source: ASI

Exhibit 26: Annual tourist footfall: Domestic and Foreigners

Sr. No.	Year	Domestic	Foreign	Total
1	2009	53,69,995	1,10,404	54,80,399
2	2010	1,05,83,509	1,37,122	1,07,20,631
3	2011	1,64,16,638	1,50,958	1,65,67,596
4	2012	1,90,56,143	1,43,805	1,91,19,948
5	2013	2,13,40,888	2,04,074	2,15,44,962
6	2014	2,42,71,302	2,55,449	2,45,26,751
7	2015	2,57,96,361	2,42,367	2,60,38,728
8	2016	3,87,03,325	6,59,736	3,93,63,061
9	2017	4,02,93,352	11,08,635	4,14,01,987
10	2018	4,45,95,061	12,00,969	4,57,96,030

Source: <http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>

Exhibit 27: District-wise urbanisation rate

Level	Name	Urban Households	Urban Population Person	Total Households (Urban+ Rural)	Total Population (Urban+ Rural)	Urbanisation rate
State	PUNJAB	2,154,958	10,399,146	5,513,071	27,743,338	37%
District	Gurdaspur	131,366	659,319	443,666	2,298,323	29%
District	Kapurthala	60,279	282,462	167,989	815,168	35%
District	Jalandhar	247,953	1,161,171	461,635	2,193,590	53%
District	Hoshiarpur	72,163	334,969	336,994	1,586,625	21%
District	Shahid Bhagat Singh Nagar	26,734	125,416	129,500	612,310	20%
District	Fatehgarh Sahib	39,103	185,482	118,100	600,163	31%
District	Ludhiana	436,030	2,069,708	716,826	3,498,739	59%
District	Moga	45,958	227,246	193,256	995,746	23%
District	Firozpur	109,027	552,556	385,994	2,029,074	27%
District	Muktsar	50,236	252,191	174,360	901,896	28%
District	Faridkot	44,165	217,051	120,893	617,508	35%
District	Bathinda	102,610	499,217	273,902	1,388,525	36%
District	Mansa	32,398	163,604	149,630	769,751	21%
District	Patiala	158,036	763,280	372,293	1,895,686	40%
District	Amritsar	273,905	1,334,611	488,898	2,490,656	54%

Level	Name	Urban Households	Urban Population Person	Total Households (Urban+ Rural)	Total Population (Urban+ Rural)	Urbanisation rate
District	Tarn Taran	26,752	141,795	203,421	1,119,627	13%
District	Rupnagar	37,808	177,807	135,635	684,627	26%
District	Sahibzada Ajit Singh Nagar	120,288	544,611	205,411	994,628	55%
District	Sangrur	101,006	515,965	318,870	1,655,169	31%
District	Barnala	39,141	190,685	115,798	595,527	32%

Source: Census 2011

Exhibit 28: Punjab's score on individual SDG indicators (2019-20) vis-à-vis India

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
1		Population living below National Poverty line (%)	10.95	21.92	8.26
2		Households with any usual member covered by any health scheme or health insurance (%)	100	28.7	21.2
3	Goal 1	Persons provided employment as a percentage of persons who demanded employment under MGNREGA (%)	100	85.26	76.12
4		Proportion of the population (out of total eligible population) receiving social protection benefits under Maternity Benefit (%)	100	36.4	19.1
5		Households living in kutcha houses (rural + urban) (%)	0	4.2	0.5
6		Ratio of rural households covered under public distribution system to rural households where monthly income of highest earning member is less than Rs.5000	1.29	1.01	0.95
7		Children under age 5 years who are stunted (%)	2.5	34.7	24.3
8	Goal 2	Pregnant women aged 15-49 yrs who are anaemic (11.0g/dl) (%)	25.15	50.3	42
9		Children aged 6-59 months who are anaemic (Hb<11.0 g/dl) (%)	14	40.5	39.8
10		Children aged 0-4 years who are underweight (%)	0.9	33.4	19.7
11		Rice wheat and coarse cereals produced annually per unit area (Kg/Ha)	5033.34	2516.67	4169.67
12		Gross Value Added in Agriculture per worker	1.36	0.68	2.4
13	Goal 3	Maternal Mortality Ratio	70	122	122
14		Proportion of institutional deliveries (%)	100	54.7	62.6

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
15		Under-five mortality rate per 1000 live births	25	50	33
16		Fully immunised children in the age group 0-5 years (%)	100	59.2	61.8
17		Total case notification rate of Tuberculosis per 1 lac population	0	160	182
18		HIV Incidence per 1000 uninfected population	0	0.07	0.07
19		Currently married women aged 15-49 years who use any modern method of family planning (%)	100	47.8	66.3
20		Total physicians nurses and midwives per 10000 population	45	38	56
21		Adjusted Net Enrolment Ratio at Elementary (Class 1-8) and Secondary (Class 9-10) education (%)	100	75.83	78.56
22		Children in the age group of 6-13 who are out of school (%)	0	2.97	2.28
23		Average Annual Drop-out rate at secondary level (%)	10	19.89	8.6
24	Goal 4	Percentage of students in grade III V VIII and X achieving at least a minimum proficiency level in terms of nationally defined learning outcomes to be attained by pupils at the end of each of above grades	100	71.03	63.94
25		Gross Enrolment Ratio in Higher education (18-23 years) (%)	50	26.3	29.5
26		Gender Parity Index for Higher education (18-23 years)	1	1	1.35
27		Disabled children (5-19 Years) attending educational institution (%)	100	61.18	60.22
28		Proportion of trained teacher by education level (elementary secondary) (%)	100	78.84	99.14
29		Percentage of schools with Pupil Teacher ratio less than/equal to 30 (%)	100	70.43	86.01
30	Goal 5	Sex Ratio at Birth (female per 1000 male)	954	896	886

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
31		Female to male ratio of average wage/salary earnings received during the preceding calendar month among regular wage salaried employees (rural+urban)	1	0.78	0.96
32		Rate of crimes against women per 100000 female population	0	57.9	34.1
33		Married women aged 15-49 who have ever experienced spousal violence (%)	0	33.3	21.2
34		Proportion of sexual crime against girl children to total crime against children during the calendar year (%)	0	59.97	57.74
35		Seats won by women in the general elections to state legislative assembly (%)	50	8.32	5.13
36		Female labour force participation rate (LFPR) (%)	100	17.5	12.3
37		Operational land holdings - gender wise (%)	50	13.96	0.01169
38		Households having improved source of drinking water (%)	100	95.5	99.9
39		Rural households with individual household toilets (%)	100	100	100
40		Urban households with individual household toilet (%)	100	97.22	75.13
41		Districts verified to be Open Defecation Free (%)	100	88.41	90.91
42	Goal 6	Proportion of schools with separate toilet facility for girls (%)	100	97.43	99.77
43		Percentage of industries (17 category of highly polluting industries/ grossly polluting/ red category of industries complying with waste water treatment as per CPCB norms	100	87.62	76.03
44		Blocks over-exploited (%)	0	18.01	78.99
45	Goal 7	Households electrified (%)	100	99.99	100

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
46		Households using clean cooking fuel (LPG) (%)	100	61.4	84.8
47		Annual growth rate of Net Domestic Product (NDP) per capita	7.5	5.66	4.71
48		Ease of doing business score (EODB)	100	67.23	54.36
49		Unemployment rate (%)	0	6	7.7
50	Goal 8	Labour Force Participation Rate (%)	100	49.8	46.5
51		Number of banking outlets per 100000 population	28.1	12.48	22.97
52		Households with a bank account (%)	100	99.99	100
53		Proportion of women account holders under PMJDY	0.5	0.53	0.49
54		Targeted habitations connected by all-weather roads under Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (%)	100	69.89	0
55	Goal 9	Manufacturing employment as a proportion of total employment (%)	20	12.13	18.88
56		Number of mobile connections per 100 persons in rural and urban area (Mobile Tele density)	100	88.41	122.79
57		Number of Internet Subscribers per 100 population	100	48.48	84.1
58		Growth rates of household expenditure per capita among the bottom 40 per cent of the population in rural India (%)	15.59	13.61	23.13
59	Goal 10	Growth rates of household expenditure per capita among the bottom 40 per cent of the population in urban India (%)	11.27	13.35	19.52
60		Gini Coefficient of Household Expenditure in Rural India	0	0.283	0.277
61		Gini Coefficient of Household Expenditure in Urban India	0	0.363	0.31

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
62		Proportion of seats held by women in Panchayati Raj Institutions (%)	50	46.14	34.58
63		Proportion of SC/ST persons in state legislative assemblies (%)	-	28.33	29.06
64		Ratio of transgender labour force participation rate to male labour force participation rate	1	0.64	0.2
65		Scheduled Caste Sub Plan fund utilised (%)	100	77.67	72.46
66		Tribal Sub Plan fund utilised (%)	100	82.98	-
67		Houses completed under PMAY as a percentage of net demand assessment for houses	100	31.01	28.12
68		Urban households living in slums (%)	0	5.41	5.26
69	Goal 11	Wards with 100% door to door waste collection (%)	100	90.99	97.45
70		Waste processed (%)	100	56	53
71		Installed sewage treatment capacity as a proportion of sewage generated in urban areas	1	0.38	0.75
72		Groundwater withdrawal against availability (%)	70	63.33	165.77
73		Percentage use of nitrogen fertilizer out of total NPK (Nitrogen Phosphorous Potassium)	57	64.49	76.8
74	Goal 12	Per capita hazard waste generated	0	0.0057	0.004
75		Ratio of processed quantity of hazard waste sent to recycle to hazard waste generated	1	0.04	0.1245
76		Municipal Solid Waste (MSW) treated against MSW generated (%)	100	20.75	0.08

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
77		Installed Capacity of Grid Interactive Bio Power per 100000 population	2.11	0.75795	1.09766
78		Wards with 100% source segregation (%)	100	67.76	79.15
79		Number of human lives lost per 10000000 population due to extreme weather events	0	16	1
80	Goal 13	Renewable share of installed generating capacity (%)	40	35.22	38.87
81		Co2 saved from LED bulbs per 1000 population	165.29	28.74	4.95
82		Installed capacity of solar power as proportion of installed grid interactive renewable power (%)	57	24.3	18.01
83		Percentage increase in use of nitrogen fertilizers in the coastal states	-	0.35	-
84		Coastal Water Quality Index	-	-	-
85	Goal 14	Percentage increase in area under mangroves	-	3.82	-
86		Average marine acidity (pH) measured at representative sampling stations in the shore zone	-	-	-
87		Percentage of available potential area developed under coastal aquaculture	-	11	-
88		Total land area covered under forest (%)	-	21.54	3.65
89		Tree cover as a proportion of geographical area (%)	-	2.85	3.22
90	Goal 15	Combined Indicator (15.1+15.2)	33	24.39	6.87
91		Decadal change in extent of water bodies within forests from 2005 to 2015 (%)	0	18.24	23.33
92		Percentage increase in area of desertification	0	1.98	55.35

S. No	Goal	Area	Target	India	Punjab
93		Number of wildlife crime cases detected and reported annually	0	239	17
94		Reported murders per 1 lac population	1.1	2.22	2.24
95		Proportion of population subjected to physical psychological or sexual violence in the previous 12 months	0	33.12	18.8
96		Reported cognizable crimes against children per 1 lac population	0	28.9	24.3
97	Goal 16	Number of victims of human trafficking per 100000 population by sex age and form of exploitation	0	0.46	0.03
98		Estimated number of courts per 10 Lac persons	33.76	12.83	24.13
99		Cases Reported under Prevention of Corruption Act & Related Sections of IPC per 100000 population	0.16	0.32	0.57
100		Births registered (%)	100	86	106.59
101		Population covered under Aadhaar (%)	100	88.8	100.84

Source: Niti Aayog SDG Index 2019-20

Exhibit 29: Breakdown of Punjab's budget (2011-12 to 2019-20) (in Rs. Crores)

S. No	Item	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)	2019-20 (BE)
1	Revenue Receipts	26234	32051	35103	39023	41523	47985	53010	70399	78510
1.1	Share of Central Taxes	3554	4058	4431	4703	8009	9600	10617	12009	13319
1.2	Grants from Centre	2441	2775	3401	5870	4174	4776	7651	15718	18039
1.3	State's own Tax Revenue	18841	22587	24079	25570	26690	27747	30423	32742	37674
1.4	State's Non- Tax Revenue	1398	2629	3191	2880	2650	5863	4318	9930	9477
2	Revenue Expenditure	33045	39457	41640	46613	50073	55296	62465	82318	90197
2.1	Salaries & Wages including Grant in Aid (Salary)	12064	13727	14496	16334	20550	21727	23211	25378	26979
2.2	Pension & other retirement benefits	5657	5966	6277	7249	8386	8773	10208	10254	10875
2.3	Interest Payment	6280	6831	7820	8960	9904	11642	15334	16312	17669
2.4	Power Subsidy	3200	5059	4815	4642	4847	5601	6578	10719	12398
2.5	Devolution to Rural/Urban Local Bodies	747	543	529	604	706	918	1301	3542	5233

S. No	Item	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (RE)	2019-20 (BE)
2.6	Others	3092	4266	4566	6047	5680	6635	5833	16114	17043
3	Revenue Deficit	6811	7406	6537	7590	8550	7311	9455	11919	11687
4	Capital Expenditure	1598	1915	2011	2939	3059	4346	2352	4872	22842
5	Loans & Advances (net)	177	197	165	270	5751	41183	687	859	-14871
6	Fiscal Deficit	8491	9345	8790	10841	17360	52840	12494	17650	19658
7	Outstanding Debt	83099	92282	102234	112365	128835	182526	195153	212276	229612
8	GSDP	259223	285165	317556	368011	391543	429666	470137	518291	577829
9	RD as % of GSDP	2.63	2.60	2.06	2.06	2.18	1.69	2.01	2.30	2.02
10	FD as % of GSDP	3.28	3.28	2.77	2.95	4.43	12.30	2.65	3.41	3.40
11	Outstanding Debt as % of GSDP	32.06	32.36	32.19	30.53	32.9	42.09	41.51	40.96	39.74
12	RD/FD %	80%	79%	74%	70%	49%	14%	76%	68%	59%
13	Interest Payment/Revenue Receipts %	24%	21%	22%	23%	24%	24%	29%	23%	23%

Source: AFS and Budget at a Glance Punjab

